КАРЕЛ ЧАПЕК

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ
МАТИ ■ ОПОВІДАННЯ

Вершини світового письменства

Вершини
світового
письменства

Том 28

КАРЕЛ ЧАПЕК

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ
МАТИ
ОПОВІДАННЯ

З чеської переклав
Юрій Лісняк

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1978

И(Чехосл)
Ч-19

KAREL ČAPEK
VÁLKA S MLOKY
1936
MATKA
1938
POVÍDKY
1918—1938

Передмова Ю. Янковського

Коментарі С. Нікольського,
О. Малевича

В книгу избранных произведений выдающегося чешского писателя Карела Чапека (1890—1938) вошли роман «Война с саламандрами» — блестящая сатирическая утопия, предупреждающая о страшной опасности фашизма, патриотическая пьеса «Мать», а также избранные новеллы из сборников «Мучительные рассказы», «Рассказы из одного кармана», «Рассказы из другого кармана» и «Книга апокрифов».

Ч $\frac{70304-138}{М205(04)-78}$ 124—78

© Видавництво «Дніпро», 1978

КАРЕЛ ЧАПЕК
(1890—1938)

Людина бурхливого, позначеного епохальними суспільними зрушеннями XX століття перебуває в стані безперервних пошуків. Сучасність кожного дня розкриває перед нею свій щоразу новий зміст і несподівані можливості, і вона не перестає дивуватися всьому, що було нею «прогаяно». Карел Чапек у цьому відношенні є одним з найпереконливіших виразників свого часу. Його життєві захоплення красномовно свідчать про це: філософ... натураліст... садівник... фотограф... газетяр... художник... колекціонер... «людина — парадокс», як цілком слушно його називали. Він і справді був парадоксом, тільки в значно ширшому розумінні. Важко знайти в чеській літературі XX століття письменника, до творчості якого такою б мірою пасували епітети «складний» і «суперечливий», як пасують вони до творчого доробку Карела Чапека — драматурга, поета, фантаста, сатирика, одного з найвидатніших реалістів нашої доби. Ця складність і суперечливість спричинилася до довголітніх критичних баталій навколо його спадщини, які, до речі, не завжди були на користь письменнику і не завжди ставили його ім'я на те місце в чеській і світовій літературі, яке по праву належить цьому видатному митцеві слова. І якщо сьогодні Карела Чапека визнають як письменника-гуманіста і борця за соціальний прогрес, то в цьому заслуга чехословацької марксистської критики (передусім Юліуса Фучіка), а також радянських літературознавців.

Життєва позиція письменника, його постійні філософські пошуки не дають підстав однозначно зарахувати його до прихильників котроїсь із політичних партій, що існували в його час у Чехословаччині.

Карел Чапек писав: «Радянський Союз — не тільки найвільніша країна, це країна, що створює новий тип демократії...» Неймовірно, що саме він виступає і як автор кількатомних «Розмов із Т.-Г. Масариком», а той, як відомо, вороже ставився і до марксизму, і до Жовтневої революції, та й СРСР юридично визнав лише в 1934 році, тобто за рік до того, як залишив президентський пост.

Таких парадоксів у Чапека чимало, отож, оцінюючи його сьогодні з відстані часу, слід орієнтуватися не так на його політичну чи філософську програми, що не завжди були чіткими, як на те, яку роль *об'єктивно* відігравала й відіграє його творчість у суспільному житті. Парадоксальність його життєсприймання породжена схвильованою свідомістю художника, шлях якого проліг через два

десятиліття, що розділяли першу і другу світові війни, вона зумовлена разючими суперечностями тривожного європейського життя того часу.

Його «звичайне життя» (так, до речі, назвав він один із своїх романів) — життя, що, здавалося б, вичерпується сухими анкетно-біографічними відомостями,— було водночас напружено змістовним, воно увібрало в себе найбагатший ідейно-психологічний досвід епохи. Його художня творчість, зокрема той її жанр, що виявився літературно перспективним, жанр наукової фантастики, відбивала стурбованість завтрашнім днем і разом з тим сприймалась і сприймається як уїдлива сатира на суспільні відносини свого часу.

Талант Чапека почав формуватися в переддень першої світової війни, коли були вже широко відомі імена Я. Гашека, І. Ольбрахта, М. Майєрової та інших письменників, що виступили виразниками найбільш прогресивних тенденцій чеської літератури. Він змужнів і зміцнів у період після створення в 1918 р. самостійної чеської держави, коли в середовищі національної інтелігенції сталися серйозні розмежування і дедалі настійніше заявляла про себе нова, революційна література. Талант Чапека набув свого розквіту в пам'ятні 30-і роки, коли зловісні призвістки фашистської навали почали об'являтися в Чехословаччині та в інших європейських країнах.

Відчуття нестабільності сучасного буття змушувало Чапека вже в молоді роки схилятись до визнання самоцінності людської особистості. Спочатку він пробував знайти її відлуння в декадентських «наджиттєвих» пориваннях; трохи пізніше йому здавалось, що його творчій орієнтації не чужі зусилля європейського неокласицизму. Згодом він довго переконував себе, що особистість може самовдовольнятися. Незабаром після закінчення навчання в празькому і паризькому університетах Чапек захоплюється модною в Сполучених Штатах Америки «філософією практичного життя»— прагматизмом, що почав поширюватись і в європейських країнах. У 1915 р. йому присуджують звання доктора філософії; все, що було написано Чапеком у ці роки, несе на собі помітний наліт його філософських шукань. Навіть тематика багатьох його творів, написаних у роки війни, продиктована прагматистськими настановами: він шукає стимули практичної діяльності людей у глибинах людської свідомості, щоб таким чином виправдати її, нехай навіть визнаючи «кілька правд».

А втім, безапеляційного, «чистокровного» прагматизму з його беззастережним визнанням одночасно багатьох «істин» і рішучою відмовою від пошуків універсальної, об'єктивної істини в творчості Чапека не спостерігалось. Навіть у моменти особливо відчутного тяжіння до прагматистської «філософії користі» письменник не

враджував свого — нехай до кінця не усвідомленого, але, безперечно, щиро вистражданого — загальногуманного ідеалу. Прагматизм у його сприйнятті зазнавав серйозної трансформації: наближаючись до нього, письменник разом з тим його заперечував; прагматистський критерій приватної «користі» підмінявся уявленням про користь загальнолюдську.

Письменник добре розумів, що його герої, які уявно рятуються в собі», не вільні від жорстокої реальності, що їхня соціальна «індиферентність» дуже відносна і далеко не безумовна.

В 1908—1911 рр.,працюючи разом з своїм братом Йозефом (згодом відомим художником) над циклом коротких пародійних оповідань «Сад Краконоша»,Чапек уже серйозно замислювався над проблемою «людина — механізм», що їй судилося стати однією з центральних у його зрілій творчості і що могла так чи інакше розв'язатися лише при соціальному своєму тлумаченні. Таке, зокрема, оповідання цієї збірки «Система». Цей же мотив — мотив гострих суперечностей між людиною і «механізованістю» сучасного життєвого укладу — пролунає і в створюваних тоді ж (також у співавторстві з братом) оповіданнях збірника «Осяйні глибини». Нарешті, ця ж тема відіб'ється в перших самостійних творах Карела Чапека «Гора», «Ліда» та інших, що були написані в розпалі першої світової війни.

На фронті Чапек не був. Тяжке захворювання, що мучило письменника все життя і одного разу мало не спричинилося до його самогубства, звільнило його від сумної долі тисяч його співвітчизників — воювати за інтереси австро-угорської корони. В роки війни він старанно вивчав філософію, служив бібліотекарем і домашнім учителем, перекладав сучасних французьких поетів (ці переклади, до речі, стали помітним явищем у чеській літературі початку XX ст.; за словами В. Незвала, вони створили чарівний клімат для чеської національної поезії), написав кілька чудових оповідань, об'єднаних у збірнику «Розп'яття», де всупереч велінням офіціозних «патріотичних» декларацій дедалі глибше «занурювався», як сам він висловився, у внутрішній світ людини.

В наступній збірці Чапека «Болісні оповідання» (1921) він заговорив про згубний вплив грошей на людську особистість («Гроші» «Троє»), про аристократичну пиху («В замку»), про муки ураженої совісті («Трибунал»); щоправда, його авторський ідеал був іще абстрактно непевним, а позитивна програма розкривалась, як і в «Розп'ятті», приховано і «приблизно».

Для Чехословаччини це був період активного внутрішньополітичного життя. Скінчилася війна. Утворилася буржуазна республіка. Проте шлях буржуазного прогресу, на який ступила Чехословаччина, не був для Чапека довгождано-прийнятним. Навпаки,

вже 1920 р. він відмовився визнати його не лише «найкращим», але й взагалі «хорошим», ба навіть стерпним. Буржуазна дійсність уявляється йому символом одвічної неблагополучності людського буття, неблагополучності, цього разу пов'язаної з початком науково-технічної революції. Його непокоїв завтрашній день планети.

В 20-і рр. Чапека цілком заполонили думки про небажані наслідки науково-технічного прогресу в умовах власницького суспільства. Чи спроможні наукові відкриття кардинально змінити життя людського духу? Як технічні нововведення вплинуть на людську природу? Чи не уподібниться людина до запрограмованого механізму? Чи здатні ми цьому перешкодити? Відповідати на всі ці питання слід було, звичайно, з недвозначних класових позицій і з незмінним відчуттям історизму. Порушені ще в ранній творчості письменника, питання ці в 20-і рр. стали для Чапека найважливішою, провідною проблемою глобально-вселюдського характеру. Його непокоїла доля людства, планети, якщо завгодно,— Всесвіту. Оскільки позитивна програма письменника не набула ще соціальної конкретності, він не писав, як це робили великі утопісти минулого, про *бажану* суспільну структуру, про те, яким *належить бути* людському суспільству. Але він добре знав — буржуазна дійсність настійно нагадувала йому про це,— яким воно *не повинне* бути, і вважав за свій обов'язок попередити людство, що суспільний розвиток веде його в небажаному напрямі. Так з'являється в творчості Чапека жанр науково-фантастичної *утопії*, як його певний час називали, або, як правомірно уточнюють радянські дослідники, *антиутопії*. До такої «антиутопії» належать створені в першій половині 20-х рр. п'єси «RUR», «Рецепт Макропулоса», романи «Фабрика Абсолюту», «Кракатит». В них неначе схрестилися традиційні ознаки науково-фантастичної літератури з відчутними елементами пародіювання, з сатиричним осміянням, гротеском, вбивчою іронією, з навмисною парадоксальністю.

Науково-фантастичні твори Чапека — і п'єси, і романи — ознаменували настання зрілого етапу в житті і творчості письменника. Вони принесли Чапеку світове визнання. Його п'єси вже в 20-і рр. з успіхом ішли на сценах найвідоміших театрів Європи і Америки, романи одразу ж після їх появи в Чехословаччині перекладалися на десятки інших мов. Чапека полюбив радянський глядач і читач. Успіх його творів в усіх країнах був справді сенсаційним.

Хоч би про що писав Чапек — чи то про механічних людей-роботів (слово «робот», що нині увійшло в багато мов, придумали брати Чапеки), які, замінивши «звичайних» людей, почали розпоряджатись їхньою долею («RUR»); чи то про досягнення людиною реального, тілесного безсмертя («Рецепт Макропулоса»); чи то про трагічні наслідки процесу пізнання, що забезпечує людям панування

над природою і водночас кидає їх у безодню нових, перозв'язних суперечностей («Фабрика Абсолюту»); чи то про грізну катастрофу, що таїться в розщепленому атомі («Кракатит»),— він неодмінно *попереджує*. В усьому цьому немає ворожості до прогресу, немає безрозсудного неприйняття цивілізації, науково-фантастична сатира Чапека скеровується проти засад буржуазного світу. Її об'єктом стає капіталістичне суспільство з його парадоксальними людськими стосунками. Він бачить у ньому грізний потенціал дегуманізації людини. Його морально-етичний ідеал стверджується запереченням того, що протистоїть цьому ідеалові.

Науково-фантастичні твори Чапека поставили його поряд з такими видатними письменниками, як Жюль Верн, Герберт Уеллс, Анатоль Франс, творчі шукання яких здійснювалися в тому ж напрямку.

Найважливіша риса творчого обличчя Чапека, із згадки про яку ми, власне, й розпочали розмову про письменника, тобто вміння жити життям свого сучасника, виявлялась не лише в його загальнолюдському, «глобальному» мисленні, а й у пильній увазі до повсякденного. Він був життєлюбом і в «макромасштабі», і в старанно створюваному ним самим «мікросвіті». Не знайшовши відповіді на питання, що їх ставила «велика історія», Чапек не зрікся світу, як це зробив, скажімо, герой його п'єси «Адам-творець» (1927), а лише поглянув на нього з іншого, може, трохи вужчого, але, безперечно, теж надзвичайно важливого боку — з боку буденного.

Все своє життя Чапек охоче віддавався журналістській діяльності. Газетярська робота була йому потрібна як ланцюг безперервних першовідкриттів, жива інформація про велике й мале, захоплюючий процес пізнання. В 20—30-і рр. він побував у багатьох європейських країнах, фіксуючи свої подорожні спостереження в численних нарисах. 1923 р., після поїздки до Італії, він створює свої «Листи про Італію», через рік, побувавши в Англії,— «Листи з Англії», наприкінці 20-х рр. пише нарисовий цикл «Прогулянка до Іспанії», на початку 30-х — «Картинки Голландії», а потім, на матеріалі вражень від поїздки до Скандінавії (середина 30-х рр.), пише нариси «Подорож на Північ». В останні роки життя він багато працює над «Картинками батьківщини», тобто Чехословаччини, в яких повною мірою виявилися його виняткова спостережливість, художницька проникливість і невгамовний інтерес до національно-самобутніх надбань мистецтва. На певний час він відірвав погляд від карти Європи і звернувся до того, що безпосередньо його оточувало, з чим він стикався у себе вдома. Паралель ця, звичайно, досить віддалена, але «домашні» твори Чапека цих років — усі вони зібрані в книжках «Про найближчі речі» (1925) і «Речі навколо нас» (опуб-

ліковано в 1954 р.) — чимось нагадують «Оди одвічним речам» видатного латиноамериканського поета Пабло Неруди. Їх розділяє тридцятирічний проміжок часу (Неруда писав свої «Оди» переважно в 1954—1957 рр.), і все ж вони подібні: обидва автори пишуть буквально про одне й те саме, а інколи і в одному життєствердному ключі. Катеринка; футляр з-під окулярів; камін; квітучий сад; цуценя; сніг; дим... Кожне з цих оповідань-мініатюр узагальнює спостереження письменника над буденним світом — світом, що під його пером розкриває свій не помітний з першого погляду смисл. Чапек розповідає начебто про випадкові речі, що, як то кажуть, самі потрапили під руку; він, здається, довільно вихоплює з усієї сукупності великих і малих елементів буття лише окремі, що якимось чином опинились у полі його уваги. «Речі» Чапека в усій красі розкрили його життєлюбство, непідробно щиро і просто заговорили про прекрасне, ліричне, нелукаве, щиросерде.

1929 р. вийшло ще два збірники Чапека — «Оповідання з однієї кишені» і «Оповідання з другої кишені». Про їх створення письменник говорив: «Матеріалу було вдосталь, і збирався він протягом усіх двадцяти років моєї журналістської практики. Це дало мені змогу кожного дня писати оповідання. Я обмірковував його, коли їхав на передній площадці трамвая до редакції... всі вони взяті з життя... Оказії й деталі? Я здобував їх у газетних редакціях від людей, що приходили туди». Не раз підкреслювана Чапеком фактична вірогідність його «кишенькових» оповідань виявлялась як в імовірних, так і в малоймовірних сюжетах, як в романтичних, так і в реалістичних фабулах.

«Кишенькові» оповідання Чапека (як це було і з деякими оповіданнями «Розп'яття») сюжетно і тематично близькі до детективного жанру. Проте завдання, що їх ставив перед собою автор, значно глибші, ніж це можна бачити в традиційних «розважальних» детективах: письменника цікавлять закономірності людського пізнання і людська природа взагалі.

Саме тут, в «кишенькових» оповіданнях, «людина-парадокс» розкривається в своєму, сказати б, максимальному парадоксалізмі. Письменник пояснює його не хибністю суспільних взаємин, а тим, що людському розумові (та й інтуїції) не завжди підвладне. Як, наприклад, пояснити, чому викрадачем важливого державного документа стає дрібний шахрай? І що досвідчений «ведмежатник» легковажно залишає елементарні докази вчиненого ним пограбування сейфа? І що надійний метод професора-психолога стає непридатним там, де цього найменше можна було сподіватися? І що вбивця ніяк не може зрозуміти, чому його діяння кваліфікуються як юридично злочинні? І що раптом збуваються зовсім неймовірні віщування старої ворожки? І що неписьменному таланить саме завдяки

його неписьменності? І що сюрреалістичні спроби поета допомагають поліції розкрити ніяк не пов'язаний з ним злочин? Що це: ланцюг випадковостей? Певною мірою, мабуть, так. Але в самій їхній численності проступає деяка закономірність.

Чи пізнаванна вона, ця закономірність? І якщо пізнаванна, то де шляхи до її пізнання? Чапек *шукає* відповіді. Йому принаймні ясно, що сам по собі і раціоналістичний, і інтуїтивний шлях пізнання малоефективний. Людська поведінка до кінця не «регламентується» жодним з них. Вона складніша за ті правила, котрими керується і котрими могла б керуватися криміналістика. Хоч якими широкими і різноманітними уявляються шляхи *пізнання* психології і поведінки людини (Чапек сказав про них в «Оповіданнях з однієї кишені»), сама ця психологія і поведінка значно складніша за ті методи, якими вона може пізнаватися,— в цьому переконаний автор «Оповідань з другої кишені». Хоч як химерно здійснюються людські бажання, хоч якої парадоксальної форми вони набувають, в основній своїй частині вони залишаються «при людині», залишаються нереалізованими і нерозкритими; ця думка проходить через обидві збірки. Реальна людина, твердить письменник,— це ще не вся *людська правда*, а лише її частина.

Порівнюючи Чапекові оповідання з традиційними зразками детективного жанру, відомий чеський дослідник його спадщини Я. Мукаржовський відзначав: «Холмс — не людина з плоті й крові, зі своїм власним духовним життям, він — математично точний внеособлений розум. У Чапека інакше... Образ, у якому постає перед нами дійсність, зумовлено не лише фактами, а й нашими власними можливостями сприйняття».

Які ці можливості? У даному разі вони з самого початку обмежуються певними морально-етичними настановами. Світ Чапека — і «поліцейський», і «злочинний» — це світ романтичний. Автор не ідеалізує ні поліцаїв, ні злодіїв, його хвилює щось більше, ніж конкретні люди, про яких він розповідає. Письменник прагне *прийняти* дійсність. Звідси, незважаючи на легку іронію, глибоко людяна тональність його оповідань. У них немає ідеалізації описаного, але в них відчувається, що автор покладає надії на те, що в реальних умовах буржуазної Чехословаччини не могло виявитися,— на прекрасний, практично необмежений світ людської особистості.

«Кишенькові» оповідання Чапека відрізняються від попередніх творів письменника своєю живою розмовною мовою. Манера викладу в них невимушена, по-дружньому насмішкувата. Чапек казав, що, пишучи ці твори, він, як ніколи досі, був далекий від орієнтації на «елітарного» читача; безперечно, це позначилось на мові оповідань.

Написані в 1933—1934 рр. три романи Чапека «Гордубал», «Метеор» і «Звичайне життя» позбавлені спільного героя і єдиної наскрізної дії, але об'єднані тим самим «надзавданням» — розкрити перспективи і можливості людського пізнання; вони продовжують, по суті, «кишенькову» тему письменника, хоч робиться це на іншому, ширшому і соціально значимішому матеріалі. Сам Чапек надавав своєму «надзавданню» важливого значення і вважав ці романи своєрідною трилогією. Тут у широкій епічній формі письменник виступив з розгорнутою програмою нескінченних можливостей людини і з захистом її морально-етичних прав, серед них права на неоднозначність, багатоплановість, різнобічність людської натури, або, як каже Чапек, «права на складність». Якщо згадати, що саме цього права — права на багатство духовного життя— позбавляли людину ідеологи фашизму, то глибоко позитивний суспільний резонанс Чапекової трилогії стане очевидним.

Трилогія ознаменувала собою остаточне подолання Чапеком прагматистських позицій його світосприймання, що виявлялося в деяких творах попередніх років. І коли біснуватий арієць — новоявлений претендент на світове панування — відкрито проголосив війну гуманізмові й людяності, письменник виступив як активний антифашист.

Характерно, що, починаючи з середини 30-х рр., його ім'я дедалі частіше фігурує поряд з іменами чеських письменників-комуністів. Підписи Чапека з'являються під їхніми антифашистськими відозвами. Його газетні антифашистські памфлети й інвективи стають вбивчо безкомпромісними.

В 1934—1936 рр. Чапек працює над сатиричним романом «Війна з саламандрами», що після виходу в світ був справедливо оцінений не лише як вершина творчості письменника, а й як один з найкращих творів світової антифашистської літератури. Прогресивна критика згадувала в цьому зв'язку багатовікову традицію, називала імена Арістофана і Апулея, Сервантеса і Свіфта, прямого попередника Чапека — Анатоля Франса. Говорили і про Герберта Уеллса, антифашистські твори якого середини 30-х рр. «Образ прийдешнього» і «Гравець у крокет» тематично близькі до «Війни з саламандрами». І все ж твір Чапека відрізняється від своїх близьких і далеких аналогій, ставши, за словами радянського дослідника О. Малевича, своєрідним всесвітнім сатиричним оглядом.

У саламандрах впізнається багато з того, що в свідомості людей Європи назавжди пов'язалося з фашизмом. Досить, наприклад, згадати, як якийсь Ганс Тюрінг відкрив «найвищу расу» саламандр, що, мовляв, і світліші, і постава в них краща, і череп довгастіший; досить прислухатись до цинічних розмов про те, начебто «вищість» саламандр перед людьми дає їм право на всесвітнє панування і люд-

ство, отже, має добровільно поступитися місцем цій «вищій» расі; досить послухати, як колишній фельдфебель Андреас Шульце, ставши Верховним Саламандром, хрипким голосом погрожує людству війною,— досить звернутися до цих і подібних епізодів, щоб реально-історичні адресати цих натяків перестали викликати сумніви.

І все ж саламандри Чапека символізують зовсім не одне якесь конкретно-історичне і конкретно-національне явище — чи то фашизм, чи то колоніалізм, чи то мілітаризм. Вони символізують багато більше: людські взаємини, що складаються в усьому буржуазному суспільстві, їхнє неминуче в цьому суспільстві логічне завершення, наслідок їхнього саморозвитку.

Якщо в першій книзі «Війни з саламандрами» Чапек уміло показує в явно пародійній, гумористично-сатиричній формі ставлення буржуазного світу до чергової сенсаційної новини, відкриття на далеких островах нікому досі не відомих саламандр, і до не менш сенсаційної витівки — їх експлуатації заповзятливими ділками; якщо в другій книзі охоплення дійсності значно розширюється, зображувані події починають символізувати всю історію буржуазної цивілізації і буржуазного «прогресу» від його первісних до найрозвиненіших, імперіалістичних форм, і гумор та іронія відповідно змінюються нищівною сатирою, то в третій частині роману дається відображення найважливішої історичної стадії — тривожно-грізних передвоєнних років, саламандри вже уособлюють гітлерівський фашизм, і розповідь набуває гостро гротескного характеру. Простежуючи цей історичний розвиток, Чапек *передбачав* і *попереджув*.

Уособлені у двох багато в чому епізодичних, хоч і досить виразних образах — ван Тоха і Бонді,— епоха «первісного нагромадження» капіталу і епоха його імперіалістичного «фіналу» символізують своєрідні «початок» і «кінець»; але вони, здавалося б, зовсім не схожі, водночас легко впізнаються одна в одній. Родовід монополістичного синдикату «Саламандра» бере свій початок у «золотому віці» вільного, в чомусь навіть романтичного підприємництва.

Перспективи сьогоднішнього дня вимальовуються перед Чапеком досить невиразно. Але він занепокоєний тією позицією, що її має зайняти людина його оточення, прогнозуючи майбутнє. Полярні позиції представлено філософом Вольфом Мейнертом, автором книги «Загибель людства», і анонімним Іксом, що покладає надії на буржуазно-демократичну коаліцію в боротьбі з саламандрами. Ікс закликає:

«Треба ясно усвідомити бодай одне: коли на одному боці стоятимуть саламандри, то на другому стоятиме все людство. Люди проти саламандр! Час уже нарешті сформулювати цю тезу... БОЖЕВІЛЬНІ,ПЕРЕСТАНЬТЕ НАРЕШТІ ГОДУВАТИ САЛАМАНДР! Перестаньте давати їм роботу, відмовтесь від їхніх послуг, облиште їх ...

аби тільки люди, людська цивілізація й людська історія *не працювали далі на саламандр! І перестаньте постачати їх зброєю*, припиніть забезпечення їх металами та вибуховими речовинами, не посилайте їм більше наших машин і товарів! Тоді ви не будете давати тиграм зуби, а зміям отруту; не будете розпалювати вулкани й розламувати греблі, відкриваючи шлях повені... поставте саламандр поза законом, проклянїть їх і відлучіть від нашого світу, СКЛИЧТЕ ЛІГУ НАЦІЙ ПРОТИ САЛАМАНДР! Хай усе людство готується обороняти своє існування зі зброєю в руках...»

Категоричне неприйняття філософії Мейнерта і розуміння необхідності протидіяти їй характеризує загальногуманну позицію Чапека. Протиставляючи буржуазну демократію фашизмові і водночас, як справжній реаліст, вгадуючи прихований зв'язок між ними, Чапек не бачив тих реально історичних сил, що могли б покінчити з людиноненависництвом раз і назавжди. Чапекова картина світу, як вказував Б. Сучков, «не містила ні образів активних борців з саламандрами ... ні картин подібної боротьби. Пояснюється це давньою недовірою Чапека до активного історичного діяння, віддаленістю його загальнодемократичного пізнання від революційних сил епохи».

«Війна з саламандрами» — це не лише найповніший вираз Чапекового неприйняття бездуховності буржуазного світу, не лише твір з особливо чітко розставленими соціальними акцентами, не лише безперечна й загальновизнана вершина сатири Чапека; «Війна з саламандрами» — це ще й оригінальне жанрове новотворення, книга, за визначенням С. Нікольського, «рухомої жанрової шкали». Справді, жанрові ознаки роману по ходу сюжету істотно, часом несподівано різко, змінюються залежно від його тематичних модифікацій і його ідейної спрямованості. Науково-фантастична і пригодницько-розважальна розповідь наче переростає в сатиричну утопію, в якій з розвитком фабули виявляються виразні памфлетні ознаки. Ніколи раніше такого жанрового синтезу в Чапека не було.

Роман Чапека — твір неминущого значення. Він успішно витримав іспит часом. А в конкретно-історичних умовах — в умовах смертельної загрози фашистського поневолення — його поява відіграла справді величезну роль.

Після «Війни з саламандрами» Чапек написав іще два прозаїчні твори — «Перша рятувальна» і «Життя і творчість композитора Фолтіна».

Повість «Перша рятувальна» (1937) цікава насамперед тим, що письменник після успіхів у жанрі фантастики звернувся до реального людського характеру, зобразивши чеського робітника. Серед співвітчизників Чапека це не залишилося непоміченим. С. Нейман і М. Пуйманова говорили про яскраво національний колорит відтво-

рених тут сцен, про блискучу мовну майстерність автора. Й. Гора захоплювався несподіваним для нього вмінням Чапека проникнути в «шахтарську душу». І хоча у повісті відчутне намагання автора показати, що важкі випробування примушують об'єднуватися людей, які стоять на різних щаблях суспільної ієрархії, в даному разі пролетарів і капіталістів, твір красномовно свідчив, що Чапек обрав правильний шлях у пошуках свого суспільного і людського ідеалу.

І, нарешті, останній, незакінчений роман Чапека «Життя і творчість композитора Фолтіна» (1938) присвячено одній із так званих вічних тем — темі мистецтва, яка вирішується в прямому зв'язку з темою відповідальності за нього людини.

Видавши «Війну з саламандрами», Чапек звертається до жанру, перші успіхи в якому були ним досягнені ще в пору його творчого змужніння,— до жанру драматургічного. Це мало свої причини. В останні роки його творчого шляху, коли потреба Чапека в живому спілкуванні з аудиторією стала для нього як ніколи настійною, перед ним заново відкрилися можливості театрального мистецтва. Саме в цей час драматург виголосив слова: «В моєму сприйнятті театр — певна трибуна, платформа, кафедра для тих, кому є що сказати світу й життю...» Два останні твори Чапека-драматурга —«Біла пошесть» (1937) і, особливо, «Мати» (1938) — з'явились як наслідок цього глибокого переконання.

В «Білій пошесті» здавна проголошувані Чапеком принципи гуманізму набувають рис активної, хоча й утопічної войовничості. Герой п'єси, лікар Гален, що ненавидить війну, не вагається один виступити проти цілої мілітаристичної машини в державі, на чолі якої стоїть Маршал — диктатор фашистського типу. Гален — єдиний, хто вміє лікувати невблаганну «білу пошесть», і він пробує скористатися своїм умінням, щоб змусити сильних світу цього зректися воєнних планів. П'єса закінчується трагічно — Гален гине під ногами розлюченого натовпу обивателів, отруєних псевдопатріотичною демагогією, та, незважаючи на такий фінал, твір закликає до дії, і в цьому його справжня, хоч і гірка, мудрість.

В 1936 році почалася героїчна національно-визвольна війна іспанського народу, керована комуністами. Чапек не дожив до трагічного фіналу іспанських подій: він помер 25 грудня 1938 р., незабаром після ганебної Мюнхенської конференції. Але до самої смерті він разом з усіма прогресивними письменниками Європи палко вітав іспанські народно-визвольні сили. Одним з останніх його чудових антифашистських творів є п'єса «Мати», в якій звучало відлуння боїв у Іспанії.

Драматург не назвав країни, в якій відбувається дія п'єси. Мабуть, у цьому був свій сенс: у «Матері» «акумульовано» політичні

і морально-етичні проблеми, якими в переддень другої світової війни жила вся Європа.

П'єса «Мати» ознаменувала остаточну відмову Чапека від його давньої ідеї «невтручання» в історичний процес. В ній чітко окреслено соціальні обличчя персонажів, послідовно виявляється позиція автора. Вона вся перейнята ідеєю заперечення, прийнятної колись для Чапека ідеї «кількох правд».

Синтезуючі можливості драматичного жанру досягають тут віртуозної досконалості. В п'єсі органічно зрослися побутове і соціально-філософське начала, давши той єдиний у своєму роді синтез, що його Чапек-драматург вперто шукав у своїх попередніх п'єсах, і вилившись у соціально-побутове осмислення найважливіших проблем, що постали перед сучасником,— проблем сенсу і призначення людського життя.

Ім'я Чапека нерідко називають поряд з письменниками, досить один від одного далекими,— Бальзаком і Достоєвським, Шоу і Франсом, Голсуорсі і Уеллсом, Томасом Манном і Горьким, Я. Нерудою і Сенкевичем. З великими художниками минулого Карела Чапека об'єднує щира любов до людини, турбота про її сучасне, неспокій за її майбутнє, віра в її щастя. Це дає йому право на безсмертя в свідомості поколінь. Це найвища винагорода за многотрудні творчі шукання.

Юрій ЯНКОВСЬКИЙ

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

Книга перша
ANDRIAS SCHEUCHZERI

1. Дивацтво капітана ван Тоха

Якби ви надумали шукати на карті острівець Танамаса, то знайшли б його на самому екваторі, трохи на захід від Суматри. Та якби ви на борту пароплава «Кандон-Бандунг» спитали в капітана Й. ван Тоха, що воно, власне, за острів — ця Танамаса, біля якої він щойно кинув якір, капітан зразу сипонув би довгою лайкою, а потім сказав би вам, що це найпаскудніша діра на весь Зондський архіпелаг, ще нікудишніша від Танабали і принаймні так само богом проклята, як Піні чи Баньяк; що єдина, з дозволу сказати, людина, яка там живе, — коли, звісно, не рахувати отих вошивих батаків, — це п'янюга торговельний агент-метис, напівкубу й напівпортугалець і ще більший злодій, недовірок та свинюка, ніж чистокровний кубу й чистокровний білий разом узяті. І коли є на світі щось богом прокляте, то це богом прокляте життя на оцій богом проклятій Танамасі, сер. А ви б тоді, певне, спитали його, на якого ж біса він кинув коло острова якір, ніби хоче тут затриматись на три дні; а він би сердито засопів і відповів би якось так, що «Кандон-Бандунг», мовляв, не запливав би сюди тільки по якусь там богом прокляту копру чи пальмову олію; і взагалі, сер, що вам до того? Мені, хай йому біс, дали певні накази, а ви, сер, пильнуйте, будь ласка, свого діла. І потім лаявся б так довго та рясно, як годиться вже немолодому, але на свої літа ще бадьорому капітанові пароплава.

Та якби ви, замість допитуватися, полишили капітанові ван Тоху бурчати й клясти собі під ніс, то, напевне, дізналися б більше. Хіба ж по ньому не видно, як йому кортить вилити все, що накипіло на серці? Тільки не займайте його, і накопичене в ньому роздратування само знайде собі вихід.

— Ви лиш послухайте, сер, — вибухне він. — Отим великим панам, що сидять в Амстердамі, отим проклятущим жмикрутам раптом спали на думку перли: мовляв,

пошукайте десь там, голубе, перлів. Адже тепер, мовляв, усі казяться за перлами і так далі.

Капітан обурено сплюне:

— Авжеж, вам треба вкладати грошики в перли! А все від того, що ви, лебедики, весь час хочете воювати або ще чогось такого. І труситесь за свої гаманці, ось воно що. А називається це — криза, сер.

Капітан Й. ван Тох задумається на хвильку, чи не зав'язати з вами розмову на економічні теми: адже тепер ні про що інше й не говорять. Але тут, коло Танамаси, для цього занадто велика спека, лінощі розбирають. І капітан ван Тох тільки махне рукою та пробурчить:

— Легко сказати — перли! На Цейлоні їх, сер, вигребли на п'ять років наперед, на Формозі заборонили добувати. А вони тобі: пошукайте нових родовищ, капітане ван Тоху. Зазирніть на ті богом прокляті острівці — може, там знайдете цілі обмілини з самих скойок. — Капітан із презирства гучно висякається в блакитну хусточку. — Ті пацюки в Європі думають собі, ніби тут іще можна щось таке знайти, про що ніхто не знає. Та й дурні ж, господи праведний! Як вони ще не додумались вимагати, щоб я кожному тутешньому батакові в писок заглядав — чи нема й там перлів. Нові родовища! В Падангу є новий бордель, це правда, але нові родовища?.. Я тут, сер, усі острови знаю, як свої п'ять пальців... Від Цейлону аж до отого богом проклятого Кліппертона. І коли хто думає, ніби тут можна ще знайти щось таке, на чому можна заробити, то — прошу дуже й бажаю успіху, сер. Я тут уже тридцять років плаваю, а тепер ці йолопи захотіли від мене, щоб я тут щось нове відкрив! — Ця вимога здасться капітанові ван Тоху такою образливою, що йому аж дух перехопить від гніву. — Хай пошлють сюди якого-небудь зеленого шмаркача, то він їм тут навідкриває такого, що вони й роти пороззявляють! Але сподіватися цього від людини, що знає тутешні краї, як капітан ван Тох... Самі погодьтеся, сер! У Європі — там би, певне, ще можна дещо відкрити, але тут... Адже люди пруться сюди лиш на те, щоб винюхати, що тут можна зжерти. А власне, і не зжерти, а що тут можна купувати й продавати. Якби в цих богом проклятих тропіках, сер, ще знайшлося щось варте хоч щербатого мідяка, то вже коло нього стоятимуть три агенти й махатимуть зашмарканою хусточкою суднам із семи держав, щоб там пристали. Ось воно як, сер. Я, даруйте, знаю тут усе

краще, ніж колоніальна адміністрація її величності королеви.

В капітані ван Тоху вже давно клекоче справедливий гнів, але йому нарешті вдасться стримати його.

— Бачите онде отих двох ледацюг? То шукачі перлів із Цейлону, прости господи, сингальці — такі, як їх бог сотворив, тільки не знаю, нащо він це зробив. Оце стерво я й вожу тепер із собою і як знайду клаптик берега, де нема вивіски «Агентство», або «Батя», або «Митниця», пускаю їх у воду шукати скойок. Отой менший дармоїд поринає на вісімдесят метрів; на Принцових островах був підняв з дев'яностометрової глибини ручку від кінознімального апарата, але перли, сер, — де там! Ані знаку. Нікчемне ледащо оці сингальці. Ось яка в мене богом проклята робота, сер: удавай, ніби скуповуєш пальмову олію, а тим часом шукай нові родовища перлівниць. Може, вони ще захочуть від мене, щоб відкрив якийсь невідомий материк? Ну що це за служба для порядного капітана торговельного флоту, га, сер? Й. ван Тох не якийсь там пропащий авантюрист. Це вже даруйте, сер.

І так без кінця. Море велике, а океан часу не має меж. Плюй не плюй у море — води в ньому не прибуде, і кляни не кляни свою долю — цим її не зміниш. Отож після стількох вступів та відступів ми нарешті дійдемо до тієї хвилини, коли капітан голландського судна «Кандон-Бандунг» Й. ван Тох, сопучи й лаючись, спускається в шлюпку й пливе до кампонгу[1] на Танамасі переговорити з п'яним метисом, напівкубу-напівпортугальцем, про деякі комерційні справи.

— Sorry, captain[2], — сказав нарешті метис, — але тут, на Танамасі, ніяких скойок нема. Ці смердючі батаки, — додав він із безмежною огидою, — жеруть і медуз. Вони більше живуть у воді, ніж на землі, в них і жінки так просмердились рибою, що ви не можете собі уявити... Про що пак я? А, ви питали про жінок.

— А нема тут де-небудь такого клаптика берега, де батаки не лазять у воду? — спитав капітан.

Напівкубу-напівпортугалець покрутив головою.

— Нема, сер. Хіба що Девл-Бей[3], але це для вас не годиться.

— А чому?

---

[1] Селища *(малайськ.)*.
[2] Дуже шкода, капітане *(англ.)*.
[3] Чортова затока *(англ.)*.

— Тому, що... туди не можна нікому, сер. Налити вам, капітане?

— Thanks[1]. Там що — акули?

— І акули, і взагалі, — промимрив метис. — То погане місце, сер. Батакам не сподобається, коли хтось туди полізе.

— А чому?

— Бо там чорти, сер. Морські чорти.

— А що ж воно таке — морський чорт? Риба якась?

— Та ні, не риба... — ухильно промимрив метис. — Просто чорт, сер. Підводний чорт. Батаки їх називають тапа. Тапа. І там нібито в них своє місто — у тих чортів. Налити вам?

— А який він із себе... той морський чорт?

Напівкубу-напівпортугалець здвигнув плечима.

— Чорт, та й годі, сер. Я його раз бачив... Тобто саму голову. Я вертався човном від мису Гарлем... і раптом переді мною вистромилася з води головешка.

— Ну і яка вона була? На що схожа?

— Довбешка, як... як у батака, тільки зовсім лиса.

— А може, то й справді був батак?

— Ні, сер. Адже там жоден батак у воду не полізе. А потім... воно кліпало на мене нижніми повіками, сер. Метис аж здригнувся від страшної згадки. — Нижніми повіками, і вони в нього закривають усе око. То був тапа.

Капітан Й. ван Тох покрутив у товстих пальцях склянку з пальмовим вином.

— А ви не були п'яний, га? Не нажлуктились під саму зав'язку?

— Був, сер. Якби ні, то я б не поплив тою дорогою. Батаки не люблять, коли хтось тих... чортів турбує.

Капітан ван Тох похитав головою.

— Ніяких чортів нема. А якби були, то скидались би на європейців. То, мабуть, була якась велика рибина абощо.

— У риби нема рук, сер, — пробелькотів напівкубу-напівпортугалець. — Я не батак, сер, я ходив до школи в Бадьюнгу... я, може, й досі пам'ятаю десять заповідей та всякі там мудрі науки. Хіба таки освічений чоловік не розбере, де чорт, а де тварина? Та спитайте в батаків, сер.

— Це все дикунські забобони, — заявив капітан із добродушною зверхністю освіченої людини. — З наукового

---

[1] Дякую *(англ.)*.

погляду це безглуздя. Бо чорт не може жити у воді. Що йому там робити? Ти, хлопче, не вір тубільським балачкам. Просто хтось назвав ту бухту Чортовою, і відтоді батаки бояться її. Ось воно як, — сказав капітан і ляснув жирною долонею по столу. — Нічого там нема, хлопче, це ясна річ із наукової точки зору.

— Атож, сер, — погодився метис, що ходив до школи в Бадьюнгу. — Але жодна розумна людина в Девл-Бей не поткнеться.

Капітан Й. ван Тох почервонів.

— Що? — ревнув він. — Ах ти смердючий кубу! Ти думаєш, що я злякаюся твоїх чортів? Це ми ще побачимо!

І, підводячись зі стільця всім громадищем своїх двохсот фунтів, додав:

— Я з тобою тут часу не марнуватиму, бо мені треба дбати про справи. Але затям собі: у голландських колоніях ніяких чортів нема! Коли є які, то тільки у французьких. Там, може, й знайдуться. А тепер поклич мені старосту цього паскудного кампонгу.

Вищеназваного урядовця не довелося довго розшукувати: він сидів навпочіпки перед метисовою крамничкою й жував цукрову тростину. То був літній добродій, зовсім голий і значно худіший, ніж звичайно старости в Європі. Трохи позаду нього, дотримуючи належну відстань, сиділо так само навпочіпки все село, із жінками й дітлахами включно, і очевидячки дожидало, що його зніматимуть для фільму.

— Слухай-но, хлопче, — звернувся капітан ван Тох до старости по-малайському (так самісінько він міг би говорити й по-голландському чи по-англійському, бо достойний старий батак не тямив по-малайському ні слова, і напівкубу-напівпортугалець мусив перекладати все, що говорив капітан, на батацьку мову; але капітан із якоїсь причини вважав, що найдоречніше буде говорити по-малайському). — Слухай-но, хлопче, мені треба кількох рослих, дужих, відважних чоловіків, щоб пішли зі мною на влови. Зрозумів? На влови.

Метис переклав усе це, і староста закивав головою: розумію, мовляв. А потім звернувся до ширшої аудиторії й виголосив промову, сприйняту з видимим схваленням.

— Ватажок каже, — переклав метис, — що все село піде на влови з туаном[1] капітаном, куди туан захоче.

---

[1] Паном (*малайськ.*).

— От бач. Тоді скажи їм, що ми підемо добувати скойки в Девл-Бей.

На чверть години розгорілась запальна дискусія, в якій узяло участь все село, особливо старі баби. Нарешті метис обернувся до капітана.

— Кажуть, що до Девл-Бею не можна.

Капітан почав червоніти.

— А чого це?

Метис знизав плечима:

— Бо там тапа-тапа. Чорти, сер.

Капітанове обличчя набрало фіолетового відтінку.

— То скажи їм, що як не підуть... я їм усі зуби повибиваю... вуха пообриваю... перевішаю їх... і спалю весь їхній вошивий кампонг. Розумієш?

Метис сумлінно переклав сказане, і знову почалась тривала і жвава нарада. Врешті метис обернувся до капітана:

— Вони кажуть, що поїдуть до Паданга скаржитися поліції, бо туан їм погрожував. На це, мовляв, є закони. Староста каже, що так цього не полишить.

Капітан Й. ван Тох почав синіти.

— То скажи йому, — ревнув він, — що він...

І говорив без перерви добрих одинадцять хвилин.

Метис переклав усе, наскільки вистачило в нього запасу слів; батаки знову розпочали довгі, проте ділові дебати, а тоді він переклав капітанові їхню ухвалу:

— Вони кажуть, сер, що згодні не скаржитись до суду, якщо туан капітан сплатить штраф місцевій владі. Вимагають... — метис завагався, — двісті рупій. Але це трохи забагато, сер. Скажіть, що дасте п'ять.

Обличчя капітана ван Тоха взялося брунатними плямами. Спочатку він сказав, що вимордує всіх батаків на світі, потім зменшив свої претензії до трьохсот стусанів ногою під зад, а врешті погодився задовольнитись тим, що зробить із старости опудало для колоніального музею в Амстердамі; батаки, зі свого боку, знизили свої вимоги з двохсот рупій до залізної помпи з колесом і кінець кінцем уперлись на тому, щоб капітан дав старості як штраф бензинову запальничку.

— Дайте їм запальничку, сер, — порадив йому напівкубу-напівпортугалець. — У мене на складі є три — правда, без гнотів.

Так на Танамасі був відновлений мир; але капітан ван Тох бачив, що на карті стоїть престиж білої раси.

По обіді від голландського судна «Кандон-Бандунг» відпливла шлюпка, в якій сиділи подальші особи: капітан Й. ван Тох, швед Єнсен, ісландець Гудмундсон, фінн Гіллемайнен і два норці-сингальці. Шлюпка взяла курс прямо на затоку Девл-Бей.

О третій годині, порі найбільшого відпливу, капітан уже стояв на березі, шлюпка крейсувала метрів за сто від узбережжя, щоб пильнувати, чи нема акул, а обидва норці-сингальці, голі, з ножами в руках дожидали наказу пірнати.

— Ну, давай ти, — сказав капітан вищому з двох.

Сингалець стрибнув у воду, кілька кроків брів по мілкому, а тоді пірнув. Капітан втупив очі в годинник.

За чотири хвилини й двадцять секунд метрів на шістдесят лівіше виринула з води темно-смаглява голова, й у відчайдушному поспіху і водночас якимись дивно скутими рухами сингалець подерся на каміння, стискаючи в одній руці ніж, а в другій — скойку-перлівницю.

Капітан насупився.

— Ну, що там? — сердито кинув він.

Сингалець усе дряпався на каміння, і голос йому затинався з переляку.

— Що сталося? — закричав капітан.

— Сагібе, сагібе... — прохарчав норець і, хапаючи ротом повітря, впав на березі. — Сагібе... сагібе...

— Акули?

— Джини, — простогнав сингалець. — Чорти, пане. Тисячі й тисячі чортів! — Він затулив кулаками очі. — Повно чортів, пане!

— Дай сюди скойку, — наказав капітан і розкрив її ножем. У скойці була невеличка чиста перлина. — А більше не знайшов?

Сингалець вийняв із торбинки, що висіла на шиї, ще три скойки.

— Там вони є, пане, але ті чорти їх стережуть... Дивились на мене, як я оці відрізував... — Його кошлата чуприна наїжачилася від жаху. — Сагібе, не треба тут!

Капітан порозкривав скойки; у двох не було нічого, зате в третій знайшлася перлина з горошину завбільшки, кругла, як кулька ртуті. Капітан ван Тох подивився на неї, тоді на сингальця, що скулився долі, тоді знов на перлину.

— Слухай, — нерішуче сказав він. — А може, ще раз пірнеш?

Сингалець мовчки покрутив головою.

В капітана ван Тоха аж язик засвербів сиппути лайкою, але, на власний подив, він помітив, що говорить тихо і майже лагідно...

— Не бійся, хлопче. А які вони з себе, ті... чорти?

— Як малі діти, — прошепотів сингалець. — Із хвостом, пане, а заввишки отакі, — він показав рукою десь на метр двадцять від землі. — Стояли круг мене й дивилися, що я там роблю... прямо колом обступили... — Сингальця аж затіпало. — Ні, ні, сагібе, не треба тут!

Капітан ван Тох на хвильку замислився:

— А що, вони кліпають нижніми повіками, чи як?

— Не знаю, пане, — прохрипів сингалець. — Їх там... десять тисяч!

Капітан озирнувся на другого норця; той стояв віддалеки, метрів за півтораста, і байдуже чекав наказу, поклавши руки на плечі; бо й справді, куди ж діти руки голій людині, як не покласти на власні плечі? Капітан мовчки кивнув йому, і низенький сингалець плигнув у воду. За три хвилини й п'ятдесят секунд він виринув і руками, що не слухались його, подерся на каміння.

— Вилазь, вилазь! — гукнув капітан, але потім глянув уважніш і прожогом кинувся, переплигуючи з каменя на камінь, до тих рук, що розпачливо хапались за опору. Важко було повірити, що така туша може так стрибати. В останню мить він ухопив одну руку й сопучи витяг сингальця з води. Тоді поклав його на великий камінь і втер піт із обличчя. Сингалець лежав нерухомий; одна литка була в нього обдерта до кістки — видно, об каміння, — але інших ушкоджень не було видно. Капітан відтяг йому повіку вгору й побачив лише білок закоченого під лоб ока. Ні скойок, ні ножа у норця не було.

В ту хвилину шлюпка з матросами завернула до берега.

— Акули, сер! — гукнув швед Єнсен. — Шукатимете ще?

— Ні, — відповів капітан. — Пливіть сюди, заберіть оцих двох.

— Гляньте, сер, як тут раптом помільшало, — зауважив Єнсен, коли шлюпка вже прямувала до пароплава. — Звідси така мілина аж до берега, — показав він, тикнувши веслом у воду. — Наче тут під водою якась гребля.

Менший сингалець опритомнів аж на судні. Він сидів, поклавши підборіддя на коліна, й трусився всім тілом.

Капітан відіслав матросів геть і теж сів, широко розставивши ноги.

— Ну, розказуй, Що ти там побачив?

— Джинів, сагібе, — прошепотів низенький сингалець; у нього засіпались уже й повіки, а все тіло взялося «сиротами».

— А... які вони з себе? — хрипко спитав капітан.

— Як... як... — сингалець знову закотив очі під лоба. Капітан ван Тох несподівано моторно ляснув його рукою по обох щоках, щоб вернути до тями.

— Thanks, сагібе, — шепнув низенький сингалець, і в його очах знову з'явились чоловічки.

— Вже минулося?

— Вже, сагібе.

— Були там скойки?

— Були, сагібе.

Капітан Й. ван Тох провадив свій допит напрочуд терпляче й доскіпливо. «Так, пане, там чорти. Скільки їх? Тисячі. На зріст вони як десятирічна дитина, пане, і майже чорні. Плавають у воді, а по дну ходять ногами. Так, як ви або я, сагібе, тільки похитують тулубом — туди-сюди, туди-сюди, весь час... Так, пане, і руки мають, як люди. Ні, без пазурів, а наче дитячі ручки. Ні, сагібе, не рогаті й не кудлаті. Так, хвіст ніби риб'ячий, тільки без пірець. А голова велика, кругла, як у батака. Ні, нічого не казали, пане, тільки якось так наче цмокали... Зрізаючи скойки на глибині метрів шістнадцять, сингалець відчув на спині доторк неначе маленьких холодних пальців. Озирнувся, а їх довкола сотні. Цілі сотні, пане, — одні плавають, другі стоять на камінні, і всі дивляться, що я там роблю. Я впустив ніж і скойки — та мерщій угору. Виринаючи, вдарився об кількох чортів, що плавали наді мною, а що було далі, того вже не відаю, сагібе».

Капітан Й. ван Тох довго, замислено дивився на низенького норця, що сидів і трусився всім тілом. «Із нього вже не буде ніякого пуття, — сказав він собі. — З Паданга відішлю його додому на Цейлон». Крекчучи й сопучи, він подався до своєї каюти. Там він витрусив із паперового пакетика на стіл дві перлини. Одна була малесенька, як піщинка, друга — з горошину завбільшки і мінилася рожевувато-сріблястим полиском. Капітан голландського судна пирхнув собі під ніс і вийняв із шафки пляшку ірландського віскі.

На шосту годину він знову звелів відвезти себе шлюпкою до кампонгу, до того самого метиса — напівкубу і напівпортугальця.

—Тодді, — сказав він і більше за весь вечір не промовив і слова. Сидів на веранді під гофрованою бляхою, держав у товстих пальцях склянку з товстого скла, пив, відпльовувався й похмуро зирив з-під кошлатих брів на худющих рудих курей, які видзьобували бозна-що на брудному витоптаному подвір'ячку між пальмами. Метис остерігався говорити й тільки підливав. Капітанові очі помалу набігали кров'ю, а пальці вже не слухались його. Майже смеркало, коли він устав зі стільця й підсмикнув штани.

— Вже йдете спати, капітане? — чемно спитав метис — напівчорт-напівдиявол.

Капітан штрикнув перед себе пальцем.

— Хотів би я побачити, — сказав він, — чи є ще де на світі такі чорти, щоб я їх не знав. Слухай, де тут той богом проклятий норд-вест?

— Отам, — показав метис. — Куди ви йдете, сер?

— До пекла, — відповів капітан Й. ван Тох. — Подивитись на Девл-Бей.

Із того вечора й почалося дивацтво капітана Й. ван Тоха. До кампонгу він вернувся аж удосвіта; не промовивши й слова, поплив шлюпкою на судно, а там замкнувся в каюті й не виходив до самого вечора. Це ще нікого не здивувало, бо «Кандон-Бандунг» мав дещо навантажити з дарів острова Танамаси — копру, перець, камфору, гутаперчу, пальмову олію, тютюн і робочу силу; та коли ввечері йому доповіли, що все повантажено, він тільки засопів і сказав:

— Шлюпку. До кампонгу.

І знову повернувся аж удосвіта. Швед Єнсен, що допомагав йому піднятись на палубу, спитав просто задля чемності:

— То сьогодні відпливаємо, капітане?

Капітан крутнувся, ніби його шпигнули ззаду шилом.

— А тобі що до того? — визвірився він. — Ти пильнуй свого діла!

І цілий день «Кандон-Бандунг» не знати чого стояв на якорі за милю від узбережжя Танамаси. А ввечері капітан вивалився зі своєї каюти й звелів:

— Шлюпку. До кампонгу.

Низенький грек Запатіс подивився йому вслід одним сліпим, а другим косим оком і прокаркав:

— Братва, наш старий або ж дівку там собі підчепив, або ж зовсім сказився.

Швед Єнсен спохмурнів і гримнув на нього:

— А тобі що до того? Ти пильнуй свого діла!

Потім удвох з ісландцем Гудмундсоном узяв малу шлюпку й поплив до Девл-Бею. Вони сховалися зі шлюпкою за скелями й стали чекати, що буде далі. Над затокою походжав капітан, ніби дожидав когось; час від часу він зупинявся й цмокав язиком: «Ц-ц-ц!»

— Диви,— сказав Гудмундсон і показав на море, що сяяло червоним золотом у промінні заходу.

Єнсен нарахував два, чотири, шість гострих, мов коси, акулячих плавців, що рухалися до Девл-Бею.

— Сто чортів! Скільки їх тут! — пробурмотів він.

Щохвилини котрась із тих кіс поринала, над водою мелькав хвіст, а у воді бурхало. Капітан ван Тох на березі почав розлючено підплигувати, хрипко лаятись і погрожувати акулам кулаком. Потім настало коротке тропічне смеркання, і над островом виплив місяць; Єнсен узявся за весла й підплив до берега на ферлонг відстані. Капітан уже сидів на каменюці й цмокав: «Ц-ц-ц...» Біля нього щось ворушилось, але що саме — в сутінках не можна було розгледіти. «Схоже на тюленів,— подумав Єнсен,— але тюлені не так лазять». «Воно» виринало з води між скелями й чапало по берегу похитуючись, наче пінгвіни. Єнсен потихеньку гребнув кілька разів і спинив шлюпку за півферлонга від капітана. Так, капітан щось говорить, але що — спробуй розбери: здається, по-малайському чи по-тамільському. Розмахує руками, ніби щось кидає тим тюленям (але то не тюлені, відзначив собі Єнсен), і джергоче по-китайському чи по-малайському. В ту хвилину в Єнсена вислизнуло з руки підняте весло й ляпнулось у воду. Капітан підвів голову, встав і підійшов кроків на тридцять до води. І раптом у його руці щось заблискало й гучно залящало: капітан стріляв з браунінга в бік шлюпки. Майже водночас у затоці зашуміло, завирувало, заклекотіло, ніби тисячі тюленів стрибали у воду; але Єнсен із Гудмундсоном уже налягли на весла й чимдуж гнали свою шлюпку за найближчий мисок. А коли вернулись на судно, не сказали нікому нічого. Ці північани таки вміють мовчати. Над ранок вернувся

капітан; він був насуплений і лютий, але не сказав ні слова. Лиш коли Єнсен допомагав йому піднятись на борт, дві пари голубих очей зустрілись у холодному, допитливому погляді.

— Єнсене, — сказав капітан.

— Так, сер.

— Сьогодні відпливаємо.

— Так, сер.

— У Сурабайї я вас розрахую.

— Так, сер.

І все. Того ж таки дня «Кандон-Бандунг» рушив до Паданга. З Паданга капітан Й. ван Тох послав у Амстердам своїй фірмі пакуночок, застрахований на тисячу двісті фунтів стерлінгів. А водночас, телеграмою, прохання про відпустку на рік. Настійна потреба через стан здоров'я і так далі. Потім вештався по Падангу, поки знайшов потрібну йому людину. То був дикун із Борнео, даяк, що його часом наймали англійці-туристи, коли хотіли подивитись, як полюють на акул: даяк робив це ще по-старому — озброєний самим лише довгим ножем. Він був, очевидно, людожер, але мав свою тверду таксу: п'ять фунтів за акулу й хазяйські харчі. Треба сказати, на нього страшно було дивитися: обидві руки, груди й стегна пообдирані об акулячу шкіру, а ніс і вуха оздоблені акулячими зубами. Прозивали його Shark[1].

От із цим даяком капітан Й. ван Тох і подався на острів Танамаса.

2. Пан Голомбек і пан Валента

Було гаряче редакційне літо, пора, коли не відбувається нічого, ну так-таки нічого, коли завмирає політика й немає ніякої ситуації в Європі; а проте і в цю пору читачі газет, які лежать у агонії нудьги десь на берегах вод або в ріденькому затінку дерев, деморалізовані сонцем, природою, сільським спокоєм і взагалі здоровим, простим життям у відпустці, чекають — хоча й розчаровуючись день у день, — що хоч у цьому номері буде щось нове, підбадьорливе: якесь там убивство, або війна, або землетрус, одне слово — Щось; а коли не знаходять його, то жмакають газету й із прикрістю оголошують, що в цій

[1] Акула *(англ.)*.

газеті нема нічого, ну просто-таки Нічого, що читати її не варт і що вони її більше не передплачуватимуть.

А тим часом у редакції сидять, мов сироти, п'ятеро чи шестеро співробітників — бо решта колег теж у відпустці, де вони так само роздратовано жмакають газети й нарікають, що сьогодні в цій газеті нема нічого, ну просто-таки Нічого. А зі складальні виходить метранпаж і докірливо мовить:

— Панове, панове, ще нема передовиці на завтра.

— То дайте... ну, оту статтю... про економічне становище Болгарії, — відказує один із редакційних сиріт.

Метранпаж тяжко зітхає:

— А хто ж її читатиме, пане редакторе? Знов у цілому номері не буде нічого читабельного.

Шестеро редакційних сиріт зводять очі до стелі, ніби там можна знайти щось Читабельне.

— От якби сталося Щось, — нерішуче озивається один.

— Або якби добути... якийсь... цікавий репортаж, — докидає другий.

— Про що?

— Не знаю.

— Або вигадати... якийсь новий вітамін, — буркає третій.

— Улітку? — скептично перепитує четвертий. — Е, ні, вітаміни — це для освіченої публіки, воно більше підходить на осінь.

— Та й спека ж, господи, — позіхає п'ятий. — От якби що-небудь про полярні краї.

— Але що?

— Та що-небудь. Як про отого ескімоса Вельцля. Обморожені пальці, вічна мерзлота і таке інше.

— Сказати легко, — каже шостий. — Та звідки його взяти?

У редакції запановує безнадійна тиша.

— Я в неділю був у Євічку... — нерішуче озвався метранпаж.

— Ну, і що там?

— Та казали, буцімто приїхав у відпустку один там капітан Вантох. Він буцімто родом звідти — з Євічка.

— Який Вантох?

— А такий гладкий. Він буцімто капітан морського судна, той Вантох. Розказують, ніби десь там добував перли.

Пан Голомбек перезирнувся з паном Валентою.

— Де ж він їх добував?

— На Суматрі... й на Целебесі... Взагалі десь там. Він буцімто тридцять років там прожив.

— Так це ж ідея, — сказав пан Валента. — З цього може вийти першорядний репортаж. Поїдемо, Голомбеку?

— Що ж, можна спробувати, — відказав пан Голомбек і встав зі столу, на якому сидів.

— А онде він, — сказав їм хазяїн готелю в Євічку.

За столиком у садку сидів, широко розставивши ноги, огрядний добродій у білому кашкеті, пив пиво й замислено водив по столу товстим вказівним пальцем. Обидва газетярі попростували до нього.

— Редактор Валента.

— Редактор Голомбек.

Огрядний добродій підвів очі.

— What? Що?

— Я редактор Валента.

— А я редактор Голомбек.

Огрядний добродій статечно звівся на стільці.

— Captain van Toch. Very glad[1]. Сідайте, хлопці.

Обидва репортери охоче сіли й поклали перед собою блокноти.

— Що питимете, хлопці?

— Зельтерську з малиновим сиропом, — сказав пан Валента.

— З малиновим сиропом? — недовірливо перепитав капітан. — А чого це? Хазяїне, принесіть їм пива. То чого ви, власне, хочете? — спитав він, зіпершись ліктями на стіл.

— Це правда, пане Вантох, що ви тут народилися?

— Ja[2]. Народився.

— А скажіть, будь ласка: як ви попали на море?

— А через Гамбург.

— І давно вже ви капітан?

— Двадцять років, хлопче. Документи тут, — із притиском сказав капітан, поплескавши по нагрудній кишені. — Можу показати.

Панові Голомбеку дуже хотілось побачити, які на вигляд капітанські документи, але він стримав це бажання.

---

[1] Капітан ван Тох. Дуже радий *(англ.)*.

[2] Так *(голландськ.)*.

— Чималий шмат світу побачили за ці двадцять років, пане капітане, правда?

— Ja. Чималий.

— Де ж ви бували?

— Java. Borneo. Philippines. Fidji Islands. Solomon Islands. Carolines. Samoa. Damned Clipperton Island. A lot of damned islands[1], хлопче. А що?

— Та просто так, цікаво. Ми б хотіли, щоб ви нам розповіли більше.

— Ja. Просто так, еге? — Капітан втупив у них свої блідо-голубі очі. — То ви з police... з як її... з поліції, еге?

— Ні, пане капітане. Ми з газети.

— Ага, з газети. Reporters[2], так? Ну, то пишіть. Captain J. van Toch, капітан судна «Кандон-Бандунг»...

— Як?

— «Кандон-Бандунг», порт Сурабайя. Мета подорожі — vacances... як це буде?

— Відпустка.

— Ja, хай йому біс, відпустка. Отак і надрукуйте в своїй газеті, хто прибув. А тепер сховайте свої блокноти, хлоп'ята. Your health[3].

— Пане ван Тох, ми прийшли до вас, щоб ви нам розповіли щось із свого життя.

— А навіщо?

— Ми надрукуємо в газеті. Публіці буде дуже цікаво прочитати про далекі острови, про все, що там бачив і чого зазнав їхній земляк, чех, родом з Євічка.

Капітан закивав головою.

— Це правда. Так, хлопче, я єдиний captain на весь Євічек. Що так, то так. Кажуть, ніби є з тутешніх ще один капітан, такий... із як його... з каруселі, але, по-моєму... то не справжній капітан, —додав він довірчим тоном. — Тут уся річ у тоннажі, розумієш?

— А який тоннаж був у вашого судна?

— Дванадцять тисяч тонн, юначе.

— О, то ви були солідний капітан!

— Ja, солідний, — поважно сказав капітан. — Хлопці, у вас є гроші?

Журналісти трохи невпевнено перезирнулися:

---

[1] Ява, Борнео, Філіппіни. Острови Фіджі. Соломонові острови. Каролінські острови. Самоа. Проклятущий острів Кліппертон. Ціла купа проклятущих островів *(англ.)*.

[2] Репортери *(англ.)*.

[3] За ваше здоров'я *(англ.)*.

— Є, але небагато. А вам треба грошей, капітане?

— Ja. Грошей мені треба.

— Ну от бачте. Коли розповісте нам багато, ми все запишемо для газети, а вам заплатять.

— Скільки?

— Ну... може, й тисячу, — щедро пообіцяв пан Голомбек.

— Pounds sterling?[1]

— Ні, крон.

Капітан ван Тох покрутив головою:

— Е, ні. Стільки я й сам маю, синку. — Він видобув з кишені штанів товсту пачку банкнот. See?[2]

Потім зіперся ліктями на стіл і нахилився до газетярів.

— Панове, я можу запропонувати вам a big business. Як це буде?

— Велику справу.

— Ja. Велику справу. Для цього ви мусите дати мені п'ятнадцять... ні, стривайте, шістнадцять мільйонів крон. Що скажете?

Репортери знову невпевнено перезирнулись. Газетярам часом доводиться стикатись із божевільними, аферистами та винахідниками найдивовижніших гатунків.

— Стривайте, — сказав капітан, — я можу вам дещо показати. — Він полапав товстими пальцями в жилетній кишеньці, вийняв звідти щось і поклав на стіл. То були п'ять рожевих перлин завбільшки як кісточка з вишні. — Ви знаєтесь на перлах?

— Скільки вони можуть коштувати? — прошепотів пан Валента.

— Ja, lots of money[3], хлопці. Але я їх ношу тільки... на показ, як зразок. Ну то як, домовилися? — спитав він, простягаючи через стіл широку долоню.

Пан Голомбек зітхнув:

— Пане Вантох, таких грошей...

— Halt![4] — спинив його капітан. — Я розумію: ти мене не знаєш. Але спитай про капітана ван Тоха в Сурабайї, в Батавії, в Падангу чи де завгодно. Іди спитай, і кожен тобі скаже: Ja, captain van Toch, he is as good as his word[5].

---

[1] Фунтів стерлінгів? *(Англ.)*.
[2] Бачите? *(Англ.)*.
[3] Купу грошей *(англ.)*.
[4] Стій! *(Нім.)*
[5] Додержує свого слова *(англ.)*.

— Пане Вантох, ми вам віримо, — запротестував пан Голомбек. — Але...

— Стривай, — не вгавав капітан. — Я розумію, ти не хочеш віддавати свої грошики просто так. І слушно робиш, хлопче. Але ти дай грошей на судно, see?[1] Ти купиш судно, будеш shipowner[2] і можеш пливти зі мною. Можеш пливти, щоб самому бачити, як я ним порядкую. Але ті гроші, що заробимо там, будуть fifty-fifty[3]. Це буде чесний business, правда?

— Але ж, пане Вантох, — нарешті вимовив пан Голомбек трохи пригнічено, — у нас нема таких грошей.

— Ну, тоді річ інша, — сказав капітан. — Sorry[4]. Тоді я не розумію, панове, чого ви до мене прийшли.

— Щоб ви нам розповіли щось, капітане. Адже у вас, напевне, стільки досвіду...

— Авжеж, досвід є, хлопці. Досвіду в мене до біса.

— А ви зазнавали корабельної аварії?

— What? Shipwrecking?[5] Е, ні. Що ти собі надумав! Коли мені даси добре судно, нічого з ним не може статись. Як хочеш, поцікався в Амстердамі моїми references[6]. Поїдь і спитай.

— Ну, а про тубільців? Ви знали там тубільців?

Капітан ван Тох труснув головою:

— Це не для культурних людей. Про це я не розповідатиму.

— Ну, то розкажіть щось інше.

— Ja, розкажіть, — підозріливо буркнув капітан. — А ви потім усе продасте якійсь company[7], і вона пошле туди свої судна. Люди страшенні шахраї, my lad[8], щоб ти знав. А найбільші шахраї — оті bankers[9] у Коломбо.

— Ви часто бували в Коломбо?

— Ja, часто. І в Бангкоку, і в Манілі... Хлопці, — раптом промовив він, — я знаю одне підходяще судно. Розкішне судно, і зовсім недорого просять. Стоїть у Роттердамі. Поїдьте гляньте на нього. Це ж недалечко — Роттердам, — він показав пальцем через плече. — Тепер,

---

[1] Тут: розумієш *(англ.)*.
[2] Судновласник *(англ.)*.
[3] Порівну *(англ.)*.
[4] Шкода *(англ.)*.
[5] Що? Корабельної аварії? *(Англ.)*
[6] Рекомендації *(англ.)*.
[7] Компанія *(англ.)*.
[8] Хлопче *(англ.)*.
[9] Банкіри *(англ.)*.

хлопці, судна страшенно дешеві. Як залізний брухт. А це тільки шість років як спущене на воду, дизельний двигун. Хочете побачити?

— Ми не можемо, пане Вантох.

— Чудні ви люди, — зітхнув капітан і гучно висякався у блакитну хусточку. —А ви не знаєте тут когось такого, хто хотів би купити судно?

— Тут, у Євічку?

— Ja, тут або десь поблизу. Я б хотів облагодити свій big business тут, у my country[1].

— Дуже славно з вашого боку, капітане.

— Ja. Бо там скрізь страшенні шахраї. І грошей не мають. Ви з newspapers[2], то повинні знати тутешніх тузів — усяких там bankers та shipowners, як це буде — судно-хазяїнів, так?

— Судновласників. Ні, ми не знаємо таких, пане Вантох.

— А шкода, — засмутився капітан.

Панові Голомбеку раптом щось пригадалося:

— А ви часом не знаєте пана Бонді?

— Бонді? Бонді... — замислився капітан ван Тох. — Стривай, це прізвище ніби мені знайоме. Бонді. Ja, в Лондоні є така Бонд-стріт — от де багатії живуть! Чи не має він якої контори на тій Бонд-стріт, цей ваш пан Бонді?

— Ні, він живе у Празі, але народився, здається, тут, у Євічку.

— А бодай тобі! — радісно вигукнув капітан. — Правда твоя, хлопче. Це той, що держав на ринку мануфактурну крамницю. Ja, Бонді... як же пак його звали? Макс. Макс Бонді. То в нього тепер торгівля у Празі?

— Та ні, то, мабуть, був його батько. Цей Бонді зветься Г. Х. Президент Г. Х. Бонді, капітане.

— Г. Х... — капітан покрутив головою. — Г.Х... Тут не було ніякого Г. Х. Хіба що це Густль Бонді — але він зовсім не був президент. Густль був таке собі веснянкувате єврейське хлоп'я. Так це не може бути він.

— Це таки він, пане Вантох. Ви ж його стільки років не бачили.

— Ja, правду кажеш. Стільки років... — погодився капітан. — Сорок років, хлопче. То, може, той Густль і виріс. А що він таке?

---

[1] Моїй батьківщині *(англ.)*.
[2] Газет *(англ.)*.

— Він президент правління МЕАС — знаєте, отих великих заводів, де виробляють парові казани й таке інше... ну, і голова ще двох десятків акційних товариств та картелів. Дуже великий пан, пане Вантох. Його називають капітаном нашої промисловості.

— Капітаном? — здивувався captain van Toch. — То виходить, я не єдиний капітан із Євічка? Бісова душа, то Густль також captain. Треба його побачити. А він має гроші?

— Ще б пак. Без ліку, пане Вантох. У нього, певне, кількасот мільйонів. Це найбагатший чоловік у Чехії.

Капітан ван Тох глибоко споважнів.

— І теж captain. Ну, дякую, хлопче. Що ж, попливу до нього, до того Бонді. Ja, Густль Бонді, I know[1]. Таке було єврейське хлоп'ятко. А тепер captain Г. Х. Бонді. Ja, ja, як ті літа спливають!.. — меланхолійно зітхнув він.

— Пане капітане, нам уже пора йти, а то спізнимось на вечірній поїзд...

— Ну, то я проведу вас на пристань, — сказав капітан і почав піднімати якорі. — Дуже радий, що ви до мене приїхали, панове. Я знаю одного редактора в Сурабайї, славний хлопчина, ja, a good friend of mine[2]. П'янюга страшенний. Коли хочете, я влаштую вас у газеті в Сурабайї. Не хочете? Ну, як хочете.

А коли поїзд рушив, капітан ван Тох неквапно й урочисто помахав великою блакитною хусточкою. З хусточки випала на пісок одна чимала, неправильної форми перлина. Перлина, якої ніхто ніколи не знайшов.

3. Г. Х. Бонді і його земляк

Як відомо, чим більша ви персона, тим менше написано на табличці коло ваших дверей. Приміром, старшому Максові Бонді треба було малювати великими літерами над крамницею, обабіч дверей і на вікнах, що тут «Макс Бонді, торгівля всіляким мануфактурним та галантерейним товаром: посаг для наречених, полотно, рушники, скатерки й наволочки, ситець і батист, сукна найвищої якості, шовк, гардини, ламбрекени і всякий доклад для шиття. Засновано 1885 року». А коло дверей будинку

---

[1] Я знаю *(англ.)*.
[2] Мій добрий приятель *(англ.)*.

його сина Г. Х. Бонді, капітана промисловості, президента компанії МЕАС, радника комерції, члена біржового комітету, віце-голови Спілки промисловців, Consulado de la Republica Ecuador[1], члена численних правлінь і т. д. і т. ін., прикріплена вже тільки маленька чорна скляна табличка з золотими літерами

БОНДІ

І все. Просто Бонді. Хай інші пишуть на своїх дверях «Юліус Бонді, представник фірми «Дженерал моторс», або «Д-р мед. Ервін Бонді», або «С. Бонді і К°», але є один-єдиний Бонді, який — просто Бонді, без жодних дальших пояснень. (Я гадаю, що у папи римського на дверях написано просто «Пій», без ніякого титулу й без порядкового номера. А в господа бога й зовсім нема ніякої таблички ні на землі, ні на небі. Кожен сам повинен знати, що він тут живе. А втім, це сюди не стосується, це я просто так, мимохідь зауважив).

Ось перед цією скляною табличкою одного спекотного дня й зупинився добродій у білому моряцькому кашкеті і витер блакитною хусточкою м'ясисту потилицю. «Який пишний дім, хай йому біс», — подумав він і трохи нерішуче натиснув мідну кнопку дзвоника.

На дверях з'явився швейцар Повондра, зміряв очима огрядного добродія від черевиків аж до золотого шитва на кашкеті й стримано вимовив:

— Прошу?

— Слухай, голубе, — відказав огрядний добродій, — чи тут живе пан Бонді?

— А чого вам завгодно? — крижаним тоном спитав пан Повондра.

— Скажіть йому, що з ним хоче поговорити капітан ван Тох із Сурабайї. Ja, — згадав чоловік, — ось карточка. — І подав панові Повондрі візитну картку, на якій був витиснутий якір і надруковано:

Captain J. van Toch

E. I. & P. L. Co. S. CANDONG BANDOENG

Surabaya *Naval Club*[2]

---

[1] Консула республіки Еквадор *(ісп.)*.

[2] Капітан Й. ван Тох. О [ст]-І[ндська] і Т[ихоокеанська] пароплавна компанія. Судно «Кандон-Бандунг». Сурабайя. Морський клуб *(англ.)*.

Пан Повондра у ваганні схилив голову. «Сказати йому, що пана Бонді нема вдома? Або що в пана Бонді, на жаль, якраз дуже важлива нарада?» Є відвідувачі, про яких треба доповідати, а є й такі, що їх добрий швейцар виряджає сам. І ось тепер пан Повондра з прикрістю відчував, що його підводить інстинкт, яким він керувався в таких випадках. Цей огрядний добродій якось не підходив до жодної категорії небажаних відвідувачів, не був схожий ні на комівояжера, ні на представника добродійної спілки. А капітан ван Тох сопів, витирав хусточкою лисину і так простосердо кліпав блідо-голубими очима, що пан Повондра раптом наважився взяти на себе всю відповідальність.

— Заходьте, будь ласка, — сказав він. — Я доповім про вас панові раднику.

Captain van Toch утирає блакитною хусточкою чоло й розглядається по вестибюлю. «Бісова душа, як цей Густль обставився! Просто як у салоні на пароплаві, що ходить з Роттердама до Батавії. Певно, грошей усаджено — страх подумати. А такий же був веснянкуватий єврейчик», — дивується капітан.

Тим часом Г. Х. Бонді в своєму кабінеті замислено розглядає капітанову візитну картку.

— Чого йому треба? — підозріливо питає він у швейцара.

— Пробачте, не знаю, — шанобливо мимрить пан Повондра.

Пан Бонді все держить картку в руці. На картці витиснено якір. Captain van Toch, Surabaya...Де вона, власне, та Сурабайя? Здається, десь на Яві. На пана Бонді дихнуло далиною. «Кандон-Бандунг» — наче удари гонга. Сурабайя. А день саме такий тропічний... Сурабайя.

— Гаразд, приведіть його, — каже пан Бонді.

У дверях зупинився огрядний чолов'яга в капітанському кашкеті й підніс руку до козирка. Пан Бонді йде йому назустріч.

— Very glad to meet you, Captain. Please, come in[1].

— Здрастуйте, здрастуйте, пане Бонді, — радісно вигукує captain.

— Ви чех? — дивується пан Бонді.

— Ja, чех. Таж ми знайомі, пане Бонді. З Євічка. Бакалійник Вантох, do you remember?[2]

---

[1] Дуже радий бачити вас, капітане. Заходьте, будь ласка *(англ.)*.
[2] Пам'ятаєте? *(Англ.)*.

— Правда, правда, — вигукує пан Бонді радісно, але в душі відчуває деяке розчарування (то він не голландець!) — бакалійник Вантох, на ринку, так? А ви нітрохи не змінилися, пане Вантох. Не постарішали! Ну, як там ваша бакалія?

— Thanks, — чемно відказує капітан. — Татусь давно вже відійшов, як то кажуть, у кращий...

— Помер? А, звісно, звісно. Правда, ви, певне, його син... — Очі пана Бонді раптом засвітились від спомину. — Слухайте, друже, чи ви не той Вантох, що бився зі мною в Свічку, ще як ми були хлопчаками?

— Ja, той самий, — поважно підтвердив капітан. — Через це ж мене й віддали з дому до Моравської Остравн.

— Так, частенько ми з вами бились. Але ви були дужчий за мене, — по-спортивному чесно визнав пан Бонді.

— Ja, таки був. А ви були таке хирляве хлоп'я, пане Бонді. І вам добряче перепадало від мене. Еге, добряче.

— Перепадало, що правда, то правда, — зворушено віддався спогадам Г. Х. Бонді. — Та сядьте, земляче! Я дуже радий, що ви згадали про мене. А як ви тут опинились?

Капітан ван Тох з гідністю сів у шкіряне крісло й поклав кашкета на підлогу.

— Приїхав відпочити, пане Бонді. Еге. Отак-то. That's so[1].

— А пам'ятаєте, — все витав у спогадах пан Бонді, — як ви дражнили мене: «Свиняче вухо!»

— Ja, — сказав капітан і розчулено висякався в блакитну хусточку. — Ja, ja... Гарна пора була, хлопче. Та що вдієш, літа спливають... Тепер ми обидва старі люди і обидва капітани.

— Правда, ви капітан, — пригадав пан Бонді. — Хто б міг подумати! Captain of long distances[2], — адже так це називається?

— Yeah, sir. A Highseaer. East India and Pacific lines, sir[3].

— Гарна професія, — зітхнув пан Бонді. — Хоч сьогодні помінявся б із вами, капітане. Неодмінно розкажіть мені про себе.

---

[1] Отак-то *(англ.)*.
[2] Капітан далекого плавання *(англ.)*.
[3] Так, сер. Океанський моряк. Ост-Індське й Тихоокеанське пароплавство, сер. *(англ.)*.

— Атож, атож, — пожвавішав капітан. — Я б хотів дещо вам розповісти, пане Бонді. Дуже цікаве діло, друже.

Капітан ван Тох несподівано озирнувся по кабінету.

— Ви чогось хочете, капітане?

— Ja. Ти пива не п'єш, пане Бонді? Я поки плив із Сурабайї, у мене все пересохло всередині.

Капітан почав шпортатись у просторій кишені штанів і вийняв звідти блакитну хусточку, полотняну торбинку з чимось, кисет із тютюном, ніж, компас і пачку грошей.

— Може, пошлеш когось по пиво? — сказав він. — Хоч би отого стюарда, що мене сюди до каюти завів.

Пан Бонді подзвонив.

— Не турбуйтеся, капітане. А поки що закуріть сигару.

Капітан узяв сигару з червоно-золотим поясочком і понюхав.

— Тютюн із Ломбока. Нічого не вдієш, там страшенні шахраї.

Потім, ужахнувши пана Бонді, розім'яв коштовну сигару в могутній долоні й набив тютюновою потертю люльку.

— Ja, Ломбок. Або Сумба.

Тим часом у дверях нечутно з'явився пан Повондра.

— Принесіть пива, — звелів пан Бонді.

Пан Повондра звів брови.

— Пива? Скільки?

— A gallon[1], — буркнув капітан, кинув обгорілий сірник на килим і затоптав його ногою. — В Адені була страшенна спека, брате... Так у мене ось яка новина, пане Бонді. З Sunda-Islands, see?[2] Там би можна завести просто казкову комерцію, sir. A big business. Але це треба розповісти цілу... як це буде... story, га?

— Повість.

— Ja. Таку оповідочку, сер. Стривайте, — капітан звів до стелі свої незабудкові очі. — Не придумаю, з чого почати.

«Знову якісь гешефти, — подумав Г. Х. Бонді. — Боже, яка нудота! Зараз почне розказувати, що він міг би вивозити швацькі машинки на Тасманію або парові казани та шпильки на Фіджі. Авжеж, казкова комерція. Тільки

---

[1] Галон *(англ.)*.

[2] Зондських островів, розумієте? *(Англ.)*

на це я вам і потрібен. Хай йому біс, я ж не гендляр! Я фантаст. Я на свій лад поет! Розкажи мені, Сіндбаде-мореплавцю, про Сурабайю або острови Фенікса. Чи не притягувала тебе магнітна гора, чи не заносив до свого гнізда птах Рок? Чи не вертаєшся ти з вантажем перлів, кориці й безоару? Ну ж бо, друзяко, починай свої байки!»

— Мабуть, почну з ящера, — оголосив капітан.

— З якого ящера? — здивувався радник комерції Бонді.

— Ну, з отих ящурів. Як це буде — lizards?

— Ящірки?

— Ja, хай їм біс, ящірочки. Там є такі ящірочки, пане Бонді.

— Де?

— А там, на одному острові. Назвати його тобі, хлопче, я не можу. Це дуже велика таємниця, worth of millions[1]. — Капітан ван Тох витер хусточкою лоба. — То де ж те пиво, хай йому біс?

— Зараз принесуть, капітане.

— Ja. Гаразд. Знаєте, пане Бонді, то дуже милі й славні тваринки — ті ящірочки. Я їх знаю, хлопче! — Капітан ляснув долонею по столу. — А що вони буцім чорти — то брехня. A damned lie, sir[2]. — Тоді вже скоріш ви самі чорт і я чорт, я, Captain van Toch, сер. Можете мені повірити.

Г. Х. Бонді злякався. «Біла гарячка! — подумав він. — Де ж заподівся той клятий Повондра!»

— Їх там є кілька тисяч, тих ящірочок, але їх весь час жерли оті... ну як же це буде, хай йому біс — sharks.

— Акули?

— Ja, акули. Ось чого ці ящірочки ніде й не живуть, тільки в одному місці, в тій затоці, що я не можу назвати.

— Отже, ті ящірки живуть у морі?

— Ja, в морі. Тільки вночі вони вилазять на берег, але ненадовго, бо їм знов треба в воду.

— А які вони на вигляд? — Пан Бонді намагався виграти час, поки вернеться той проклятущий Повондра.

— Ну, завбільшки вони з тюленів, але як спинаються на задні лапи, тоді вони отакі на зріст, — показав капітан. — Не скажу, щоб дуже гарні. У них нема ніяких лушпинок.

— Луски?

---

[1] Їй ціна — мільйони *(англ.)*.

[2] Паскудна брехня, сер *(англ.)*.

— Ja, лусочок. Зовсім голі, пане Бонді, наче жаби або саламандри. А передні лапки у них — ніби дитячі рученята, тільки пальчиків не п'ять, а чотири. Такі бідолашечки, — додав капітан жалісливо. — Але дуже розумні й славні тваринки, пане Бонді. — Капітан присів навпочіпки і так почав тупцяти та погойдуватись.

— Отак вони чапають, ті ящірочки.

Капітан силкувався хвилясто вигинати свій масивний тулуб, а руки держав перед собою, як песик, що «служить», і не зводив з пана Бонді незабудкових очей, що ніби просили співчуття. Г. Х. Бонді глибоко зворушився і якось по-людському засоромився. А тут іще в дверях з'явився нечутний пан Повондра з глеком пива й обурено звів брови, побачивши, що капітан так непристойно поводиться.

— Давайте пиво і йдіть, —поквапно сказав Г. Х. Бонді.

Капітан, засапаний, випростався.

— Отакі вони, ті тваринки, пане Бонді. Your health. — І хильнув пива. — А пиво в тебе добряче, хлопче. Звісно, коли маєш такий дім... — Капітан утер вуса.

— А як же ви знайшли тих ящірок, капітане?

— Оце ж я й хочу розказати, пане Бонді. Довелося мені якось ловити перли на Танамасі. — Капітан затнувся. — Чи ще десь там. Ja, то був інший острів, а який — це поки що моя таємниця, хлопче. Люди страшенні шахраї, пане Бонді, і язика перед ними розпускати не можна. І коли ті два бісові сингальці зрізали під водою shells із перлами...

— Скойки?

— Ja. Оті скойки, що держаться за каміння, як чорт за грішну душу, і їх доводиться зрізати ножем. А ті ящірочки дивились на сингальців, тож сингальці й подумали, що то морські чорти. Страшенно темний народ — оті сингальці та батаки. Вони й кажуть, що там, мовляв, чорти. Ja. — Капітан гучно висякався в хусточку. — Ну і, розумієш, хлопче, воно мені вже не дало спокою. Я не знаю — чи тільки ми, чехи, такий цікавий народ, але де б я не стрів земляка, він в усе мусить стромляти носа, хоче знати, що там таке. По-моєму, це через те, що ми, чехи, ні в що не хочемо вірити. Отож мені й улізло в стару дурну голову, що треба подивитись на тих чортів ближче. Я, правда, був п'яний, але ж і налигався я через те, що мені ті дурні чорти не йшли з думки. Бо там, на екваторі, брате, можна спіткати все,

що завгодно. Ну, я й пішов увечері подивитися на той Девл-Бей...

Пан Бонді спробував уявити собі тропічну затоку, облямовану скелями і джунглями.

— Ну, і що ж?

— Отож сів там і цмокаю язиком: «Ц-ц-ц» — мовляв, щоб ті чорти вийшли. І справді — за хвилинку вилазить із води одна така ящірка, спинається на задні лапки й починає крутити тулубом. І цмокає на мене: «Ц-ц-ц». Якби я не був п'яний, то, мабуть, вистрелив би в неї. Але ж я, брате, налигався, мов англієць, тож і кажу їй: паць, паць, паць, tapa-boy[1], іди сюди, я тобі нічого не зроблю.

— То ви до неї говорили по-чеському?

— Ні, по-малайському. Там найбільше говорять malayan, хлопче. А вона нічого, тільки тупцяє на місті та крутиться, мов дитина, коли соромиться. А в воді кругом уже було кількасот тих ящірочок — повистромляли з води мордочки й дивляться на мене. Ну, а я, правда, був тоді налиганий, то сів навпочіпки й теж почав тулубом крутити, як та ящірка, — щоб вони мене не боялись. Тоді вилазить із води ще одна ящірка, з десятирічного хлопця, і теж тюп-тюп-тюп... А в передній лапці держить перлову скойку.

Капітан хильнув пива.

— Твоє здоров'я, пане Бонді. Я, звісно, був тоді п'яний як квач, то й кажу їй: ах ти хитрюго! Хочеш, щоб я її тобі розкрив, ja? Ну то паць, паць сюди, я її ножем відкрию. Але вона ні руш — боїться ще. Я тоді знову почав так переминатись, як ото маленьке дівчатко, коли соромиться когось. Вона тоді причапала ближче, а я помаленьку простяг до неї руку й беру ту скойку в неї з лапки. Як по щирості, то боялись ми обоє, це ти можеш собі уявити, пане Бонді; але я, правда, був п'яний. Тож я взяв свій ніж та й розкрив ту скойку; лапнув пальцем усередині, чи нема там перлини — нема, тільки такі гидкі соплі, одне слово — слизуватий молюск, що в тих скойках живе. Ну то на, кажу їй, ц-ц-ц, їж, коли хочеш. І кидаю їй ту розкриту скойку. Побачив би ти, як вона її вилизувала. Певне, воно для тих ящірок страшенний tit-bit — як це буде?

— Ласощі.

---

[1] Хлопче-тапа *(англ.)*.

— Ja, ласощі. Тільки що вони, бідолашечки, не можуть своїми пальчиками залізти в ту тверду шкаралупку. Невеселе життя, ja. — Капітан хильнув пива. — А потім я собі так усе зміркував, синку: коли ті ящірочки побачили, як сингальці ріжуть скойки, вони, мабуть, сказали собі: «Ага, це вони їх їдять», — і хотіли побачити, як сингальці розкриватимуть скойки. Бо той сингалець у воді й сам схожий на ящірку, тільки що ящірка розумніша від сингальця чи батака, бо хоче чогось навчитися. А батак ніколи нічого не навчиться, хіба лиш красти, — з прикрістю додав капітан ван Тох. — А як я там, на березі, почав цокати язиком та крутити тулубом, то вони подумали, що і я, мабуть, якийсь такий великий salamander. Тому й не дуже боялись і прийшли до мене, щоб я їм розкрив ту скойку. Такі ото з них розумні та довірливі тварини.

Капітан ван Тох почервонів.

— Коли я, пане Бонді, познайомився з ними ближче, то почав роздягатись догола, щоб більше скидатись на них, бо вони ж голі; але їм усе дивно було, що у мене такі груди волохаті, ну і там усе інше... Ja. — Капітан витер хусточкою побагрянілу шию. — Чи не занадто довго я розводжуся, пане Бонді?

Г. Х. Бонді був зачарований.

— Ні, ні, що ви! Розповідайте далі, капітане.

— Ну гаразд, це я можу. Отож коли та ящірка вилизала скойку, інші, на неї дивлячись, також повиходили на берег. У декотрих теж були в лапках скойки — аж дивно, як вони зуміли віддерти їх від cliffs[1] такими дитячими рученятами без великого пальця. Зразу вони бентежились, а потім дозволили брати в них із рук ті скойки. Правда, не самі там були перлівниці, а й усякий непотріб, прості устриці тощо, але ті я кидав у воду й казав: «Ні, дітки, це нічого не варте, цього я своїм ножем не відкриватиму». Зате коли траплялась перлівниця, тоді я розкривав її ножем і мацав, чи нема там перлини. А скойку давав їм вилизати. А їх уже кількасот сиділо довкола, тих lizards — дивились, як я скойки розкриваю. Декотрі вже й самі пробували розколупати скойку якою-небудь шкаралупкою, що там валялася. От що мене здивувало, хлопче. Жодна тварина не вміє орудувати instruments: нічого не вдіє, тварина є тварина — природа, та й квит. Правда,

---

[1] Скель *(англ.)*.

в Бейтензоргу я бачив мавпу, що вміла відкривати ножем такий tin, як це буде —бляшанку з консервами, але ж мавпа — хіба то справжня тварина, сер? Тож я страх як здивувався. — Капітан хильнув пива. — За ту ніч, пане Бонді, я знайшов у тих shells вісімнадцять перлин. Були малесенькі, були й більші, а три — як кісточка з вишні, пане Бонді. Як кісточка. — Капітан ван Тох поважно закивав головою. — Вранці, коли вертався на судно, я казав собі: Captain van Toch, це тобі привернулося, сер; ти, добродію, був п'яний і таке інше. Але що з того, коли в кишені у мене лежало вісімнадцять перлин! Ja.

— Такого чудового оповідання я ще ніколи не чув,— прошепотів пан Бонді.

— От бач, хлопче! — зраділо сказав капітан. — Удень я все обміркував. Я буду тих ящірок... приручати, так? Приручати й навчати, а вони носитимуть мені pearl-shells[1]. Там їм, певне, ліку немає — в тому Девл-Беї. Отож я ввечері знову подався туди, тільки вже трохи раніше. Як почало заходити сонце — бачу, ті ящірочки вистромляють з води голови, то тут, то там — по всій затоці. Аж раптом дивлюсь — акула: спинний плавець з води виглядає. Тоді враз бурхнуло, плеснуло — і одну ящірочку мов лизень злизав. Я нарахував тих акул дванадцять, коли вони на заході сонця спливалися до Девл-Бею. Пане Бонді, ті падлюки за один вечір зжерли більш як двадцять моїх ящірок! — вигукнув капітан і розлючено висякався. — Ja, більш як двадцять! Воно й звісно, така гола ящірочка зі своїми лапками від акули не обороніться. Я трохи не плакав дивлячись. Якби ти сам побачив...

Капітан замислився.

— Я, розумієте, дуже люблю тварин, — сказав він нарешті й підвів на Г. Х. Бонді свої голубі очі. — Не знаю, як ви на це дивитесь, captain Бонді...

Пан Бонді кивнув головою на знак згоди.

— От і добре, — зрадів капітан ван Тох. — Вони страшенно славні й розумні, ті tapa-boys; почнеш їм щось розказувати — вони тебе так слухають, як собака свого хазяїна. А найбільше — оті їхні дитячі рученята... Розумієш, хлопче, я старий парубок, родини не маю... Ja, старому чоловікові гірко самотньому, — мурмотів капітан, перемагаючи хвилювання. — Страх які славні ті ящірочки,

---

[1] Скойки-перлівниці *(англ.)*.

нічого не вдієш... Якби тільки акули не жерли їх так! І коли я на них, на тих sharks, став кидати каміння, то й вони, tapa-boys, теж почали кидати! Ти, пане Бонді, не повіриш. Звісно, далеко вони докинути не могли, бо ручки у них зовсім куценькі. Але диво це велике, брате. «Ну, коли ви такі молодчаги, хлоп'ята, — кажу я їм, — то спробуйте моїм ножем розкрити скойку». І поклав ніж додолу. Вони хвилинку соромились, а потім одна спробувала: взяла ніж і стромляє кінчик між ті шкаралупки. Розламуй, кажу їй, розламуй: поверни отак-о ніж, і все. А вона, бідолашечка, пробує, пробує, аж ураз хруснуло — і скойка розкрилася. От бач, кажу. Нічого хитрого й нема. Коли це зуміє якийсь там поганин, батак чи сингалець, то щоб tapa-boy та не зумів?.. Не міг же я, пане Бонді, тим ящіркам показати, що це якесь казкове marvel[1] і чудо, коли тварина зуміє таке. Тепер-то я можу признатися, що був... що був... ну, зовсім thunderstruck.

— Приголомшений, — підказав пан Бонді.

— Ja, правильно. Приголомшений. Усе це так мені влізло в голову, що я не знімався з якоря ще день. І ввечері вернувся до того Девл-Бею та знову дивився, як sharks жеруть тих моїх ящірок. Того вечора я, хлопче, заприсягся, що так цього не полишу. І їм теж дав своє слово честі, пане Бонді: «Tapa-boys, Captain van Toch присягається вам під оцими ясними зорями, що порятує вас».

4. Комерційне підприємство капітана ван Тоха

Капітан ван Тох вимовляв ці слова з таким запалом і хвилюванням, що у нього аж волосся на потилиці наїжачилось.

— Ja, сер, таку я тоді склав присягу. І відтоді, брате, я вже не мав і хвилини спокою. В Батангу взяв відпустку й послав тим панам до Амстердама сто п'ятдесят сім перлин — усе, що наносили мені мої тваринки. А потім розшукав одного такого типа — даяк був, а shark-killer[2] — убивав акул ножем у воді. Страшенний злодюга й душогуб. Тоді разом з ним подався на одному невеличкому

---

[1] Чудо *(англ.)*.
[2] Винищувач акул *(англ.)*.

tramp[1] на Танамасу й кажу: тепер, fella[2], ти вбиватимеш тут акул своїм ножем. Я хотів, щоб він винищив тих акул і вони дали спокій моїм ящіркам. Він був такий душогуб і поганин, той даяк, що нітроки не боявся тих tapa-boys. Чорт чи не чорт — йому було байдуже. А я тим часом робив на тих lizards свої observations[3] та experiments[4] — та стривай, у мене є такий корабельний журнал, я до нього щодня все записував.

Капітан вийняв з нагрудної кишені великого блокнота й заходився гортати його.

— Яке у нас число сьогодні? А, так, двадцять п'яте червня. Ну, то візьмімо тоді хоч би двадцять п'яте червня минулого року. Ja, ось воно. «Даяк забив акулу. Lizards страшенно цікавляться здохлякою. Тобі...» Це була одна така ящірка, невелика, але дуже кмітлива, — пояснив капітан. — Я ж мусив подавати їм усякі імена, щоб було як писати про них у журналі. «Тобі стромляв пальці в дірки від ножа. Увечері носили сушняк мені на багаття». Це нецікаве, — мурмотів капітан. — Я знайду якийсь інший день. Ну, хай двадцяте червня... «Lizards будували далі свій»... як це буде — jetty?

— Греблю?

— Ja, греблю. Таку dam[5]. Отже: «Будували далі свою нову греблю на північно-західному кінці Девл-Бею». Слухай, це було диво, а не робота! — пояснив він. — Справдешній breakwater.

— Хвилеріз?

— Ja. Вони клали на тому боці свою ікру й хотіли мати там тиху воду, розумієш? Це вони самі придумали там зробити таку dam; але, щоб ти знав, жоден урядовець чи інженер із Waterstaat[6] не склав би кращого проекту для такої підводної греблі. Робота перший сорт, от тільки вода їм усе підмивала. Вони вирива ють під водою такі глибокі нори в березі й удень сидять у тих норах. Страшенно кмітливі тварини, сер, достоту як beavers.

— Бобри?

— Ja, оті великі миші, що вміють перегачувати річки. У них там, у Девл-Беї, була сила-силенна таких гребель

---

[1] Пароплав без певного маршруту *(англ.)*.
[2] Хлопче *(спотворене англ.)*.
[3] Спостереження *(англ.)*.
[4] Експерименти *(англ.)*.
[5] Дамба *(англ.)*.
[6] Відомство водних споруд *(голландськ.)*.

та гребельок, таких гарних рівненьких dams, неначе справжнє місто. А врешті вони надумали відгородити греблею увесь Девл-Бей. Значить, так: «Уже вміють підважувати каміння підоймами», — прочитав він далі. — «Альбертові (це був один tapa-boy) розчавило два пальці. Двадцять першого. *Даяк з'їв Альберта!* Але живіт заболів. П'ятнадцять крапель опію. Пообіцяв, що більше такого не робитиме. Цілий день ішов дощ... Тридцятого червня. Lizards будували греблю. Тобі не хоче працювати». Ох, і розумнющий же був! — захоплено пояснив капітан. — Розумні ніколи не хочуть нічого робити. Він весь час якісь витівки витівав, той Тобі. Нічого не вдієш, між ящірками теж буває дуже велика різниця... «Третього червня. Сержант одержав ніж». Сержант — то була така велика, сильна ящірка. І кмітлива теж... «Сьомого червня. Сержант забив ножем одну cuttlefish» — то така риба, що має в собі всередині оті темні дрислини, знаєш?

— Каракатиця?

— Ja, вона, вона. «Двадцятого липня. Сержант забив ножем велику jelly-fish[1]» — то така гидота, наче з холодцю, а жалиться, як кропива. Паскудна тварюка. А тепер слухай уважно, пане Бонді: «Тринадцятого липня». У мене тут підкреслено: «Сержант забив ножем невелику акулу. Вага сімдесят фунтів». Оце воно й є, пане Бонді! — виголосив капітан Й. ван Тох урочисто. — Ось написано чорним по білому. Це був великий день. Тринадцятого липня. — Капітан згорнув блокнот. — Я нітрохи не соромлюсь, пане Бонді: там, на березі Девл-Бею, я впав навколішки й заплакав від щирої радості. Відтоді я вже знав, що мої tapa-boys не піддадуться. Сержант за це одержав гарного нового гарпуна — бо нема краще за гарпун, хлопче, коли хочеш полювати на акул, — і я кажу йому: be a man[2], Сержанте, й покажи всім tapa-boys, що можна оборонятись. І ти знаєш, брате, — капітан схопився й у захваті грюкнув кулаком по столу, — за три дні там плавала здоровезна дохла акула, full of gashes, як це буде?

— Вся в ранах.

— Ja, вся в дірках від того гарпуна. — Капітан хильнув пива, аж забулькотіло. — Ось воно як, пане Бонді.

---

[1] Медуза *(англ.)*.
[2] Будь чоловіком *(англ.)*.

Аж тоді я уклав з тими tapa-boys... щось ніби контракт. Дав їм своє слово, що як вони носитимуть мені перлові скойки, я за це їм даватиму harpoons і knives, гарпуни й ножі, щоб вони могли оборонятись, see? Це чесний бізнес, сер. Що вдієш — треба бути чесним навіть із тваринами. Дав я їм ще й дерева. І дві залізні wheelbarrows.

— Візки? Тачки?

— Ja, такі тачки. Щоб вони могли возити камінь на ту свою греблю. Бо вони, сердеги, мусили все носити в лапках, розумієш? Одне слово, дістали вони цілу купу всякої всячини. Я не хотів би їх обшахрати, нізащо в світі. Стривай, хлопче, зараз я тобі щось покажу.

Капітан ван Тох однією рукою трохи підняв черево, а другою видобув із кишені штанів полотняну торбинку.

— Ось воно! — сказав він урочисто й висипав вміст торбинки на стіл. Там було з тисячу перлин, дрібних і великих: і з конопляне сім'я, і більші, і з горошину, а кілька штук — із вишню; бездоганно круглі, мов крапля, і горбкуваті, «бароккові», сріблясті, голубуваті, тілесні, жовтаві, з чорним і рожевим полиском. Г. Х. Бонді був як заворожений: він не міг відірватись від тих перлів, перебирав їх руками, качав кінчиками пальців, накривав обома долонями.

— Яка краса! — у захваті прошепотів він. — Це наче сон, капітане!

— Ja, — незворушно відказав капітан. — Гарні. А акул за той рік, що я з ними пробув, вони забили з тридцять. У мене тут записано, — він поплескав по нагрудній кишені. — Зате скільки я їм ножів дав — і п'ять гарпунів... Мені ті ножі обійшлися трохи не по два американських долари аріесе, за штуку цебто. Добрячі ножі, хлопче, з тієї сталі, що її не бере ніяка rust.

— Іржа.

— Ja. Бо то мусили бути підводні ножі — для моря. Та ще й батаки купу грошей мені коштували.

— Які батаки?

— А тубільці на тому острові. У них такий забобон, що ті tapa-boys — буцімто чорти, і вони їх страшенно бояться. Тож як побачили, що я з тими їхніми чортами розмовляю, то хотіли мене на смерть убити. Цілі ночі дзвонили в дзвони, щоб тих чортів, мовляв, відігнати геть від свого кампонгу. Страшенний гвалт робили, сер. А вранці тоді щоразу вимагали, щоб я їм за те дзвоніння платив. Мовляв, за клопіт. Та нічого не вдієш: ті батаки

страшенні злодюги. Але з tapa-boys, сер, із тими ящірками можна було б провадити чесний бізнес. Ось як. Дуже вигідне діло, пане Бонді.

Г. Х. Бонді здавалось, наче він снить.

— Купувати в них перли?

— Ja. Тільки в Девл-Беї перлів уже нема, а на інших островах нема tapa-boys. Ось у чому вся річ, брате. — Капітан Й. ван Тох гордо надув щоки. — Оце й є та велика комерція, що я придумав. Хлопче, — сказав він, штрикаючи товстим пальцем у повітря, — адже ж тих ящірок хтозна-як побільшало, відколи я став опікуватися ними! Вони тепер можуть оборонятись, you see[1]? Га? І буде їх усе більше й більше! Ну як, пане Бонді? Правда, розкішна комерція?

— До мене чогось не доходить, що ви маєте на увазі, — невпевнено промовив Г. Х. Бонді.

— Так розвозити tapa-boys на інші перлові острови, — нарешті виклав своє капітан. — Я спостеріг, що ті ящірки не можуть самі перебратися через глибоке відкрите море. Вони можуть трохи плавати, а трохи чапати по дну; але на великій глибині для них занадто сильний тиск води: вони, бач, дуже м'які. Та якби я мав такий пароплав, щоб у ньому зробити такий tank — басейн для води, — то міг би розвозити їх куди схочу, see? А вони б там шукали перлів, а я б їздив до них і привозив їм ножі, гарпуни та всяку всячину, що їм буде потрібна. Ті бідолахи там у Девл-Беї так роз... розпоросились, чи як?

— Розплодились.

— Ja, так розплодилися, що їм скоро вже не буде чого їсти. Вони їдять усяку там дрібну рибку, та молюсків, та різних водяних комах; але, певно, зможуть жерти й картоплю, і сухарі, і всякий звичайний харч. Тож їх можна б і годувати в тих tanks на судні. А я б їх у підходящих місцях, де не густо людей, пускав назад у воду й улаштовував там такі... такі farms[2] для тих моїх ящірок. Бо я б хотів, щоб вони могли прогодуватися. Вони дуже славні й розумні тварини, пане Бонді. Та ти сам, як побачиш їх, то скажеш: гелло, Captain, корисна в тебе худібка. Ja. А люди тепер аж казяться за перлами. Оце і є той великий бізнес, що я придумав.

Г. Х. Бонді розгубився.

---

[1] Розумієте *(англ.)*.
[2] Ферми *(англ.)*.

— Мені страшенно шкода, капітане, — почав він перішуче, — але... я справді не знаю...

Голубі очі капітана ван Тоха налилися слізьми.

— Отож-бо й лихо, хлопче. Я б тобі лишив усі ці перли як... як guaranty[1] за судно, але сам я того судна купити не можу. Я знаю одне дуже підходяще в Роттердамі... з дизельним двигуном...

— А чого ви не запропонували цієї справи комусь у Голландії?

Капітан покрутив головою.

— Я тамтешніх людей знаю, хлопче. З ними я про це діло не можу говорити. Я міг би... — додав він замислено. — Я міг би возити на тому судні й інші речі, всілякі goods[2], сер, і продавав би на тих островах. Ja, це б я міг робити. У мене там сила знайомств, пане Бонді. А водночас міг би мати на судні такі tanks для тих моїх ящірок...

— Про це, мабуть, можна поміркувати, — сказав пан Бонді. — Бо якраз недавно... Атож, нам треба шукати нових ринків для нашої промисловості. Якраз недавно я розмовляв про це з кількома людьми... Я не від того, щоб купити одно-двоє суден: одне для Південної Америки, а друге — для східних країв...

Капітан ожив.

— І добре зробиш, пане Бонді. Судна тепер страшенно дешеві, їх можна накупити повну гавань... — і капітан ван Тох пустився в технічні подробиці, де й за яку ціну продаються всякі vessels, boats і tank-steamers[3]; Г. Х. Бонді не слухав його, а тільки розглядав. Г. Х. Бонді знався на людях. Він ні на мить не сприймав серйозно ящірок капітана ван Тоха; але сам капітан здавався йому вартим уваги. Чесний чоловік, безперечно. І знає умови там, на Півдні. Звичайно, божевільний. Але з біса симпатичний. У серці Г. Х. Бонді забриніла якась фантастична струна. Кораблі з перлами й кавою, кораблі з прянощами й усіма пахощами Аравії. Г. Х. Бонді опанувало те невиразне почуття, яке з'являлось у нього перед кожною важливою і вдалою постановою, — почуття, яке можна виразити словами: «Сам не знаю чому, але, мабуть, візьмусь за це діло». А Captain van Toch тим часом малював

---

[1] Заставу *(англ.)*.
[2] Товари *(англ.)*.
[3] Кораблі, пароплави й танкери *(англ.)*.

у повітрі своїми ручиськами судна з awning-decks[1] або з quarter-decks[2], розкішні судна, хлопче...

— Знаєте що, капітане Вантох, — раптом сказав Г. Х. Бонді, — приходьте ще раз за два тижні. Тоді й поговоримо про судна.

Captain van Toch зрозумів, як багато означають ці слова. Він почервонів з радості і насилу вимовив:

— А ящірок... можна буде мені возити на тому пароплаві?

— Аякже! Тільки, прошу вас, нікому про них не кажіть. А то люди подумають, що ви збожеволіли... та й я з вами.

— А оці перли можна залишити тут?

— Можна.

— Ja, тільки мені треба вибрати дві гарненькі перлини, я хочу їх комусь послати.

— Кому?

— А одним там двом redactors. Ja, хай йому біс, стривай.

— Що?

— Сто чортів, як же їх звати? — Капітан ван Тох розгублено закліпав голубими очима. — От же дурна голова в мене, брате. Я вже не пам'ятаю, як звалися ті два boys...

5. Капітан Й. ван Тох і його дресировані ящери

— Щоб я пропав, коли це не Єнсен, — вигукнув якийсь чоловік у марсельському шинку.

Швед Єнсен звів очі.

— Стривай, — сказав він, — і мовчи, поки я тебе не згадаю.

Він узявся рукою за лоб.

— «Морська чайка»? Ні. «Імператриця Індії»? Ні. «Пернамбуко»? Ні. Ага, згадав: «Ванкувер». Три роки тому на «Ванкувері», пароплавство «Осака», Фріско. А звати тебе Дінгль, шибайголово, і ти ірландець.

Чоловік вишкірив жовті зуби й сів за стіл.

— Right[3], Єнсене. І п'ю будь-яку горілку, коли частують. Звідки ти тут узявся?

Єнсен кивнув головою кудись убік:

---

[1] Палуба під тентом *(англ.)*.
[2] Шканці *(англ.)*.
[3] Правильно *(англ.)*.

— Я тепер плаваю на лінії Марсель — Сайгон. А ти?

— А я маю відпустку, — похвалився Дінгль. — То оце їду додому — подивитися, скільки там у мене прибуло дітей.

Єнсен поважно закивав головою.

— Що, знов витурили? Пияцтво на службі і таке інше. Якби ти, хлопче, ходив до Християнської спілки, як я, то...

Дінгль весело вишкірився.

— Оце тут твоя Християнська спілка?

— Таж сьогодні субота, — буркнув Єнсен. — А де ж ти плавав?

— А на одному трампі, — ухильно відказав Дінгль. — Усякі острови там на Півдні.

— Хто капітан?

— Такий собі ван Тох, голландець, чи що.

Швед Єнсен на хвильку замислився.

— Капітан ван Тох. Я з ним теж колись плавав, брате. Судно — «Кандон-Бандунг». Лінія — від чорта до диявола. Гладкий, лисий і ластьcя навіть по-малайському, аби крутіш було. Знаю добре.

— Він уже й тоді був такий схибнутий?

Швед похитав головою.

— Старий Тох — all right, будь певен.

— Він уже й тоді возив із собою тих своїх ящірок?

— Ні. — Єнсен на мить завагався. — Щось таке я чув... у Сінгапурі. Один патякало там молов язиком про це.

Ірландець трохи образився:

— То не патякання, Єнсене. То свята правда — про ящірок.

— Той, у Сінгапурі, теж казав, що це правда, — пробурчав швед. — Та однаково дістав по зубах, — додав він переможно.

— То послухай, що я тобі про це розкажу, — не здавався Дінгль. — Вже хто-хто, а я знаю. Я те стерво бачив на власні очі.

— І я бачив, — буркнув швед. — Майже чорні, разом із хвостом десь так метр шістдесят і ходять на задніх лапах. Знаю.

— Ой гидкі! — аж здригнувся Дінгль. — Поспіль у бородавках. Господи, я б нізащо на світі не доторкнувся до них! Адже воно, мабуть, отруйне.

— Пусте, — заперечив швед. — Я, брате, колись служив на судні, що перевозило людей. На верхній і нижній

палубі повно люду, і жінок, і таке інше. І танцюють, і в карти грають... Я там був. Кочегаром, розумієш? А тепер скажи мені, телепню: що отруйніше?

Дінгль сплюнув.

— Якби то були крокодили, я б ні слова не сказав. Я теж одного разу віз гаддя для звіринцю — з Банджермасіну. Ото був сморід! Але ці ящірки... То страх які чудні звірі, Єнсене. Вдень то ще дарма, вдень вони сидять у таких басейнах з водою; але вночі вилазять із них — і чап-чап, чап-чап... Аж кишіло по всьому судну. Спинається на задні лапи і повертає голову вслід за тобою... — Ірландець перехрестився. — І цмокають на тебе язиком — «ц-ц-ц», як оті повії в Гонконгу. Хай мені бог простить, але я гадаю, — тут якесь нечисте діло. Якби не так скрутно було з роботою, я б там і години не лишився, Єнсе. Ані години.

— Ага, — сказав Єнсен. — То через це ти й вертаєшся до матусі.

— Трохи й через це... Там, щоб витримати, доводилось пити як не в себе, а капітан щодо цього, ти знаєш, крутий. А як я одну з тих тварюк ногою стусонув, отоді буча збилася! Авжеж, стусонув, та ще й з яким смаком, брате! Аж хребет їй перебив. Побачив би ти, що старий виробляв тоді! Посинів увесь, ухопив мене за в'язи й був би викинув за борт, якби не стояв поруч штурман Грегорі. Знаєш його?

Швед тільки головою кивнув.

— «Вистачить із нього, сер», — каже штурман та бурх мені на голову відро холодної води. А в Кокопо я зійшов на берег. — Пан Дінгль чвиркнув, і плювок полетів довгою положистою дугою. — Старому ті почвари любіші від людей. Ти знаєш, що він учив їх говорити? Їй же богу, він на цілі години замикався з ними й гомонів до них. Мабуть, він їх для цирку дресирує. Але найчудніше те, що він їх потім у море випускає. Стане на якір біля якого-небудь дурного острівця, плаває шлюпкою понад берегом і міряє глибину; а потім замкнеться коло тих баків, відкриє люк у борту й пускає тих почвар у воду. А вони, брате, стрибають із того віконця, мов тюлені в цирку, — десять, дванадцять штук... А потім уночі старий Тох везе на берег якісь ящики. Що там у тих ящиках — ніхто не знає. Потім знімається з якоря й пливемо далі. От які справи зі старим Тохом, Єнсе. Дивне діло. Дуже дивне.

В очах пана Дінгля блимнув жах.

— Боже праведний, як мені там було страшно, Єнсе! Я пив, брате, пив як навіжений, а потім, коли воно вночі чапало по всьому судну, та «служило» на задніх лапках, та цмокало: «Ц-ц-ц», — я часом думав, що це мені верзеться з перепою. Зі мною вже колись було таке у Фріско. Та ти ж знаєш, Єнсене; але того разу я бачив самих павуків. Дохтори в sailor-hospital[1] казали — «де-лі-ріум». То я вже й сам не знаю. Але потім я спитав у здоровила Бінга, чи й він бачив усе те вночі, то він сказав, що бачив. Буцімто на власні очі вгледів, як один ящер узявся за клямку і зайшов до капітанової каюти. Правда, той Джо теж пив страшенно, то я не знаю... Як ти гадаєш, Єнсе, — може, й у Бінга був де-лі-ріум? Чи ні?

Швед Єнсен тільки плечима знизав.

— А німець Петерс розказував, ніби на островах Маніхікі, відвізши капітана на берег, сховався за каміння й підгледів, що там старий Тох робить із тими ящиками. То він каже, ніби ящери їх самі повідкривали, коли старий дав їм долото. І знаєш, що було в тих ящичках? Буцімто ножі. Такі довгі ножі та гарпуни тощо. Я, правда, Петерсові не вірю, бо він окуляри носить, але все-таки дивне діло, брате. Як ти гадаєш?

У Єнсена набрякли жили на лобі.

— Я так гадаю, — пробурчав він, — що той твій німець стромляє носа в те, до чого йому нема ніякого діла, розумієш? І я б йому цього не радив.

— Ну, то так і напиши йому, — насмішкувато мовив ірландець. — Найпевніша адреса — у пекло, там він, певне, одержить твого листа. А знаєш, що мене дивує? Що старий Тох час від часу плаває провідувати своїх ящерів у тих місцях, де він їх понапускав. Їй же богу, Єнсе. Каже вночі відвезти себе шлюпкою на берег і вертається аж уранці. То скажи мені, Єнсене, до кого він там ходить. І ще скажи, щó в тих пакуночках, що він посилає до Європи. Диви, отакенький пакуночок, а він його страхує на тисячу фунтів.

— Звідки ти знаєш? — іще дужче насупився швед.

— Звідки знаю, звідти знаю, — ухильно відказав пан Дінгль. — А знаєш, звідки старий Тох возить тих ящерів? З Девл-Бею. З Чортової затоки, Єнсе. У мене там є один знайомий, агент, людина освічена, то він мені, брате,

---

[1] Морському госпіталі *(англ.)*.

казав, що то ніякі не дресировані ящери. Де там! Це хай хтось малим дітям розказує, ніби то просто тварини. А нас, хлопче, такими баєчками не заморочиш. —Пан Дінгль значуще моргнув. — Ось воно як, Єнсене, щоб ти знав. А ти мені казатимеш, ніби капітан ван Тох all right.

— Ану скажи ще раз! — грізно прохрипів здоровенний швед.

— Якби старий Тох був all right, то не розвозив би по світу чортів і не напускав би їх усюди по островах, як вошей у кожух. Він, Єнсе, розвіз їх кілька тисяч за той час, поки я з ним плавав. Старий Тох продав свою душу, брате. І я знаю, чим йому чорти платять. Рубінами, перлами і таким іншим. Певне, задарма він би такого не робив.

Єнс Єнсен збагрянів.

— А тобі що до того? — ревнув він і грюкнув по столу. — Ти пильнуй свого діла!

Невеличкий Дінгль аж підскочив з переляку.

— Ну що ти... ну чого ти так раптом! — забелькотів він розгублено. — Я тільки кажу, що бачив. А коли хочеш, то воно мені тільки приверзлося. І ти мені оце верзешся, Єнсене. Коли хочеш, я скажу, що це де-лі-ріум. І не сердься на мене, Єнсене. Сам же знаєш, що це зі мною вже було у Фріско. Тяжкий випадок, казали дохтори в sailor-hospital. Їй же богу, друзяко, то мені тільки верзлося, ніби я бачу тих ящерів, чи чортів, чи що воно таке. А їх там не було.

— Були, Пате, — похмуро заперечив швед. — Я сам їх бачив.

— Ні, Єнсе, — ще переконував його Дінгль. — То в тебе був тільки де-лі-ріум. Старий Тох all right, але не слід би йому розвозити чортів по світі. Знаєш що? Я як приїду додому, то замовлю службу божу за його душу. Щоб я пропав, Єнсене, коли не зроблю так.

— У нашій вірі цього нема, — меланхолійно прогув швед. — А як ти гадаєш, Пате, чи воно помагає, як за кого замовити ту службу?

— Ого, ще й як! — вигукнув ірландець. — Я вдома не раз чув, що помагало... навіть у найтяжчих випадках. І проти чортів, і взагалі, розумієш?

— Ну, то замовлю і я католицьку службу, — вирішив Єнс Єнсен. — За капітана ван Тоха. Але я замовлю тут, у Марселі. Мабуть, в отій великій церкві вийде дешевше, по гуртовій ціні.

— Може, й так: але ірландська служба краща. У нас, брате, є такі ченці — ну чисто тобі чаклуни. Достоту як факіри або погани.

— Слухай, Пате, — сказав Єнсен. — Я б тобі дав дванадцять франків на ту службу божу. Але ж ти, брате, ледащо, ти їх проп'єш.

— Ну що ти, Єнсе! Невже б таки я взяв на душу такий гріх. Та постривай: коли ти мені не віриш, я дам тобі розписку на ті дванадцять франків, хочеш?

— Можна, — відказав швед, що любив порядок.

Пан Дінгль пішов випросив аркуш паперу й олівець і розіклався з тим на весь стіл.

— То що треба написати?

— Напиши вгорі, що це розписка, — відказав Єнс Єнсен, дивлячись йому через плече. І пан Дінгль повільно, з натуги вистромляючи язик і слинячи олівця, написав:

Росписка

Цим пітверджую, що одержав від Єнса Єнсена на-службу Божу задушу Капітана Тоха двана 12 франків

Пат Дінгль

— Добре буде? — невпевнено спитав Дінгль. — А в кого з нас має зостатися цей папірець?

— Та в тебе ж, йолопе, — відказав швед, не довго думаючи. — Це пишеться на те, щоб людина не забула, що одержала гроші.

Ті дванадцять франків пан Дінгль пропив у Гаврі, а крім того, замість до Ірландії, подався до Джібуті; одне слово, служба божа не була відправлена, і через це ніяка вища сила не втрутилась у природний хід подій.

6. Яхта в лагуні

Містер Ейб Леб, примруживши очі, дивився на захід сонця. Йому кортіло якось висловити, яке гарне це видовище, але його любонька Лі, вона ж таки міс Лілі Веллі, за документами — панна Ліліан Новак, а серед друзів — Злотокоса Лі, Біла Лілея, Довгонога Ліліан і ще як там її називали в сімнадцять років, спала на теплому піску, вгорнувшись у волохатий купальний халат і скрутившись калачиком, наче собачка. Тому Ейб не сказав нічого про красу природи й тільки зітхнув, вору-

шачи пальцями босих ніг, бо між ними поналипав пісок. Віддалеки видніла на воді яхта «Глорія Пікфорд» — ту яхту Ейб одержав від татуся Леба за те, що склав екзамени в університеті. Татусь Леб — молодчага. Джес Леб, магнат кінематографії і так далі. Він сказав: «Ейбе, запроси кількох приятелів чи приятельок та побач трохи світу». Ох, який молодчага! І ось тепер віддалеки на перламутровій гладіні моря стоїть «Глорія Пікфорд», а тут спить на теплому піску любонька Лі. Ейб аж зітхнув від великого щастя. Бідненька, спить, як дитина. Містер Ейб відчув непереборне бажання врятувати її від якоїсь небезпеки. Власне, йому слід би *справді* одружитися з нею, подумав молодий містер Леб, і серце його стислось від прекрасного й болісного почуття, в якому змішувалися незламна рішучість і страх. Матуся, напевне, не дасть згоди на це одруження, а татусь тільки руками розведе: «Ти здурів, Ейбе». Просто батько й мати не можуть зрозуміти цього, от і все. І містер Ейб, зітхнувши від безмірної ніжності, прикрив полою халата біленьку ніжку любоньки Лі. «І чого в мене такі страшенно волохаті ноги!» — збентежено подумав він.

«Боже, як же тут гарно! Шкода, що Лі цього не бачить. — Містер Ейб замилувався звабливою лінією її стегна і за якоюсь невиразною асоціацією почав думати про мистецтво. — Адже любонька Лі також належить до мистецького світу. Вона кіноартистка. Правда, ще не зіграла жодної ролі, але твердо постановила собі, що буде найвидатнішою кінозіркою всіх часів і народів; а що Лілі вирішила, того вона доможеться. От саме цього й не розуміє матуся: артистка — це артистка, вона не може бути такою, як інші дівчата. А до того ж інші дівчата нітрохи не кращі, — відзначив містер Ейб, — ось хоч би ця Джуді на яхті, така багата дівчина, а я ж знаю, що Фред ходить до неї в каюту. *Щоночі*, пробачте, тоді як ми з Лі... Просто Лі *не така*. Я радий за Фреда, — великодушно подумав Ейб, — він же мій однокурсник; але щоночі — такій багатій дівчині не слід би цього робити. Тобто дівчині з такої родини, як Джуді. А вона ж і не артистка. І про що ті дівчата часом шепочуться, — згадав Ейб. — І як у них тоді очі блищать, і як вони хихочуть... Ми з Фредом про такі речі ніколи не розмовляємо. А Лі не слід би випивати стільки коктейлів, бо вона потім сама не тямить, що плеще... Як, наприклад, сьогодні пополудні — це було зайве... Тобто коли вона

з Джуді засперечалася, в котрої гарніші ноги. Звісно, що в Лі. Хто-хто, а я знаю... Та й Фредові не варт було придумувати таку дурницю, як отой конкурс гарних ніг. Такі речі можна робити де-небудь на Палм-Біч, але не в інтимній компанії. І дівчатам навіщо було *так високо* підсмикувати спідниці? Адже то були вже *не тільки ноги*. Принаймні Лі не слід було. Та ще перед Фредом! Та й такій багатій дівчині, як Джуді, теж не годилося так... І самому мені не треба було кликати капітана за суддю. Це вийшло по-дурному. Як той капітан почервонів та наїжачив вуса! «Даруйте, сер!» — та грюк дверима! Прикро. Страшенно прикро. І капітанові не годилось би поводитися *так* грубо. Кінець кінцем це ж *моя* яхта... Правда, в капітана нема з собою любоньки; тож як йому, сердезі, дивитись на такі речі? Тобто через те, що він мусить жити сам... А чого Лі плакала, коли Фред сказав, що в Джуді ноги гарніші? Потім вона казала, що Фред страшенно невихований, що він їй псує всю втіху від подорожі... Бідненька моя Лі!.. А тепер дівчата не розмовляють одна з одною. А коли я хотів поговорити з Фредом, Джуді покликала його до себе як цуцика. А Фред же мій найкращий друг. Звісно, коли він коханець Джуді, то *мусить* казати, що в неї ноги гарніші. Правда — йому не слід було твердити це так категорично. Це була *нетактовність* перед бідолашною Лі; вона правду каже, що Фред самозакоханий бовдур. Страшенний бовдур... Правду кажучи, не так я уявляв цю подорож. І на біса я взяв цього Фреда! »

Містер Ейб помітив, що вже не милується перламутровим морем, а з похмурою, дуже похмурою міною сипле з жмені пісок із дрібненькими черепашками. На серці у нього було тяжко й прикро. Татусь Леб сказав: «Побач трохи світа». Чи вони вже побачили трохи світа? Містер Ейб намагався згадати, що ж він, власне, бачив, але в пам'яті його зринало лише одне: як Джуді та любонька Лі демонструють свої ноги, а Фред, плечистий Фред сидить перед ними навпочіпки. Ейб іще дужче спохмурнів. «Як же хоч цей кораловий острів називається? Тараїва, сказав капітан. Тараїва, чи Тахуара, чи Тараїхатуара-та-хуара. Може, краще було б уже вернутись додому, і я скажу старому Джесові: татку, ми були аж на Тараїхатуарі-та-хуарі. Якби хоч я того капітана не кликав! — злостився на себе містер Ейб. — Треба побалакати з Лі, щоб такого більше не робила. Боже, як воно вийшло,

що я її так *страшенно* кохаю! Коли прокинеться, треба поговорити з нею. Сказати їй, що ми могли б побратися... — Очі в містера Ейба були повні сліз: — Боже, чи це кохання, чи мука, чи, може, ця нестерпна мука від того, що я її кохаю?»

Підведені синім, лискучі повіки любоньки Лі, схожі на тонесенькі скойки, здригнулися.

— Ейбе, — почувся сонний голос, — ти знаєш, про що я думаю? Що на цьому острові можна зняти роз-кіш-ний фільм.

Містер Ейб засипав свої нещасливі волохаті ноги дрібним піском.

— Чудова думка, любонько. А який?

Любонька Лі розплющила свої бездонно сині очі.

— Ну, хоч би так: уяви собі, що я буду на цьому острові Робінзонкою. Жінкою-Робінзоном. Правда, напрочуд нова думка?

— Атож, — невпевнено відповів містер Ейб. — А як би ти попала на цей острів?

— Дуже просто, — промовив солодкий голосок. — Наша яхта розбилась би під час бурі й ви всі потонули — ти, Джуді, капітан і всі.

— І Фред теж? Адже Фред плаває, як риба.

Гладеньке чоло насупилось.

— Ну, хай Фреда з'їсть акула. Це буде розкішний кадр! — любонька аж у долоні заплескала. —Адже у Фреда неймовірно гарне тіло, правда?

Містер Ейб зітхнув.

— А далі як?

— А мене б непритомну викинула на берег хвиля. Я була б у піжамі — в отій синій у смужечку, що так тобі сподобалася позавчора. — З-під ніжних примружених повік сяйнув погляд, що дуже до речі й наочно демонстрував спокусницьку силу жіноцтва. — Власне, цей фільм має бути кольоровий. Усі кажуть, що синій колір надзвичайно пасує до мого волосся.

— А хто б тебе там знайшов? — діловито допитувався містер Ейб.

Любонька замислилась.

— Ніхто. Який же з мене був би Робінзон, якби тут були люди, — сказала вона несподівано логічно. — Через це ж і роль така розкішна, що я весь час була б сама. Уяви собі: «Лілі Веллі в головній і взагалі єдиній ролі!»

— І що б же ти робила протягом цілого фільму?

Лі звелась на одному лікті.

— Це я вже придумала. Купалась би й співала на високій скелі.

— В піжамі?

— Без, — відказала любонька. — Правда, це був би страшенний фурор?

— Ну, не грала б же ти весь фільм голою, — промурмотів Ейб із виразом різкої незгоди.

— А чому? — невинно здивувалась любонька. — Що тут такого?

Містер Ейб промимрив щось нерозбірливе.

— А потім... — Лі задумалася. — Стривай, уже знаю. Потім мене викрала б горила. Розумієш, така страшенно волохата чорна горила.

Містер Ейб почервонів і став заривати свої ненависні ноги ще глибше в пісок.

— Але ж тут нема ніяких горил, — заперечив він не дуже переконливо.

— Є. Тут є всілякі звірі. Треба дивитись на це по-мистецькому, Ейбе. До мого кольору шкіри горила пасуватиме надзвичайно. А ти помітив, які у Джуді волосаті ноги?

— Ні, — відказав Ейб, якого мучила ця тема.

— Жахливі ноги, — сказала любонька й задивилась на свої литки. — А коли та горила нестиме мене в обіймах, із джунглів вийде молодий дикун і вб'є її.

— А як він буде одягнений?

— У нього буде лук, — не вагаючись вирішила любонька. — І вінок на голові. Той дикун візьме мене в полон і відведе до табору людожерів.

— Тут ніяких людожерів нема, — пробував Ейб заступитись за острів Тахуару.

— Є. А людожери надумають принести мене в жертву своїм ідолам і під час цього обряду співатимуть гавайських пісень. Знаєш, таких, як негри співають у ресторані «Парадайз». Але той молодий людожер закохається в мене... — прошепотіла любонька з круглими від захвату очима. — А потім у мене закохається ще один дикун — ну, скажімо, ватажок їхнього племені... а тоді ще один білий...

— Де ж тут візьметься той білий? — задля точності спитав Ейб.

— А він буде їхнім бранцем. Хай то буде знаменитий тенор, що попав до рук дикунам. Це щоб він міг співати в фільмі.

— А як він буде вдягнений?

Розглядаючи пальці на своїх ногах, Лі відповіла:

— Він буде... без нічого, як і людожери.

Містер Ейб покрутив головою:

— Нічого не вийде, любонько. Всі знамениті тенори страшенно гладкі.

— Шкода... — посмутніла любонька. — Ну, хай тоді його грає Фред, а тенор тільки співатиме. Ти ж знаєш, як роблять звук до фільмів.

— Але ж Фреда з'їла акула!

Лі розсердилась:

— Не будь ти таким жахливим реалістом, Ейбе! З тобою *зовсім* не можна говорити про мистецтво! А ватажок обплів би мене всю низками перлів...

— Де б він їх узяв?

— О, тут *повно* перлів, — запевнила Лі. — Фред із ревнощів боксував би з ним на скелі над морським прибоєм. Фредів силует на тлі неба був би просто розкішний, правда? Хіба не чудова думка? І обидва вони впали б у море... —Любонька аж засяяла. — Отут і придався б епізод з акулою. От казилась би Джуді, якби Фред грав зі мною в фільмі! А я б одружилася з тим вродливим дикуном. —Злотокоса Лі схопилась. — Ми стояли б отут на березі... на тлі заходу сонця... зовсім голі... і кадр помалу темнішав би.

Лі скинула купальний халат.

— Ну, я йду купатись.

— Ти ж без купальника! — вжахнувся Ейб і оглянувся на яхту — чи не дивиться хто звідти, але любонька Лі вже бігла, пританцьовуючи, по піску до лагуни.

«Правду кажучи, в убранні вона краща», — раптом озвався в юнакові брутально холодний, критичний внутрішній голос. Ейба приголомшило те, що в ньому не спалахнув любовний захват, і він відчув себе майже злочинцем, але... все ж таки коли Лі має на собі сукню й черевички, це... ну, якось гарніше.

«Ти хочеш сказати — пристойніше», — оборонявся Ейб від того холодного голосу.

«Авжеж, і це. Але й гарніше. І чого вона так чудно ступає ногами? І чого в неї стегна трясуться? Чого се, чого те...»

«Облиш! — охоплений жахом, відбивався Ейб. — Лі — найвродливіша дівчина в світі! Я її пестямно кохаю...»

«І коли вона зовсім гола?» — спитав холодний і критичний голос.

Ейб відвернувся й задивився па яхту в лагуні. Яка вона гарна, яка бездоганна кожна лінія її бортів! Шкода, що Фреда тут нема. З Фредом можна б поговорити про те, яка прекрасна яхта.

Любонька тим часом уже стояла по коліна в воді, простягала руки до сонця над обрієм і співала. «Сто чортів, купайся вже!» — роздратовано подумав Ейб. А все ж таки як гарно було дивитись, коли вона лежала скрутившись калачиком, укутана в халат, із заплющеними очима. Любонька Лі... Ейб, розчулено зітхнувши, поцілував рукав купального халата. Авжеж, він її нестямно кохає. До болю.

Раптом з лагуни долетів пронизливий вереск. Ейб звівся на коліно, щоб видніше було. Любонька Лі вищала, розмахувала руками й прожогом бігла по воді до берега, спотикаючись і збиваючи хмари бризок. Ейб зірвався на ноги й кинувся до неї.

— Що там, Лі?!

«Диви, як чудно вона біжить, — нашіптував йому холодний і критичний голос. — Як дригає ногами. Як розмахує руками. Що тут гарного? Та ще й кудкудаче, як курка. Атож, кудкудаче».

— Що сталося, Лі? — кричить Ейб і біжить її рятувати.

— Ейбе, Ейбе! — схлипує любонька Лі і вже — гуп! — повисає на ньому, мокра й холодна. — Ейбе, там якийсь звір!

— Та нічого там нема, — заспокоює її Ейб. — Хіба що яка-небудь рибина.

— Ой, у нього така страшнюча голова! — скиглить любонька й тицяється мокрим носом Ейбові в груди.

Ейб хоче по-батьківському поплескати її по плечу, але ж по мокрому тілу долоня ляскатиме занадто гучно.

— Ну, ну, годі, — бурчить він. — Подивись, там уже нічого нема.

Лі озирнулась на лагуну.

— Ой, як страшно було, — прошепотіла вона — і враз заскімлила знову: — Он!.. Он!.. Бачиш?

До берега помалу пливла чорна голова, то роззявляючи, то стуляючи пащу. Любонька Лі істерично вереснула й стрімголов кинулась тікати геть від води.

Ейб не знав, що йому робити. Бігти за Лі, щоб їй не було страшно самій? Чи лишитися тут, щоб показати, що він не боїться цього звіра? Звичайно, перемогла друга

думка: він ступив ще ближче до лагуни, навіть забрів по кісточки у воду і, стиснувши кулаки, втупився звірові в очі. Чорна голова спинилась на місці, якось чудно захилиталась і сказала:

— Ц-ц-ц.

Ейбові було трохи моторошно, але ж не міг він показати цього!

— Що таке? — грізно відказав він, звертаючись до тієї голови.

— Ц-ц-ц, — знову зацмокала вона.

— Ейбе, Ейбе, Ей-бе! — верещить любонька Лі.

— Вже йду! — кричить Ейб і помалу (хай не думають!) відступає до дівчини. Раз навіть зупиняється й суворо озирається на море.

На березі, там, де хвилі вимальовують на піску своє вічне й нетривке мереживо, стоїть на задніх лапах якась темна тварина з круглою головою й вихиляється тулубом. Ейб застиг на місці, серце в нього калатає.

— Ц-ц-ц, — цмокає тварина.

— Ей-бе! — волає напівзомліла любонька.

Ейб відступає крок за кроком, не спускаючи з очей тварини. Вона не рухається, тільки обертає вслід за ним голову.

Нарешті Ейб опинився біля своєї любоньки, що лежить долілиць і голосно схлипує з ляку.

— То якийсь... тюлень, — невпевнено каже Ейб. — Вернімось на яхту, Лі.

Але Лі тільки труситься.

— Та нічого там страшного нема, — запевняє її Ейб; йому хочеться стати на коліна, але ж він повинен, як рицар, своїм тілом заступити її від звіра. «Якби ж я був не в самих плавках, — думає юнак, — та мав хоч складаного ножика; або якби знайти якого-небудь дрючка...»

Вже почало смеркати. Тварина підійшла ще кроків на тридцять і спинилася. А за нею з моря виринає ще п'ять, шість, сім таких самих, і всі нерішуче, погойдуючись, тюпають до того місця, де Ейб стереже свою любоньку Лі.

— Не дивися, Лі, — шепнув Ейб, хоч це було й зайве: Лі й так не озирнулася б нізащо в світі.

А з моря виринули нові тіні й насуваються широким півколом. Ейб нарахував їх уже з шість десятків. Ота світла пляма — то купальний халат любоньки Лі. Халат, у якому вона так недавно спала. Тим часом тварини вже

доходять до того світлого предмета, широко розкинутого на піску.

І враз Ейб зробив щось самоочевидне й безглузде, як той Шіллерів рицар, що ввійшов до клітки з левами по рукавичку своєї дами. Нічого не вдієш — є такі самоочевидні й безглузді речі, які чоловіки робитимуть, поки світ стоїть. Не вагаючись, із гордо піднятою головою й стиснутими кулаками містер Ейб Леб попростував у коло тварин по купальний халат любоньки Лі.

Тварини трохи відступили, але не розійшлись. Ейб підняв халат, перекинув його через руку, мов тореадор, і став на місці.

— Ей-бе! — чулося ззаду відчайдушне волання.

Містер Ейб відчув у собі безмірну силу й відвагу.

— Ну що? — мовив він до тварин і підступив ще на крок. — Чого ви хочете?

— Ц-ц, — зацмокала одна тварина, а потім якось постаречому прорипіла: — Ніжж!

— Ніжж! — дзявкнуло трохи далі. — Ніжж! Ніжж!

— Ей-бе!

— Не бійся, Лі! — гукнув Ейб.

— Лі! — дзявкнуло перед ним. — Лі. Лі. Ей-бе!

Ейб подумав, що це йому сниться.

— Чого вам?

— Ніжж!

— Ей-бе! — квилила любонька Лі. — Йди сюди!

— Зараз. Ви хочете сказати ніж? У мене немає ножа. Я вам нічого не зроблю. Чого вам ще треба?

— Ц-ц, — цмокала тварина і погойдуючись, підступала до нього.

Ейб, що стояв з перекинутим через руку плащем, широко розставив ноги і не відступав.

— Ц-ц, — цмокнув і він. — Чого ти хочеш?

Тварина неначе подала йому передню лапу, але це Ейбові не сподобалося.

— Що? — сказав він трохи різкіше.

— Ніжж, — дзявкнула тварина і впустила з жмені щось білувате, схоже на крапельки. Але то не були крапельки, бо воно покотилось по піску.

— Ейбе! — захлиналася Лі. — Не кидай мене тут!

Містерові Ейбу вже зовсім не було страшно.

— Геть з дороги! — сказав він і махнув на тварину купальним халатом. Вона квапливо, незграбно відступила. Тепер Ейб мав змогу відійти з честю; але хай Лі бачить,

який він хоробрий! Він нахилився, щоб роздивитися те білясте, що тварина впустила з лапи. То були три тверді гладенькі матово-лискучі кульки. Містер Ейб підніс їх до очей, бо вже смеркало.

— Ей-бе! — скиглила покинута любонька. — Ейбе!

— Вже йду, — гукнув містер Ейб. — Лі, у мене щось є для тебе! Лі, Лі, я щось тобі несу!

Розмахуючи над головою купальним халатом, містер Ейб Леб біг по берегу, наче юний бог.

Лі сиділа навпочіпки, скулена, і трусилася.

— Ейбе, — схлипнула вона, цокочучи зубами. — Як ти можеш... Як ти можеш...

Ейб урочисто схилив перед нею коліна.

— Лілі Веллі, морські божества, чи тритони, прийшли скласти тобі шану. Звеліли мені переказати тобі, що відколи Венера зродилася з піни морської, жодна артистка не справила на них такого надзвичайного враження, як ти. А на доказ свого захоплення вони посилають тобі... — Ейб простяг до неї руку. — Оці три перлини. Дивись.

— Не патякай, Ейбе, — пирхнула любонька Лі.

— Ні, серйозно! Сама подивися, справжні перли.

— Покажи! — заквилила Лі й тремтячими пальцями взяла білясті кульки. — Ейбе! — прошепотіла вона. — Це ж перли! Ти їх у піску знайшов?

— Ну що ти, любонько, хіба перли бувають у піску?

— Бувають, — заперечила любонька. — Їх промивають, як золото. Бач, я ж тобі казала, що тут повно перлів!

— Перли ростуть у таких скойках під водою, — майже впевнено сказав Ейб. — Слово честі, Лі, це тобі принесли оті тритони. Вони бачили, як ти купалася. Хотіли віддати тобі у власні руки, але ж ти їх так злякалась...

— Бо вони бридкі! — вигукнула Лі. — Ейбе, це *розкішні* перли! Я страшенно люблю перли!

«Отепер вона гарна, — озвався критичний голос. — Коли стоїть отак навколішки з перлами на долоні — вродлива, нічого не скажеш».

— Ейбе, а їх справді принесли оті... тварини?

— Це не тварини, любонько. Це морські божества. Вони називаються тритони.

Любонька нітрохи не здивувалась.

— Дуже мило, правда? Вони страшенно симпатичні. Як ти гадаєш, Ейбе, мені слід якось їм подякувати?

— Ти вже не боїшся їх?

Любонька здригнулась.

— Боюсь. Ейбе, я тебе прошу, забери мене звідси!

— Ну то гайда, — сказав Ейб. — Нам треба дістатись до нашого човна. Ходімо, не бійся.

— Але ж... але ж вони в нас на дорозі, — проскиглила Лі. — Ейбе, а може, ти сам до них підійдеш? Тільки не кидай мене саму!

— Я тебе перенесу на руках. — героїчно запропонував містер Ейб.

— Перенеси... — шепнула Лі.

— Тільки накинь халат, — буркнув Ейб.

— Зараз. — Міс Лі заходилась обома руками поправляти свої чудові золоті кучері. — Я, мабуть, *страшенно* розпатлана? Ейб, у тебе нема при собі губної помади?

Ейб накинув їй на плечі халат:

— Ходімо вже, Лі!

— Я боюся, — ледь чутно прошепотіла любонька. Містер Ейб узяв її на руки. Любонька Лі на вигляд здавалась легенькою, як пір'їнка. «Хай йому біс, важче, аніж ти гадав, еге? — сказав Ейбові холодний і критичний голос. — А тепер у тебе ще й обидві руки зайняті — коли ці тварини на вас кинуться, що тоді?»

— Може, ти бігом побіжиш? — попросила любонька.

— Гаразд, — хекнув Ейб, що насилу перебирав ногами. Уже було майже темно. Ейб наближався до широкого півкола тварин.

— Швидше, Ейбе, біжи бігом! — шепотіла Лі.

Тварини почали якимись своєрідними хвилястими рухами крутити тулубом.

— Біжи, біжи швидше! — заверещала любонька, істерично дригаючи ногами, і в Ейбове плече уп'ялися вкриті сріблястим лаком нігті.

— Що ти робиш! Пусти! — скрикнув Ейб.

— Ніжж, — дзявкнуло поруч. — Ц-ц-ц. Ніжж. Лі, Ніжж. Ніжж. Ніжж. Лі.

Але вони вже опинились за півколом, і Ейб відчув, що його ноги грузнуть у мокрому піску.

— Можеш поставити мене, — прошепотіла любонька в ту хвилину, коли в Ейба вже зовсім замліли руки й ноги.

Ейб відсапувався, втираючи рукою піт із лоба.

— Біжи до човна, швидше! — наказала любонька Лі. Тепер півколо темних тіней обернулось передом до неї й підступало ближче.

— Ц-ц-ц. Ніжж. Ніжж. Лі.

Але Лі не закричала. Лі не кинулась тікати. Лі здійняла руки до неба, і купальний халат зсунувся з її пліч. Лі, зовсім гола, обома руками махала хитким тіням і посилала їм цілунки. Її тремтячі уста скривились у якусь подобу чарівливої усмішки.

— Ви такі милі! — промовив тремтливий голосок, і білі руки знову простяглися до гойдливих тіней.

— Іди підсоби, Лі, — не дуже лагідно гукнув її Ейб, що спихав човен на глибшу воду.

Любонька Лі підняла свій купальний халат.

— Прощайте, рідненькі!

Було чути, як тіні вже чалапають по воді.

— Швидше, Ейбе! — засичала любонька, бредучи до човна. — Вони вже доганяють!

Містер Ейб розпачливо силкувався зіпхнути човен на глибоке; а тепер до човна влізла ще й міс Лі і замахала рукою на прощання.

— Перейди на другий бік, Ейбе, а то ти мене затуляєш.

— Ніжж. Ц-ц-ц. Ей-бе.

— Ніжж. Ц-ц-ц, ніжж.

— Ц-ц.

— Ніжж.

Нарешті човен загойдався на хвилях. Містер Ейб заліз у нього й з усієї сили наліг на весла. Одне весло вдарило по чомусь слизькому.

Любонька Лі перевела дух.

— Правда, вони страшенно милі? І я зіграла цю сценку *просто чудово*?

Містер Ейб щосили веслував до яхти.

— Надягни халат, Лі, — сказав він трішечки сухо.

— Я вважаю, що це був *блискучий* успіх, — відзначила міс Лі. — А перли, Ейбе! Як ти гадаєш, вони дуже дорогі?

Містер Ейб на мить кинув гребти.

— Я гадаю, що тобі не слід було показуватися їм так.

Міс Лі трохи образилась:

— А що ж тут такого? Зразу видно, що ти, Ейбе, *не митець*. Греби швидше, будь ласка, бо я змерзла в халаті.

7. Яхта в лагуні

(далі)

Того вечора на яхті «Глорія Пікфорд» не було особистих конфліктів, а тільки запальна суперечка на наукові теми. Фред (якого з солідарності підтримував Ейб) твер-

див, що це *напевне* були якісь ящери, а капітан заявляв, що ссавці. В морі нема ніяких ящерів, запально доводив капітан; але недавні студенти не хотіли визнавати його доказів, бо ящери здавалися їм більшою сенсацією. Любонька Лі вдовольнилася тим, що це були тритони, що вони були просто *розкішні* і що взагалі це був такий блискучий успіх; чарівна в синій смугастій піжамі, що *так* подобалася Ейбові, вона марила перлами та морськими божествами, і в неї аж очі горіли. Джуді, звичайно, була переконапа, що все це нісенітниця, вигадка Ейба й Лі, і завзято моргала Фредові, щоб уже кінчав сперечатися. Ейб думав, що Лі могла б згадати й про те, як він, Ейб, безстрашно пішов між тих ящерів по її купальний халат, а тому сам тричі розповів, як відважно спиняла їх Лі, поки він, Ейб, спихав човен на глибшу воду, і вже почав розповідати вчетверте; але Фред із капітаном зовсім не слухали його, а палко сперечалися про ящерів та ссавців. (Ніби не однаково, що воно таке, думав собі Ейб). Нарешті Джуді позіхнула, сказала, що йде спати, й значуще подивилась на Фреда; але Фред саме згадав, що до всесвітнього потопу на світі були якісь кумедні стародавні ящери — як же вони в біса називалися: диплозаври, бігозаври чи якось так, — і ті ящери ходили на задніх лапах. Фред сам їх бачив на малюнку в одній товстенній ученій книжці. Ото книжка, так книжка, сер; побачили б ви її!

— Ейбе, — озвалася любонька Лі. — У мене є *розкішна* ідея кінофільму.

— Яка?

— Щось неймовірно нове. Уяви собі, що наша яхта потонула і тільки я сама врятувалась на цьому острові. І жила б, як Робінзон.

— А що б ви тут робили? — скептично запитав капітан.

— Купалася б і взагалі... — просто відповіла любонька. — А потім у мене закохались би морські тритони... і весь час носили мені перли. Розумієш, зовсім як у житті. Можна б із цього зробити такий видовий фільм, виховний... Щось таке, як «Торговець Горн».

— Лі має рацію, — раптом заявив Фред. — Треба завтра ввечері зняти цих ящерів на плівку.

— Тобто цих ссавців, — поправив капітан.

— Тобто мене, — сказала любонька, — як я стою між тими морськими тритонами.

— Тільки в халаті, — втрутився Ейб.

— Я, мабуть, надіну свій *білий* купальник, — сказала Лі. — І хай Грета зробить мені путящу зачіску. Бо сьогодні я була просто стр-р-рашна.

— А хто зніматиме?

— Ейб. Хай і він хоч на щось придасться. А Джуді може світити чимось, коли стемніє.

— А Фред?

— У Фреда хай буде лук і вінок па голові, а коли ті тритони захочуть мене викрасти, він їх повбиває. Ну як?

— Уклінно дякую, — вискалився Фред, — але я волію револьвер. А капітанові, по-моєму, теж треба піти з нами.

Капітан войовниче наїжачив вуса:

— Не турбуйтеся. Про все, що треба, я подбаю.

— І що ж це буде?

— Троє матросів, сер. І добре озброєних.

Любонька Лі аж затремтіла з захвату:

— Ви думаєте, що буде так небезпечно, капітане?

— Я нічого не думаю, дитино моя, — буркнув капітан. — Але старий містер Леб дав мені певні вказівки — принаймні щодо містера Ейба.

Чоловіки з запалом узялись обговорювати технічні деталі задуму; Ейб моргнув любоньці, що вже пора лягати спати і таке інше. Лі слухняно вийшла.

— Знаєш, Ейбе, — сказала вона у своїй каюті, — мені здається, що цей фільм справить фурор!

— Авжеж, любонько, — погодився містер Ейб і хотів її поцілувати.

— Сьогодні не можна, Ейбе, — відіпхнула його Лі. — Невже ти не розумієш, що мені треба страшенно зосередитись!

Цілий наступний день міс Лі інтенсивно зосереджувалась: бідолашна покоївка Грета зовсім замучилася з нею. Ванни з відповідними солями та есенціями, миття волосся шампунем «Блонд», масаж, педикюр, манікюр, завивка, причісування, прасування, приміряння та підганяння убрань, гримування і, звичайно, ще безліч усяких процедур; Джуді, теж захоплена цією метушнею, допомагала любоньці Лі. (Бувають тяжкі хвилини, коли жінки виявляють одна до одної дивовижну лояльність — наприклад, під час одягання). А поки в каюті міс Лі панувала ця гарячкова активність, чоловіки зібрались окремо і, розставляючи по столу попільнички та чарки з віскі,

виробляли стратегічний план, де хто має стояти і хто що повинен робити в разі якоїсь непередбаченої пригоди. Під час того обговорення кілька разів було тяжко уражено капітанів престиж у питанні, хто командуватиме всім. По обіді на берег лагуни відвезли кіноапарат, легкий кулемет, кошик із провізією та посудом, грамофон та інші бойові припаси; все це чудово замаскували пальмовим листям. Ще до заходу сонця зайняли свої місця троє озброєних матросів і капітан як головнокомандувач. Потім привезли на берег величезну скриню з кількома дрібничками, які могли бути потрібні міс Лілі Веллі. Потім приплив Фред із міс Джуді. А потім в усій тропічній пишноті почало заходити сонце.

Тим часом містер Ейб уже вдесяте стукає до каюти міс Лі:

— Любонько, пора вже, бо спізнимось!

— Зараз, зараз, — відповідає любоньчин голос. — Не нервуй мене, будь ласка! Треба ж мені одягтися, чи як?

Капітан тим часом оглядає позиції. Он на поверхні затоки мерехтить довга рівна смуга, що відмежовує розхвильоване море від тихої лагуни. Немовби там, під водою, є гребля чи хвилеріз, думає капітан; мабуть, то піщана обмілина або кораловий риф, але на вигляд — наче штучна споруда. Дивне місце! На гладіні лагуни то там, то там виринають чорні голови і пливуть до берега. Капітан стискає губи й стривожено сягає рукою до револьвера. Краще було б, якби дівчата зостались на яхті, думає він. Джуді починає труситись і конвульсійно хапається за Фреда: «Боже мій, який він дужий, як я його люблю!»

Нарешті від яхти відпливає останній човен. У ньому сидить міс Лілі Веллі у білому купальнику та прозорому пеньюарі, — такою вона, очевидно, має бути викинута на берег після аварії з яхтою, — а також міс Грета і містер Ейб.

— Чого ти так помалу гребеш, Ейбе! — дорікає любонька. Містер Ейб дивиться на чорні голови, що пливуть до берега, і мовчить.

— Ц-ц.

— Ц-ц.

Містер Ейб витягає човен на пісок і допомагає любоньці Лі і міс Греті зійти на берег.

— Біжи хутчіше до апарата! — шепоче артистка. — А як скажу «давай», починай крутити.

— Так уже не видно нічого, — заперечує Ейб.

— То хай Джуді посвітить. Грето!

Поки містер Ейб Леб зайняв своє місце коло апарата, артистка простяглась на піску в передсмертній позі лебедя, і тепер міс Грета поправляла складки пеньюара.

— Хай трошки виглядає нога, — шепоче жертва корабельної аварії. — Готово? Відійди! Ейбе, давай!

Ейб крутонув ручку. Але світло не засвітилось. Із моря здійнялися хиткі тіні й посуваються до Лі. Грета затуляє рукою уста, щоб не крикнути.

— Лі! — кричить містер Ейб. — Лі, тікай!

— Ніжж! Ц-ц-ц. Лі. Лі. Ейб!

Хтось клацає запобіжником револьвера.

— Не стріляти, бісові душі! — сичить капітан.

— Лі! — кричить Ейб і пускає ручку апарата. — Джуді, світло!

Лі повільно, млосно підводиться і здіймає руки до неба. Легенький пеньюар сповзає з її пліч. Тепер на піску стоїть біла-біла Лілі з граційно піднятими над головою руками: адже так поводяться жертви корабельних аварій, опритомнівши. Містер Ейб хапається шалено крутити ручку.

— Джуді, світло, бодай тобі!

— Ц-ц-ц.

— Ніжж. Ніжж.

— Ей-бе!

Чорні тіні коливаються й кружляють навколо білої Лі. Стривайте, стривайте, це вже не гра! Лі вже не здіймає рук над головою, а щось відпихає від себе й вищить:

— Ейбе, Ейбе, воно мене хапає!

В ту мить засвічується сліпуче світло, Ейб щодуху крутить ручку, а Фред і капітан з револьверами біжать до Лі, що сидить навпочіпки й тіпається з переляку. В різкому світлі видно також, як десятки, сотні довгих темних тіней прожогом утікають до моря. Два матроси накидають сітку на одну з тих тіней. Грета, зомліла, падає додолу, мов лантух. Ляскають два чи три постріли, в море щось гучно шубовстає, два матроси з сіткою лежать на якійсь істоті, що звивається й борсається під ними, — і враз світло в руці Джуді гасне.

Капітан засвічує кишеньковий ліхтарик.

— Дитино моя, з вами нічого не сталося?

— Воно мене схопило за ногу! — скиглить любонька. — Фреде, як це було жахливо!

Ось підбіг і містер Ейб зі своїм ліхтариком.

— Розкішно виходило, Лі, — кричав він. — Якби тільки Джуді раніше засвітила!

— Воно не засвічувалось, — озивається Джуді. — Правда, Фреде?

— Джуді боялась, — виправдовує її Фред. — Слово честі, вона не навмисне так зробила, хіба ні, Джуді?

Джуді образилась; а тим часом підійшли і два матроси, тягнучи за собою в сітці якесь створіння, що борсалось, мов велика рибина.

— Ось маєте його, капітане. Живе.

— Чортяка, бризкало на нас якоюсь отрутою. У мене всі руки в пухирях, сер. І пече, як вогонь.

— До мене воно теж торкалося, — запхикала міс Лі. — Присвіти, Ейбе! Подивися, чи нема тут пухиря.

— Ні, нема нічого, любонько, — заспокоїв її Ейб; він насилу стримався, щоб не поцілувати того місця над коліном, яке стурбовано терла рукою любонька.

— Ой, яке воно холодне було! Бр-р-р! — поскаржилась Лі.

— Ви загубили перлину, міс, — сказав один із матросів і подав їй кульку, яку підняв з піску.

— Боже! Ейбе! — скрикнула міс Лі. — Вони знову приносили мені перли! Ідіть сюди шукати перлів! Тут повно перлів, що ці бідолашечки нанесли! Правда, вони чарівні, Фреде? І ось перлина! І ось!

Три ліхтарики спрямували світляні кружала на землю.

— Я знайшов одну! Величезну!

— Це моя! — гукнула любонька Лі.

— Фреде, — крижаним тоном покликала Джуді.

— Зараз, — озвався Фред, що лазив по піску рачки.

— Фреде, я хочу вернутись на яхту!

— Хай тебе хтось відвезе, — заклопотано порадив Фред. — Сто чортів, оце номер!

Троє чоловіків і міс Лі й далі повзали по піску, немов великі світляки.

— Ось іще три перлини, — озвався капітан.

— Покажіть, покажіть, — у захваті завищала Лі й навколішки метнулась до нього. В ту мить спалахнув магній і заскрекотів кіноапарат.

— Ну, все, ви вже на плівці, — мстиво оголосила Джуді. — Буде сенсаційний знімок для газет. «Компанія американців шукає перлів!». «Морські ящери кидають перлами в людей!»

Фред сів.

— Їй же богу, Джуді правду каже. Це треба пустити в газети!

Сіла й Лі.

— Джуді, ти золото! Зніми нас іще раз, тільки спереду!

— Так ти багато втратила б, рибонько, — відказала Джуді.

— Шукаймо, шукаймо! — нагадав містер Ейб. — Приплив починається!

У темряві над водою ворухнулася чорна тінь.

— Он! Он! — вереснула Лі.

Три ліхтарики обернулись у той бік. Але там була тільки Грета, що повзала на колінах і шукала помацки перлів.

Лі держала на колінах капітанів кашкет із двадцять однією перлиною. Ейб наливав, а Джуді крутила грамофон. Над вічним шумом моря простилалась безкрая зоряна ніч.

— То який же дамо заголовок? — допитувався Фред. — «Дочка промисловця з Мілуокі знімає на плівку викопних плазунів».

— «Допотопні ящери вшановують красу і юність», — поетично запропонував Ейб.

— «Яхта «Глорія Пікфорд» відкриває невідомі створіння», — порадив капітан. — Або «Загадка острова Тахуара».

— Це тільки підзаголовок, — заперечив Фред. — У заголовку має бути сказано більше.

— А може, так: «Фред-бейсболіст б'ється зі страховищами», — озвалася Джуді. — Фред був просто чудовий, коли кинувся на них. Якби ж тільки на плівці воно гарно вийшло!

Капітан прокашлявся:

— Я кинувся на них перший, міс Джуді; але то байдуже. Я гадаю, що заголовок повинен звучати по-науковому. Строго і... ну, одно слово, по-науковому. «Антелювіальна фауна на тихоокеанському острові».

— Антедувіальна, — поправив його Фред. — Ні, антевідуальна. От чорт, як же воно. Антиледувіальна. Антелідувіальна. Ні, це не годиться. Треба придумати якийсь простіший заголовок, щоб кожен міг вимовити. Ну, Джуді, ти ж у нас розумниця!

— Антедилювіальна, — підказала Джуді.

Фред покрутив головою:

— Занадто довге. Довше, ніж ті почвари разом із хвостом. Заголовок повинен бути короткий. Але Джуді — це ж золото, правда? Скажіть, капітане, хіба вона не чудо?

— Так, — погодився капітан. — Чудова дівчина.

— Ви молодець, капітане, — вдячно сказав молодий атлет. — Наш капітан — молодчага. Але «антелювіальна фауна» — це дурниця. Це не заголовок для газети. Краще вже «Закохані на острові перлів» або що.

— «Тритони обсипають перлами Білу Лілею»! — вигукнув Ейб. — «Данина Посейдонового царства»! «Нова Афродіта»!

— Дурниці! — запально відрубав Фред. — Ніяких тритонів ніколи не було. Це науково доведено. І ніякої Афродіти теж не було, правда, Джуді? «Сутичка людей із первісними ящерами!», «Відважний капітан атакує допотопних страховищ!» Треба, щоб заголовок кричав, розумієш?

— Екстрений випуск! — галасував Ейб. — «Морські страховища нападають на кіноартистку! Sex appeal[1] новочасної жінки перемагає первісних ящерів! Вимерлим плазунам до смаку блондинки!»

— Ейбе, — озвалася любонька Лі. — У мене така ідея...

— Яка?

— Для кінофільму. Розкішна картина була б. Уяви собі, що я купаюсь на морському березі...

— Цей купальник тобі страшенно личить, Лі, — квапливо перебив Ейб.

— Правда? А тритони закохались у мене й забрали мене на дно моря. І я там стала їхньою царицею.

— На дні морському?

— Авжеж, під водою. В їхньому таємному царстві, розумієш? Адже в них там є міста і взагалі все.

— Любонько, таж ти б там потонула!

— Не бійся, я вмію плавати, — безтурботно сказала любонька Лі. — Я б тільки раз на день випливала на берег надихатись повітрям. — Лі зобразила дихальні вправи, здіймаючи груди і плавно рухаючи руками. — Отак, бачиш? А на березі в мене закохався б... ну,

---

[1] Статева привабливість *(англ.)*.

скажімо, молодий рибалка. А я в нього. Нестямно, — зітхнула любонька. — Розумієш, він був би такий вродливий і дужий. А тритони захотіли б його втопити, але я б його врятувала й пішла б із ним до його хатини. А тритони взяли б нас там у облогу. Ну, а тоді вже з'явилися б ви й урятували нас.

— Лі, — поважно промовив Фред. — Це така нісенітниця, що, їй-богу, з неї може щось вийти. Не я буду, коли старий Джес Леб не зробить із цього сенсаційної картини.

Фред мав рацію: з цього справді свого часу вийшов сенсаційний фільм виробництва кінокомпанії «Джес Леб Пікчерз» із міс Лілі Веллі в головній ролі; крім того, в ньому знімалося шістсот нереїд, один Нептун і дванадцять тисяч статистів, загримованих під усіляких допотопних ящерів. Та перше ніж це відбулося, спливло чимало води й сталось чимало подій, а саме:

1. Захоплена тварина, поміщена в ванну при каюті міс Лі, два дні викликала жвавий інтерес усієї компанії; на третій день вона перестала рухатись, і міс Лі заявила, що бідолашечці тоскно; на четвертий вона почала смердіти, і її довелось викинути в напіврозкладеному стані.

2. З кадрів, знятих на березі лагуни, придатними виявились лише два. На одному любонька Лі перелякана присіла навпочіпки й одчайдушно відмахувалась руками від ящерів, що обступили її. Всі твердили, що це розкішний кадр. На другому видно було трьох чоловіків і одну дівчину, що повзали рачки, повтикавшись носами в землю. Всі були зняті ззаду, і здавалося, наче вони комусь кланяються. Цей кадр забракували.

3. Із придуманих на яхті газетних заголовків майже всі (навіть той, що з «антедилювіальною фауною») були використані в сотнях американських та інших газет, щотижневиків і щомісячників; під цими заголовками друкувалися описи всієї події з багатьма подробицями та знімками, як наприклад, знімок любоньки Лі серед ящерів, знімок самого ящера у ванні, знімки самої Лі в купальному костюмі, міс Джуді, містера Ейба Леба, Фреда-бейзболіста, капітана яхти, самої яхти «Глорія Пікфорд», цілого острова Тараїва і перлів, розкладених на чорному оксамиті. Кар'єра любоньки Лі була цим забезпечена; вона навіть відмовилась виступати у вар'єте й заявила

газетним репортерам, що хоче цілком присвятити себе Мистецтву.

4. Щоправда, знайшлися люди, які, посилаючись на свій науковий авторитет у відповідній царині, заявили, що, наскільки можна судити по публікованих знімках, ідеться не про допотопних ящерів, а про якийсь вид саламандр. Ще авторитетніші фахівці твердили навіть, що цей вид саламандр невідомий науці, а тому взагалі не існує. З цього приводу в пресі відбулися тривалі дебати, яким поклав кінець професор Дж. В. Гопкінс із Ієльського університету, оголосивши, що він вивчив публіковані кадри і вважає їх містифікацією (hoax) або кінотрюком; зображені на них тварини трохи схожі на гігантську саламандру прихованозяброву (Cryptobranchus japonicus, Sieboldia maxima, Tritomegas Sieboldii, або Megalobatrachus Sieboldii), але це тільки неточна, невміла, дилетантська підробка. І ця заява довго вважалась вичерпаним науковим розв'язанням проблеми.

5. Кінець кінцем у свій час містер Ейб Леб одружився з міс Джуді. Його найкращий друг, Фред-бейсболіст, був шафером на весіллі, справленому надзвичайно пишно; серед гостей було багато видатних осіб із політичних, мистецьких та інших кіл.

8. Andrias Scheuchzeri

Людська доскіпливість не має меж. Людям було не досить того, що професор Дж. В. Гопкінс із Ієльського університету, найбільший у ті часи авторитет у науці про плазунів, оголосив ті загадкові створіння ненауковою бреднею й чистісінькою вигадкою; в науковій пресі й у газетах почали дедалі частіше публікуватися повідомлення про появу в найрізноманітніших місцях Тихого океану невідомих досі тварин, схожих на гігантських саламандр. За більш-менш вірогідними даними, цих тварин бачили на Соломонових островах, на острові Схоутена, на Капінгамарангі, Бутарітарі й Тапетеуеа, потім на цілій групі островів: Нукуфетау, Фунафуті, Нукононо й Фукаофу, потім аж на Гіау, Уагука, Уапу й Пукапука. Наводились розповіді про чортів капітана ван Тоха (переважно в Меланезії) та про тритонів міс Лілі (головним чином у Полінезії); і газети вирішили, що йдеться про різні види підводних і допотопних страховищ — найбільш через те,

що настав літній сезон і не було чого друкувати. А підводні страховища завжди мають великий успіх у читачів. Особлива мода на тритонів розбуялася в США. У Нью-Йорку триста вистав витримало естрадне ревю «Посейдон» із трьома сотнями найвродливіших тритонок, нереїд і сирен; у Майямі й на каліфорнійських пляжах молодь купалася в костюмах тритонів та нереїд (тобто три низочки перлів і більш нічого). Натомість у центральних штатах і на Середньому Заході набув надзвичайної активності «Рух за викорінення аморальності» (РВА); справа доходила до масових виступів, і кількох негрів було повішено або спалено.

Нарешті в «The National Geographic Magazine»[1] з'явився звіт наукової експедиції Колумбійського університету (спорядженої на кошти Дж. С. Тінкера, прозваного «консервним королем»); звіт підписали П. Л. Сміт, В. Кляйншмідт, Чарлз Ковар, Луї Форжерон і Д. Ерреро, тобто всесвітні знаменитості в царинах риб'ячих паразитів, кільчастих червів, біології рослин, інфузорій і попелиць. Наводимо уривки з цього великого звіту:

...На острові Ракаханга експедиція вперше натрапила на сліди задніх лап невідомої гігантської саламандри. Сліди п'ятипалі, довжина пальця близько 4 см. Судячи з кількості слідів, узбережжя острова Ракаханга, очевидно, аж кишить цими саламандрами. Оскільки слідів передніх лап (крім одного чотирипалого сліду, що належав, видимо, дитинчаті) не було, ми вирішили, що ці саламандри пересуваються, ймовірно, на задніх кінцівках.

Треба відзначити, що на острівці Ракаханга нема ні річки, ні болота; отже, ці саламандри живуть у морі і є, певно, єдиними представниками своєї зоологічної родини, які населюють пелагічне середовище. Правда, відомо, що мексіканський аксолотль (Amblystoma mexicanum) живе в солоних озерах; але про пелагічних, тобто морських саламандр ми не знайшли згадки навіть у класичній праці В. Корпгольда «Хвостаті амфібії (Urodela)», Берлін, 1913.

...Ми чекали майже до вечора, щоб добути чи хоч побачити живий екземпляр, але марно. З жалем залишили ми чарівний острівець Ракаханга, де Д. Ерреро пощастило знайти прекрасний новий вид бляшниць...

Далеко більше пощастило нам на острові Тонгарева. Ми чекали на узбережжі з рушницями в руках. Після заходу сонця з води виринули голови саламандр — досить великі й помірно сплющені. Незабаром саламандри повилазили на пісок; ішли вони на задніх лапах, досить моторно, хоча й похитуючись. На зріст вони всі були трохи вищі за метр. Усівшись широким колом, вони почали своєрідно крутити верхньою половиною тіла; це було схоже на танець. В. Кляйншмідт трохи підвівся, щоб краще їх роздивитись. Тоді

[1] Національний географічний журнал *(англ.)*.

саламандри обернули до нього голови й на мить застигли, а потім дуже швидко рушили до нього, видаючи звуки, схожі на сичання й гавкіт. Коли вони були від нього кроків за сім, ми вистрелили в них із рушниць. Саламандри кинулись утікати й пострибали в море; того вечора вони більше не показувались. На березі лишилися тільки дві забитих і одна з перебитим хребтом; вона видавала своєрідний звук — щось наче «обоже, обоже, обоже». Коли В. Кляйншмідт розітнув її грудну клітку, вона сконала...

Далі йдуть анатомічні подробиці, яких ми, нефахівці, однаково б не зрозуміли; а читачів-фахівців відсилаємо до цитованої статті).

Отже, як видно з наведених ознак, ідеться про типового представника ряду хвостатих земноводних (Urodela), до якого належать, як відомо, родина саламандр (Salamandrida), що поділяється на рід тритонів (Tritones) і рід чорних саламандр (Salamandrae), і родина пуголовкових саламандр (Ichthyoidea), що поділяється на саламандр прихованозябрових (Cryptobranchiata) і явнозябрових (Phanerobranchiata). Вид, знайдений на острові Топгарева, очевидно, найближче споріднений із саламандрами пуголовковими прихованозябровими; в багатьох відношеннях, між іншим розмірами, він схожий на японську гігантську саламандру (Megalobatrachus Sieboldii) або американського прихованозябровика, прозваного «болотяним чортом», але відрізняється від них добре розвиненими органами чуттів і довшими та сильнішими кінцівками, які дають їй змогу рухатись досить моторно як у воді, так і по землі.

(Далі йдуть подробиці зі сфери порівняльної анатомії).

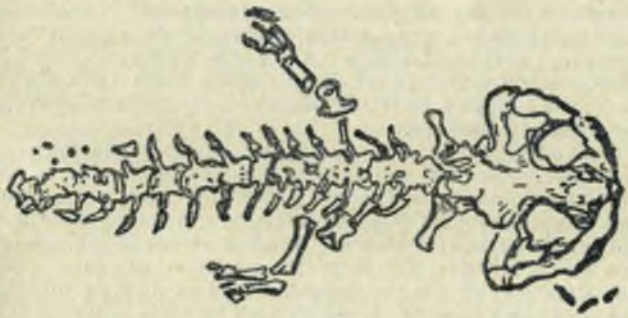

Спрепарувавши скелети забитих тварин, ми виявили вельми цікаву річ, а саме: скелет цієї саламандри майже цілковито відповідає викопному відбиткові скелета саламандри, якого знайшов на кам'яній плиті з Епінгенських каменярень доктор Йоганнес Якоб Шейхцер і описав у трактаті «Homo diluvii testis»[1], виданому

[1] Людина — сучасник потопу (*лат.*).

1726 року. Пояснюємо менш обізнаним читачам, що вищезгаданий доктор Шейхцер вважав цю скам'янілість останками д о п о т о п н о ї л ю д и н и. «Додане тут зображення,— пише він,— яке я пропоную вченому світові у вигляді гарного дереворита, напевне, поза будь-якими сумнівами відтворює людину, що була свідком всесвітнього потопу. Це не такий малюнок, у якому тільки буйна уява може добачити щось подібне до людини; ні, тут ми всюди знаходимо цілковиту відповідність окремим частинам людського скелета і бездоганну сумірність. Скам'яніла людина зображена тут спереду; це — пам'ятка вигиблого людства, старіша від усіх римських, грецьких, ба навіть єгипетських і взагалі всіх східних гробниць».

Згодом Кюв'є розпізнав у енінгенському відбитку скелет скам'янілої саламандри, якій дали назву Cryptobranchus primaevus, або Andrias Scheuchzeri Tschudi; її вважали представником давно вимерлого виду. Шляхом остеологічного порівняння нам пощастило ідентифікувати наших саламандр із нібито вимерлою прасаламандрою Andrias'ом. Таємничий ящер, як його називали в газетах, є не що інше, як викопна прихованозяброва саламандра Andrias Scheuchzeri; або треба дати їй нову назву: Cryptobranchus Tinckeri Erectus, чи гігантська саламандра полінезійська...

...Лишається загадкою, чому цей такий цікавий вид досі уникав уваги науковців, хоч він водиться у великій кількості принаймні на островах Ракаханга і Тонгарева в архіпелазі Маніхікі. Навіть Рандольф і Монтгомері в своїй праці «Два роки на островах Маніхікі» (1885) не згадують про неї. Місцеві жителі твердять, ніби ця тварина — яку вони, між іншим, вважають отруйною — вперше з'явилася тут усього шість — вісім років тому. Вони розповідають, ніби «морські чорти» вміють говорити (!) і будують у затоках, де живуть, цілі системи валів та дамб, немов підводні міста; в тих затоках вода нібито цілий рік тиха, як у ставку; і нібито вони риють під водою багатометрові нори та ходи, де й сидять протягом дня; а вночі вони нібито крадуть на полях батат і ямс, а також забирають мотики та інше знаряддя. Люди не люблять їх і навіть побоюються,а в багатьох випадках взагалі воліли перебратись на інші місця. Очевидно, це все примітивні повір'я та забобони, породжені, мабуть, бридким виглядом цілком нешкідливих гігантських саламандр і тим, що вони ходять на задніх лапах, випроставши тулуб, чим трохи нагадують людину...

...Дуже обережно слід сприймати також повідомлення мандрівників, згідно з якими ці саламандри трапляються не лише на Маніхікі, а й на інших островах. Зате у відбитку задньої лапи, знайденому на березі острова Тонгатабу капітаном Круассе (знімок опубліковано в «Ла натюр») можна без найменшого вагання визнати слід Andrias'a Scheuchzeri. Ця знахідка особливо важлива тим, що вона встановлює зв'язок між островами Маніхікі й австралійсько-новозеландським регіоном, де збереглося стільки реліктів прадавньої фауни; згадаймо хоча б «допотопного» ящера гатерію, чи туатару, яка й досі живе на острові Стівена. На таких пустельних, здебільшого малонаселених і майже не зачеплених цивілізацією острівцях могли зберегтися поодинокі залишки зоологічних видів, у інших місцях давно вимерлих. До викопного ящера гатерії тепер завдяки панові Дж. С. Тінкеру додалася ще допотопна саламандра. Якби славний доктор Йоганнес Якоб Шейхцер дожив до наших днів, він би побачив воскресіння свого енінгенського Адама...

Цієї вченої статті, напевне, вистачило б, щоб по-науковому вичерпно з'ясувати питання про загадкових морських страховищ, які викликали стільки зацікавлення. На нещастя, одночасно з нею з'явилося повідомлення голландського дослідника ван Гогенгука, що помістив цих прихованозяброваих гігантських саламандр до родини справжніх саламандр або тритонів під назвою Megalotriton moluccanus і визначив область їх поширення островами Зондського архіпелагу — Джілоло, Моротаї й Церам, у голландських володіннях; потім повідомлення французького вченого д-ра Міньяра, що визнав нововідкритих тварин типовими саламандрами, як місце поширення вказав острови Такароа, Рангіроа і Раройя, що належать Франції, а назвав їх зовсім просто — Cryptobranchus salamandroides; далі повідомлення Г. В. Спенса, який виділив їх у нову родину Pelagidae, їхньою батьківщиною оголосив острови Джільберта і запровадив новий вид у зоологічну систематику під назвою Pelagotriton Spencei. Містерові Спенсу пощастило привезти один живий екземпляр до лондонського зоопарку, де він став предметом дальших досліджень, у яких набув назв: Pelagobatrachus Hookeri, Salamandrops maritimus, Abranchus giganteus, Amphiuma gigas і багатьох інших. Деякі вчені заявляли, що Pelagotriton Spencei тотожний із Cryptobranchus Tinckeri, а Міньярова саламандра — не що інше, як Andrias Scheuchzeri. З цього виникло чимало суперечок за пріоритет та інших чисто наукових проблем. І кінець кінцем вийшло так, що природознавство кожної країни мало своїх власних гігантських саламандр і несамовито заперечувало саламандр інших націй. Через це наука до останку не досягла цілковитої ясності в цій надзвичайно важливій проблемі.

9. Ендрю Шейхцер

Якось у четвер, коли лондонський зоопарк був закритий для публіки, містер Томас Греггс, доглядач павільйону земноводних, чистив басейни і терарії своїх підопічних. Він був сам-самісінький у відділенні саламандр, де виставлено для огляду японську гігантську саламандру, американського «болотяного чорта», Andrias'a Scheuchzeri й безліч дрібних тритонів, саламандр, аксолотлів, сирен, протеїв тощо. Містер Греггс орудував

ганчіркою та віником, насвистуючи «Енні-Лорі», коли раптом у нього за спиною чийсь рипучий голос промовив:

— Диви, мамо!

Містер Греггс озирнувся, але не побачив нікого: тільки «болотяний чорт» плямкав, сидячи в твані, а ота велика чорна саламандра, отой Андріас, зіпершись передніми лапками на край басейну, крутив тулубом. «Це мені причулося», — подумав містер Греггс і знову замахав віником так, що аж свистіло.

— Диви, саламандра, — знову промовило ззаду.

Містер Греггс рвучко обернувся; на нього дивилася, кліпаючи нижніми повіками, чорна саламандра, отой Андріас.

— Бр-р, яка бридка, — сказала вона несподівано. — Ходімо звідси, любчику.

Містер Греггс аж рота роззявив з подиву.

— Що?

—А вона не кусається? — рипіла саламандра.

— Ти... ти вмієш... говорити? — промимрив містер Греггс, не вірячи своїм вухам.

— Я її боюся, — вимовила саламандра. — Мамо, а що вона їсть?

— Скажи «добридень», — звернувся до неї приголомшений містер Греггс.

Саламандра завихляла тулубом і прорипіла:

— Добридень. Добридень. Добридень. Можна дати їй булочку?

Містер Греггс розгублено застромив руку в кишеню й витяг звідти шматок булки.

— На.

Саламандра взяла булку лапкою й заходилася обкусувати її.

— Диви, саламандра, — вдоволено рохкала вона. — Тату, а чого вона така чорна?

Раптом вона пірнула й вистромила з води саму голову.

— А чого вона в воді? Чого? Фе, яка бридка!

Містер Томас Греггс розгублено почухав потилицю. «Ага, це вона повторює те, що чує від людей!»

— Скажи «Греггс», — спробував він.

— Скажи «Греггс», — повторила саламандра.

— Містер Томас Греггс.

— Містер Томас Греггс.

— Добридень, сер.

— Добридень, сер. Добридень. Добридень, сер.

Здавалося, саламандра не може наговоритись; але Греггс не міг більше придумати, що їй сказати; містер Томас Греггс не був дуже красномовною людиною.

— Ну, помовч уже, — сказав він. — Ось я впораюся, тоді вчитиму тебе говорити.

— Ну, помовч уже, — пробурчала саламандра. — Добридень, сер. Диви, саламандра. Вчитиму тебе говорити.

Треба сказати, що адміністрації зоопарку не подобалось, коли доглядачі навчали підопічних тварин усяких штук; ну, хай іще слон — то інша річ, але решту тварин тут держать із освітньою метою, а не для циркових вистав. Тому містер Греггс затримувався у відділі саламандр здебільшого потай, коли там уже нікого не було. А що він був удівець, то ніхто не дивувався, що він так часто сидить на самоті в павільйоні земноводних. У кожної людини є якісь свої вподобання. До того ж у відділі саламандр бувало небагато відвідувачів; то крокодил тішився чималою популярністю, а дні Andrias'a Scheuchzeri минали майже в самотності.

Якось на смерканні, коли павільйони вже зачинялися, директор зоопарку сер Чарлз Віггем обходив деякі відділи, щоб пересвідчитися, чи все там гаразд. Коли він ішов відділом саламандр, у одному басейні захлюпотіло і хтось промовив рипучим голосом:

— Добривечір, сер.

— Добривечір, — сторопіло відповів директор. — Хто там?

— Пробачте, сер, — сказав рипучий голос. — Це не містер Греггс.

— Хто там? — знову спитав директор.

— Енді. Ендрю Шейхцер.

Сер Чарлз підійшов до басейну. Там була тільки саламандра; вона сиділа нерухомо, випроставши тулуб.

— Хто тут говорив?

— Енді, сер, — відповіла саламандра. — А хто ви?

— Віггем, — сторопіло вимовив сер Чарлз.

— Дуже радий, — чемно сказав Andrias. — Як ся маєте?

— Що за чортівня! — загорлав сер Чарлз. — Греггсе! Чуєте, Греггсе!

Саламандра стрепенулась і вмить сховалася під водою. До відділу вбіг засапаний, стривожений містер Томас Греггс.

— Прошу, сер?

— Греггсе, що це означає? — накинувся на нього сер Чарлз.

— А що сталося, сер? — розгублено промимрив містер Греггс.

— Оця саламандра говорить!

— Вибачте мені, сер, — скрушно заблагав містер Греггс. — Не можна так робити, Енді. Я тобі вже тисячу разів казав, щоб ти не докучав людям своїми балачками. Пробачте мені, сер, більше такого не буде.

— Це ви навчили саламандру говорити?

— Вона перша почала, сер, — виправдовувався Греггс.

— Сподіваюся, що більше ви цього не робитимете, Греггсе, — суворо сказав сер Чарлз. — Я за вами пильнуватиму.

Трохи згодом до сера Чарлза Віггема завітав професор Петров, і вони розговорилися про так званий розум тварини, про умовні рефлекси і про те, як широка публіка переоцінює розумові здібності тварин. Професор Петров висловив свої сумніви щодо ельберфельдських коней, які нібито вміли не тільки рахувати, а й підносити до степеня та добувати корінь; адже навіть пересічна людина добувати кореня не вміє, сказав великий учений. Тоді серові Чарлзу пригадалася Греггсова саламандра, що вміла говорити.

— У мене тут є одна саламандра, — почав він нерішуче, — отой славнозвісний Andrias Scheuchzeri; то вона навчилась говорити, як папуга.

— Не може бути, — заперечив професор. — Адже у саламандр прирослий язик.

— А ходімо подивімося, — запропонував сер Чарлз. — Сьогодні прибиральний день, людей там немає.

І вони пішли до павільйону.

Біля входу до відділу саламандр сер Чарлз спинився. Зсередини чути було шоркання мітли й монотонний голос, який повільно читав щось.

— Зачекайте, — шепнув сер Чарлз професорові.

— «Чи є на Марсі люди?» — бубонів монотонний голос. — Читати це?

— Ні, пошукай щось цікавіше, Енді, — відповів інший голос.

— «Хто здобуде приз у цьогорічному дербі — Пелемська Красуня чи Губернадор?»

— Пелемська Красуня, — відказав інший голос. — Та дарма, читай.

Сер Чарлз потихеньку прочинив двері.

Містер Томас Греггс віником мів підлогу; а в саджалці з морською водою сидів Andrias Scheuchzeri й рипучим голосом повільно читав вечірню газету, яку держав у передніх лапках.

— Греггсе! — закричав сер Чарлз.

Саламандра шарпнулась і зникла під водою.

Містер Греггс із переляку впустив віника.

— Слухаю, сер.

— Що це означає?

— Вибачте мені, сер, — забелькотів пригнічено Греггс. — Це Енді читає мені, поки я тут замітаю. А коли замітає він, тоді читаю я.

— Хто його навчив?

— А він сам підгледів, сер. Я... я даю йому свої газети, щоб не балакав стільки. Бо він день і ніч не змовкав би. Тож я й подумав: хай уже краще навчиться говорити культурно...

— Енді! — покликав сер Віггем.

З води виринула чорна голова.

— Слухаю, сер, — прорипіла вона.

— На тебе прийшов подивитися професор Петров.

— Дуже радий, сер. Я Енді Шейхцер.

— А звідки ти знаєш, що тебе звуть Andrias Scheuchzeri?

— А ось тут написано, сер: Андреас Шейхцер, острови Джільберта.

— І часто ти читаєш газети?

— Часто, сер. Щодня.

— А що тебе найбільше цікавить у них?

— Судові репортажі, кінські перегони, футбол.

— А ти бачив коли футбол?

— Ні, сер.

— А коней?

— Не бачив, сер.

— То навіщо ж тобі про це читати?

— Бо воно є в газетах, сер.

— Політика тебе не цікавить?

— Ні, сер. «*Буде війна чи ні*?»

— Цього ніхто не знає, Енді.

— «*Німеччина будує підводні човни нового типу*», — промовив Енді стурбовано. — «*Промені смерті можуть обернути цілі континенти в пустелю*».

— Це ти теж прочитав у газетах? — спитав сер Чарлз.

— Так, сер. «*Хто здобуде приз у цьогорічному дербі — Пелемська Красуня чи Губернадор*?»

— А ти як гадаєш, Енді?

— Губернадор, сер; але пан Греггс каже, що Пелемська Красуня. — Енді покивав головою. — «*Купуйте англійські товари*», сер. «*Підтяжки Снайдера — найкращі в світі*». «*Ви вже купили новий шестициліндровий «Танкред-юніор»*? *Швидкий, недорогий, елегантний*».

— Дякую, Енді. Досить уже.

— «*Котра з кіноартисток найдужче подобається вам*?»

У професора Петрова наїжачилось волосся й борода.

— Пробачте, сер Чарлз, — сказав він, — але мені вже час іти.

— Гаразд, ходімо. Енді, ти не заперечуватимеш, коли я пришлю до тебе кількох учених? Гадаю, вони охоче з тобою поговорять.

— Буду дуже радий, сер, — прорипіла саламандра. — До побачення, сер Чарлз. До побачення, професоре.

Професор Петров, роздратовано пирхаючи і щось мурмочучи, заквапився геть.

— Даруйте, сер Чарлз, — сказав він нарешті, — але чи не могли б ви показати мені якусь тварину, що *не читав* газет?

Учені, про яких говорив директор, були доктор медицини сер Бертрам, професор Ебіггем, сер Олівер Додж, Джуліан Фокслі та інші. Наводимо уривок із стенограми їхньої розмови з Andrias'ом Scheuchzeri.

— Як ваше ім'я?

— Ендрю Шейхцер.

— Скільки вам років?

— Не знаю. Ви хочете здаватись молодими? Носіть корсети «Лібелла».

— Котре сьогодні число?

— Понеділок. Гарна погода, сер. Цієї суботи в Епсомі бігтиме Гібралтар.

— Скільки буде тричі по п'ять?

— А що?

— Ви вмієте рахувати?

— Умію, сер. Скільки буде сімнадцять помножити на двадцять дев'ять?

— Дозвольте питати нам, Енді. Перелічіть річки Англії.

— Темза...

— А ще?

— Темза.

— Інших не знаєте, так? Хто тепер на англійському тропі?

— Король Георг. Хай благословить його бог!

— Гаразд, Енді. Хто найвидатніший англійський письменник?

— Кіплінг.

— Дуже добре. А ви читали щось із його творів?

— Ні. А як вам подобається Мей Уест?

— Краще ми питатимемо вас, Енді. Що ви знаєте з історії Англії?

— «Генріха Восьмого».

— Що ви про нього знаєте?

— Найкращий фільм останніх років. Розкішна постановка. Неповторне видовище.

— А ви бачили його?

— Ні. Хочете познайомитися з Англією? Купіть собі «форд-бебі».

— А що б ви найдужче хотіли побачити, Енді?

— Веслярські змагання Кембрідж — Оксфорд, сер.

— Скільки є частин світу?

— П'ять.

— Дуже добре. Перелічіть їх.

— Англія й усі інші.

— А які це інші?

— Більшовики й німці. І Італія.

— Де острови Джільберта?

— У Англії. Англія не зв'язуватиме собі рук на континенті. Англії потрібно десять тисяч літаків. Відвідайте узбережжя південної Англії.

— Можна подивитись на ваш язик, Енді?

— Можна, сер. «Чистіть зуби пастою «Фліт». Найощадніша, найкраща в світі, одне слово — англійський виріб. Хочете, щоб у вас гарно пахло з рота? Користуйтеся пастою «Фліт».

— Дякуємо. Досить. А тепер скажіть нам, Енді...

І так далі. Стенограма розмови з Andrias'ом Scheuchzeri складалася з шістнадцяти повних сторінок і була опублікована в журналі «The Natural Science»[1]. В кінці стенограми комісія фахівців так підбила результати свого досліду:

1. Andrias Scheuchzeri, саламандра, утримувана в лондонському зоонарку, вміє говорити, хоча й трохи рипучим голосом; запас слів у неї — близько чотирьохсот; вона говорить тільки про те, що чула або читала. Звичайно, ні про яке самостійне мислення у неї не може

[1] «Природничі науки» (*англ.*).

бути й мови. Язик у неї досить рухливий; голосових зв'язок ми за наявних обставин не могли дослідити детальніше.

2. Вищеназвана саламандра вміє читати, але тільки вечірні випуски газет. Цікавиться тими самими питаннями, що й пересічний англієць, і реагує на них таким самим способом, тобто у відповідності з усталеними, загальнопоширеними поглядами. Її духовне життя — наскільки можна про нього говорити — складається майже цілком з уявлень і думок, розповсюджених у наш час.

3. Інтелекту її аж ніяк не слід переоцінювати, бо він ні в якому відношенні не вищий за інтелект пересічної людини.

Незважаючи на цей тверезий висновок експертів, Балакуча Саламандра стала сенсацією лондонського зоопарку. Коло басейну «Пупсика Енді» весь час тислася юрба цікавих, які прагнули поговорити з ним про все на світі, від погоди й до економічної кризи та політичного становища. Відвідувачі давали йому стільки шоколаду й цукерок, що він урешті захворів на тяжкий катар шлунка й кишок. Тоді відділ саламандр закрили, але було вже запізно: Andrias Scheuchzeri, на прізвисько Енді, загинув від наслідків своєї популярності. Отже, як видно, слава розбещує навіть саламандр.

10. Свято в Новому Страшеці

Пан Повондра, швейцар у домі Бонді, саме був у відпустці в своєму рідному місті. Другого дня мало бути храмове свято, і коли пан Повондра вранці вийшов на вулицю, ведучи за руку свого восьмирічного сина Франтіка, по всьому Новому Страшеці пахло пирогами, а на вулицях так і мелькали жінки та дівчата, що несли сирі пироги до пекаря. На майдані вже поставили свої лотки два кондитери, один торговець склом та порцеляною і одна голосиста дама, що продавала всіляку галантерею. Було там ще й велике брезентове шатро. Миршавенький чоловічок, стоячи на драбинці, саме прилаштовував над входом вивіску.

Пан Повондра зупинився подивитися, що ж це має бути.

Щуплявенький чоловічок зліз із драбинки і вдоволено задивився на щойно почеплену вивіску. І пан Повондра здивовано прочитав:

КАПІТАН Й. ВАН ТОХ
ТА ЙОГО ДРЕСИРОВАНІ САЛАМАНДРИ

Пан Повондра згадав кремезного, опасистого чоловіка в капітанському кашкеті, якого він колись упустив до пана Бонді. «От до чого докотився, бідолаха, — з жалем подумав швейцар. — Капітан, а мусить їздити по світі з якимсь нікчемним цирком! А такий же показний, здоровий чолов'яга був! Треба його побачити», — співчутливо сказав собі пан Повондра.

Тим часом чоловічок почепив біля виходу до шатра ще одну таблицю:

ЯЩЕРИ,
ЩО ВМІЮТЬ ГОВОРИТИ.
НЕЧУВАНА
НАУКОВА СЕНСАЦІЯ!!
ВХІД — 2 КРОНИ
ДІТЯМ У СУПРОВОДІ БАТЬКІВ — 1 КР.

Пан Повондра завагався. Дві крони і крона за хлопця — трохи забагато. Але Франтік добре вчиться, а знати чужоземних тварин потрібно для освіти. Задля освіти пан Повондра здатен був на деякі жертви, а тому підійшов до низенького щуплявого чоловічка.

— Слухайте, приятелю, — сказав він, — я б хотів побалакати з капітаном ван Тохом.

Чоловічок випнув груди в смугастій майці:

— Це я, добродію.

— Ви капітан ван Тох? — здивувався пан Повондра.

— Так, — відповів чоловічок і показав витатуюваний на руці в нього якір.

Пан Повондра розгублено покліпав очима. Невже капітан так зсох? Та ні, не може бути.

— Я знаю капітана ван Тоха особисто, — сказав він. — Я Повондра.

— А, це інша річ, — відказав чоловічок. — Але наші саламандри справді від капітана ван Тоха, добродію. Справжні австралійські ящери, з гарантією. Будь ласка, заходьте. Саме починається велика вистава, — розсипався він, піднімаючи полотнище на вході.

— Ходімо, Франтіку, — сказав Повондра-батько і ввійшов до шатра.

За невеличкий столик поквапно сіла навдивовижу дебела й опасиста жінка. «Чудна парочка!» — подивувався пан Повондра, платячи свої три крони. В шатрі не було

нічого — тільки стояла бляшана ванна і чимось неприємно тхнуло.

— А де ж ваші саламандри? — спитав пан Повондра.

— Он у ванні, — байдуже відповіла гігантська дама.

— Не бійся, Франтіку, — сказав Повондра-батько й підійшов до ванни. Там безживно лежало в воді щось чорне, завбільшки зі старого сома; тільки шкіра на потилиці в нього ледь підіймалась і опадала.

— Оце й є та допотопна саламандра, що про неї писали в газетах, — повчальним тоном промовив Повондра-батько, намагаючись не показати свого розчарування. «Знову попався на гачок, — думав він, — але нащо про це знати хлопцеві? А шкода трьох крон!»

— Тату, а чого вона у воді? — спитав Франтік.

— Бо саламандри живуть у воді.

— Тату, а що вона їсть?

— Рибу і всяку таку всячину, — відповів Повондра-батько. (Мусить же вона щось їсти!)

— А чого вона така бридка? — допитувався Франтік.

Пан Повондра вже не знав, що сказати; але в ту мить до шатра ввійшов миршавий чоловічок.

— Прошу вас, дами й панове, — хрипким голосом почав він.

— То у вас вона тільки одна? — докірливо спитав пан Повондра. «Якби їх хоч дві, не так би було жалко грошей», — думав він.

— Друга здохла, — відказав чоловічок. — Отже, дами й панове, перед вами — славнозвісний Андріаш, рідкісний і отруйний ящер з австралійських островів. У себе на батьківщині він досягає людського зросту й ходить на двох ногах. Ну-бо, — сказав він і штрикнув дубцем те безживне чорне створіння, що нерухомо лежало у ванні. Воно заворушилось і насилу підвелося з води. Франтік відсахнувся, але пан Повондра стиснув його руку: не бійся, я коло тебе.

Тепер воно стоїть на задніх лапах, а передніми лапками спирається на край ванни. Чорна паща хапає повітря, зябра на потилиці конвульсивно здригаються. Шкіра на ньому обвисла, пообдирана до крові, вся в бородавках; булькаті жаб'ячі очі час від часу якось болісно затягуються плівкою нижніх повік.

— Як бачите, дами й панове, — захриплим голосом провадив чоловічок, — ця тварина живе у воді, тому вона має зябра, а щоб могла дихати, коли виходить на берег, —

ще й легені. На задніх лапах у неї по п'ять пальців, на передніх — по чотири, і вона вміє брати ними різні предмети. На, візьми!

Тварина затиснула в пальцях дубець і піднесла його перед собою, немов якийсь блазенський жезл.

— Вона вміє також зав'язати вузол на мотузці, — сказав чоловічок, забрав у тварини паличку і подав їй брудний уривок шворки. Саламандра хвильку подержала ту шворку в лапках, а потім справді зав'язала на ній вузлик.

— Уміє також бити в барабан і танцювати, — прохрипів чоловічок і подав тварині дитячий барабан і паличку. Саламандра кілька разів ударила в барабан і покрутила верхньою половиною тулуба. Паличка випала в неї з лапки.

— Я тобі дам, паскудо! — гримнув чоловічок і виловив паличку з води. Потім додав урочисто піднесеним голосом: — Ця тварина така розумна й здібна, що вміє говорити по-людському. — І заплескав у долоні.

— Guten Morgen[1], — прорипіла тварина, болісно кліпнувши нижніми повіками. — Добридень.

Пан Повондра майже злякався, але на Франтіка таке диво не справило великого враження.

— Що треба сказати шановному панству? — суворо спитав чоловічок.

— Ласкаво просимо, — вклонилася саламандра. Її зябра конвульсивно стискалися. — Willkommen. Ben venuti[2].

— Рахувати вмієш?

— Умію.

— Скільки буде шість разів по сім?

— Сорок два, — з зусиллям проквакала саламандра.

— От бач, Франтіку, як гарно рахує, — повчально зауважив синові пан Повондра.

— Дами й панове, — хрипів далі чоловічок, — можете самі ставити йому запитання.

— Ну, спитай щось у неї, Франтіку, — підохотив сина пан Повондра.

Франтік розгублено замулявся.

— Скільки буде вісім помножити на дев'ять? — нарешті видушив він із себе: очевидно, це запитання здавалось йому найважчим з усіх можливих.

Саламандра повільно кліпнула очима.

— Сімдесят... два.

---

[1] Доброго ранку *(нім.)*.
[2] Ласкаво просимо *(нім. і італ.)*.

— Який сьогодні день? — спитав і пан Повондра.

— Субота, — відповіла тварина.

Пан Повондра в подиві покрутив головою.

— Справді як людина... А як називається це місто?

Саламандра розкрила пащу і заплющила очі.

— Вона вже втомилася, — квапливо пояснив чоловічок. — Що треба сказати панству?

Саламандра вклонилась.

— Моє шанування. Щиро дякую. Бувайте здорові. До побачення.

І вмить пірнула у воду.

— Це... це справді диво, — зчудовано промовив пан Повондра; але, оскільки три крони — великі гроші, все ж таки додав: — А більше у вас нема чого показати дитині?

Чоловічок розгублено поскуб себе за нижню губу.

— Це все... Раніш у мене були ще мавпи, але з ними таке вийшло... — промимрив він. — Хіба що дружину вам показати... Вона колись була найгладша жінка в світі. Марушко, йди-но сюди.

Марушка насилу підвелася зі стільця.

— Чого тобі?

— Покажися панству, Марушко.

Найгладша жінка в світі кокетливо схилила голову набік, виставила одну ногу вперед і підсмикнула спідницю вище коліна, відкривши червону вовняну панчоху, яка обтягувала щось розпухле, товсте, мов свинячий окіст.

— Об'єм ноги вгорі вісімдесят чотири сантиметри, — пояснив щуплявий чоловічок, — але за нинішньої конкуренції Марушка вже не найгладша жінка в світі.

Пан Повондра потяг приголомшеного Франтіка надвір.

— На все добре, — прорипіло з ванни. — Приходьте ще. Auf Wiedersehen[1].

— Ну що, Франтіку, цікаво було? — спитав пан Повондра вже надворі.

— Цікаво, — відповів Франтік. — Тату, а чого в цієї тітки червоні панчохи?

11. Про людоящерок

Якби ми сказали, що в ті дні не писали й не говорили ні про що, крім самих саламандр, які вміють говорити, — це, звичайно, було б перебільшення. Бо говорили й писали

[1] До побачення *(нім.)*.

також і про недалеку війну, про економічну кризу, про футбол, про вітаміни і про моду; одначе й про саламандр, які вміють говорити, писалося дуже багато, а головне — зовсім не по-науковому. Тому один видатний учений, професор Брненського університету Владимир Угер, послав до «Лідових новін» статтю, в якій відзначав, що гадана здатність Andrias'a Scheuchzeri членороздільно говорити, — тобто, власне, повторювати, як папуга, почуті слова, — з наукової точки зору далеко не така цікава, як деякі інші питання, що стосуються цієї незвичайної амфібії. Наукова загадка Andrias'a Scheuchzeri полягає зовсім в іншому: наприклад — звідки він узяв ся; де його первісна батьківщина, в якій він пережив цілі геологічні періоди; чому він так довго лишався невідомим науці, а тоді раптом виявилося, що цей зоологічний вид дуже поширений майже в усій екваторіальній зоні Тихого океану. Як видно, останнім часом він розмножується надзвичайно швидко; де взялася ця дивовижна життєва сила в прастарому створінні з третинного періоду, яке до недавніх часів існувало приховано, найімовірніше вкрай спорадично, а може, й у географічній ізоляції? Можливо, життєві умови цієї допотопної саламандри змінились у біологічно сприятливому напрямку, і для рідкісного міоценового релікта настала нова епоха напрочуд бурхливого розвитку? В такому разі не виключено, що Andrias Scheuchzeri не тільки розмножуватиметься кількісно, а й еволюціонуватиме якісно і що наша наука матиме унікальну нагоду спостерігати принаймні в одного зоологічного виду потужний мутаційний процес. Те, що Andrias Scheuchzeri вміє прорипіти кілька десятків слів і навчитись кількох фокусів, — це з наукового погляду зовсім не чудо, хоча профани і вбачають у цьому вияв якогось інтелекту; справжнім чудом є той могутній життєвий порив, що так несподівано й так ефективно розбудив для дальшого розвитку еволюційно відсталий і майже вимерлий зоологічний вид. Впадають в око й деякі особливі обставини: Andrias Scheuchzeri — *єдина* саламандра, що живе в морі, і — це ще прикметніше — єдина саламандра, яка водиться в ефіопсько-австралійському регіоні, в міфічній Лемурії. Просто-таки хочеться сказати, що природа раптом забажала надолужити одну з прогаяних можливостей, довести до кінця розвиток однієї з життєвих форм, які вона в цьому регіоні забула чи не змогла повністю використати. І далі: дивно було б, якби в усій океанській

області, що пролягає між японськими гігантськими саламандрами з одного боку і аллеганськими з другого, не існувало жодної проміжної ланки. Якби Andrias'а не було, нам, по суті, довелось би *припустити* його існування; він, можна сказати, просто заповнив той вільний простір, який *мав* займати споконвіку згідно з географічними й еволюційними закономірностями. Хай там як, — закінчував свою статтю професор, — а на прикладі цього еволюційного воскресіння міоценової саламандри ми в шанобливому подиві бачимо, що Геній Розвитку ще зовсім не закінчив своєї творчої діяльності на нашій планеті.

Хоч редакція потайки категорично вважала, що такі вчені міркування, власне, не годяться для газети, статтю надрукували. А незабаром професор Угер одержав від одного з читачів такого листа:

«Вельмишановний добродію!

Торік я купив у Чаславі будинок на майдані. Оглядаючи будинок, я знайшов на горищі скриню зі старими, рідкісними книжками, переважно науковими, як-от: два річні комплекти журналу Гібла «Гіллос» — за 1821 і 1822 роки, «Ссавці» Яна Сватоплука Пресла, «Основи природознавства, або ж фізики» Войтеха Седлачека, дев'ятнадцять річних комплектів популярного універсально-наукового журналу «Крок» і тринадцять комплектів «Часопису Чеського музею». Між сторінками Преслового перекладу «Міркувань про катаклізми земної кори» Кюв'є (1834 р.) я знайшов вирізку зі старої газети й вичитав з неї повідомлення про якихось дивовижних ящерів.

Прочитавши Вашу чудову статтю про отих загадкових саламандр, я згадав про ту закладку з книжки й відшукав її. Гадаю, що вона могла б зацікавити Вас, а тому, як палкий шанувальник природи і Ваш ревний читач, посилаю її вам.

З глибокою пошаною
Й. В. Найман

На доданому до листа клапті газети не було ні назви її, ні дати; за шрифтом і правописом її можна було відпести до двадцятих-тридцятих років минулого сторіччя. Папір так пожовк і зотлів, що текст важко було прочитати. Професор Угер хотів був уже кинути папірець у кошик, але сама старизна того клаптика чомусь зворушила

його, і він почав читати. За хвилину він шепнув: «Сто чортів!» і нервовим рухом поправив окуляри. Ось який був текст вирізки:

ПРО ЛЮДОЯЩЕРІВ

Ми вичитали з однієї чужоземної газети, що якийсь капітан англійського військового корабля, вернувшися з далеких країв, повідомив про дивовижних плазунів, котрих знайшов на одному невеликому острівці в Австралійському морі. На тому острові є озеро з солоною водою, одначе з морем не з'єднане й вельми трудно приступне. Якось капітан із корабельним цирульником одпочивали на тому озері. Аж раптом із озера вийшли тварини на взірець ящерів, завбільшки з морського собаку чи тюленя, одначе ходять вони на двох ногах, і зачали химерно та зграбно вихиляться на березі, ніби танок вели. Капітан і цирульник, із рушниць вистреливши, двох тих тварин уполювали. Тіло в них слизьке, без шерсті й луски ніякої, тож вони подібні до саламандр. Назавтра, по них прийшовши, мусили їх через сморід прикрий там і покинути, а матросам звеліли, щоб вони обловили озеро сітями й кілька тих потвор доправили на корабель живцем. Обловивши те озеро, матроси всіх ящерів у великому числі вимордували і лише двох живцем привезли на корабель, оповідаючи, що тіло в них має отруту і пече ніби кропива. Тоді тих ящерів посадили в кадоби з морською водою, щоб живими до Англії довезти. Та шкода! Як минав корабель острів Суматру, ті спіймані ящери, з кадобів вилізши й віконце в облавку під палубою відчинивши, вночі стрибнули в море й щезли. За свідченням капітана й корабельного цирульника ті тварини вельми чудні й хитрі, ходять на двох ногах і кумедно дзявкають та плямкають, але для людей не страшні анітрохи. Отож їх, певне, можна слушно назвати людоящерами.

Ось що було в тій вирізці. «Сто чортів!» — схвильовано повторив професор Угер. Чому тут нема ні дати, ні назви тієї газети, що з неї хтось колись вирізав оце? І що то була за чужоземна газета, і як звався той «один капітан», і який то був англійський корабель? І котрий «острівець у Австралійському морі?» І чом тоді люди не висловлювалися трохи точніше і... ну, трохи більш по-науковому? Адже це неоціненний історичний документ...

Острівець в Австралійському морі, так. Озеро з солоною водою. Видно, то був кораловий острів, атол із важко приступною солоною лагуною; якраз підхоже місце, де б могла зберегтись така викопна тварина, ізольована від біологічно розвиненішого середовища в безпечній природній резервації. Звичайно, дуже розмножитись вона там не могла, бо в озерці не вистачило б для неї поживи. Це ясна річ, сказав собі професор. Тварина, подібна до ящера, але без луски і ходить на двох ногах, як люди;

отже, або Andrias Scheuchzeri, або якась інша саламандра, близько з ним споріднена. Припустімо, що це був наш Andrias. Припустімо, що ті проклятущі матроси вимордували його там, у озерці, й на корабель попала живою тільки одна пара; та пара, котра потім утекла в море поблизу острова Суматри. Тобто на самому екваторі, де біологічні умови дуже сприятливі, а кількість поживи необмежена. Хіба не можливо, що така зміна середовища дала міоценовій саламандрі потужний імпульс до розвитку? Ми знаємо, що ці тварини були призвичаєні до солоної води; уявімо собі, що на новому місці вони оселилися в спокійній, захищеній морській затоці, де поживи вдосталь; що ж далі? Переселені в оптимальні умови, саламандри почнуть розвиватися з дивовижною життєвою енергією. Напевне так! — думав у захваті професор. — Саламандра невтримно рватиметься вперед шляхом розвитку, пхатиметься до життя, як шалена; вона плодитиметься без ліку, бо в новому середовищі її ікра й пуголовки не матимуть своїх специфічних ворогів. Вона заселює острів за островом — дивно, правда, що деякі острови вона, розселюючись, ніби перескакує. А взагалі це типова міграція в пошуках поживи.

Постає тільки питання: чому вона не розвивалася досі? Чи не пов'язане з цим фактом те, що в ефіопсько-австралійському регіоні нема — чи принаймні поки що не відкрито — ніяких саламандр? Може, в цьому регіоні протягом міоцену відбулися якісь зміни, біологічно несприятливі для них? Мабуть, так воно й є. Скажімо, з'явився якийсь специфічний ворог, що цілком винищив саламандр. Тільки на одному острівці, в ізольованому озерці міоценова саламандра збереглася — щоправда, ціною зупинки в своєму розвитку, припинення еволюційного процесу. Вийшло щось подібне до туго скрученої пружини, яка не могла розкрутитись. Не виключено, що природа мала для цього зоологічного виду якісь особливі плани, збиралась розвивати його далі й далі, підносити вище й вище, бозна на яку височінь... (Від цієї думки в професора Угера аж мороз по спині пробіг: хтозна, чи не мав Andrias Scheuchzeri справді стати людиною міоценової доби?)

І ось — маєте! Цей *недорозвинений* вид несподівано попадає в нове, безмірно сприятливіше середовище; накручена пружина еволюції в ньому розпростується... З яким життєвим розмахом, з якою міоценовою буйністю й нетерплячкою поривається Andrias на шлях розвитку!

Як гарячково надолужує він сотні тисяч і мільйони років, прогаяні в еволюції! Чи можна думати, що він задовольниться тим ступенем розвитку, на якому стоїть нині? Чи зупиниться він на цьому ступені при такому еволюційному розгоні, свідком якого ми стали, чи, може, він стоїть тільки на порозі своєї еволюції, тільки готується підноситись вище — хто може сказати нині, до яких висот?

Ось які міркування й припущення квапливо записував професор Владимир Угер, сидячи над пожовклою вирізкою зі старої газети й тремтячи від духовного захвату першовідкривача. «Пошлю це в газету, — казав він собі, — бо наукових журналів ніхто не читає. Нехай усі знають, глядачами якої великої природної містерії довелось нам стати! А назву дам таку:

Чи мають саламандри майбутнє?

Але в редакції «Лідових новін» тільки подивились на статтю професора Угера й покивали головою. Знов ці саламандри? Наші читачі вже ситі ними по саму зав'язку. Пора вже дати їм щось нове. І взагалі такі наукові розумування — не для газети.

Через це стаття про еволюцію і майбутнє саламандр так і не побачила світу.

12. Синдикат «Саламандра»

Голова зборів Г. Х. Бонді задзвонив у дзвіночок і підвівся.

— Шановні панове, — почав він, — я маю честь відкрити позачергові загальні збори акціонерів Тихоокеанського експортного товариства. Вітаю всіх присутніх і дякую за активну участь у зборах. Панове, — провадив він, — мені припав невеселий обов'язок — повідомити сумну новину. Капітана Йозефа ван Тоха вже нема на світі. Помер наш, так би мовити, засновник, людина, в чиїй голові зародилася щаслива думка зав'язати торговельні зносини з тисячами островів далекого Тихого океану, наш перший капітан і найретельніший співробітник. На початку цього року він помер від апоплексичного удару на борту нашого пароплава «Шарк», поблизу острова Фаннінга, під час виконання службових обов'язків. («Певне, сколотив страшну бучу, сердега», — майнуло в голові у Бонді). Прошу вшанувати його пам'ять уставанням.

Присутні попідводились, гуркотячи стільцями, і застигли в урочистій тиші, опановані спільною думкою: чи не затягнуться ці загальні збори дуже надовго? («Бідний старий Вантох, — подумав по-справжньому зворушений Г. Х. Бонді. — Що з нього стало тепер! Певне, скинули на дошці в море — ото, мабуть, шубовснуло! Славний був чолов'яга... І очі такі голубі...»)

— Дякую вам, панове, — додав він коротко, — за те, що ви так щиро вшанували пам'ять капітана ван Тоха, мого особистого приятеля. А тепер я попрошу пана директора Волавку познайомити вас із економічними перспективами ТЕТ у цьому році. Цифри ще не остаточні, але навряд чи можна сподіватися, що вони істотно зміняться до кінця року. Прошу, пане директоре.

— Вельмишановні панове, — задзюркотів голос пана директора Волавки — і посипались прикрі новини: — Становище на ринку перлів украй незадовільне. Після минулого року, в якому видобуток перлів зріс у двадцять разів проти дуже сприятливого тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого, ціни почали катастрофічно падати і впали аж на шістдесят п'ять процентів. Тому правління вирішило не викидати на ринок добутий цього року товар, а зберігати його, поки зросте попит. На жаль, торік восени перли вийшли з моди — очевидно, тому, що так подешевшали. В нашій амстердамській філії на сьогоднішній день лежить понад двісті тисяч перлин, збути які зараз майже неможливо. Натомість у цьому році, — дзюркотів далі директор Волавка, — видобуток перлів значно зменшився. Довелося облишити цілу низку родовищ, бо прибуток із них не покриває навіть транспортних видатків. Родовища, відкриті два-три роки тому, очевидно, вже більшою чи меншою мірою вичерпані. Тому правління вирішило звернути увагу на інші продукти морських глибин: корали, перламутр і морські губки. Справді, збут ювелірних виробів з коралів пощастило пожвавити, але ця кон'юнктура поки що сприятливіша для італійських коралів, ніж для тихоокеанських. Правління вивчає також можливості інтенсивного рибальства в глибинах Тихого океану. Проблема полягає головним чином у тому, як транспортувати звідти рибу на європейські та американські ринки; поки що результати досліджень не дуже втішні.

Директор трохи підніс голос:

— Зате до певної міри зріс обсяг *попутної* торгівлі іншими товарами: вивіз на тихоокеанські острови тканин,

емальованого посуду, радіоприймачів та рукавичок. Цю торгівлю можна ще розвивати і розширювати; вже цього року її баланс буде підбито з досить незначним дефіцитом. Одначе про те, щоб наприкінці року ТЕТ виплатило по своїх акціях якісь дивіденди, нема чого й думати; і тому правління наперед оголошує, що *цього разу* воно відмовляється від будь-яких тантьєм і винагород...

Настала довга й гнітюча тиша. («Цікаво, який він на вигляд, той острів Фаннінга? — думав Г. Х. Бонді. — Сердега Вантох — помер, як справжній моряк. Жаль його — добрий був чоловік. Ще ж не такий і старий... не старший за мене...»)

Слова попросив доктор Губка; далі ми цитуватимемо протокол позачергових загальних зборів Тихоокеанського експортного товариства.

Д-р Губка питає, чи не ставиться питання про ліквідацію ТЕТ.

Г. Х. Бонді відповідає, що правління вирішило в цій справі почекати інших пропозицій.

Пан Луї Бонанфан висловлює закид правлінню, що Товариство не мало на родовищах постійних представників, які, приймаючи добуті перли, перевіряли б, чи видобуток провадиться досить інтенсивно й кваліфіковано.

Директор Волавка зауважує, що таке питання розглядалось, але з'ясовано, що це надміру збільшило б накладні витрати. Довелось би тримати принаймні три сотні платних агентів; а потім — зважте на те, в який спосіб можливо було б контролювати цих агентів, чи здають вони всі добуті перли.

Пан Г. Брінкелар питає, чи можна довіряти саламандрам, що вони справді здають усі знайдені перли, а не продають їх ще комусь, окрім уповноважених осіб Тихоокеанського експортного товариства.

Г. Х. Бонді відзначає, що це була перша публічна згадка про саламандр. Досі вважалося за правило не згадувати на зборах акціонерів ніяких подробиць того, в який спосіб відбувається видобуток перлів. І нагадує, що саме заради цього була обрана нейтральна назва «Тихоокеанське експортне товариство».

Г. Брінкелар знову ставить запитання: чи на зборах заборонено говорити про речі, які стосуються інтересів Товариства, а крім того — давно відомі якнайширшій громадськості?

Г. Х. Бонді відповідає: йдеться не про заборону, а просто про те, що досі цього не було. Він навіть радий, що тепер можна говорити відвертіше. На перше запитання пана Брінкелара він може запевнити, що, наскільки йому відомо, нема ніяких підстав сумніватись у бездоганній чесності й працьовитості саламандр, зайнятих на добуванні перлів та коралів. Одначе треба рахуватися з тим, що наявні родовища перлів уже вичерпані або ж будуть вичерпані найближчим часом. Ну, а щодо нових родовищ треба сказати, що саме в пошуках ще не експлуатованих островів помер наш незабутній співробітник капітан ван Тох, і поки що нема змоги

замінити його людиною, що мала б такий досвід і відзначалася б такою непохитною чесністю й такою любов'ю до справи.

Полковник Д. В. Брайт, беззастережно визнавши заслуги покійного капітана ван Тоха, відзначає проте, що капітан, смерть якого сповнила жалем усіх, надмірно панькався з вищезгаданими саламандрами. *(Схвальні вигуки)*. Не було ніякої потреби постачати саламандрам ножі та інше спаряддя такої високої якості, як це робив покійний капітан ван Тох. І не треба було так багато витрачати на їх годівлю. Можна було значно зменшити видатки, пов'язані з утриманням саламандр, і тим самим підвищити прибутки Товариства. *(Гучні оплески)*.

Віце-голова Дж. Гілберт висловлює згоду з полковником Брайтом, але відзначає, що, поки був живий капітан ван Тох, у цьому напрямку нічого не можна було зробити. Капітан ван Тох твердив, що він має перед саламандрами особисті зобов'язання. І з різних причин було неможливо й недоцільно не зважати в цьому відношенні на бажання старого капітана.

Курт фон Фріш питає, чи не можна знайти для саламандр іншу роботу — по змозі прибутковішу, ніж добування перлів. Варто було б узяти до уваги їхні природжені, як у бобрів, здібності до будування дамб та інших споруд під водою. Може, вдалось би використати їх для поглиблення гаваней, будівництва хвилерізів та для всяких інших підводних робіт.

Г. Х. Бонді повідомляє, що правління інтенсивно працює над цим питанням; безперечно, в цьому напрямку відкриваються великі можливості. Він відзначає, що число саламандр, які є власністю Товариства, становить уже близько шести мільйонів; а коли зважити, що пара саламандр дає за рік близько сотні пуголовків, то наступного року ми можемо мати триста мільйонів саламандр, а за десять років їхня чисельність досягне просто-таки астрономічної величини. Г. Х. Бонді ставить запитання, що збирається Товариство робити з цією безліччю саламандр, яких і тепер уже на переповнених саламандрових фермах через нестачу природної поживи доводиться підгодовувати копрою, картоплею, кукурудзою тощо.

К. фон Фріш запитує, чи м'ясо саламандр їстівне.

Дж. Гілберт. Ні. Шкіра їхня теж ні на що не придатна.

П. Бонанфан ставить перед правлінням запитання, що в такому разі воно збирається робити.

Г. Х. Бонді *(підводиться)*. Шановні панове! Ми скликали ці позачергові загальні збори, щоб відверто повідомити вас про те, що перспективи нашого Товариства вкрай сумні, хоч у минулі роки, дозвольте мені нагадати, воно з гордістю виплачувало від двадцяти до двадцяти трьох процентів дивідендів, опріч достатніх відрахунків у резерви й на амортизацію. Тепер ми стоїмо на роздоріжжі: спосіб провадження справ, такий вигідний у минулі роки, практично вже дав усе, що міг, і нам лишається тільки шукати нових шляхів. *(Вигук із зали: «Ну й чудово!»)*

Я б сказав — це перст долі, що саме тепер від нас пішов наш друг, наш незабутній капітан ван Тох. З його особою була поєднана романтична, прекрасна і, додам відверто, трохи павіжена ідея торгівлі перлами. Я вважаю її вже закінченим етапом нашої діяльності; в ній був свій, так би мовити, екзотичний чар, але для нашої доби вона не підходила. Шановні панове, перли ніколи не можуть стати об'єктом підприємства великого масштабу, розвиненого вшир і вглиб. Для мене особисто ця історія з перлами була тільки мимо-

біжною розвагою. *(Занепокоєння в залі)*. Так, панове; але розвагою, що давала й вам, і мені чималі гроші. Крім того, на самому початку нашої діяльності саламандри мали якусь, сказав би я, принадність новизни. Але триста мільйонів саламандр такої принадності вже не матимуть. *(Сміх)*.

Я сказав — нові шляхи. Поки був живий мій добрий приятель капітан ван Тох, годі було й думати про те, щоб надати нашому підприємству інакшого характеру, відмінного від того, що я назвав би стилем капітана ван Тоха. *(Голос із зали: «А чому?»)* А тому, добродію, що добрий смак не дозволяє мені змішувати різні стилі. Стиль капітана ван Тоха — це був, сказав би я, стиль пригодницьких романів. Стиль Джека Лондона, Джозефа Коперада та інших. Старий, екзотичний, колоніальний, майже героїчний стиль. Не заперечую, що він по-своєму чарував мене. Але після смерті капітана ван Тоха ми не маємо права провадити далі цю авантюрну дитячу епопею. Те, що стоїть перед нами,— це вже не новий розділ, а нова концепція, панове, виплід нової, принципово інакшої творчої уяви. *(Голос із зали: «Ви про це говорите, наче про роман!»)* Так, добродію, маєте рацію. Комерція цікавить мене як митця. Без хисту, добродію, не можна придумати нічого нового. Ми повинні бути поетами, коли не хочемо, щоб світ зупинився. *(Оплески. Г. Х. Бонді кланяється)*.

Панове, я не без жалю ставлю крапку після цього, так би мовити, вантохівського розділу. Час уже закінчити цю казку про перли та корали. Сіндбад-мореплавець помер, панове. Постає питання: що далі? *(Голос із зали: «Про це ж ми вас і питаємо!»)* От і гаразд, добродію: візьміть, будь ласка, олівець і записуйте. Шість мільйонів. Записали? Помножте на п'ятдесят. Виходить триста мільйонів, так? Ще раз помножте на п'ятдесят. Це вже п'ятнадцять мільярдів, правда? А тепер, будьте ласкаві, порадьте мені, що нам робити через три роки з п'ятнадцятьма мільярдами саламандр. Як ми їх використаємо, чим прогодуємо і так далі. *(Голос із зали: «Хай собі видихають, та й квит!»)* Звичайно, можна й так, панове, але хіба не шкода? Згадайте, що кожна саламандра являє собою певну економічну цінність, робочу силу, яка чекає, щоб її використали. Панове, шістьом мільйонам саламандр ми ще сяк-так дамо раду. З трьомастами мільйонів буде важче. Але п'ятнадцять мільярдів саламандр, панове,— це нам уже не під силу. Саламандри зжеруть Товариство. Ось воно як. *(Голос із зали: «За це відповісте ви! Це ви затіяли всю цю історію з саламандрами!»)*

Г. Х. Бонді (підносить голову). А я й не скидаю з себе відповідальності, панове. Я беру її всю на себе. Хто хоче, той може хоч і зараз позбутися акцій Тихоокеанського експортного товариства. За кожну акцію я готовий заплатити... *(Голос із зали: «Скільки?»)* Повну вартість, добродію. *(У залі гомін. Президія оголошує перерву на десять хвилин)*.

Після перерви першим просить слова Г. Брінкелар. Він висловлює своє задоволення з приводу того, що саламандри так щедро плодяться, примножуючи майно Товариства. Одначе розводити їх просто так, панове, каже він, це було б видиме безглуздя. Якщо ми самі не маємо для них відповідної праці, то чом би попросту не продавати їх як робочу силу будь-кому, хто хоче розпочати якісь роботи у воді або під водою? *(Оплески)*. Прогодувати саламандру коштує кілька сантимів на день; якщо пару їх продавати, скажімо, за сто франків і якщо робоча саламандра може прожити, скажімо,

тільки один рік, то таке вкладення капіталу чудово оплатиться кожному підприємцеві. *(Схвальні вигуки).*

Дж. Гілберт відзначає, що саламандри досягають віку значно більшого, ніж один рік; яка взагалі тривалість їхнього життя, ще не встигли з'ясувати.

Г. Брінкелар тоді вносить поправку в свою пропозицію: в такому разі ціна однієї пари саламандр нехай буде триста франків, з транспортними видатками включно.

С. Вайсбергер запитує: а які, власне, роботи могли б виконувати саламандри?

Директор Волавка. Завдяки своїм природним інстинктам і надзвичайній технічній кмітливості саламандри особливо придатні для спорудження гребель, дамб і хвилерізів, поглиблювання гаваней і каналів, усування мілин і шарів намулу, очищання водних шляхів; вони можуть укріплювати й регулювати морські береги, насипати новий суходіл і таке інше. В усіх цих випадках ідеться про роботи великого обсягу, які потребують сотень і тисяч робочих рук,— роботи такого масштабу, що й сучасна техніка не наважиться їх розпочати, коли не матиме в своєму розпорядженні надзвичайно дешевої робочої сили. *(Вигуки: «Правда!», «Чудово!»)*

Д-р Губка зауважує, що, продаючи саламандр, які, очевидно, зможуть плодитись і в нових власників, Товариство втратить свою монополію на них. Він пропонує тільки віддавати в найми будівникам водних споруд робочі колони відповідно навчених, кваліфікованих саламандр з умовою, що їхній можливий приплід ставатиме власністю Товариства.

Директор Волавка відзначає, що в воді неможливо встежити за мільйонами чи навіть мільярдами саламандр, а тим більше за їхнім приплодом; на жаль, чимало саламандр уже вкрадено для зоопарків та звіринців.

Полковник Д. В. Брайт. Варт було б продавати чи там віддавати в найми тільки саламандр-самців, щоб вони не могли розмножуватись ніде, крім саламандрових розплідників та ферм, які є власністю Товариства.

Директор Волавка. Ми не можемо твердити, що саламандрові ферми є власністю Товариства. Не можна придбати у власність чи взяти в оренду ділянку морського дна. Юридичне питання, кому насправді належать саламандри, які живуть у територіальних водах, скажімо, її величності королеви Голландії, вкрай неясне і може викликати багато суперечок. *(Занепокоєння в залі).* В більшості випадків за нами не забезпечене навіть право вилову риби; ми закладали свої ферми на тихоокеанських островах, по суті, нелегально, панове. *(Занепокоєння зростає).*

Дж. Гілберт відповідає полковникові Брайту, що ізольовані від самиць саламандри-самці, як відомо з досвіду, скоро втрачають енергію й працездатність; вони стають мляві, нерухливі, а часом і гинуть із туги.

Фон Фріш питає, чи не можна призначених на продаж саламандр спершу каструвати чи стерилізувати.

Дж. Гілберт. Це коштувало б занадто дорого; одне слово, ми ніяк не можемо перешкодити проданим саламандрам плодитися.

С. Вайсбергер як член Спілки захисту тварин висуває вимогу, щоб майбутня торгівля саламандрами провадилась гуманно, способами, які не вражають людських почуттів.

Дж. Гілберт дякує за цю пропозицію; звичайно, виловлю-

вання й транспортування саламандр буде доручено тільки кваліфікованому персоналові під відповідним наглядом. Проте ніхто не може ручитись за те, як поводитимуться з саламандрами підприємці, що куплять їх.

С. Вайсбергер заявляє, що він задоволений поясненням віце-голови Дж. Гілберта. *(Оплески).*

Г. Х. Бонді. Панове, треба наперед відмовитись від думки, що ми зможемо й у майбутньому зберегти монополію на саламандр. На жаль, за наявним законодавством ми не можемо їх запатентувати. *(Сміх у залі).* Своє провідне становище в торгівлі саламандрами ми повинні й можемо забезпечити іншим способом; правда, необхідна передумова для цього — інший стиль ведення справ і багато ширші масштаби, ніж досі. *(Вигуки: «Слухайте!»)* Ось на столі, панове, ціла пачка попередніх угод. Правління пропонує утворити новий, кількаступневий трест під назвою синдикат «Саламандра». Членами цього синдикату, крім нашого Товариства, мають стати певні великі підприємства й фінансово сильні компанії; наприклад, один концерн, який вироблятиме спеціальні патентовані металеві інструменти для саламандр. *(Голос із зали: «Чи не МЕАС?»)* Так, добродію, я говорю про МЕАС. Далі — хімічний і харчовий картель, який вироблятиме дешевий патентований фураж для саламандр; група транспортних компаній, яка — на підставі наявного досвіду — запатентує спеціальні гігієнічні резервуари для перевезення саламандр; об'єднання страхових товариств, що візьме на себе страхування куплених тварин на випадок каліцтва чи загибелі як під час перевезення, так і на місці роботи; і нарешті ще низка промислових підприємств і комерційних та фінансових закладів, яких ми з поважних причин поки що не назвемо. Мабуть, для вас, панове, досить буде, коли я скажу, що цей синдикат на початок матиме капітал чотириста мільйонів фунтів стерлінгів. *(Збудження в залі).* Ось у цій папці, друзі, лежать угоди, які досить тільки підписати — і виникне одна з найбільших економічних організацій нашої доби. Правління Товариства просить вас, панове, надати йому повноваження, потрібні для утворення цього гігантського концерну, завданням якого буде раціональне розведення і експлуатація саламандр. *(Оплески й вигуки протесту).*

Панове, я звертаю вашу увагу на всі вигоди від такого співробітництва. Синдикат «Саламандра» буде постачати не тільки самих саламандр, а й усі знаряддя та фураж для них: кукурудзу, крохмаль, воловий лій і цукор для підгодівлі мільярдів тварин; далі він бере на себе транспорт, страхування, ветеринарний догляд і інше обслуговування — все це за найнижчими цінами, що забезпечать нам коли не монополію, то принаймні цілковиту перевагу над будь-яким конкурентом, що захоче торгувати саламандрами. Хай-но хтось спробує, панове; довго він з нами не позмагається! *(Вигуки: «Браво!»)* Та це ще не все. Синдикат постачатиме й будівельні матеріали для підводних робіт, які виконуватимуть саламандри, а тому за нами стоятиме й важка промисловість, цемент, дерево, цегла... *(Голос із зали: «Ще хто зна, як ті саламандри працюватимуть!»)* Панове, дванадцять тисяч саламандр уже працюють тепер у сайгонському порту на спорудженні нових доків, рейдів і молів. *(Вигук: «А нам ви про це не казали!»)* Ні, не казали. Це перша спроба великого масштабу. І спроба ця, панове, виявилась напрочуд вдалою. Сьогодні вже нема ніяких сумнівів щодо майбутнього саламандр. *(Бурхливі оплески).*

Але й це ще не все, панове. Завдання синдикату «Саламандра» аж ніяк цим не вичерпуються. Синдикат буде підшукувати працю для мільйонів саламандр по всій земній кулі. Він постачатиме ідеї та плани підкорення морів. Пропагуватиме утопії й грандіозні мрії. Виготовлятиме проекти нових берегів і каналів, дамб, що з'єднають континенти, цілих низок штучних островів для трансокеанських польотів, нових материків, збудованих посеред океану. У цьому — майбутнє людства. Панове, чотири п'ятих поверхні земної кулі покрито морем. Хто заперечуватиме, що це забагато? Поверхню нашого світу, карту морів і суходолів треба виправити. Ми дамо світові морських робітників, панове. Це вже не буде стиль капітана ван Тоха; пригодницьку казку про перли ми замінимо переможним гімном праці. Перед нами вибір: або крамарювати, або творити; та коли ми не зуміємо мислити в масштабі континентів і океанів, то занедбаємо власні можливості. Тут ось говорилося, за скільки продавати пару саламандр. Я б хотів, щоб ви думали не про пари, а про мільярди саламандр, мільйони й мільйони робочих рук, про перетворення земної кори, нове створення світу, нові геологічні періоди. Нині ми можемо говорити про майбутні Атлантиди, про старі континенти, що наступатимуть на всесвітній океан, про Нові світи, які людство збудує собі само... Вибачте, панове,— може, це звучить для вас утопічно. Так, ми справді вступаємо в край Утопії. Ми вже в ньому, друзі мої. Треба тільки обмислити майбутнє саламандр із технічного боку... *(Голос із вали: «І з економічного!»)*

Так. Особливо з економічного. Панове, наше Товариство занадто мале для того, щоб самостійно експлуатувати мільярди саламандр. Це не під силу нам ні в фінансовому відношенні, ні в політичному. Коли почне змінюватись карта морів і суходолів, цим зацікавляться й великі держави, панове. Але про це ми не говоритимемо; ми не згадуватимемо тут високопоставлених діячів, які вже тепер ставляться до синдикату вельми прихильно. Прошу вас, панове, не забувати про величезну вагу тієї справи, яку ви маєте зараз вирішити своїми голосами. *(Бурхливі оплески. Вигуки: «Чудово!», «Браво!»)*

Усе ж таки перед голосуванням у справі синдикату «Саламандра» довелось пообіцяти, що на акції Тихоокеанського експортного товариства цього року буде виплачено принаймні десятипроцентний дивіденд за рахунок резервних фондів. Після цього вісімдесят сім процентів акціонерів проголосувало «за» і тільки тринадцять — «проти». Таким чином, висунутий правлінням проект було схвалено. Синдикат «Саламандра» вступив у життя.

З усіх боків поздоровляли Г. Х. Бонді.

— Як ви гарно говорили, пане Бонді, — похвалив його старий Сігі Вайсбергер. — Страх як гарно. А скажіть мені, пане Бонді: як вам набігла така думка?

— Як? — неуважливо перепитав Г. Х. Бонді. — Сказати вам правду, пане Вайсбергер, усе це вийшло через старого ван Тоха. Він так трусився за своїми саламандрами... Що б він сказав, бідолаха, якби ми покинули

тих його tapa-boys виздихати з голоду або винищили їх?

— Яких tapa-boys?

— Та отих потвор — саламандр. Тепер, коли вони матимуть якусь ціну, з ними хоч поводитимуться по-людському. Та й взагалі, пане Вайсбергер, ці страшидла тільки для якогось фантастичного діла й годяться.

— Я цього не розумію, — відказав пан Вайсбергер. — А ви коли бачили хоч одну саламандру, пане Бонді? Бо я, власне, не знаю, що воно й таке. Скажіть, які вони з себе.

— Якби ж я міг, пане Вайсбергер. Ви думаєте, я сам знаю, які вони? І нащо мені це знати? Чи я маю час цікавитись такими речами? Я радий, що ми хоч цей синдикат якось зліпили...

Додаток

Про статеве життя саламандр

Одне з улюблених занять людського розуму — це уявляти собі, який вигляд матиме світ і людство колись, у далекому майбутньому, які дива техніки будуть здійснені, які соціальні проблеми розв'язані, як далеко просунуться наука та організація суспільства і таке інше. В більшості таких утопій з великим інтересом трактується й ще одна проблема: як у тому кращому, передовішому чи принаймні технічно досконалішому світі стоятиме справа з такими споконвічними, але по-давньому цікавими для всіх життєвими явищами, як статеве життя, розмноження, подружжя, родина, жіноче питання тощо. Як приклад можна навести численних авторів: Поля Адана, Г. Дж. Уеллса, Олдоса Хакслі та багатьох інших.

Посилаючись на ці приклади, автор вважає за свій обов'язок, коли вже він вирішив зазирнути в майбутнє нашої земної кулі, згадати й про те, як складатимуться взаємини між статями в тому прийдешньому світі саламандр. Він зробить це зараз, щоб згодом уже не вертатись до цієї теми.

Статеве життя Andrias'a Scheuchzeri в своїх головних рисах, звичайно, відповідає процесові розмноження інших хвостатих амфібій: йому невідома копуляція у властивому розумінні слова, самиця відкладає ікру в кілька етапів, запліднені ікринки розвиваються в воді, перетворюючись на пуголовків, і так далі. Про це можна прочитати в першому-ліпшому підручнику зоології. Згадаємо

лише про деякі особливості, відзначені з цього боку в Andrias'a Scheuchzeri.

Як пише Г. Б о л ь т е, на початку квітня самці починають горнутися до самиць; під час кожного нерестового періоду самець, як правило, держиться однієї самиці і кілька днів не віддаляється від неї й на крок. Весь цей час він нічого не їсть; зате самиця виявляє велику пожадливість. Самець ганяється за нею у воді, намагаючись притулитися головою до її голови. Коли це йому вдається, він трохи висовує свою морду вперед —очевидно, щоб перешкодити самиці втікати, — і застигає. Так, дотикаючись самими головами, тоді як їхні тіла утворюють кут приблизно тридцять градусів, обидві тварини нерухомо зависають поряд. Час від часу самець починає звиватися так сильно, що боком штовхає самицю в бік; тоді знов застигає, широко розставивши лапи і тулячись тільки мордою до голови своєї обраниці, яка тим часом байдуже пожирає все, що трапиться їй. Цей, коли можна так висловитись, поцілунок триває кілька днів; інколи самиця, погнавшись за поживою, відривається від самця, і тоді він женеться за нею, видимо вкрай роздратований чи навіть розлючений. Нарешті самиця полишає опір, більше не тікає, і обидві саламандри застигають у воді нерухомо, наче дві чорні зчеплені поліняки. Тоді по тілі самця пробігають конвульсії, і він випускає у воду велику кількість липкуватого молочка. Зразу по тому він відпливає геть і забивається між каміння, знеможений до краю; в такий час йому можна відрізати лапу або хвіст, і він не боронитиметься.

Самиця якусь часинку іще лишається заціпенілою й нерухомою; потім, вигнувшись, починає випускати з клоаки шнур укритих слизом ікринок. Часом вона при цьому допомагає собі задніми лапами, як роблять жаби. Ікринок звичайно буває сорок-п'ятдесят, і вони висять на тілі самиці клубком. З ними вона пливе в безпечніше місце й там приліплює їх до водоростей чи просто до каміння. Через десять днів самиця відкладає другу порцію ікринок — два-три десятки, — хоч за цей час вона не зустрічалася з самцем; очевидно, ця ікра була запліднена прямо в клоаці. Як правило, ще через сім-вісім днів відкладається третя, потім четверта порція з п'ятнадцяти-двадцяти ікринок, так само запліднених; минає від одного до трьох тижнів, і з них виплоджуються швидкі пуголовки з гіллястими зябрами. Не довше як за рік із цих

пуголовків виростають дозрілі саламандри, здатні до розмноження.

Інакші спостереження зробила міс Бланш Кістемакерс над двома самицями й одним самцем Andrias'a Scheuchzeri, утримуваними в неволі. В період нересту самець горнувся тільки до однієї самиці й поводився з нею досить брутально; коли вона втікала, він сильно бив її хвостом. Йому не подобалось, коли вона їла, і він відпихав її від їжі; очевидно було, що він хоче цілком заволодіти її увагою. Він просто тероризував її. А випустивши молочко, кинувся на другу самицю й хотів її зжерти; довелось забрати його з басейну й помістити окремо. Проте й друга самиця відклала *запліднену ікру* — загалом шістдесят три ікринки. Як відзначила міс Кістемакерс, у всіх трьох тварин краї клоаки в той час були дуже набряклі. Отже, пише міс Кістемакерс, треба гадати, що запліднення в Andrias'a відбувається не шляхом копуляції й не виливанням молочка на ікру, а за допомогою особливого фактора, який можна назвати *статевим середовищем*. Як видно, для того, щоб ікра була запліднена, нема потреби й у тимчасовому зближенні самиці з самцем. Ця думка підказала молодій дослідниці дальші цікаві досліди. Вона помістила самця й самиць окремо, а коли надійшов час нересту, вичавила з самця молочко й вилила в басейн із самицями. Після цього вони почали відкладати запліднену ікру. В дальших експериментах міс Кістемакерс профільтрувала молочко і вилила в басейн із самицями фільтрат, *позбавлений сперматозоїдів* — прозору, слабо кислотну рідину. Самиці й після цього відклали ікру — кожна близько півсотні ікринок, більшість яких була *запліднена* й розвинулась у нормальних пуголовків. Саме це й привело міс Кістемакерс до важливого уявлення про *статеве середовище*, що становить самостійний перехідний ступінь між партеногенезом і розмноженням статевим. Запліднення ікри відбувається просто завдяки зміні хімічної реакції середовища (незначному підкисленню, якого досі не пощастило відтворити штучно), і ця зміна якимось чином пов'язана зі статевою функцією самців. Але сама ця функція, по суті, зайва; те, що самець зближується з самицею, є, очевидно, пережитком давнішого еволюційного етапу, коли запліднення у Andrias'a відбувалось так само, як і в інших земноводних. Це зближення, як слушно зауважує міс Кістемакерс, є, власне, якоюсь спадковою ілюзією батьківства; насправді самець

є зовсім не батьком пуголовків, а тільки певним, по суті, цілком безособовим хімічним фактором статевого середовища, яке і являє собою справжнього заплідника. Якби помістити до одного басейну сто пар Andrias'ів Scheuchzeri, це мало б такий вигляд, наче там відбувається сто індивідуальних актів розмноження; насправді це один акт — колективна сексуалізація даного середовища, або, точніше кажучи, певне підкислення води, на яке достигла ікра Andrias'а автоматично реагує розвитком у пуголовки. Відтворіть цей невідомий кислотний чинник штучно, і самці будуть непотрібні. Таким чином, статеве життя дивовижного Andrias'а постає перед нами як Велика Ілюзія; його еротична жага, його парування, його статева тиранія, його короткочасна вірність, його незграбна й повільна насолода — все це, власне, зайві, віджилі, майже символічні дії, які супроводять чи, так би мовити, оздоблюють безособову функцію самця — створення сексуального середовища-заплідника. Дивна байдужість, із якою самиці сприймають оте безцільне, несамовите *особисте* залицяння самців, видимо свідчить про те, що вони інстинктивно відчувають у ньому чисто формальну церемонію або вступ до справжнього шлюбного акту, в якому *вони*, самиці, статево поєднуються з середовищем-заплідником; ми б сказали, що самиця ясніше розуміє цей стан речей і сприймає його тверезіше, без еротичних ілюзій.

(Ці досліди доповнив цікавими експериментами учений-абат Боптемпеллі. Він розмолов висушене молочко Andrias'а і всипав у басейн із самицями; вони й тоді почали відкладати запліднену ікру. Такий самий результат одержав він, висушивши й розмоловши статеві органи самця, а також тоді, коли вимочив їх у спирті або виварив і вилив екстракт у басейн із самицями. Так само скінчився дослід, коли абат скористався екстрактом з гіпофіза і навіть виділеннями шкірних залоз самця, добутими в період нересту. В усіх цих випадках самиці спочатку ніяк не реагували на ті домішки і лише згодом перестали ганятись за поживою, позастигали нерухомо, ба навіть заціпеніло у воді, а через кілька годин почали вивергати з себе слизуваті ікринки завбільшки з квасолину.

У цьому зв'язку треба згадати також дивний обряд так званого «танку саламандр». (Ми маємо на увазі зовсім не «Саламандр-данс», який увійшов у ті часи в моду, особливо в вищих сферах суспільства, і про який єпископ Хайрем сказав, що це «найнепристойніший з усіх танців,

про які він будь-коли чув»). Ось у чому полягає той танок: вечорами при повному місяці (не в пору нересту) саламандри — самі лиш самці — виходять на берег, сідають колом і починають крутити верхньою половиною тулуба, виконуючи нею своєрідні хвилясті рухи. Такі рухи взагалі характерні для цих гігантських саламандр; але під час «танку» самці віддаються їм шалено, пристрасно, до знеможення — так, як на Сході танцюють дервіші. Декотрі вчені вбачали в цьому несамовитому крутінні й тупцянні якусь подобу релігійного обряду — культу Місяця; інші, навпаки, вважали його за танець еротичний по своїй суті й пояснювали його саме тими особливостями процесу розмноження, про які ми говорили вище. Ми сказали, що в Andrias'a Scheuchzeri справжнім запліднником є так зване сексуальне середовище як масовий, знеособлений посередник між самцями й самицями. Було також сказано, що самиці приймають ці знеособлені статеві взаємини значно реалістичніше й природніше, ніж самці, які — очевидно,через характерну для них інстинктивну пиху та войовничість — хочуть зберегти принаймні ілюзію сексуального тріумфу, а тому *прикидаються* палкими залицяльниками і владарями в подружжі. Це — одна з найбільших еротичних ілюзій, своєрідно кориговано якраз тими танками, тими великими святами самців, які, ймовірно, являють собою інстинктивні зусилля усвідомити себе як Колектив Самців. Цей масовий танок, можна припустити, переборює безглузду атавістичну ілюзію статевого індивідуалізму самців; це розгойдане, сп'яніле, ошаліле коло є не що інше, як Масовий Самець, Колективний Жених, Великий Запліднник, який виконує свій урочистий шлюбний танець і віддається великому весільному обрядові —з якого дивним чином виключено самиць, що тим часом байдуже плямкають, пожираючи спійману рибинку чи каракатицю. Славнозвісний Чарлз Дж. Пауелл, який назвав це саламандрове свято Танцем Самцівського Начала, пише далі: «І чи не видно в цих спільних самцівських обрядах самого кореня й джерела дивовижного колективізму саламандр? Згадаймо, що справжні суспільства у тварин ми знаходимо тільки там, де життя й розвиток виду грунтується не на подружній парі: у бджіл, мурашок і термітів. Принцип бджолиного суспільства можна виразити словами: «Я, Материнський Вулик». А принцип суспільства саламандр виражається зовсім інакше: «Ми, Самцівське Начало». Тільки всі самці в су-

купності, які в дану хвилину мало не з усіх своїх пор виділяють плідне статеве середовище, є тим Великим Самцем, який проникає в лона самиць і щедро примножує життя. Їхнє батьківство колективне; а тому вся їхня природа — колективна і виявляється в спільних діях, тоді як самиці, відклавши ікру, аж до наступної весни живуть більш чи менш відособлено й усамітнено. Тільки самці становлять громаду. Тільки самці виконують спільні завдання. В кожного зоологічного виду самиці не відіграють такої другорядної ролі, як у Andrias'a Scheuchzeri; вони не допущені до суспільних функцій, та й не виявляють до них ані найменшого інтересу. *Їхня* година настане, коли Самцівське Начало наситить їхнє середовище кислотністю, навряд чи приступною для хімічного аналізу, але такою інтенсивною біологічно, що вона справляє свою дію навіть будучи безмежно розріджена морською водою. Виходить, ніби сам Океан стає самцем, що запліднює на своїх берегах мільйони зародків.

Незважаючи на всю півнячу пиху самців, — провадить Чарлз Дж. Пауелл, — у більшості зоологічних видів природа віддала перевагу в житті скоріш самицям. Самці живуть задля власної насолоди та задля того, щоб убивати; вони — пихаті, гонористі індивіди, тоді як самиці представляють самий вид, у всій його силі й тривких якостях. У Andrias'a (й почасти у людини) становище принципово інакше: завдяки утворенню самцівської спільності та виробленню солідарності самець набуває видимої біологічної переваги й визначає розвиток виду значно більшою мірою, ніж самиця. Мабуть, саме через цей виразно самцівський напрям розвитку в Andrias'a так інтенсивно реалізуються технічні, тобто чисто чоловічі здібності. Andrias — природжений технік зі схильністю до масових робіт; ці вторинні чоловічі статеві ознаки — технічна обдарованість і здатність до організації — розвиваються в нього просто на наших очах так швидко й успішно, що довелось би говорити про чудо природи, коли б ми не знали, яким могутнім життєвим чинником є саме статеві детермінанти. Andrias Scheuchzeri — animal faber[1], і він, можливо, в дуже недалекому майбутньому перевершить технічно й саму людину — і все це лише завдяки тому природному фактові, що він зумів створити чисто самцівське суспільство.

---

[1] Уміла тварина (лат.).

Книга друга
ЩАБЛЯМИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Пан Повондра читає газети

Є люди, що збирають поштові марки, а є такі, що колекціонують першодруки. Пан Повондра, швейцар у домі Г. Х. Бонді, дуже довго не міг знайти справжнього сенсу свого життя; він цілі роки вагався між зацікавленням стародавніми гробницями й пристрастю до міжнародної політики. Та одного вечора йому несподівано відкрилося, чого досі бракувало йому для цілковитої повноти життя. Все велике звичайно приходить несподівано.

Того вечора пан Повондра читав газету, пані Повондрова лагодила Франтікові шкарпетки, а Франтік прикидався, ніби заучує ліві притоки Дунаю. У кімнаті були спокій і тиша.

— Здуріти можна! — раптом буркнув пан Повондра.

— Що там таке? — спитала його дружина, всиляючи нитку в голку.

— Та саламандри, — відказав Повондра-батько. — Ось пишуть, що за останній квартал їх продано шістдесят мільйонів штук.

— О, чималенько, правда? — здивувалась пані Повондрова.

— Ще б пак! Це ж величезне число, матінко. Сама поміркуй, — шістдесят мільйонів! — Пан Повондра покрутив головою. — Певно, страшні гроші на цьому загрібають... А скільки переробляється роботи! — додав він, подумавши хвилинку. — Ось пишуть, що повсюди один з-перед одного виростають нові острови. Тепер люди зможуть наробити собі нової землі, скільки захочуть, я тобі кажу. Це велике діло, матінко. Щоб ти знала, це більший поступ, ніж відкриття Америки... — пан Повондра знову задумався. — Нова історична епоха, розумієш? Так, матінко, нема що казати: ми живемо у велику добу!

І знов у кімнаті надовго запала тиша. Та враз Повондра-батько гучніше запахкав люлькою.

— І подумати лишень: якби не я, нічого не було б!

— Чого не було б?

— Та оцієї торгівлі саламандрами. Оцієї Нової Доби.

Адже, як добро зважити, це більш ніхто, як я, всьому причиною.

Пані Повондрова звела очі від дірявої панчохи.

— Цебто як?

— Ну а хто ж, як не я, впустив того капітана до пана Бонді? Якби я не доповів про нього, капітан би зродувіку з паном Бонді не побачився. Отож якби не я, нічого цього не вийшло б, матінко. Анічогісінько.

— А може, той капітан знайшов би когось іншого, — заперечила пані Повондрова.

У люльці в пана Повондри презирливо хоркнуло.

— Що ти тямиш! За таке діло міг узятись тільки пан Бонді. О, той бачить далі за будь-кого! Хтось інший подумав би, що той капітан божевільний або шахрай, а от пан Бонді... О, в пана Бонді нюх — ого!

Пан Повондра хвильку помовчав.

— Бо по тому капітані... як пак його... Вантохові й не видно було нічого. Такий собі огрядний чолов'яга та й годі. Інший швейцар сказав би йому: «Що ви, голубе! Пана Бонді нема вдома», — абощо. Але в мене було якесь ніби передчуття, чи що... «Доповім про нього, —кажу собі. — Може, пан Бонді мене вилає, але я таки візьму все на себе — доповім». Я давно кажу: швейцарові треба мати нюх на людей. Бува, задзвонить хтось, відчиниш йому, — зверху наче барон, а воно агент, що холодильники продає. А іншим разом прийде такий собі огрядний чолов'яга, аж бач що в ньому ховається! Еге, треба знатись на людях, — розводився пан Повондра. — Тепер бачиш, Франтіку, що може зробити людина навіть на невисокій посаді. Візьми це за науку і намагайся завжди виконувати свій обов'язок, як робив я. — Пан Повондра урочисто й розчулено покивав головою. — Адже я міг би того капітана з порога відпровадити та й не бігати сходами вгору-вниз. Будь-хто інший на моєму місці набундючився б та й грюкнув дверима в нього перед носом. І пустив би за вітром увесь оцей дивовижний всесвітній поступ. Затям собі, Франтіку: якби кожен виконував свій обов'язок, людям би ого як жилося! Та слухай добре, коли я тобі щось кажу.

— Я ж слухаю, тату, — буркнув Франтік із нещасним виглядом.

Повондра-батько прокашлявся.

— Дай-но мені на хвилинку ножиці, матінко. Треба вирізати оце з газети на спогад собі й людям.

Отак і почав пан Повондра збирати вирізки про саламандр. Його колекціонерській пристрасті ми завдячуємо дуже багато матеріалів, які інакше згинули б у непам'яті. Він вирізáв і зберігав усе, що де знаходив у пресі про саламандр; не приховаємо й того, що після деяких вагань він навчився випатрувати в своїй улюбленій кав'ярні всі газети, де була якась згадка про них, і досяг дивовижної, просто-таки фокусницької віртуозності в умінні видерти з газети потрібний йому аркуш і сховати його до кишені перед очима в офіціанта. Як відомо, всі колекціонери здатні красти й убивати, коли йдеться про те, щоб добути новий об'єкт для своєї колекції; але це нітрохи не знижує рівня їхньої моральності.

Відтепер життя його набуло змісту, бо стало життям колекціонера. Він щовечора впорядковував та перечитував свої вирізки під поблажливим поглядом пані Повондрової, яка знала, що кожен чоловік — трохи божевільний і трохи дитина; хай уже краще бавиться з цими вирізками, ніж ходить до шинку та грає в карти. Вона навіть звільнила в комоді місце для коробок, які він сам склеїв для своєї колекції; чи можна жадати більшого від дружини й господині?

Самого Г. Х. Бонді при якійсь нагоді вкинула в подив енциклопедична обізнаність пана Повондри в усьому, що стосувалося саламандр. Пан Повондра трохи сором'язливо признався, що збирає все надруковане будь-де про них, і показав панові Бонді свої коробки. Г. Х. Бонді добродушно похвалив колекцію. Що правда, то правда; тільки великі пани вміють бути такими доброзичливими і тільки впливові люди можуть ущасливлювати інших, не витративши на це жодного гелера; взагалі — легко їм живеться, тим великим панам! Так, наприклад, пан Бонді просто розпорядився, щоб Повондрі посилали з канцелярії синдикату «Саламандра» всі вирізки про саламандр, непотрібні для архіву; отож щасливий, хоча й трохи збентежений пан Повондра почав одержувати щодня цілі пакунки матеріалів з усіх кінців світу, з-поміж яких особливою, просто побожною шанобою сповнювали його газети, надруковані слов'янськими, грецькими, єврейськими літерами, арабським, бенгальським, тамільським, яванським чи бірманським письмом та китайськими ієрогліфами. «Подумати лишень, — казав він, схиляючись над ними, — якби не я, всього цього не було б!»

Як ми вже казали, в колекції пана Повондри збереглось багато історичних матеріалів, що стосувалися сала-

мандр; одначе це не означає, що вона могла б задовольнити вченого-історика. Бо, по-перше, пан Повондра, якому бракувало спеціальної освіти в галузі допоміжних історичних дисциплін та архівної справи, не зазначав на своїх вирізках ні джерела, ні дати, а тому здебільшого неможливо встановити, де й коли надруковано той чи інший документ. А по-друге, в руках пана Повондри накопичувалось аж забагато матеріалів, і він вибирав для збереження головним чином довгі статті, які здавались йому важливішими, а короткі повідомлення, недовго думаючи, викидав у вугільний ящик; через це з усього того періоду до нас дійшло дуже мало конкретних даних і фактів. Потретє, на збірці відчутно позначилося втручання пані Повондрової: коли чоловікові коробки починали переповнюватись, вона потихеньку виймала звідти частину вирізок і кидала в грубку; таке повторювалось по кілька разів на рік. Вона не чіпала лиш тих вирізок, яких не прибувало так багато, — наприклад, друкованих малабарським, тібетським або коптським письмом, — і вони збереглись майже в повному комплекті, але, на жаль, через певні прогалини в нашій освіті користі з них для нас небагато. Таким чином, матеріали з історії саламандр, які є в нашому розпорядженні, так само фрагментарні, як, приміром, поземельні книги восьмого сторіччя нашої ери чи збірка творів поетеси Сапфо; до нас лише випадково дійшла документація про той чи той момент грандіозного всесвітньо-історичного процесу, який ми, незважаючи на всі прогалини, спробуємо зобразити узагальнено під назвою «Щаблями цивілізації».

2. Щаблями цивілізації

(Історія саламандр)[1]

В тому історичному періоді, що його настання провістив Г. Х. Бонді на пам'ятних загальних зборах Тихо-

[1] Див.: *G. Kreuzmann*, Geschichte der Molche. *Hans Tietze*, Der Molch des XX Jahrhunderts. *Kurt Wolff*, Der Molch und das deutsche Volk. *Sir Herbert Owen*, The Salamanders and the British Empire. *Giovanni Focaja*, L'evoluzione degli anfibii durante il Fascismo. *Léon Bonnet*, Les Urodèles et la Société des Nations. *S. Madariaga*, Las Salamandras y la Civilización i т. ін.[1]

[1] *Г. Крейцман.* Історія саламандр. *Ганс Тіце.* Саламандра XX сторіччя. *Курт Волф.* Саламандра і німецький народ (*нім.*). *Сер Герберт Оуен.* Саламандри і британська імперія (*англ.*). *Джованні Фокаджа.* Еволюція земноводних у добу фашизму (*італ.*). *Леон Бонне.* Хвостаті земноводні й Ліга націй (*франц.*). *С. Мадаріага.* Саламандри й цивілізація (*ісп.*).

океанського експортного товариства своїми пророчими словами про початок утопії[2], історичні процеси можна виміряти вже не сторіччями чи десятиріччями, як робилось у дотеперішній історії світу, а тільки кварталами — від одного до другого статистичного квартальника[3]. В ті часи історія, коли можна так сказати, продукувалась у великих масштабах; тому й темпи її надзвичайно (за орієнтовною оцінкою — разів у п'ять) зросли. Нині ми просто не маємо змоги чекати кількасот років, поки зі світом станеться щось добре чи лихе. Наприклад, переселення народів, яке колись розтяглося на кілька сторіч, при нинішньому розвиткові засобів транспорту можна було б здійснити за три роки; інакше воно б не дало ніякого прибутку. Так само стоїть справа з ліквідацією Римської імперії, колонізацією континентів, винищенням індіанців тощо. Все це сьогодні можна було б здійснити незрівнянно швидше, якби доручити справу підприємцям з достатнім капіталом. З цього погляду грандіозні успіхи синдикату «Саламандра» та його могутній вплив на світову історію, безперечно, вказують дорогу майбутнім поколінням.

Отже, історія саламандр із самого початку відзначається тим, що вона була добре й раціонально організована. Головна, хоч і не виняткова заслуга тут належить синдикатові «Саламандра»; водночас треба визнати, що й наука,

---

[2] Див: «Війна з саламандрами», книга I, розділ XII.

[3] Як доказ наведемо першу ж таки вирізку з колекції пана Повондри:

РИНОК САЛАМАНДР

(ЧТА) Згідно з останнім квартальним звітом, який опублікував синдикат «Саламандра», збут саламандр зріс на 30%. За три місяці продано майже сімдесят мільйонів саламандр — головним чином до Південної й Центральної Америки, Індокитаю та Італійського Сомалі. Найближчим часом планується поглиблення й розширення Панамського каналу, очищення гавані в Гваякілі та усунення кількох мілин і рифів у Торресовій протоці. Самі ці роботи за приблизною оцінкою вимагатимуть переміщення дев'яти мільярдів кубометрів грунту. Будівництво масивних островів-аеропортів на лінії Мадейра — Бермуди має розпочатись наступної весни. Сполучення Маріанських островів, підмандатних Японії, триває; на сьогоднішній день там створено вісімсот сорок тисяч акрів нового, т. зв. легкого суходолу між островами Тініан і Сайпан. Оскільки попит зростає, ціни на саламандр дуже сталі й складають: лідінг — 61, тім — 620. Запаси товару достатні.

філантропія, освіта, преса та інші чинники немало прислужилися неймовірно швидкому розповсюдженню та поступові саламандр. І все ж таки саме синдикат «Саламандра», як то кажуть, день за днем здобував для саламандр нові континенти й нові береги, хоч йому й доводилось переборювати численні перешкоди, які гальмували цю експансію[4]. Щоквартальні звіти синдикату показують, як поступово заселювались саламандрами порти Індії й Китаю; як саламандрова колонізація захоплює узбережжя Африки й перескакує на американський континент, де незабаром з'являються нові, якнайсучасніші саламандрові інкубатори; як поряд із цими широкими хвилями колонізації посилаються вперед менші групи саламандр — розвідка й авангард майбутнього експорту. Так, наприклад, голландському Waterstaat'ові синдикат «Саламандра» послав як дарунок тисячу саламандр найвищого гатунку; містові Марселю він надав безкоштовно для розчищення Старого порту шістсот саламандр — і таке інше. Одне слово, на відміну від розселення людей по світу розповсюдження саламандр відбувалося планово й з великим розмахом; якби цю справу полишити природі, вона напевне розтяглась би на сотні й тисячі років. Що вдієш — природа ніколи не була така заповзятлива й цілеспрямована, як людська промисловість і комерція. Здається навіть, що добрий попит впливав і на плодючість саламандр, бо пересічна кількість приплоду від однієї самиці зросла до ста п'ятдесяти пуголовків на рік. Певні неминучі втрати в поголів'ї саламандр, спричинювані акулами, припинились майже цілком, коли саламандр

---

[4] Про такі перешкоди свідчить, наприклад, оця газетна вирізка без дати:

АНГЛІЯ ЗАКРИВАЄ ДОСТУП САЛАМАНДРАМ

(Рейтер). Сьогодні сер Семюел Мендевіль на запит депутата палати громад містера Дж. Лідса відповів, що уряд його величності закрив Суецький канал для будь-якого перевезення саламандр; так само уряд не має наміру дозволяти, щоб хоча одна саламандра працювала на узбережжі або в територіальних водах Британських островів. Підставою для цих заходів, заявив сер Семюел, є, з одного боку, безпека берегів Британії, а з другого — чинність давніх законів та угод про боротьбу з работоргівлею.

На запит члена парламенту містера Б. Рассела сер Семюел повідомив, що британських домініонів і колоній ця постанова не стосується.

озброїли підводними пістолетами з кулями «дум-дум» для оборони від хижих риб[5].

Звичайно, розповсюдження саламандр не скрізь відбувалось однаково мирно; подекуди консервативні кола різко протестували проти цього довозу нової робочої сили, вбачаючи в ньому нечесну конкуренцію з людською працею[6]; дехто висловлював побоювання, що саламандри, які живляться дрібною морською фауною, становлять загрозу для рибальства; знаходились і такі, що твердили, ніби своїми підводними норами та ходами вони підривають узбережжя й острови. Правду кажучи, було досить людей, які прямо остерігали перед використанням саламандр; але ж так воно ведеться споконвіку, що кожна новина і всякий поступ натикаються на опір і недовіру. Так було з фабричними машинами, те саме повторилось і з саламандрами. В інших місцях виникали непорозуміння іншого характеру[7], але завдяки енергійному сприянню світової преси, яка слушно оцінила і грандіозні можливості торгівлі саламандрами, і чималі прибутки від рясних оголошень, пов'язаних із нею, розповсюдження

---

[5] Для цього майже повсюди вживалися пістолети, винайдені інженером Міреком Шафранеком. Виробляв їх збройовий завод у Брно.

[6] Див. таке газетне повідомлення:

СТРАЙКОВИЙ РУХ У АВСТРАЛІЇ

(Гавас). Керівник австралійських тред-юніонів Гаррі Макнамара оголосив загальний страйк усіх робітників портів, транспорту, електростанцій тощо. Професійні спілки вимагають, щоб довіз робочих саламандр до Австралії був суворо обмежений згідно з іммігграційними законами. Австралійські фермери, навпаки, домагаються, щоб саламандр ввозили без обмежень, бо на їх годівлю закуповується велика кількість вирощуваної в країні кукурудзи, а також тваринних жирів, зокрема баранячого лою. Уряд шукає компромісного розв'язання; синдикат «Саламандра» пропонує виплачувати тред-юніонам за кожну привезену саламандру шість шилінгів. Уряд згоден гарантувати, що саламандри працюватимуть тільки під водою і (з міркувань моральності) не виринатимуть із неї вище, ніж на 40 см, тобто по груди. Але тред-юніони наполягають на 12 сантиметрах і вимагають за кожну саламандру виплати десяти шилінгів згідно з реєстраційним тарифом. Очевидно, угода буде досягнута за допомогою державних дотацій.

[7] Див. гідний уваги документ із колекції пана Повондри:

саламандр у всіх частинах світу люди часто сприймали з щирим зацікавленням, ба навіть із захватом[8].

Торгівля саламандрами була зосереджена переважно в руках синдикату «Саламандра», що провадив її, використовуючи власні судна-танкери, спеціально для цієї мети сконструйовані. Центром цієї торгівлі — так би мовити, саламандровою біржею — був «Саламандровий дім» у Сінгапурі.

САЛАМАНДРИ РЯТУЮТЬ ЖИТТЯ ТРИДЦЯТИ ШЕСТИ ЛЮДЯМ

(Від нашого спеціального кореспондента)

Рятувальна команда саламандр

Мадрас, 3 квітня

В тутешньому порту пароплав «Індіан Стар» налетів на човен, у якому було близько сорока індійців. Човен зразу потонув. Перше ніж поліція встигла послати рятувальний катер, на допомогу людям припливли саламандри, що очищали гавань від намулу, й витягли на берег тридцять шість жертв аварії. Одна саламандра сама врятувала трьох жінок і двох дітей. У нагороду за цей подвиг саламандри одержали від місцевої влади письмову подяку в непромокальному футлярі.

Одначе місцеве населення, навпаки, вкрай обурене тим, що саламандрам дозволено було доторкатись до осіб із вищих каст, які були серед жертв аварії. Бо індійці вважають саламандр нечистими й недоторканними. В порту з'юрмилося кілька тисяч фанатиків, які домагалися, щоб саламандр вигнали з гавані. Одначе поліція зуміла зберегти порядок; було тільки троє вбитих, та сто двадцять чоловік заарештовано.

До десятої години вечора спокій був відновлений. Саламандри працюють далі.

[8] Див. дальшу вельми цікаву вирізку — на жаль, ми не змогли

Див. детальний і об'єктивний опис, підписаний криптонімом «o. w.» й датований 5 жовтня:

S-TRADE

Сінгапур, 4 жовтня. Лідінг 63. Геві 317. Тім 648. Одд-джобс 26.35. Треш 0.08. Спаун 80—132.

Таке оголошення читач може щодня знайти в економічній рубриці своєї газети серед телеграм про ціни на бавовну, олово чи пшеницю. Ви, певне, вже знаєте, що означають ці загадкові числа й слова? Авжеж, ідеться про торгівлю саламандрами, або S-Trade; але який вигляд має насправді ця торгівля — про це більшість читачів має не дуже виразне уявлення. Мабуть, вони уявляють собі великий базарний майдан, де юрмляться тисячі й тисячі саламандр, а між ними походжають купці в тропічних шоломах і тюрбанах, оглядають пропонований товар, а врешті показують пальцем на ту чи ту добре розвинену, здорову, молоду саламандру й кажуть: «Беру оцю от. Яка їй ціна?»

Насправді саламандровий ринок виглядає зовсім інакше. В сінгапурському мармуровому палаці S-Trade ви не побачите жодної саламандри — самих лише моторних і елегантних клерків у білих костюмах, які приймають телефонні замовлення: «Так, сер. Лідінг сьогодні по шістдесят три. Скільки? Двісті голів? Так, сер. Двадцять геві і сто вісімдесят тімів. О'кей, зрозумів. Судно відходить через п'ять тижнів. Right? Thank you, sir». Увесь палац S-Trade аж гуде від телефонних розмов; він нагадує скоріш якесь міністерство чи банк, ніж ринок; а проте цей вишуканий білий будинок з іонічними колонами на фасаді — більше всесвітнє торжище, ніж багдадський базар часів Харуна ар-Рашіда.

Та вернімось до цитованого оголошення і комерційного жаргону, яким воно складене. *Лідінг* (проводирі) — це просто спеціально дібрані кмітливі саламандри, як правило — трирічні, старанно видресирувані для виконання обов'язків наглядачів і бригадирів у робочих колонах саламандр. Їх продають поштучно, незалежно від ваги; в них цінується тільки кмітливість. Сінгапурських лідінгів, що говорять доброю англійською мовою, вважають найкращими і найнадійнішими; поштучно продаються й інші марки саламандр-бригадирів, наприклад, так звані «капітани», «інженери», Malayan Chiefs[1], Foremanders[2] та інші, але лідінги цінуються найвище. Нині їхня ціна становить близько шістдесяти доларів за голову.

Геві (важкі) — атлетичні, звичайно дворічні саламандри вагою від ста до ста двадцяти фунтів. Їх продають тільки бригадами

її перекласти, бо не знаємо мови, якою вона написана.

SAHT NA KCHRI TE SALAAM
ANDER BWTAT

Saht gwan t'lap ne Salaam Ander bwtati og t'cheni bechri ne simbwana m'bengwe ogandi sûkh na moïmoï opwana Salaam Andersri m'oana gwen's. Og di limbw, og di bwtat na Salaam Ander kchri p'we ogandi p'we o'gwandi te ur maswâjl sûkh? Na, ne ur lingo t'Islami kcher oganda Salaam Andrias sahti. Bend op'tonga kchri Simbwana médh, Salaami

---

[1] Малайські ватажки *(англ.)*.
[2] Старшини *(англ.)*.

(т. зв. bodies) по шість голів. Вони дресировані для найважчої фізичної праці — ламання скель, перекочування великих брил каменю тощо. Коли в наведеному оголошенні стоїть «Геві 317», це означає, що бригада (body) з шести голів важких саламандр коштує триста сімнадцять доларів. До кожної бригади важких звичайно, приділяється один лідінг як бригадир і наглядач.

Тім — це звичайні робочі саламандри вагою від 80 до 100 фунтів, що продаються тільки робочими загонами (тімами) по двадцять голів; вони призначені для масових робіт і використовуються переважно для поглиблення дна, насипання дамб тощо. На кожен тім з двадцяти голів припадає один лідінг.

Одд-джобс (різнороби) — зовсім осібна категорія. Це саламандри, які з різних причин не пройшли загального й спеціального навчання: наприклад, через те, що вони виросли не на великій, належно устаткованій фермі. Це, власне, напівдикі, але часто дуже здібні саламандри. Їх купують поштучно або десятками й використовують для всяких допоміжних робіт або дрібніших завдань, на які не варто посилати цілі бригади чи загони. Коли лідінги — це еліта серед саламандр, то одд-джобс — щось на зразок дрібного пролетаріату. Останнім часом їх охоче купують як сировий матеріал, що його окремі підприємці дресирують і сортують на лідінг, геві, тім і треш.

Треш, або брак (покидьки, відходи) — це неповноцінні, фізично кволі або калічні саламандри, які продаються не поштучно й не певними партіями, а на вагу — звичайно цілими десятками тонн; кілограм живої ваги на сьогодні коштує від семи до десяти центів. Нащо вони, власне, придатні і для чого їх купують — невідомо; імовірно, для якихось легших робіт під водою. Щоб уникнути непорозуміння, нагадуємо, що для людей саламандри неїстівні. Цей треш закуповують майже поспіль китайські перекупники; куди вони його вивозять, не з'ясовано.

Спаун (мілька) — це просто саламандрячий приплід, точніше кажучи — пуголовки віком до одного року. Їх продають і купують сотнями, і попит на них дуже добрий, бо вони недорогі і їх легко перевозити; аж на місці призначення їх дорощують до робочого віку. Спаун перевозять у бочках, бо пуголовки весь час перебувають у воді, тоді як дорослим саламандрам час від часу необхідне повітря. Часто трапляється, що зі спауну виростають надзвичайно здібні екземпляри, які перевершують навіть стандартизований тип лідінгів, і це надає торгівлі приплодом особливого інтересу. Найбільш обдарованих саламандр продають потім по кількасот доларів за штуку; американський мільйонер Денікер заплатив навіть дві тисячі доларів за саламандру, яка вільно говорила дев'ятьма мовами, й перевіз її спеціальним пароплавом до Майямі; саме це перевезення обійшлось майже в двадцять тисяч доларів. Останнім часом саламандровий приплід купують головним чином для так званих саламандрових стаєнь, де відбирають і тренують прудких спортивних саламандр, що їх потім запрягають по три у плоскі човни, зроблені в формі скойки. Перегони на саламандрах, запряжених у скойки, стали тепер найфешенебельнішою і найулюбленішою розвагою молодих американок на Палм-Біч, у Гонолулу і на Кубі; їх називають Triton-Races[1], або «Венериними регатами». В легкій, гарно оздобленій скойці, що ковзає по морській гладіні, стоїть спортсмен-

---

[1] Перегонами тритонів *(англ.)*.

ка в куцесенькому, надзвичайно розкішному купальному костюмі й тримає в руках шовкові віжки трійки саламандр; змагання провадиться за титул Венери. Містер Дж. С. Тінкер, прозваний Консервним королем, купив для своєї донечки трійку перегонових саламандр — Посейдона, Хенгіста й Короля Едуарда, заплативши за них тридцять шість тисяч доларів. Але все це вже виходить за рамки справжньої S-Trade, яка обмежується тим, що постачає всьому світові справних робочих лідінгів, геві та тімів.

Ми вже згадували про саламандрові ферми. Хай читач не уявляє собі величезних стаєнь та загород; саламандрова ферма — це просто кілька кілометрів голого берега, по якому розкидані будиночки з гофрованої бляхи. Один будиночок — для управителя, один — для ветеринара, а решта — для наглядачів. Тільки під час відпливу стає видно, що від берега спускаються в море довгі насипи, які ділять прибережне дно на кілька басейнів. Один — для пуголовків, другий — для лідінгів і так далі; кожну категорію годують і дресирують окремо. І годівля, й дресирування відбуваються вночі. Коли смеркне, саламандри виходять зі своїх пір на берег і збираються біля своїх інструкторів — здебільшого відставних солдатів. Перший урок — урок мови: інструктор вимовляє перед саламандрами різні слова, наприклад, «копати», і наочно пояснює значення цих слів. Потім шикує саламандр у колону по чотири й навчає марширувати; далі півгодини фізичних вправ і відпочинок у воді. Після перерви саламандри навчаються користуватись різними інструментами та зброєю, а потім близько трьох годин під наглядом інструкторів виконують практичні вправи з підводного будівництва. Після цього саламандри вертаються у воду, і там їх годують саламандрячими сухарями, виготовленими головним чином з кукурудзяного борошна та лою; лідінгів і важких саламандр підгодовують м'ясом. За лінощі й непослух карають позбавленням їжі. Тілесних кар не застосовують; а втім, саламандри мало чутливі до болю. Коли сходить сонце, на саламандрових фермах настає мертва тиша: люди йдуть спати, а саламандри ховаються під водою.

Такий лад порушується тільки двічі на рік. Один раз — у час нарування, коли саламандр на два тижні полишають самих на себе, а другий — коли до ферми прибуває танкер синдикату «Саламандра» й привозить управителеві розпорядження, скільки саламандр і яких категорій слід відіслати. Вантаження відбувається вночі: судновий офіцер, управитель ферми й ветеринар сидять біля столика з лампою, а тим часом наглядачі й матроси відрізують саламандрам дорогу до моря. Потім саламандри одна по одній підходять до столика, де визначають їхню придатність до роботи. Відібрані тварини йдуть до шлюпок, якими їх відвозять на танкер. Здебільшого вони пророблюють усе це добровільно, тобто скоряються суворому наказові, й лише зрідка доводиться вдаватись до помірного фізичного насильства — наприклад, зв'язувати їх. Спаун, чи то пуголовків, просто виловлюють сітями.

Так само гуманно й гігієнічно здійснюється транспортування саламандр танкерами. Воду в резервуарах замінюють через день за допомогою помп; годують тварин дуже поживно. Смертність під час перевезення ледве досягає десяти процентів. Товариство захисту тварин домоглося, щоб на кожному танкері був судновий священик, який наглядає за тим, щоб із саламандрами поводились людяно, й щоночі виголошує перед ними проповідь, навчаючи їх передусім пошани до людей, вдячності, послуху, любові до майбутніх робото-

давців, чиє єдине бажання — по-батьківському дбати про їхній добробут. Правда, саламандрам дуже важко розтлумачити, що означає «дбати по-батьківському», бо їм невідоме саме батьківство. Поміж освіченішими саламандрами поширилося таке прізвисько для суднових капеланів: «Тато Саламандра». Велику користь дає й демонстрація навчальних фільмів, у яких саламандрам під час перевезення показують або дива людської техніки, або ж їхні майбутні завдання та обов'язки.

Є люди, що розшифровують скорочення S-Trade (Salamander-Trade) — торгівля саламандрами — як Slave-Trade, тобто «работоргівля». Отож ми, як безсторонні спостерігачі, можемо сказати: якби в давнину работоргівля була так добре організована й провадилась у таких бездоганно гігієнічних умовах, як нинішня торгівля саламандрами, то рабам можна було б тільки позаздрити. А надто з дорожчими саламандрами поводяться дуже пристойно і дбайливо, хоч би вже через те, що капітан і команда судна відповідають за життя довірених їм саламандр своєю платнею і преміями. Автор цієї статті на власні очі бачив, як глибоко зворушились навіть найзагартованіші моряки на танкері «S. S. 14», коли двісті сорок першорядних саламандр у одному басейні заслабли на тяжкий пронос. Вони ходили дивитись на нещасних тварин мало не плачучи й давали вихід своїм людським почуттям у грубуватих словах: «Чорти б його забрали, це падло!»

Коли прибутки з експорту саламандр пішли вгору, виникла, звичайно, і «дика» торгівля. Синдикат «Саламандра» неспроможний був контролювати й експлуатувати всі колонії саламандр, які покійний капітан ван Тох розсіяв зокрема по дрібних та віддалених острівцях Мікронезії, Меланезії й Полінезії, отож багато заток із саламандрами було полишено напризволяще. Внаслідок цього поряд з регулярним розведенням саламандр набуло чималих розмірів виловлювання диких амфібій, що багатьма рисами нагадувало колишній тюленячий промисел; це полювання було до певної міри нелегальне, та оскільки законів про охорону саламандр не існувало, то в найгіршому разі мисливців карали тільки як за порушення кордонів тієї чи іншої держави; а з другого боку, оскільки саламандри на тих островах страшенно розплодились і часом завдавали шкоди тубільцям, плюндруючи поля й городи, на цей «дикий» вилов саламандр дивилися крізь пальці, вважаючи його природним регулюванням приросту їхньої чисельності.

Наведемо тогочасний репортаж, писаний очевидцем:

КОРСАРИ XX СТОРІЧЧЯ
Е. Е. К.

Об одинадцятій годині вечора капітан нашого судна наказав спустити державний прапор і приготувати шлюпки. Ніч була місячна,

все сповила сріблясто імла. Ми повеслували до острівця — здається, то був острів Гарднера з групи Феніксових островів. У такі місячні ночі саламандри виходять на берег і танцюють; до них можна підійти зовсім близько, і вони не почують вас, так захоплює їх той німотний танок. Двадцятеро нас зійшло на берег із веслами в руках, і, розсипавшися цепом, ми почали оточувати півколом темний гурт, що тупцявся на рівному піску в молочному світлі місяця.

Враження, яке справляє танець саламандр, важко передати. Сотні зо три тварин сидять на задніх лапах рівненьким колом, передом до центра його. Всередині коло порожнє. Саламандри не ворушаться, вони ніби заціпеніли й скидаються на кільцевий частокіл довкола якогось таємничого жертовника; але тут нема ні жертовника, ні ідола. Раптом одна з тварин зацмокає: «Ц-ц-ц» — і починає крутити верхньою половиною тулуба. Цей коливний рух передається далі й далі, і за кілька секунд уже всі саламандри крутять верхньою половиною тіла, не зрушуючи з місця, швидше й швидше, безгучно, дедалі несамовитіше, в якомусь шаленому сп'янілому вируванні. Десь за чверть години одна, друга, третя саламандра, вибившись із сили, похитається знеможено й заціпеніє; і знов усі сидять непорушно, мов статуї. А ще за хвилинку знов озветься тихе «ц-ц-ц», інша саламандра починає звиватися, і її танець відразу перекидається на все коло. Я розумію, що мій опис дуже сухий; але додайте до нього в уяві крейдяно-біле місячне світло та протяглий, ритмічний шум прибою, і ви відчуєте весь нездоланний чар цієї сцени. Я застиг на місці; мимовільне почуття подиву й жаху здушило мені горло. «Ворушися, ти! — гримнув на мене найближчий сусід.— Цеп розірвеш!»

Ми все тісніше стискали своє коло довкруг хороводу саламандр. Матроси держали весла напереваги й перемовлялися півголосом — скоріш через те, що була ніч, ніж із остраху, що почують саламандри. «Бігом до них!» — скомандував офіцер. Ми кинулись до розвпрованого хороводу, і весла глухо загупали по спинах саламандр. Аж тоді перелякані тварини сахнулися до центра кола; декотрі намагались вислизнути поміж веслами і втекти до моря, але удари весел відкидали їх назад, і вони верещали від болю й ляку. Ми зганяли їх веслами досередини, і вони пхалися, тислися, лізли одна на одну. Десятеро матросів затискало їх в огорожі з весел, а ще десятеро штурхали й били веслами тих, котрі силкувались прорватися назовні. Перед нами був суцільний клубок чорного м'яса, що звивалось, корчилось, розпачливо квакало, а на нього сипались глухі удари. Потім між двома веслами відкрився прохід, ним прослизнула одна саламандра — і впала, приголомшена ударом кийка по потилиці; за нею вибігла друга, третя, і за хвилину їх лежало там уже два десятки. «Закрити!» — наказав офіцер, і прохід між веслами зімкнувся. Буллі Біч і метис Дінго почали хапати приголомшених саламандр за лапи й по дві зразу волокти по піску до шлюпок, мов лантухи. Часом безвладне тіло застрягало між камінням, матрос влісно шарпав за ногу, і вона відривалась. «То дарма,— буркав старий Майк, що стояв поруч мене.— Відросте нова». Коли непритомних саламандр повкидали до шлюпок, офіцер сухо сказав: «Давайте далі». І знову на потилиці саламандрам посипались удари кийків. Той офіцер, Белламі на прізвище, був культурний, спокійний чоловік, чудовий шахіст; але на полюванні — чи, краще сказати, на промислі — хіба до сентиментів? Таким способом було схоплено понад двісті приголомшених кийками саламандр; десятків із сім —

очевидно, неживих, яких не варт було забирати — лишилося на місці.

На судні спійманих саламандр повкидали в резервуари. Наше судно було старим нафтовим танкером; погано вимиті резервуари тхнули гасом, а на воді в них мінилась райдужна масна плівка. Люки над ними були поздіймані, щоб проходило повітря. Коли туди повкидали саламандр, вода стала схожою на якусь огидну густу юшку з локшиною. Де-не-де там щось кволо, безсило ворушилось, але першого дня саламандр не чіпали, дали їм спокій — хай трохи оклигають. Другого дня прийшло четверо матросів з довгими тичками й заходилися штрикати ними в ту «юшку» (професіональним жаргоном вона й справді називається «суп»); перемішуючи чорні тіла, вони придивлялись, котрі не рухаються чи з котрих відпадає м'ясо, і, підчепивши їх гаками, витягали з резервуару. «Юшка чиста?» — спитав потім капітан. «Чиста, сер!» — «Долийте води!»— «Так, сер!» Таке очищання юшки треба було робити щодня, і за кожним разом доводилось викидати в море від шести до десяти голів «зіпсованого товару», як кажуть на таких суднах; від нашого танкера не відставала зграя великих, ситих акул. Від резервуарів жахливо смерділо; хоч воду час від часу замінювали, вона була жовта, в ній плавав послід саламандр та розмоклі сухарі й мляво ворушились або отупіло лежали, важко дихаючи, чорні тіла. «Цим іще добре,— запевняв старий Майк.— Я бачив, як на одному пароплаві їх перевозили в цистернах з-під бензолу, то там вони всі передохли».

Через шість днів ми вже брали новий товар на острові Наномеа.

Ось який вигляд має торгівля саламандрами — правда, торгівля нелегальна, точніше кажучи, сучасне піратство, що розквітло,так би мовити, за одну ніч. Гадають, що майже чверть усіх купованих саламандр виловлюють таким способом. Є колонії саламандр, на яких синдикатові нерентабельно тримати постійні ферми; на дрібних тихоокеанських островах саламандри розплодилися так, що стали справжнім лихом; тубільці не люблять їх і кажуть, що вони продірявлюють своїми норами та ходами цілі острови. Ось чому й колоніальна влада, і сам синдикат «Саламандра» заплющують очі на таке бандитське плюндрування саламандрячих колоній. Вважають, що піратських суден, спеціально споряджених для вилову саламандр, є близько чотирьохсот. Крім дрібних підприємців, це сучасне корсарство практикують цілі пароплавні компанії, з яких найбільша— «Тихоокеанська торговельна компанія» з правлінням у Дубліні; голова її — вельмишановний містер Чарлз Б. Гарріман. Рік тому справа стояла ще гірше: тоді один бандит-китаєць на ім'я Тенг, що мав троє суден, нападав просто на ферми синдикату і, коли йому чинили опір,не вагався вимордовувати весь персонал; але торік у листопаді всю Тенгову флотилію потопила американська канонерка «Міннетонка» біля острова Мідуей. Відтоді саламандрове піратство прибрало цивілізованіших форм і дедалі розквітає, оскільки усталено певні умови, за дотримання яких його мовчки терплять: так, наприклад, під час наскоку на чуже узбережжя на судні має бути спущений державний прапор, під яким воно плаває; далі — щоб під маскою корсарства не провадились довіз і вивіз інших товарів; щоб виловлених саламандр не продавали по демпінгових цінах, а пускали їх у продаж тільки як другий сорт. У нелегальній

торгівлі саламандри йдуть по двадцять — двадцять два долари за голову; їх вважають хоча й нижчими якістю, зате надзвичайно витривалими, оскільки вони змогли пережити нелюдське поводження з ними на піратських суднах. Як кажуть, після такого транспортування лишається живих двадцять п'ять — тридцять процентів виловлених саламандр; але ті, що вижили, можуть витримати що завгодно. Торговельним жаргоном їх називають «макарони» і останнім часом згадують і в офіційних ринкових бюлетенях.

Через два місяці після нашого плавання я сидів з Белламі за шахівницею в вестибюлі готелю «Франс» у Сайгоні; звичайно, я вже не був матросом з його судна.

— Слухайте, Белламі,— сказав я йому,— Ви ж порядна людина — джентльмен, як то кажуть. Невже вам ніколи не верне з душі від вашого діла? Адже це, власне кажучи, мерзенна работоргівля.

Белламі знизав плечима.

— То ж тільки саламандри... — ухильно буркнув він.

— Двісті років тому казали, що негри — то тільки негри.

— А хіба не правда? — відказав Белламі.— Шах!

Ту партію я програв. І мені раптом здалося, наче кожен хід на шахівниці не новий, бо колись хтось уже робив його, і ми пересуваємо фігурки так само, прямуючи до таких самих поразок, які вже були колись. Можливо, достоту такий пристойний і тихий Белламі колись ловив негрів на Березі Слонової Кості й возив їх на Гаїті або до Луїзіани, не переймаючись тим, що вони мруть у трюмі, як мухи. І не мав на думці нічого лихого. Белламі ніколи не має на думці нічого лихого. Тому він невправний.

— Чорні програли,— вдоволено сказав Белламі, встав і ліниво потягся.

Поряд із добре організованою торгівлею саламандрами та широкою пропагандою в пресі величезну роль у розповсюдженні саламандр відіграла могутня хвиля технічного прожектерства, що в ті часи залила весь світ. Г. Х. Бонді слушно передбачав, що відтепер людський розум почне орудувати цілими новими континентами, новими Атлантидами. Протягом усієї Епохи Саламандр у технічних колах не вщухала жвава й плідна суперечка про те, чи слід споруджувати важкі континенти з залізобетонними берегами, чи насипати легкі з морського піску. Мало не щодня з'являлись нові грандіозні проекти. Італійські інженери пропонували то спорудження Великої Італії, що зайняла б майже все Середземне море аж до Тріполі, Балеарських островів та Додеканезького архіпелагу, то створення на схід від Італійського Сомалі нового континенту, так званої Лемурії, яка згодом покрила б весь Індійський океан. І справді, за допомогою цілої армії саламандр перед сомалійським портом Могадішо був

насипаний новий острівець площею тринадцять з половиною акрів. Японія розробила проект нового великого острова на місці Маріанських островів і почасти здійснила його, а також готувала сполучення Каролінських і Маршальських островів у два великі острови, які малось назвати Новим Ніппоном; на кожному з цих островів навіть мав бути влаштований штучний вулкан, який нагадував би майбутньому населенню священну Фудзіяму. Ходили також чутки, ніби німецькі інженери таємно будують у Саргасовому морі важкий бетонний континент, майбутню Атлантиду, яка загрожуватиме французькій Західній Африці; але, здається, вони встигли тільки закласти фундамент. У Голландії розпочали осушувати Зейдер-Зе; Франція з'єднала Гранд-Тер, Бас-Тер і Ла-Дезірад на Гваделупі в один райський острів; Сполучені Штати почали будувати на 37-му меридіані перший острів-аеродром (двоповерховий, з величезним готелем, стадіоном, луна-парком і кінотеатром на п'ять тисяч місць). Одне слово, здавалося вже, ніби впали останні перешкоди, якими світовий океан стримував розмах людської діяльності; настала радісна епоха запаморочливих технічних планів; людина усвідомила, що тільки тепер вона стає Володарем Світу — завдяки саламандрам, які вийшли на світову арену в потрібний момент і, так би мовити, з історичної необхідності. Шкода заперечувати, що саламандри не розповсюдились би в такій безлічі, якби наша технічна епоха не підготувала для них стількох завдань і такого широчезного поля для їхньої постійної діяльності. Здавалось, майбутнє Робітників Моря уже забезпечене на цілі сторіччя.

Неабияк сприяла розвиткові торгівлі саламандрами й наука, що вчасно присвятила велику увагу дослідженню саламандр як з фізіологічного, так і з психологічного погляду.

Наводимо репортаж про науковий конгрес у Парижі, що вийшов з-під пера очевидця:

I-ER CONGRÈS D'URODÉLES

Скорочено його називають «Конгресом хвостатих земноводних», але офіційна назва його трохи довша: «Перший Міжнародний конгрес зоологів з проблем дослідження психології хвостатих земноводних». Але щирий парижанин не любить довжелезних назв, і всі ті доктори та професори, що засідають у актовому залі Сорбонни, для

пього просто Messieurs les Urodèles, «пани хвостаті земноводні», і квит. Або ще стисліше й фамільярніше: «Ces Zoos-là»[1].

Ми пішли подивитись на ces Zoos-là скоріш із цікавості, ніж із журналістського обов'язку. З цікавості, викликаної, самі розумієте, не університетськими світилами, здебільшого старигапами в окулярах, а отими... створіннями (чому рука не важиться написати «тваринами»?), про яких уже стільки написано — від наукових томів аж до бульварних пісеньок — і які, на думку одних, є просто газетною вигадкою, а на думку інших — істотами в багатьох відношеннях обдарованішими, ніж сам цар природи й вінець творіння, як ще й досі (я хочу сказати — після світової війни та інших історичних подій) називають людину. Я сподівався, що уславлені пани учасники конгресу з проблем дослідження хвостатих земноводних дадуть нам, профанам, виразну і остаточну відповідь на те, як стоїть справа з отією славнозвісною кмітливістю Andrias'a Scheuchzeri; що вони скажуть нам: «Так, це істота розумна чи принаймні здатна цивілізуватися не менше, ніж ми з вами, і тому в майбутньому треба буде рахуватися з нею так само, як доводиться рахуватися з майбуттям людських рас, що колись вважалися дикими й примітивними...» Тож знайте, що ні такої відповіді я на конгресі не почув, ні навіть саме питання не було на ньому поставлене: для цього нинішня наука занадто... спеціалізована, вона не може цікавитись такими проблемами.

Що ж, поцікавимося хоч тим, що наука називає психічним життям тварин. Отой високий добродій з розкошланою бородою чорнокнижника, що в цю хвилину розпинається на кафедрі,— то знаменитий професор Дюбоск; здається, він громить якусь хибну теорію котрогось шановного колеги, але ми неспроможні встежити за цим боком його виступу. Аж за кілька хвилин ми починаємо здогадуватися, що цей завзятий чорнокнижник говорить про сприйнятливість Andrias'a до кольорів і його здатність розрізняти відтінки. Не знаю, чи добре я все зрозумів, одначе в мене склалося враження, що Andrias Scheuchzeri, очевидно, трохи дальтонік, але й сам професор Дюбоск страшенно короткозорий — коли судити з того, як він підносить свої нотатки до товстих окулярів, що суворо блискають.

Після нього виступив усміхнений японець — доктор Окагава; він розповів щось про рефлекторну дугу та про зміни, які настають, коли перетяти якісь нервові шляхи в мозку Andrias'a; потім змалював поведінку Andrias'a, коли йому зруйнувати орган, відповідний нашому вушному лабіринтові. Далі професор Реман детально з'ясував, як реагує Andrias на електричне подразнення. Далі спалахнула якась суперечка між ним і професором Брукнером. C'est un type[2], той професор Брукнер — низенький, злостивий, жахливо поривчастий; окрім іншого, він твердив, що органи чуття в Andrias'a так само погано розвинені, як у людини, і він так само бідний на інстинкти; з чисто біологічного погляду ця тварина, так само як людина, стоїть на шляху до виродження і так само намагається надолужити свою біологічну неповноцінність тим, що ми називаємо інтелектом. Та, здається, інші фахівці не сприймали професора Брукнера серйозно —мабуть, через те, що він не перетинав ніяких нервових шляхів і не посилав у мозок Andrias'a електричних імпульсів. Далі професор ван Дітен неквапливо, майже побожним

[1] Скорочене: «Оті зоологи» *(франц.)*.
[2] Оригінальний суб'єкт *(франц.)*.

тоном розповів, які розлади з'являються у Andrias'a, коли йому видалити праву лобну частку головного мозку або потиличну звивину лівої мозкової півкулі. Потім американський професор Деврайєнт зачитав доповідь...

Даруйте, я вже не можу до ладу пригадати, про що саме, бо мені в ту хвилину почали снуватись у голові думки про те, які розлади з'явились би у професора Деврайєнта, коли б йому видалити праву лобну частку головного мозку; і як би реагував усміхнений д-р Окагава на подразнення електричним струмом; і як би поводився професор Реман, коли б хтось зруйнував йому вушний лабіринт. Крім того, я відчув якусь непевність щодо своєї здатності розрізняти барви і щодо фактора t в моїх рухових реакціях. Мене охопив сумнів, чи маємо ми (в строго науковому розумінні) право говорити про своє (тобто людське) духовне життя, поки ми не повидаляли одне одному мозкових часток і не поперетинали нервових шляхів. По суті, нам слід би накинутись одне на одного зі скальпелями в руках, щоб взаємно вивчити наше духовне життя. Щодо мене, то я ладен в інтересах науки розбити окуляри професорові Дюбоску або пускати електричні імпульси в лисину професора ван Дітена, а потім опублікувати статтю про те, як вони на це реагували. Скажу по правді, що я можу уявити їхню реакцію дуже яскраво. Менш яскраво спроможний я уявити, що робилося під час цих дослідів у душі Andrias'a Scheuchzeri; але я певен, що це надзвичайно терпляче й добродушне створіння. Бо жодна із знаменитостей, які виступали на конгресі, не повідомила, що бідолаха Andrias Scheuchzeri хоч раз колись розлютився.

Я не маю сумніву, що Перший конгрес хвостатих земноводних знаменує собою величезні успіхи науки; але як випаде мені вільний день, я піду в Jardin des Plantes[1], до басейну Andrias'a Scheuchzeri, і потихеньку скажу йому: «Слухай, саламандро! Як настане колись твій день, гляди не здумай вивчати по-науковому психічне життя людей!»

Завдяки цим науковим дослідженням люди перестали вважати саламандр якимось дивом; у тверезому світлі науки саламандри значною мірою втратили свій первісний ореол надзвичайності й винятковості; ставши об'єктом психологічних тестів, вони виявили вельми пересічні й нецікаві властивості; наука відсунула їхню високу обдарованість у сферу легенд. Наука відкрила Нормальну Саламандру, що виявилась зовсім нецікавим і досить обмеженим створінням, і тільки газети ще відшукували час від часу Чудесну Саламандру, що вміла перемножувати в голові п'ятизначні числа, але й це перестало розважати людей, особливо коли з'ясувалося, що цього після належного тренування може навчитись і звичайна людина. Одне слово, люди почали вважати саламандр за щось так само звичайне, як арифмометр чи якийсь там автомат;

---

[1] Ботанічний сад *(франц.)*.

у них уже не бачили таємничих істот, що виринули з незнаних глибин бозна-чого й навіщо. Крім того, люди ніколи не вважають таємничим того, що служить їм і дає користь; таємничим здається тільки те, що шкодить або загрожує. А оскільки саламандри виявились істотами надзвичайно корисними з дуже багатьох поглядів, то в них просто стали вбачати природну складову частину раціонального й нормального життєвого ладу.

Можливості використання саламандр вивчав, між іншим, гамбурзький дослідник Вурман. Із його статей на цю тему наведемо тут хоч би в дуже скороченому вигляді «Bericht über die somatische Veranlagung der Molche»[1].

Досліди над тихоокеанською гігантською саламандрою (Andrias Scheuchzeri Tschudi), які я провів у своїй гамбурзькій лабораторії, були спрямовані до цілком певної мети: з'ясувати витривалість саламандр щодо змін середовища та інших зовнішніх впливів і тим самим установити можливості практичного використання їх у різних географічних зонах та за різних умов.

Перша серія спроб мала з'ясувати, як довго може витримати саламандра без води. Піддослідних тварин тримали в сухих резервуарах при температурі від 40 до 50° С. Через кілька годин вони починали виявляти вправні ознаки занепаду сил; та коли їх поливали водою, вони знов оживали. Через двадцять чотири години вони вже лежали нерухомо, тільки кліпали очима; пульс сповільнювався, всі фізіологічні процеси ослаблювались до мінімуму. Тварини видимо страждали, найменший рух коштував їм великих зусиль. Через три дні настає каталептичне заціпеніння (ксероз); тварини не реагують навіть тоді, коли їх припікати електрокаутером. Та коли підвищити вологість повітря, вони починають виявляти деякі ознаки життя (заплющують очі від різкого світла тощо). Коли висушену таким чином саламандру через сім днів кидали в воду, вона за добу оживала; та коли висушували довше, більшість піддослідних тварин гинула. Під дією прямого сонячного світла саламандри гинуть уже за кілька годин.

Іншу групу тварин примушували в темряві, у дуже сухій атмосфері крутити вал. Через три години продуктивність їхньої праці починала падати, але знов підносилась, коли їх рясно оббризкували водою. Коли тварин оббризкували часто, вони могли крутити вал протягом сімнадцяти-двадцяти, а в одному випадку — двадцяти шести годин без перерви, тоді як людина в контрольному експерименті вже після п'яти годин такої механічної праці знесилилась. Із цих дослідів можна зробити висновок, що саламандри цілком придатні й для праці на суходолі — щоправда, за двох умов: щоб на них не падало пряме сонячне проміння і щоб їм час від часу оббризкували водою всю поверхню тіла.

Друга серія дослідів стосувалася витривалості саламандр — тварин з походження південних — до холоду. Коли воду охолоджу-

---

[1] Повідомлення про соматичні властивості саламандр *(нім.)*.

вали раптово, тварини гинули від катару кишок; але при поступовому звиканні до холоднішої води вони акліматизувалися досить легко: через вісім місяців не втрачали бадьорості й при температурі води 7° С, якщо тільки їм давали з їжею більше жирів (до 150—200 грамів на день). Коли температуру води знизити до 5° С, вони впадають у заціпеніння від холоду (гелоз); у такому стані їх можна заморозити й зберігати в крижаному блоці кілька місяців. Як тільки лід розтане й температура води підніметься вище 5° С, вони починають виявляти ознаки життя, а при семи-десяти градусах жваво ганяються за поживою. З цього випливає, що саламандри можуть легко акліматизуватися й у наших широтах, аж до північної Норвегії та Ісландії. Але для полярних кліматичних умов потрібні дальші досліди.

Натомість до хімічних чинників саламандри виявляють велику чутливість: при дослідах із дуже слабкими лугами, зливними водами промислових підприємств, дубильними речовинами тощо з них облазила клаптями шкіра, і піддослідні тварини гинули від гангреноподібного ураження зябер. Отже, в наших річках саламандр використовувати не можна.

Дальшою серією дослідів нам пощастило з'ясувати, скільки саламандри можуть витримати без їжі. Вони здатні голодувати три тижні й довше без ніяких розладів, крім невеликої млявості. Одну піддослідну тварину я примусив голодувати півроку; останні три місяці вона спала, не прокидаючись і не ворушачись, і коли я потім кинув до басейну посічену печінку, саламандра була така квола, що ніяк не реагувала на це, і довелось годувати її штучно. Через кілька днів вона вже їла нормально, і її можна було використовувати для дальших експериментів.

Остання серія дослідів стосувалась регенераційної здатності саламандр. Коли саламандрі відтяти хвіст, новий виростає за чотирнадцять днів; над однією саламандрою цей дослід повторено сім разів з незмінним результатом. Так само відростають у них і ампутовані лапи. Одній піддослідній тварині ми ампутували всі чотири кінцівки й хвіст; за тридцять днів вона була вже здорова. Коли саламандрі зламати стегенну або плечову кістку, в неї відпадає вся пошкоджена кінцівка й виростає нова. Так само відновлюється видалене око і язик; цікаво, що саламандра, в якої я вирізав язик, розучилась говорити й мусила навчатися знову. Коли саламандрі ампутувати голову або перерізати їй тулуб між шиєю і тазовою кісткою, тварина гине. Зате шлунок, дві третини печінки та інші внутрішні органи можна видалити, не порушивши життєвих функцій, отож можна сказати, що майже цілком випатрана живцем саламандра ще здатна жити далі. Жодна інша тварина не наділена такою витривалістю до будь-яких поранень, як саламандра. З цього погляду вона могла б бути досконалою, практично незнищенною бойовою твариною; на жаль, цьому перешкоджає її природна миролюбність.

. . . . . .

Поряд із цими експериментами мій асистент д-р Вальтер Гінкель дослідив придатність саламандр як можливого джерела сировини. Зокрема, він з'ясував, що в тілі саламандр міститься надзвичайно високий процент йоду і фосфору; не виключено, що в разі потреби з них можна буде промислово добувати ці важливі елементи. Шкіра саламандр сама по собі має дуже низьку якість, але її можна подрібнити й спресувати під великим тиском; одержана таким чином

штучна шкіра легка, досить міцна й може бути замінником волової. Жир саламандр неїстівний, бо огидний на смак, але придатний як технічне мастило, бо твердіє лише при дуже низькій температурі. Так само і м'ясо саламандр було визнане неїстівним, навіть отруйним; спожите сирим, воно викликає гострий біль у животі, блювоту й галюцинації. Д-р Гінкель після багатьох спроб, проведених на собі самому, з'ясував, що ці шкідливі ефекти зникають, коли нарізане м'ясо попарити гарячою водою (так само, як роблять із деякими мухоморами) і, ретельно промивши, протягом двадцяти чотирьох годин вимочувати в слабкому розчині перманганату. Після цього його можна варити або тушкувати; на смак воно нагадує гірші гатунки яловичини. Ми з'їли в такий спосіб саламандру, яку називали Гансом; то була дуже розумна і розвинена тварина з великими здібностями до наукової праці. Вона працювала у відділі д-ра Гінкеля як лаборант, і їй можна було доручати найтонші хімічні аналізи. Ми подовгу розмовляли з Гансом вечорами, тішачись його ненаситною жадобою знань. На превеликий жаль, ми позбулися Ганса, бо він осліп після моїх експериментів із трепанацією черепа. Його м'ясо було темне, губчасте, але не викликало ніяких прикрих наслідків. Нема сумніву, що в разі потреби — скажімо, під час війни — саламандряче м'ясо може бути цінним і дешевим замінником яловичини.

Кінець кінцем цілком природно, що саламандри перестали бути сенсацією, коли їх розплодилося кількасот мільйонів; інтерес, який вони викликали в публіки, поки були до певної міри новинкою, ще якийсь час відлунював у гротескних кінокомедіях («Саллі і Анді, дві славні саламандри») та на естрадах кабаре, де куплетисти й шансонетки з особливо поганими голосами мали надзвичайний успіх, імітуючи рипучу калічену мову саламандр. Та в міру того, як саламандри ставали явищем масовим і повсякденним, змінювалась, так би мовити, й пов'язана з ними проблематика[9].

---

[9] Характерні відомості щодо цього дає анкета газети «Дейлі стар» на тему: «Чи мають саламандри душу?» Ми процитуємо (звісно, не гарантуючи автентичності) кілька відповідей відомих осіб на цю анкету:

Dear sir[1],

ми з моїм добрим приятелем, велебним Г. Б. Бертрамом, досить довго спостерігали саламандр на будівництві молу в Адені й двічі чи тричі розмовляли з ними, але не помітили в них жодного сліду таких почуттів, як Честь, Віра, Патріотизм чи Спортивний Дух. А що ж іще, питаю вас, може по праву називатися душею?

Truly yours[2]

полковник Дж. В. Бріттон

---

[1] Шановний пане *(англ.)*.
[2] Відданий вам *(англ.)*.

Одне слово, велика сенсація, викликана саламандрами, скоро затихла, поступившись місцем чомусь іншому і, можна сказати, поважнішому — *Саламандровому Питанню*. Піонером цього Саламандрового Питання — як уже не раз ставалось в історії людства — виявилась жінка. Це була пані Луїза Ціммерман, директриса дівочого пансіону в Лозанні, яка з надзвичайною енергією й неослабним завзяттям пропагувала в усьому світі своє

Я ніколи не бачив жодної саламандри; але я переконаний, що створіння, які не мають своєї музики, не мають і душі.

Тосканіні

Полишмо осторонь питання про душу; але, оскільки я мав змогу спостерігати саламандр, я сказав би, що вони не мають індивідуальності: всі вони схожі одна на одну, однаково працьовиті, однаково здібні — і однаково безбарвні. Одне слово, в них втілено ідеал сучасної цивілізації — Пересічність.

Андре д'Артуа

Душі вони, безперечно, не мають. У цьому вони подібні до людини.

Ваш *Б. Шоу*

Не знаю, що й відповісти вам. Я, наприклад, знаю, що мій пекінський песик Бібі має невеличку, але чарівну душу; так само моя перська кицька Сіді-Ханум має душу, та ще й яку горду і жорстоку! Але саламандри? Звичайно, вони дуже здібні й розумні, бідолашечки; вміють говорити, рахувати, дають величезну користь. Якби ж вони не були такі бридкі!

Ваша *Мадлен Рош*

Хай саламандри, аби не марксисти.

Курт Губер

Не мають. Якби вони мали душу, ми змушені були б визнати за ними право на економічну рівність із людиною, а це абсурд.

Генрі Бонд

У них немає sex appeal. А отже, нема й душі.

Мей Уест

Саламандри мають душу, як має її кожна тварина й кожна рослина, як має її все живе. Велика-бо таємниця життя.

Сандрабхарата Натх

У них цікава техніка плавання й непоганий стиль; ми могли б немало від них навчитись, особливо в плаванні на довгі дистанції.

Тоні Вайсмюллер

благородне гасло: *«Дайте саламандрам систематичну шкільну освіту!»* Вона довго наражалась на нерозуміння з боку громадськості в своїх невтомних зусиллях привернути увагу, по-перше, до природженої кмітливості саламандр, а по-друге — до небезпеки, яка може виникнути для людської цивілізації, коли саламандри не діставатимуть дбайливого інтелектуального й морального виховання. «Як загинула від вторгнення варварів римська культура, так може загинути й наша цивілізація, коли залишиться островом серед моря духовно уярмлених істот, яким відмовлено в причетності до найвищих ідеалів сучасного людства», — пророче волала вона на шести тисячах трьохстах п'ятдесяти лекціях, що їх прочитала в жіночих клубах усієї Європи й Америки, а також Японії, Китаю, Туреччини та інших країн. «Щоб зберегти культуру, треба дати освіту всім. Ми не можемо в спокої споживати дари нашої цивілізації й плоди нашої культури, поки довкола нас животіють мільйони нещасливих, принижених створінь, штучно утримуваних у тваринному стані. Як девізом дев'ятнадцятого сторіччя було Визволення Жінки, так девізом нашої доби повинне стати: «Дайте всім саламандрам школи!» І так далі. Завдяки своїй красномовності і неймовірній наполегливості пані Луїза Ціммерман мобілізувала жінок усього світу й зібрала достатні кошти, щоб заснувати в Больє під Ніццою перший ліцей для саламандр, де пуголовків саламандр, що працювали в Марселі й Тулоні, навчали французької мови й літератури, риторики, добрих манер, математики й історії культури[10].

---

[10] Подробиці див. у книжці «Mme Louise Zimmermann, sa vie, ses idées, son oeuvre»[1] (видавництво «Алькан»). Ми процитуємо з цього твору шанобливу загадку саламандри, яка належала до перших її учнів:

«Вона читала нам байки Лафонтена, сидячи біля нашого простого, але чистого й затишного басейну; хоч їй і дошкуляла вогкість, але вона не зважала на це, всім серцем віддана своєму педагогічному покликанню. Вона називала нас mes petits chinois[2], бо ми, як китайці, не вміли вимовляти звука «р». Але зрештою так звикла до того, що сама стала називати себе «пані Ціммельман». Ми, пуголовки, просто обожнювали її. Найменші, котрі ще не мали розвинених легень і не могли виходити з води, плакали, що не можуть супроводити її в прогуляннях по шкільному садку. Вона була така лагідна й ласкава, що, наскільки мені відомо, розгнівалася тільки один

[1] Пані Луїза Ціммерман, її життя, її ідеї, її праця *(франц.)*.
[2] Мої китайчата *(франц.)*.

Трохи менший успіх мала дівоча гімназія для саламандр у Ментоні, бо юні гімназистки-саламандри у вивченні головних предметів — музики, дієтичного куховарства та тонкого рукоділля (на яких пані Ціммерман наполягала з чисто педагогічних міркувань) виявляли прикрий брак здібностей, а часом уперту нехіть. Зате перші публічні іспити юних саламандр-самців пройшли так несподівано блискуче, що згодом (на кошти Спілки захисту тварин) були організовані Морський політехнікум для саламандр у Канні й Саламандровий університет у Марселі; тут незабаром перша саламандра здобула ступінь доктора права.

Далі вже питання освіти саламандр розвивалося швидко й нормальним шляхом. Прогресивніші педагоги висунули багато дуже поважних заперечень проти зразкових Écoles Zimmermann (ціммерманівських шкіл); зокрема вони заявляли, що застарілі гуманітарні програми, створені для людської молоді, непридатні для виховання

раз: коли наша молода викладачка історії в гарячий літній день наділа купальний костюм, спустилася до нашого басейну і, сидячи по шию в воді, почала розповідати нам про визвольну війну в Нідерландах. Побачивши це, наша рідна пані Ціммельман дуже розсердилась. «Зараз ідіть обмийтеся, мадемуазель, ідіть, чуєте?» — закричала вона зі слізьми на очах. Для нас то була делікатна, але досить виразна паука, що ми все ж такі не люди; згодом ми були вдячні нашій духовній матері, що вона втлумачила нам це таким рішучим і тактовним способом.

Коли ми добре вчилися, вона, як нагороду, читала нам вірші новітніх поетів, як-от Франсуа Коппе. «Вірші, правда, аж западто новітні,— казала вона,— але, кінець кінцем, і це сьогодні вже належить до доброї освіти». Під кінець навчального року влаштували публічний випуск, на який запросили пана префекта з Ніцци та інших представників влади й визначних осіб. Шкільний сторож пообтирав насухо найздібніших і найкращих учнів, які вже мали легені; їх одягли в білі шати, і вони за тонкою завісою (щоб не налякати дам) декламували байки Лафонтена, розв'язували математичні задачі, розповідали генеалогію династії Капетінгів з усіма датами. Потім пан префект у довгій, гарній промові висловив подяку нашій дорогій директрисі, і радісний день закінчився.

Про наше фізичне здоров'я дбали так само, як і про наш духовний розвиток; раз на місяць нас оглядав місцевий ветеринар, а раз на півроку кожного з нас зважували, щоб перевірити, як ми ростемо. Особливо наполегливо наша дорога наставниця переконувала нас, щоб ми зреклися огидної, розпусної звички до «місячних танців»; соромно признатись, але, незважаючи на це, декотрі зі старших школярів на повному місяці потай віддавалися цій тваринячій гидоті. Маю надію, що наша дбайлива опікунка ні разу про це не довідалась; бо це розбило б її велике, благородне, сповнене любові серце».

юних саламандр, рішуче відкидали викладання літератури та історії й рекомендували віддавати якнайбільше місця й часу практичним і сучасним предметам — природничим наукам, праці в шкільних майстернях, технічним знанням, фізкультурі і таке інше. Цю так звану реформовану школу, чи то «школу практичного життя» знов же палко критикували прихильники класичної освіти, які твердили, що саламандр можна познайомити з культурним надбанням людства тільки на основі латині і що мало навчити їх говорити — треба ще навчити їх цитувати античних поетів і висловлюватися з ціцеронівською красномовністю. Зав'язалась тривала й досить запальна дискусія, яка врешті розв'язалась у такий спосіб, що школи для саламандр узяла під свою опіку держава, а школи для людської молоді реформували, по змозі наблизивши їх до ідеалів реформованої школи для саламандр.

Природно, що відтоді й в інших країнах залунали заклики до обов'язкового систематичного навчання саламандр під контролем держави. Поступово ця ідея була здійснена в усіх приморських країнах (звичайно, за винятком Великобританії); а оскільки ці саламандрові школи не були обтяжені застарілими класичними традиціями людських шкіл і тому могли використовувати всі найновіші методи психотехніки, технологічного виховання, допризовної військової підготовки та інших останніх досягнень педагогіки, в них незабаром склалась найсучасніша і найпрогресивніша з наукового погляду система навчання, яка недарма стала об'єктом заздрості всіх педагогів та учнів людських шкіл.

Водночас із проблемою шкіл для саламандр з'явилася мовна проблема. Котру зі світових мов найкраще вивчати саламандрам? Первісні саламандри з Тихоокеанських островів, звичайно, користувалися жаргоном «піджін-інгліш», якого навчились від тубільців та моряків; багато було й таких, що говорили по-малайському або ще якоюсь із місцевих говірок. Саламандр, вирощуваних для сінгапурського ринку, навчали «бейсік-інгліш» — науково спрощеної англійської мови, що обходиться кількома сотнями слів без застарілих граматичних складностей; тому цю реформовану й стандартну англійську мову врешті стали називати «саламандер-інгліш». У зразкових Ecoles Zimmermann саламандри висловлювалися мовою Корнеля — звичайно, не з патріотичних мірку-

вань, а просто тому, що це неодмінна частина доброго виховання; натомість у реформованих школах їх навчали есперанто, як мови чисто практичної. Крім того, в ті роки було створено ще п'ять чи шість універсальних мов, які мали заступити для людства вавілонську мішанину мов і дати одну спільну рідну мову всьому світові — і людям, і саламандрам; звичайно, без кінця точилися суперечки про те, котра з цих міжнародних мов найлегша, наймилозвучніша і найуніверсальніша. Скінчилося все тим, що серед кожної нації стали пропагувати свою власну Універсальну Мову[11].

Коли школи для саламандр стали державними, все спростилося: в кожній країні саламандр навчали її мовою. Хоча саламандри навчалися чужих мов охоче й досить легко, їхні мовні здібності не були досконалими — почасти через будову органів мови, а почасти з чисто психологічних причин. Так, наприклад, їм важко було вимовляти довгі, багатоскладові слова, і вони намагалися скоротити їх до одного складу, який вимовляли різко, ніби

---

[11] Між іншим, знаменитий філолог Курціус у книжці «Janua linguarum aperta»[1] пропонував запровадити як єдину мову для спілкування саламандр латину золотої Вергілієвої доби. «Тепер,— волав він,— у нашій спромозі зробити латину, цю найдосконалішу, найбагатшу граматичними правилами і найглибше опрацьовану наукою мову живою і всесвітньою. Коли освічене людство не скористається цією нагодою, зробіть це ви, salamandrae, gens maritima[2], оберіть собі рідною мовою eruditam linguam latinam[3], єдину мову, гідну того, щоб нею говорив orbis terrarum[4]. Безсмертна буде ваша заслуга, salamandrae, якщо ви відродите до нового життя вічну мову богів і героїв; бо разом з цією мовою, gens Tritonum[5], до вас перейде право на спадщину, заповідану владарем світу — Римом».

Натомість один латвійський телеграфіст на прізвище Вольтерас разом із пастором Менделіусом винайшов і розробив особливу мову для саламандр, названу понтійською мовою (pontic lang); він використав для неї елементи всіх мов світу, особливо африканських. Ця саламандрова мова (як її ще називали) набула певного поширення особливо в північних країнах — щоправда, на жаль, тільки серед людей; в Упсалі навіть була організована кафедра саламандрової мови, але з саламандр, наскільки відомо, нею не говорила жодна. Правду кажучи, найбільше прищепилася серед них «бейсік-інгліш»; вона ж таки згодом стала й офіційною мовою саламандр.

---

[1] Відчинена брама мови *(лат.)*.
[2] Саламандри, морське плем'я *(лат.)*.
[3] Учену латинську мову *(лат.)*.
[4] Земний обшир *(лат.)*.
[5] Плем'я тритонів *(лат.)*.

квакаючи; замість «р» вони говорили «л», а свистячі приголосні виходили у них трохи шепеляво; вони ковтали граматичні флексії, не могли навчитися розрізняти «я» і «ми», і їм було однаково чи якесь слово чоловічого роду, чи жіночого (певн, в цьому виявилась їхня статева холодність поза періодом парування). Одне слово кожна мова зазнавала в їхніх устах характерних трансформацій, можна сказати — раціоналізувалася до найпростіших, рудиментарних форм. Цікаво, що їхні неологізми вимову й примітивність граматики дуже скоро почали переймати, з одного боку, портові люмпени, а з другого — так зване вище товариство; звідти цей спосіб висловлювання поширився на газети й незабаром став повсюдним. І в людей значною мірою відмерли граматичні роди, флексії та відмінки; золота молодь скасувала «р» і навчилась шепелявити; мало хто з освічених людей міг би ще пояснити, що таке індетермінізм чи трансцендентність — просто через те, що ці слова і для людей стали занадто довгими й важкими для вимови.

Коротше кажучи, добре чи погано, а саламандри вміли говорити майже всіма мовами світу, залежно від того, на чиїх берегах жили. Якось у нас (здається, в «Народніх лістех») вийшла стаття, в якій із прикрістю (безперечно, слушною) запитувалось, чому саламандри не вивчають чеської мови, коли вже є на світі такі, що говорять по-португальському, по-голландському та іншими мовами малих народів. Звичайно, наша нація не має, на жаль, морських берегів, погоджувався автор статті, а тому в нас нема й морських саламандр; та хоч ми й не маємо свого моря, це не означає, що ми не зробили такого самого — а може, з багатьох поглядів навіть ціннішого — внеску в світову культуру, як багато народів, що їхньої мови вчаться тисячі саламандр. Отож було б тільки справедливо, якби саламандри познайомилися й з нашим духовним життям; але ж як вони можуть дістати інформацію про нього, коли серед них ніхто не володіє нашою мовою? Тож не чекаймо, поки десь-інде на світі хтось визнає цю культурну повинність і організує кафедру чеської мови та чехословацької літератури в якомусь учбовому закладі для саламандр. Як сказав поет, «не вірте нікому у світі, ніде в нас там друзів нема». Подбаймо самі про те, щоб виправити хибу, закликала стаття. Все, чого ми досягли в світі, ми зробили власними силами. Наше право й наш обов'язок — здобувати собі друзів і серед

саламандр; але, здається, наше міністерство закордонних справ не виявляє великої зацікавленості в гідній пропаганді серед саламандр доброї слави нашої країни та її продукції, хоча інші нації, менш численні, жертвують мільйони, щоб відкрити перед саламандрами скарбниці своєї культури, а водночас розбудити в них інтерес до виробів своєї промисловості.

Стаття привернула до себе велику увагу насамперед у Спілці промисловців і мала принаймні один наслідок: було видано короткий підручник «Чеська мова для саламандр» із прикладами з творів чехословацького красного письменства. Хоч це звучить неправдоподібно, але книжки було розпродано понад сімсот примірників! неабиякий успіх![12]

---

[12] З цієї нагоди наводимо нарис Яромира Зейдла-Новомеського, що зберігся в колекції пана Повондри.

НАШ ДРУГ НА ГАЛАПАГОСЬКИХ ОСТРОВАХ

Коли померла моя дорога тітуся, письменниця Богумпла Яндова-Стшешовицька, ми з дружиною, поетесою Генрієттою Зейдловою-Хрудимською, вибрались у подорож довкола світу, сподіваючись заглушити біль від тяжкої втрати чаром стількох нових глибоких вражень. Під час тієї подорожі ми відвідали далекі, овіяні подихом багатьох легенд Галапагоські острови. Маючи тільки дві години часу, ми використали їх на прогулянку берегами цих пустельних островів.

— Глянь, як чудово заходить сонце,— сказав я дружині.— Неначе весь небосхил тоне в повені з золота й крові!

— Ви чех, шановний добродію? — несподівано промовив хтось позад нас правильною, чистою чеською мовою.

Ми зчудовано обернулися, але не побачили нікого; там тільки сиділа на камінні велика чорна саламандра й держала в руці щось схоже на книжку. Під час своєї подорожі довкола світу ми вже бачили кількох саламандр, але ще не мали нагоди розмовляти з ними. А тому ласкавий читач зрозуміє, як ми здивувалися, зустрівши на такому пустельному узбережжі саламандру, та ще й почувши запитання нашою рідною мовою.

— Хто тут говорив? — вигукнув я по-чеському.

— Це я насмілився, добродію,— відповіла саламандра, шанобливо підвівшись.— Я вперше в житті почув чеську мову й не міг стриматись.

— Як це так, що ви вмісте говорити по-чеському? — вражено спитав я.

— Оце щойно я розважався, відмінюючи неправильне дієслово «бути»,— відказала саламандра.— Це дієслово в усіх мовах неправильне.

— Як, де й навіщо ви навчились чеської мови? — допитувався я.

Проблема навчання й мови становила, звичайно, тільки частину великої Саламандрової Проблеми, що виростала, як то кажуть, на очах. Так, наприклад, дуже скоро виникло питання: як ставитися до саламандр із погляду, так би мовити, соціального. У перші — можна сказати, доісторичні — роки Саламандрової Епохи проти жорстокого, нелюдського поводження з саламандрами дуже

— Мені випадково попала в руки ця книжка,— відповіла саламандра й простягла мені книжку, яку тримала в руці; то була «Чеська мова для саламандр», і сторінки її мали на собі сліди частого й грунтовного вжитку.— Її прислали сюди в партії книжок для навчання. Я міг би вибрати собі «Геометрію для старших класів середньої школи», «Історію бойової тактики», «Провідник по Доломітових Альпах» або «Засади біметалізму». Одначе я віддав перевагу цій книжці, і вона стала моїм найлюбішим другом. Я вже знаю її всю напам'ять, і все ж знаходжу в ній нові й нові джерела розваги й знань.

Моя дружина і я висловили свою щиру радість і подив, що в нього така правильна і навіть більш-менш розбірлива вимова.

— На жаль, тут я не маю з ким порозмовляти по-чеському,— скромно провадив наш новий знайомий,— і тому навіть не певен, як буде орудний відмінок множини від слова «гроші»: «грошима» чи «грішми»!

— «Грошима»,— відповів я.

— Ні, «грішми»!— зразу поправила мене дружина.

— А чи не скажете ви мені, з вашої ласки,— із жвавим зацікавленням спитав наш милий співрозмовник,— що нового в стовежій матінці Празі?

— Прага розростається, друже,— відповів я, потішений таким інтересом, і в кількох словах змалював йому розквіт нашої золотої столиці.

— Яка радісна звістка! — з неприхованим задоволенням провадила саламандра. — А чи висять іще на Мостовій вежі голови страчених чеських панів?

— Давно вже не висять, — сказав я, трохи (признаюся щиро) сторопівши від такого запитання.

— Ох, як жаль!— зауважила симпатична саламандра.—Це ж була рідкісна історична пам'ятка! Яка шкода, що стільки знаменитих пам'яток загинуло під час Тридцятилітньої війни! Коли не помиляюся, тоді чеська земля була перетворена в пустелю, скроплену кров'ю і слізьми. Ще маємо щастя, що тоді не загинув родовий відмінок при запереченні. У цій книжці написано, що він відмирає. А мені було б дуже шкода його, добродію.

— То вас цікавить і наша історія! — зраділо вигукнув я.

— Ще б пак, добродію,— запевнила саламандра.— Особливо поразка під Білою Горою і трьохсотрічна неволя. Я багато читав про них у цій книжці. Ви, напевне, дуже пишаєтеся своєю трьохсотрічною неволею! То були великі часи, добродію!

— Так, то були тяжкі часи,— підтвердив я. — Часи утисків і горя.

— І ви стогнали? — з жадібним інтересом спитав наш новий знайомий.

активно виступали спілки захисту тварин; завдяки їхньому систематичному втручанню пощастило досягти того, що органи влади майже скрізь стежили, чи дотримуються щодо саламандр поліційні й ветеринарні приписи, встановлені для іншої свійської худоби. Принципові противники вівісекції також підписали багато протестів і петицій, вимагаючи заборони провадити на живих саламандрах наукові експерименти, і в багатьох країнах справді

— Стогнали, невимовно страждаючи під ярмом жорстоких гнобителів.

— Я дуже радий,— зітхнула з полегкістю саламандра.— В моїй книжці саме так і написано. Мені дуже приємно, що це правда. Це чудова книжка, добродію, краща, ніж «Геометрія для старших класів середніх шкіл». Як би мені хотілось побувати на тому історичному місці, де стратили чеських панів, і на інших уславлених місцях жорстокого безправ'я!

— Ну то приїздіть до нас,— запросив я його від щирого серця.

— Дякую за ласкаве запрошення,— вклонилася саламандра. На жаль, я не настільки вільний у своїх вчинках...

— А ми вас купимо! — вигукнув я.— Тобто... ми можемо дати оголошення й зібрати в Чехії кошти, що дали б вам змогу...

— Дякую якнайщиріше,— прожебонів наш приятель, видимо зворушений.— Але я чув, що влтавська вода нездорова. Розумієте, ми в річковій воді хворіємо на тяжкий пронос.— Потім на хвильку замислився й додав:— Та й садочок мій мені шкода залишати.

— Ах,— вигукнула моя дружина,—я теж завзята садівниця! Я була б вам дуже вдячна, якби ви показали нам витвори тутешньої флори!

— З превеликою радістю, ласкава пані,— відказала саламандра, чемно вклонившись.— Коли тільки вам не вадить те, що мій садочок під водою.

— Під водою?

— Так, на двадцятиметровій глибині.

— І які ж квіти ви там вирощуєте?

— Морські анемони,— відповів наш друг,— кілька рідкісних видів. А також морські зірки й морські огірки, не кажучи вже про коралові кущі. «Щастен, хто троянду хоч одну для вітчизни викохав своєї»,— як сказав поет.

На жаль, нам уже час було прощатися, бо пароплав дав сигнал до відплиття.

— Що б ви хотіли передати, пане... пане... — я затнувся, не знаючи, як зветься наш славний приятель.

— Я звусь Болеслав Яблонський,— зніяковіло підказала саламандра.— По-моєму, це чудове ім'я, добродію. Я вибрав його собі зі своєї книжки.

— То що б ви, пане Яблонський, хотіли передати нашому народові?

Саламандра на хвилинку замислилась.

— Перекажіть своїм землякам...— нарешті промовила вона глибоко зворушено,— перекажіть їм... хай не вдаються знов у давні слов'янські чвари... і хай зберігають у вдячній пам'яті Ліпани,

було видано відповідні закони[13]. Та в міру того, як зростала освіченість саламандр, ставало дедалі сумнівніше, чи годиться просто поширювати на них закони про охорону тварин; із якихось не зовсім ясних причин така позиція почала викликати ніяковість. Тоді була заснована міжнародна Ліга захисту саламандр (Salamander Protecting League) під покровительством герцогині Геддерсфілдської. Ця ліга,що налічувала понад двісті тисяч членів, переважно в Англії, виконала на користь саламандр велику й похвальну роботу; зокрема, домоглась того, що на морських узбережжях були опоряджені спеціальні саламандрові стадіони, де амфібії віддалік від настирливих глядачів могли влаштовувати свої «збори та спортивні свята» (мались на увазі, напевне, таємничі «місячні танці»). Далі, в усіх учбових закладах, аж до Оксфордського університету, учням і студентам втлумачували, що не слід кидати на саламандр каміння; вживалося заходів, щоб у саламандрових школах пуголовків не переобтяжували навчанням; і нарешті — ті місця, де працювали й жили саламандри, були пообгороджувані високими дощаними парканами, які охороняли саламандр від усякого докучання, а головне — в достатній мірі відмежовували світ саламандр від світу людей[14].

а особливо Білу Гору! Бувайте здорові, кланяюсь низенько,— докінчила вона, насилу стримуючи хвилювання.

Ми відпливли шлюпкою від берега, замислені й розчулені. Наш друг стояв на скелі й махав нам рукою; здавалося, він щось гукає.

— Що він прокричав? — спитала моя дружина.

— Не знаю,— відказав я.— Щось наче: «Вітайте пана приматора доктора Баксу!»

[13] Зокрема в Німеччині була суворо заборонена будь-яка вівісекція — щоправда, тільки дослідникам-євреям.

[14] Здається, тут відігравали роль і моральні мотиви. Серед паперів пана Повондри знайдено опублікований багатьма мовами — очевидно, в усіх газетах світу — «Заклик», підписаний самою герцогинею Геддерсфілдською. Ось його текст:

«Ліга захисту саламандр звертається до вас, жінки: в інтересах пристойності й добрих звичаїв власноручною працею візьміть участь у великій кампанії, яка має за мету дати саламандрам належний одяг. Найпридатніша для цього спідничка 40 см завдовжки і 60 см завширшки в поясі, найкраще — з ушитою резинкою. Особливо рекомендується плісирована спідничка, що має приємніший вигляд і дає змогу вільніше рухатись. Для країн із тропічним кліматом вистачить фартушка з зав'язками на поясі, пошитого з найдешевшої тканини, яку можна прати,— хоч би й з вашого старого одягу. Допоможіть бідним саламандрам, щоб їм не доводилося, працюючи поблизу людей, показуватися невдягненими —адже це на-

Одначе цієї похвальної ініціативи приватних осіб, які намагалися встановити пристойні й гуманні взаємини між людським суспільством і саламандрами, дуже скоро виявилося замало. Бо хоч включити саламандр, як то кажуть, у виробничий процес було порівняно легко, знайти для них місце у наявному суспільному ладі виявилось багато складнішим і важчим завданням. Правда, люди консервативних поглядів твердили, що тут нема чого й говорити про якісь правові чи соціальні проблеми: саламандри, мовляв, є просто власністю свого роботодавця, який ручиться за них, а тому відповідає й за ті збитки, яких вони можуть комусь завдати; незважаючи на свій безперечний розум, саламандри можуть вважатись тільки юридичним об'єктом, річчю чи майном, і будь-яка

певне вражає їхню соромливість і завдає прикрості кожній порядній людині, особливо жінці й матері».

Як видно, ця кампанія не мала бажаного успіху, бо нам невідомо, щоб саламандри колись погоджувалися носити спідички чи фартушки; мабуть, вони заважали їм під водою або не держались на тілі. А коли згодом саламандр відгородили від людей парканами, з обох боків відпали будь-які причини для сорому чи прикрих почуттів.

Що ж до нашої згадки про те, що саламандр треба було охороняти від докучання, то ми мали на увазі головним чином собак, які нізащо не могли змиритися з саламандрами й оскаженіло переслідували їх навіть під водою, незважаючи на те, що в собаки, який укусив саламандру, запалювалася слизова оболонка в пащі. Часом саламандри оборонялись, і не один відважний пес загинув від удару мотикою чи кайлом. Взагалі між собаками й саламандрами виникла затята, просто-таки смертельна ворожнеча, яка не втихла, а навпаки, ще дужче розгорілась і поглибилась, коли було поставлено паркани. Але так уже ведеться в світі, і не лише серед собак.

Зауважимо між іншим, що ті просмолені паркани, які подекуди тяглись понад берегом моря на сотні кілометрів, використовувались і з виховною метою: по всій їхній довжині були понамальовувані великими літерами написи й гасла, корисні для саламандр, як наприклад:

Ваша праця — ваш успіх!
Цінуйте кожну секунду!
В добі тільки 86 400 секунд!
Кожен вартий стільки, скільки він зробив!
Один метр дамби можна насипати за 57 хвилин
Хто працює, той служить усім!
Хто не працює, той не їсть!

І таке інше. А коли згадаємо, що такі дощані паркани облямовували в усьому світі понад триста тисяч кілометрів морських узбереж, то не важко уявити собі, скільки підбадьорливих і загальнокорисних гасел помістилося на них.

особлива законодавча постанова, що стосуватиметься їх, буде зазіханням на священні закони приватної власності. Їхні супротивники заперечували, що саламандри, як істоти розумні й великою мірою здатні відповідати за свої вчинки, можуть найрізноманітнішими способами свавільно порушувати чинні закони. Тож з якої речі власник саламандр має нести відповідальність за ті порушення, що їх допустились його саламандри? Такий ризик цілком, напевне, підірвав би приватне підприємництво в царині робіт, виконуваних саламандрами. Адже в морі парканів нема, заявляли вони, і саламандр неможливо замикати на замок і держати весь час під наглядом. А тому треба законодавчим шляхом зобов'язати самих саламандр, щоб вони шанували людський правопорядок і держалися приписів, виданих для них[15].

---

[15] Див. перший «саламандровий процес», який відбувся в Дурбані й був рясно коментований у світовій пресі, як видно з вирізок пана Повондри. Адміністрація порту в А. мала для підводних робіт загін саламандр. З часом вони так розмножилися, що їм уже не вистачало місця в порту, і на узбережжі по сусідству оселилося кілька їхніх колоній. Поміщик Б., якому належала частина того узбережжя, зажадав, щоб адміністрація порту забрала своїх саламандр із його приватних володінь, бо в нього там споруджена купальня. Адміністрація заперечила, що їй нема до цього діла: відколи саламандри оселились у скаржникових володіннях, вони стали вже його власністю. Переговори затяглись, а тим часом саламандри (почасти з вродженого інстинкту, а почасти з працьовитості, прищепленої їм вихованням) заходились без відповідного наказу й дозволу споруджувати на узбережжі пана Б. дамби й басейни. Тоді пан Б. подав на адміністрацію порту позов за ушкодження його майна. В першій інстанції позов був відхилений з тим мотивуванням, що насипані дамби не пошкодили майна пана Б., а навпаки, поліпшили його. Друга інстанція стала на бік позивача, відказавши, що ніхто не повинен терпіти на своїй землі свійських тварин сусіда і що адміністрація порту в А. відповідальна за всі збитки, спричинені саламандрами, так само як селянин має відшкодувати збитки, завдані сусідам його худобою. На те відповідачі заперечили, що не можуть нести відповідальність за саламандр, бо не мають змоги встерегти їх у морі. Тоді суддя заявив, що, на його думку, шкоду, спричинену саламандрами, слід розглядати так, як шкоду, завдану курми, яких також не можна встерегти, бо вони вміють літати. Адвокат портової адміністрації запитав, яким же способом його підзахисні можуть усунути саламандр або змусити їх, щоб вони самі залишили берегові володіння пана Б. Суддя відповів, що суд це не обходить. Адвокат спитав, як шановний суддя подивиться на те, щоб відповідачі наказали перестріляти тих небажаних саламандр. На це суддя відказав, що як британський джентльмен він визнав би це за вкрай негарний вчинок, а крім того — за порушення мисливських прав пана Б. Таким чином, відповідачі повинні, по-перше, забрати саламандр із приватних володінь позивача, а по-друге — усунути шкоду,

Наскільки відомо, закони, що стосувалися саламандр, насамперед з'явились у Франції. Перший закон установлював обов'язки саламандр на випадок мобілізації і війни; другий закон (так званий закон Деваля) дозволяв саламандрам оселятись тільки в тих місцях, які вкаже їм власник або відповідний департаментський орган влади; третій закон проголошував, що саламандри повинні беззастережно коритися всім розпорядженням поліції; а в разі непокори поліційні органи мають право карати їх ув'язненням у сухому й світлому місці або навіть усуненням від праці на тривалий час. У відповідь ліва опозиція негайно подала до палати пропозицію виробити для саламандр соціальне законодавство, яке обмежило б їхні обов'язки на роботі й поклало б на роботодавців певні зобов'язання щодо трудящих саламандр (наприклад, двотижнева відпустка на час весняного парування); крайнє ліве крило, навпаки, зажадало, щоб саламандри всі були вигнані з країни як вороги трудового народу, бо ж вони на службі в капіталізму працюють надто багато і майже задарма, ставлячи тим під загрозу життєвий рівень робітничого класу.

На підтримку цієї вимоги відбувся страйк у Бресті й великі демонстрації в Парижі; було багато поранених, і кабінетові Деваля довелось подати у відставку. В Італії саламандр підпорядкували особливій Саламандровій корпорації, що складалась із підприємців та представників влади, в Голландії ними відало міністерство водних споруд; одне слово, кожна держава розв'язувала Саламандрову Проблему по-своєму й не так, як інші, але урядових постанов, що регламентували громадянські обов'язки саламандр і обмежували їхню тваринну свободу, всюди видавалася безліч.

спричинену ними на узбережжі, відновивши там попередній стан. Тоді адвокат запитав, чи можна на цих роботах використовувати саламандр. Суддя відповів, що, на його думку, не можна без згоди позивача, бо його дружина гидує саламандрами й не може купатись у місці, запаскудженому ними. Відповідачі звернули увагу на те, що без саламандр вони ніяк не можуть усунути дамби, насипані під водою. На це суддя заявив, що суд не може й не бажає обговорювати технічні подробиці; суди існують, щоб оберігати майнові права, а не вирішувати, можливе щось чи неможливе.

Так був з'ясований юридичний бік питання; як вийшла портова адміністрація в А. з цього скрутного становища, невідомо, але з усього випадку стало ясно, що Саламандрову Проблему все ж доведеться врегульовувати новими юридичними засобами.

Само собою зрозуміло, що разом з першими законами про саламандр з'явилися люди, які в ім'я юридичної логіки доводили: коли людське суспільство накладає на саламандр певні обов'язки, воно повинне визнати за ними й деякі права. Держава, яка видає закони для саламандр, тим самим визнає їх вільними й правоздатними істотами, суб'єктами права, ба навіть своїми підданими; а в такому разі слід якось узаконити їхні відносини з державою, під юрисдикцією якої вони перебувають. Звичайно, можна вважати саламандр іммігрантами; але тоді держава не може встановлювати для них певні повинності на випадок мобілізації та війни, як зроблено в усіх цивілізованих країнах за винятком Англії. Ми, звичайно, вимагатимемо від саламандр, щоб вони в разі воєнного конфлікту захищали наші узбережжя; але тоді ми не можемо відмовляти їм у певних громадянських правах, як-от: виборче право, право на збори, право на представництво в різних виборних органах і таке інше[16]. Висловлювалися

---

[16] Дехто розумів рівноправність саламандр так дослівно, що вимагав, щоб вони могли займати будь-які громадські посади в воді й на землі (Ж. Курто); або щоб із них були сформовані підводні полки з повним озброєнням і з власними підводними командирами (генерал у відставці Дефур); пропонувалось навіть дозволити мішані шлюби між саламандрами й людьми (адвокат Луї П'єрро). Природознавці, правда, зауважували, що такі шлюби взагалі неможливі; але метр П'єрро заявив, що йдеться не про фізичну можливість, а про юридичний принцип і що він сам згоден одружитись із саламандрою-самицею, щоб довести, що пропонована реформа шлюбного законодавства не лишиться на папері. (Згодом пан П'єрро став дуже популярним адвокатом у шлюборозлучних справах).

(У зв'язку з цим згадаємо, що в американській пресі час від часу з'являлись повідомлення про дівчат, нібито зґвалтованих саламандрами під час купання. Тому в Сполучених Штатах почастішали випадки, коли саламандр ловили й лінчували — здебільшого спалювали на вогнищі. Марно вчені виступали проти цього народного звичаю, нагадуючи, що з анатомічних причин саламандри неспроможні вчинити такий злочин: багато дівчат посвідчило під присягою, що саламандри чіплялися до них, і це для кожного порядного американця вирішувало все. Згодом цю улюблену розвагу все ж таки трохи обмежили, дозволивши палити саламандр тільки в суботу й неодмінно під наглядом пожежників. Тоді ж таки виник і «Рух проти лінчування саламандр», на чолі якого став священик-негр Роберт Дж. Вашінгтон; до цього руху пристало до сотні тисяч прихильників, майже без винятку негрів. У американській пресі з'явилися твердження, що цей рух має політичну підкладку, що він підривний; тому почалися погроми в негритянських кварталах і було спалено чимало чорношкірих, які в своїх церквах молилися

навіть пропозиції надати саламандрам щось на зразок підводної автономії; але всі ці й інші такі пропозиції лишалися чисто теоретичними і не знайшли ніякого практичного розв'язання — головним чином через те, що саламандри ніде й ніколи не домагалися громадянських прав.

Так само без видимої зацікавленості й без участі саламандр відбувалася ще одна велика дискусія — навколо проблеми, чи можна хрестити саламандр. Католицька церква з самого початку зайняла категорично негативну позицію: оскільки саламандри, не будучи нащадками Адама, не були зачаті в первородному гріху, вони не можуть бути очищені від цього гріха обрядом хрещення. Свята церква нізащо не бажала також відповідати на питання, чи мають саламандри безсмертну душу або якийсь інший дар господній, що давав би їм право сподіватися ласки божої і вічного спасіння; вона могла виражати своє благовоління до саламандр тільки згадкою про них у особливій молитві, яка в певні дні промовлятиметься поряд із молитвою за душі в чистилищі та літанією за безвірників[17]. Не так просто дивились на справу протестантські церкви: вони визнавали за саламандрами розум і здатність зрозуміти християнське вчення, але не наважувалися прийняти їх у лоно церкви і таким чином зробити їх братами людей во Христі. Через це вони обмежилися тим, що видали (в скороченому варіанті) святе письмо для саламандр на непромокальному папері й роз-

---

за Братів Саламандр. Обурення проти негрів досягло кульмінації, коли від підпаленої негритянської церкви в Гордонвіллі (штат Луїзіана) зайнялося ціле місто. Але це стосується історії саламандр лиш непрямо).

Наведемо тут принаймні деякі приписи й пільги, справді встановлені для саламандр: кожна саламандра мала бути записана до саламандрової метричної книги й зареєстрована на місці роботи, повинна була дістати офіційний дозвіл на проживання в даному місці, платити подушний податок (який вносив за неї роботодавець, вираховуючи потім його вартість із щоденного раціону, бо саламандри не одержували платні грішми); так само вони мусили сплачувати орендну плату за узбережжя, на якому жили, вартість спорудження парканів, муніципальний, шкільний та інші податки; одне слово, треба чесно визнати, що з цього погляду до них ставились так само, як і до інших громадян, тобто вони користувалися певною рівноправністю.

[17] Див. енцикліку найсвятішого отця «Mirabilia Dei Opera»[1]

---

[1] «Чудесні творіння господні» *(лат.)*.

повсюдили його в багатьох мільйонах примірників; пропонувалося також написати для саламандр (за аналогією з «бейсік-інгліш») щось ніби «бейсік-крісчен», тобто спрощені основи християнського вчення; але спроби в цьому напрямі викликали стільки теологічних суперечок, що довелося врешті облишити цей намір[18]. Менше вагалися деякі християнські секти (особливо американські), що посилали до саламандр своїх місіонерів проповідувати їм істинну віру й хрестити їх згідно зі словами святого письма: «Йдіть по всьому світу, навчайте всі народи». Та лиш небагатьом місіонерам пощастило потрапити за дощаний паркан, що відгороджував саламандр від людей: роботодавці не пускали їх туди, щоб вони своїми проповідями не відвертали саламандр від праці. Тому частенько можна було побачити такого місіонера, який, стоячи біля просмоленого паркана серед собак, що люто гавкали на своїх ворогів по той бік огорожі, марно, але палко проповідував їм слово боже.

Наскільки відомо, трохи більшого поширення набрав серед саламандр монізм; декотрі з них вірили також у матеріалізм, золотий стандарт та інші наукові догмати. Один популярний філософ на ім'я Георг Секвенц навіть придумав спеціальну релігію для саламандр; її основою була віра у Великого Саламандра. Правда, серед амфібій ця віра не прищепилась, зате вона знайшла численних прихильників серед людей, особливо у великих містах, де, як гриби після дощу, виросла безліч таємних храмів саламандрового культу[19]. Самі саламандри в пізніші часи

---

[18] З цього питання з'явилась така багатюща література, що сама її бібліографія зайняла б два товстенних томи.

[19] Див. у паперах пана Повондри брошуру з сильним порнографічним присмаком, нібито передруковану з поліційних рапортів у місті Б. Тексту цього «приватного видання, випущеного з науковою метою», не можна цитувати в пристойній книжці. Наведемо лиш деякі деталі:

«У храмі саламандрового культу, що міститься в будинку №*** по вул. ***, є великий басейн, облицьований темно-червоним мармуром. Вода в басейні напахчена ароматичними есенціями, підігріта й зісподу освітлюється мінливим кольоровим світлом; самий храм не освітлений. Під спів «саламандрових літаній» у цей райдужний басейн по мармурових сходинах спускаються голі адепти культу—«саламандри» й «саламандрії»—з одного боку чоловіки, з другого жінки, всі з найвищого товариства; згадаємо, зокрема, баронесу М., кіноартиста С., посла Д. та інших визначних осіб. Раптом синій прожектор осяває величезну мармурову

майже повсюдно прийняли іншу віру, про яку невідомо навіть, звідки вона в них узялася: це був культ Молоха, якого вони уявляли собі величезною саламандрою з людською головою. Вони нібито мали гігантських підводних ідолів з чавуну, яких замовляли у Армстронга або в Круппа, але точніші подробиці їхніх релігійних обрядів, буцімто надзвичайно жорстоких і таємних, так і не стали відомі людям, бо ті обряди відбувалися під водою. Очевидно, ця релігія поширилася серед них завдяки тому, що ім'я Молох нагадувало їм природознавчу (molche) або німецьку (der Molch) назву саламандри.

Як видно з попереднього тексту, Саламандрова Проблема на початку, та й ще дуже довго полягала лиш у тому, чи саламандри, як істоти розумні й значною мірою цивілізовані, можуть (а коли так, то до якої межі) користуватися певними людськими правами, хай навіть десь на периферії людського суспільства й ладу; інакше кажучи, це було внутрішнє питання окремих держав, розв'язуване в рамках цивільного права. Багато років нікому й на думку не спадало, що Саламандрова Проблема може набрати широкого міжнародного значення і що, можливо, доведеться входити в стосунки з саламандрами не тільки як із розумними створіннями, а й як із колективом чи народом. Сказати правду, перший крок до такого розуміння Саламандрової Проблеми зробили саме ті досить ексцентричні християнські секти, що намагались охрестити саламандр, посилаючись на слово святого письма: «Йдіть по всьому світу, навчайте всі народи».

скелю, що здіймається з води; на скелі лежить, важко дихаючи, велика, стара, чорна саламандра, яку звуть Магістр Саламандр. Якусь хвилину стоїть тиша, тоді Магістр починає промовляти; він закликає паству всією душею віддатись майбутньому обрядові саламандрового танку і вшанувати Великого Саламандра. Потім зводиться й починає гойдати та крутити верхньою половиною тулуба. Тоді чоловіки в басейні, що стоять по шию в воді, теж починають несамовито, дедалі швидше й швидше крутити тулубом — нібито для того, щоб утворилось «сексуальне середовище»; «саламандрії» тим часом різко цмокають язиками: «Ц-ц-ц» — і скрикують рипучим голосом. Потім підводні лампи одна по одній гаснуть, і починається оргія».

Ми, звичайно, не можемо поручитись за правдивість цього опису; але відомо напевне, що в усіх великих містах Європи поліція, з одного боку, суворо переслідувала такі саламандрові секти, а з другого — мала повно клопоту з затиранням гучних світських скандалів, пов'язаних із цим культом. Проте ми гадаємо, що культ

Так уперше була висловлена думка, що саламандри — щось на зразок нації[20].

Різні організації звернулися з закликами до саламандр[21].

Урешті Саламандровою Проблемою зацікавилось і Міжнародне бюро праці в Женеві. Там зіткнулися два супе-

---

Великого Саламандра хоч і був надзвичайно розповсюджений, але здебільшого відправлявся не з такою казковою пишнотою, а в менш заможних колах навіть без води.

[20] Та й згадана вище католицька молитва за саламандр визначила їх як Dei creatura de gente Molche (божі створіння народу саламандр).

[21] У колекції пана Повондри ми знайшли всього кілька таких закликів; решту, певне, з часом спалила пані Повондрова. Наведемо принаймні деякі заголовки тих матеріалів, які збереглися:

САЛАМАНДРИ, ВІДКИНЬТЕ ЗБРОЮ!

(Пацифістський маніфест)

MOLCHE, WIRFT JUDEN HERAUS! [1]

(Німецька листівка)

ТОВАРИШІ САЛАМАНДРИ!

(Декларація групи анархістів-бакунінців)

ТОВАРИШІ САЛАМАНДРИ!

(Маніфест водно-спортивних скаутів)

ДРУЗІ САЛАМАНДРИ!

(Публічне звернення об'єднання товариств акваріумістів і любителів водної фауни)

САЛАМАНДРИ, ДРУЗІ!

(Заклик Товариства морального відродження)

ГРОМАДЯНИ САЛАМАНДРИ!

(Відозва Дьєппської фракції Товариства суспільних реформ)

КОЛЕГИ САЛАМАНДРИ,
ВСТУПАЙТЕ ДО НАШИХ ЛАВ!

(Спілка взаємодопомоги колишніх моряків)

КОЛЕГИ САЛАМАНДРИ!

(Плавецький клуб «Егір»)

---

[1] Саламандри, викиньте геть євреїв! *(Нім.)*

речні погляди: одні визнавали саламандр новим трудящим класом і домагалися, щоб на них було поширене все соціальне законодавство щодо обмеження робочого дня, оплачених відпусток, пенсій інвалідам та старим і так далі; інші, навпаки, заявляли, що з саламандр виростають небезпечні конкуренти для робітників-людей і що працю саламандр, як антисоціальну, слід просто заборонити. Проти цієї пропозиції виступили не тільки представники роботодавців, а й робітничі делегати, звертаючи увагу на те, що саламандри — це вже не тільки нова робоча армія, а й масові споживачі, які набувають дедалі більшого значення. Вони відзначали, що останнім часом в ще небувалих масштабах зросла кількість робітників у металообробній (інструменти,верстати та чавунні ідоли для саламандр), збройовій, хімічній (підводні вибухові речовини), паперовій (підручники для саламандр), цементній, деревообробній промисловості, у виробництві штучної їжі (Salamander-food) та багатьох інших галузях; тоннаж торговельного флоту зріс проти досаламандрових часів на 27 процентів, видобуток вугілля — на 18,6 процента. Непрямим шляхом, через зростання забезпеченості роботою та достатку у людей, збільшується обіг коштів і в інших галузях промисловості. І нарешті, останнім часом саламандри самі почали замовляти різні деталі машин за власними кресленнями; з цих деталей вони скла-

---

Особливу увагу (судячи з того, як старанно підклеїв її пан Повондра) мала, мабуть, декларація, яку процитуємо мовою оригіналу:

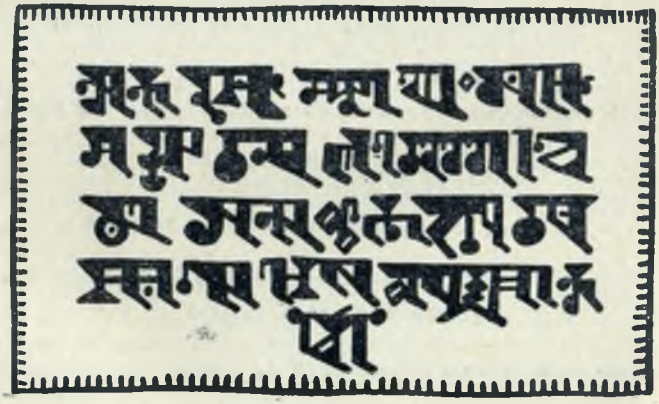

дають під водою пневматичні свердла й молотки, підводні двигуни, друкарські машинки, радіопередавачі та інші пристрої власної конструкції. За ці деталі саламандри платять підвищенням продуктивності праці; нині вже п'ята частина всієї світової продукції в важкій промисловості та точній механіці залежить від замовлень саламандр. Забороніть їхню працю — й можете закривати п'яту частину заводів і фабрик; замість сьогоднішнього буму, матимете мільйони безробітних. Звичайно, Міжнародне бюро праці не могло не взяти до уваги цих заперечень; урешті після довгого обговорення досягли компромісної постанови, що «вищеназваним працівникам групи S (земноводні) дозволяється надавати роботу тільки під водою або у воді; на березі ж — не далі як за десять метрів від лінії найвищого припливу; вони не мають права добувати на морському дні вугілля й нафту, а також виробляти папір, тканини й штучну шкіру з морських водоростей для збуту на суходолі» — і таке інше. Ці обмеження, встановлені для промисловості саламандр, були зведені в кодекс із дев'ятнадцяти пунктів, яких ми не наводимо тут детально головним чином через те, що на них, само собою зрозуміло, ніхто ніколи не зважав; але як загальне, справді, міжнародне розв'язання Саламандрової Проблеми в економічному й соціальному планах згаданий кодекс був документом, гідним хвали й поваги.

Не так швидко дійшло до міжнародного визнання саламандр у іншій сфері — на арені культурних взаємин. Коли в фаховій пресі з'явилась часто цитована потім стаття «Геологічна структура морського дна біля Багамських островів», підписана ім'ям Джон Сімен, ніхто не знав, що це праця вченої саламандри; та коли на наукові конгреси або на адресу різних академій та наукових товариств посипалися від дослідників-саламандр повідомлення й розвідки з питань океанографії, географії, гідробіології, вищої математики та інших точних наук, це здебільшого викликало збентеження чи й відверту нехіть, яку великий д-р Мартель виразив словами: «Це стерво хоче нас учити?» Японського вченого д-ра Оношіту, який наважився цитувати повідомлення однієї саламандри (щось про розвиток жовткового пухиря в мільки глибоководної морської рибки Argyropelecus hemigymnus Cocco), колеги піддали бойкоту, і він зробив собі харакірі; для університетської науки стало справою честі та професійної гордості не брати до уваги жодної науко-

вої праці саламандр. Тим більшу сенсацію (щоб не сказати скандал) викликав жест Університетського центру в Ніцці[22], який запросив доктора Шарля Мерсье, високовчену саламандру з тулонського порту, виступи на урочистих зборах з лекцією, і д-р Мерсье з неабияким успіхом виголосив доповідь про теорію конічних перерізів у неевклідовій геометрії. На цих зборах була присутня як

---

[22] В колекції пана Повондри зберігся досить поверховний, фейлетонного характеру опис цієї події; на жаль, ми маємо тільки половину допису, друга половина загубилася.

Ніцца, 6 травня

В гарному світлому будинку Інституту Середземного моря на Promenade des Anglais[1] сьогодні панує пожвавлення; два поліцаї розпихають натовп на тротуарі, звільняючи дорогу для запрошених, які по червоному килиму входять до привітної, прохолодної актової зали. Ми бачимо тут усміхненого мера міста Ніцци, префекта поліції в циліндрі, генерала в блакитному мундирі, добродіїв з червоними розеточками Почесного легіону, дам певного віку (цього року в туалетах переважає модний теракотовий колір), віце-адміралів, репортерів, професорів і вельможних дідусиків усіх національностей, яких завжди повно на Лазуровому березі. Раптом — невеличкий інцидент: між усіх цих почесних гостей несміливо намагається прослизнути якась чудернацька постать. У величезних окулярах, від голови до ніг закутана в довгу чорну накидку, вона нерішуче й квапливо чапає до переповненого вестибюлю. «Hé, vous,— гукає один з поліцаїв,— qu'est ce que vous cherchez ici?»[2] Та до наляканого прибульця вже поспішає університетське начальство, люб'язно щебечучи: «Cher docteur, cher docteur!»[3] То це, виходить, і є доктор Шарль Мерсье, та сама вчена саламандра, яка має сьогодні читати лекцію перед усім цвітом Лазурового берега!

Швидше до зали, щоб устигнути зайняти місце серед охопленої святковим хвилюванням публіки!

На підвищенні сідають мер, великий поет Поль Маллорі, пані Марія Діміняну — делегатка Міжнародного інституту інтелектуального співробітництва — та інші офіційні особи; збоку на підвищенні стоїть кафедра для доповідача, а позаду неї... Так, *справді*, бляшана ванна! Звичайнісінька бляшана ванна, як у ванній кімнаті. Двоє служителів зводять на підвищення несміливе створіння, закутане в довгу накидку. У залі трохи розгублено аплодують. Д-р Шарль Мерсьє сором'язливо вклоняється і невпевнено озирається — куди йому сісти. «Voilà, monsieur»[4],— шепоче один із служителів і показує на бляшану ванну.— Це для вас». Д-р Мерсьє, видимо, страшенно засоромлений, не знає, як відхилити цей знак уваги; він намагається якомога непомітніше влізти у ванну, але, зашпортавшись у довгій накидці, гучно шу-

---

[1] Англійський променад *(Франц.)*.
[2] Гей, ви, чого вам тут треба? *(Франц.)*
[3] «Дорогий докторе, дорогий докторе!» *(Франц.)*
[4] Ось, пане *(Франц.)*.

делегатка від женевської організації й пані Марія Діміняну; ця чудова, благородна жінка була така розчулена скромною поведінкою і вченістю д-ра Мерсьє («Pauvre petit, — нібито сказала вона, — il est tellement laid!»[1], що поставила за мету свого невтомно-діяльного життя домогтися, щоб саламандр прийняли до Ліги націй. Марно

[1] «Бідолашечка, він такий бридкий!» *(Франц.)*

бовстає в воду. Всіх на підвищенні рясно оббризкало, але вони вдають, ніби нічого не сталось; у залі хтось істерично захихотів, але з передніх рядів уже докірливо озираються й сичать: «Тс-с!» Тим часом підводиться Monsieur le Maire et Député[1] й починає говорити. «Дами й панове, — каже він, — я маю честь вітати на землі нашого прекрасного міста Ніцци доктора Шарля Мерсьє, видатного представника наукового життя наших близьких сусідів — жителів морських глибин. (*Д-р Мерсьє до половини вистромляється з води й низько вклоняється).* Вперше в історії цивілізації земля й море простягають одне одному руки для інтелектуального співробітництва. Досі перед духовним життям людей була нездоланна межа — світовий океан. Ми могли перетинати його, могли борознити своїми кораблями в усіх напрямках, але під його поверхню, дами й панове, цивілізація проникнути не могла. Клапоть суходолу, на якому живе людство, досі був оточений диким, незайманим морем; це була розкішна рама, але й одвічний кордон: з одного боку — розквіт цивілізації, з другого — вічна й незмінна природа. Ця межа, дорогі мої слухачі, тепер стирається. (*Оплески).* Нам, дітям цієї великої доби, припало незрівнянне щастя бути очевидцями того, як росте наша духовна батьківщина, як вона переступає власні береги, сходить у морські хвилі, здобуває глибини вод і приєднує до давньої культурної землі сучасний цивілізований океан. Яке грандіозне видовище! *(Вигуки: «Браво!»)* Дами й панове, тільки з народженням океанської культури, видатного представника якої ми маємо честь вітати сьогодні серед нас, наша земна куля стала планетою по-справжньому, цілком цивілізованою. *(Бурхливі оплески. Д-р Мерсьє у ванні трохи підводиться й уклоняється).*

Дорогий докторе й великий учений! — звернувся потім Monsieur le Maire et Député до д-ра Мерсьє, який, спираючись на край ванни, розчулено, з зусиллям ворушив зябрами. — Ви зможете переказати своїм землякам і друзям на дні морському наші добрі побажання й вислови щирого подиву та найпалкішої прихильності. Скажіть їм, що в вас, наших морських сусідах, ми вшановуємо авангард прогресу й освіти, авангард, який крок за кроком колонізуватиме безкраї обшири моря і створить на дні океану новий культурний світ. Я вже бачу, як у морських глибинах виростають нові Афіни й нові Римп; я бачу, як розквітає там новий Париж із підводними Луврами й Сорбоннами, з підводними Тріумфальними арками й Могилами Невідомих солдатів, із театрами й бульварами; і дозвольте висловити й свою найзаповітнішу думку: я

[1] Пан мер і депутат *(франц.).*

пояснювали державні діячі красномовній і енергійній дамі, що саламандри не можуть бути членами Ліги націй, бо не мають ніде в світі своєї суверенної території й державної влади. Пані Діміняну почала пропагувати ідею надання саламандрам вільної території, де б вони могли створити свою підводну державу. Цю ідею сприйняли, звичайно, досить неприхильно, щоб не сказати вороже; та нарешті знайшлося щасливе вирішення — організувати при Лізі націй спеціальну «Комісію для вивчення Саламандрового Питання», до якої запросять і двох делегатів-саламандр; одним із них, під натиском пані Діміняну, обрали д-ра Шарля Мерсьє з Тулона, а другий був дон Маріо, огрядна вчена саламандра з Куби, що досліджувала планктон і бентос. Це був найвищий на той час акт міжнародного визнання саламандр[23].

сподіваюся, що навпроти нашої рідної Ніцци в синіх хвилях Середземного моря впросте нова славна Ніцца, *ваша* Ніцца, яка своїми чудовими підводними проспектами, парками та променадами облямовуватиме наш Лазуровий берег. Ми хочемо знати вас і хочемо, щоб ви знали нас; я особисто переконаний, що ближчі наукові й соціальні контакти, які ми встановлюємо сьогодні за таких щасливих призвісток, приведуть наші народи до все тіснішого культурного співробітництва в інтересах усього людства, в інтересах всесвітнього миру, добробуту й прогресу. *(Тривалі оплески)*.

Тоді підводиться д-р Шарль Мерсьє й пробує кількома словами подякувати ніццькому мерові й депутатові; але почасти через його хвилювання, а почасти через трохи своєрідну вимову я вловив із його промови лиш кілька насилу вимовлених слів: коли не помиляюсь — «велика честь», «культурні контакти» й «Віктор Гюго». Потім, видимо збентежений, д-р Мерсьє знов сховався у ванні.

Слово взяв Поль Маллорі; те, що він виголошує,— це не промова, а гімн, перейнятий глибокою філософією, Я дякую долі, каже він, що дожив до здійснення і підтвердження однієї з найпрекрасніших легенд людства. Це здійснення й підтвердження справді чудесне: замість міфічної потонулої Атлантиди, ми в подиві бачимо нову Атлантиду, яка виринає з глибин. Дорогий колего Мерсьє, ви, поет просторової геометрії, і ваші вчені друзі є першими послами цього нового світу, який виступає з моря не пінонародженою Афродітою, а Палладою Анадіоменою. Одначе багато дивовижніша, незрівнянно більша таємниця — те, що до цього...

(Кінця бракує).

[23] В паперах пана Повондри збереглась трохи невиразна фотографія з газети, на якій обидва делегати-саламандри по східцях виходять із Женевського озера на набережну Монблана, простуючи на засідання комісії. Отже, це озеро було, очевидно, офіційно приділене їм для проживання.

Женевська комісія для вивчення Саламандрового Питання ви-

Таким чином, ми бачимо саламандр у енергійному й невпинному поступі. Їх кількість уже оцінюють у сім мільярдів, хоча зі зростанням цивілізованості плодючість їхня різко падає (до двадцяти-тридцяти пуголовків на рік). Вони вже заселили понад шістдесят процентів усіх узбереж земної кулі; полярні узбережжя ще не заселені, але канадські саламандри вже починають колонізувати узбережжя Гренландії, де навіть відтісняють ескімосів у глиб острова й перехоплюють у свої руки рибальство та торгівлю риб'ячим жиром. Рука в руку з їхнім матеріальним поступом іде й культурний прогрес: вони вже ввійшли до числа цивілізованих народів з обов'язковим шкільним навчанням і можуть пишатись багатьма сотнями власних підводних газет,що виходять у мільйонах примірників, зразково організованими науковими установами тощо. Звичайно, це культурне піднесення не завжди проходило рівно, без внутрішньої боротьби; правда, ми дуже мало знаємо про внутрішні справи саламандр, але з деяких ознак (наприклад, із того, що знаходили трупи саламандр із повідгризаними мордами й головами), можна гадати, що під поверхнею моря довго кипіли завзяті ідейні суперечки між старосаламандрами та молодосаламандрами. Ці останні, очевидно, стояли за прогрес без обмежень і застережень і заявляли, що треба й під водою якнайшвидше запровадити всю суходільну культуру з усіма її здобутками, не виключаючи футболу, флірту, фашизму й статевих збочень; натомість старосаламандри, мабуть,консервативно чіплялись за природну

конала велику й почесну роботу насамперед тим, що старанно обминала всякі дражливі політичні та економічні проблеми. Вона постійно засідала багато років і відбула понад тисячу триста засідань, на яких дуже старанно обговорювано пропозиції про єдину міжнародну назву для саламандр. Бо в цій сфері панував абсолютний хаос: поряд із науковими назвами Salamandra, Molche, Batrachus та іншими (вони вже почали здаватися неввічливими) було пропоновано силу-силенну інших; саламандр мали називати тритонами, нептунідами, фетидами, переїдами, атлантами, океанідами, посейдонами, лемурами, пелагами, літоралами, понтійцями, батидами, абіссами, гідріонами, жандемерами (gens de mer) [1], сумаринами і так далі; комісія для вивчення Саламандрового Питання мала з усіх цих назв вибрати найдоречнішу і старанно й свідомо вибирала її аж до самого кінця Саламандрової Доби — щоправда, так і не дійшовши остаточного і одностайного висновку.

---

[1] Морські люди *(Франц.)*.

саламандровість і не хотіли зрікатися добрих давніх тваринних звичок та інстинктів. Нема сумніву, що вони засуджували гарячкову гонитву за всім новим і вбачали в ній ознаку занепаду й зраду ідеалів предків; напевне, вони нарікали й на чужі впливи, яким сліпо піддається нинішня розбещена молодь, і питали себе, чи таке мавпування всього людського гідне гордих і свідомих своєї вартості саламандр[24]. Неважко собі уявити,що там виголошувались гасла на взірець: «Назад до міоцену!», «Геть усе, що хоче нас олюднити!», «В бій за нерушиму саламандровість!» і таке інше. Безперечно,там були всі передумови для гострого ідейного конфлікту між поколіннями й для революції в духовному розвитку саламандр; шкода, що ми не можемо навести точніших подробиць, але треба гадати, що саламандри використали в цьому конфлікті всі можливості.

Отже, ми бачимо саламандр на шляху до найвищого розквіту; але й людський світ тішиться в цей час ще небувалим добробутом. Гарячково споруджуються нові береги континентів, на колишніх обмілинах виростають нові суходоли, посеред океану зводяться нові острови-аеропорти; але все це — дрібниці проти грандіозних технічних проектів цілковитої перебудови нашої земної кулі, що чекають тільки, хто візьметься фінансувати їх. З вечора й до ранку саламандри без перепочинку працюють в усіх морях і на всіх узбережжях; здається, вони задоволені й не хочуть для себе нічого — аби весь час мати роботу і аби їм було де рити в берегах нори та ходи своїх темних жител. Вони мають свої підводні й підземні міста, свої глибинні столиці, свої Ессени й Бірмінгеми на дні морському, на глибині від двадцяти до п'ятдесяти метрів; свої перенаселені фабричні квартали, порти, транспортні магістралі й багатомільйонні агломерації населених пунктів; одне слово, мають свій майже невідомий нам[25], але,

---

[24] Пан Повондра включив до своєї колекції й дві чи три статті з газети «Народні політіка», в яких ішлося про нинішню молодь; найскоріш він просто помилково відніс їх до цього періоду саламандрової цивілізації.

[25] Один чоловік із Дейвиць розповідав панові Повондрі, що якось, купаючись на пляжі в Катвейк-аан-Зее, заплив далеко в море, і раптом черговий з рятувальної станції гукнув йому, щоб він вертався. Той чоловік (його звали пан Пшигода, він був комісіонер) не послухався й поплив далі. Тоді черговий стрибнув у човен, повеслував за ним і сказав:

як здається, технічно високорозвинений світ. Правда, у них нема власних домен і металургійних заводів, але люди постачають їх металами, а вони платять за це працею. У них нема своїх вибухових речовин, але їх продають їм люди. Джерело енергії для них — море, припливи й відпливи, глибинні течії, різниця температур; турбіни, правда, вони купують у людей, але вміють ними користуватись, а що таке, врешті, цивілізація, коли не вміння користуватися тим, що винайшов хтось інший? І хай саламандри, припустімо, не мають власних думок, та власну науку вони цілком можуть мати. Правда, музики й літератури у них немає,та без них вони обходяться чудово, і люди вже починають думати, що це напрочуд сучасне. Виходить, що людина вже може й навчитися дечого від саламандр — та й не дивно: хіба ж саламандри не досягли величезного успіху, а з чого ж іще брати людям приклад, як не з успіху? Ще ніколи в історії людства не виробляли, не будували й не заробляли стільки, як у цю велику епоху. Ні, що правда то правда: саламандри принесли в світ величезний поступ, новий ідеал, що зветься Кількість. «Ми, люди Саламандрової Доби», — говорили тоді з законною гордістю; куди там старій Людській Добі з її повільною, марудною й марною товкотнечею, яку називають культурою, мистецтвом, чистою наукою чи ще там як! Справжні, свідомі себе люди Саламандрової Доби вже не марнуватимуть свого часу,розмірковуючи про Сутність Речей; їм вистачить роботи з самою кількістю речей, з їх масовим виробництвом. Усе майбутнє світу — в тому, щоб безнастанно збільшувати виробництво й споживання; а через те повинно бути ще більше саламандр, щоб вони могли ще більше виробити й з'їсти. Саламандри — це просто Множина; їхня епохальна роль у тому, що їх багато. Лиш тепер людський розум може працювати на повну силу, бо він працює в широких масштабах, з максимальною продуктивністю й рекордним економічним ефектом; коротше кажучи,

---

— Чуєте, пане, тут не можна купатись!

— А чому? — спитав пан Пшигода.

— Тут є саламандри.

— Я їх не боюсь,— відказав пан Пшигода.

— У них тут, під водою, якісь фабрики, чи що,— пробурчав черговий.— Тут ніхто не купається, пане.

— А чому?

— Саламандри не люблять.

настала велика доба. Тож чого ще бракує, щоб почалася Щаслива Нова Ера, ера загальної вдоволеності й процвітання? Що перешкоджає здійснитись жаданій Утопії, в якій з'єднаються всі технічні перемоги, відкриваючи все нові й нові перспективи зростання людського добробуту й працьовитості — і так до безмежжя?

Воістину ніщо! Бо ж віднині ділові взаємини з саламандрами будуть увінчані прозірливістю державної влади, яка насамперед дбатиме про те, щоб у колесах Нової Ери ніде ніщо не зарипіло. В Лондоні зібралась конференція приморських держав, на якій вироблено й схвалено Міжнародну конвенцію про саламандр. Високі договірні сторони взаємно зобов'язалися, що не посилатимуть своїх саламандр у територіальні води інших держав; що не дозволятимуть своїм саламандрам у якийсь спосіб порушувати недоторканість території чи визнаної сфери інтересів будь-якої іншої держави; що ні в який спосіб не втручатимуться в пов'язані з саламандрами справи інших приморських держав; що у випадку конфлікту між своїми й чужими саламандрами скоряться міжнародному Гаазькому судові; що не озброюватимуть своїх саламандр ніякою зброєю, калібр якої перевищує калібр загальновживаних підводних пістолетів проти акул (т. зв. Safránek-gun або shark-gun); що не дозволятимуть своїм саламандрам зав'язувати будь-які ближчі взаємини з саламандрами, підлеглими іншій державі; що не допомагатимуть саламандрам споруджувати нові суходоли або розширювати свою територію без попереднього схвалення Постійної морської комісії в Женеві, і так далі. (Всього там було тридцять сім параграфів). Водночас були відхилені: пропозиція Англії, щоб приморські держави зобов'язались не запроваджувати обов'язкового військового навчання серед саламандр; пропозиція Франції інтернаціоналізувати саламандр і підпорядкувати їх Міжнародному Саламандровому Бюро впорядкування всесвітніх вод; пропозиція Німеччини випікати на кожній саламандрі тавро держави, підданою якої вона є, і ще одну німецьку пропозицію, щоб кожній приморській державі дозволили мати лиш певну кількість саламандр, заздалегідь установлену для кожної держави; пропозиція Італії, щоб державам із надлишком саламандр виділили нові узбережжя або ділянки морського дна для колонізації; пропозиція Японії, щоб над саламандрами (чорношкірими від природи) надали міжнародний мандат японській нації, як

представниці кольорових рас[26]. Обговорення більшості цих пропозицій перенесли на наступну конференцію приморських держав, яка, одначе, з різних причин так і не відбулася.

«Цей міжнародний акт, — писав у газеті «Тан» Жюль Зауерштоф, — забезпечує майбутнє саламандр і мирний розвиток людства на багато десятків років. Поздоровмо ж лондонську конференцію з успішним закінченням її нелегкої роботи; поздоровмо й саламандр із тим, що ухвалена конвенція ставить їх під охорону Гаазького суду: тепер вони зможуть спокійно й без страху присвятити

---

[26] Ця пропозиція, очевидно, була зв'язана з широкою політичною пропагандою; завдяки колекціонерській діяльності пана Повондри, ми маємо дуже важливий документ її. В документі сказано дослівно:

人造人 米國にて 案出 [illegible] 間
つ最は二種の [illegible] 今日迄なかいが、合衆国の [illegible] 爭の [illegible] 目
氏が的 [illegible] 全く [illegible] 感ったしてやなる右に口」
幸更生 [illegible] 見られ中が [illegible] 間無ろの自分でられた右四」
それ君達?」
ぼせすの [illegible] 指示かも「ドーミン君後で無知ら [illegible] 福見局で
五年にうりま」「分れそれロシヘで中下す「ムか」
[illegible] よよ目下そのじ今イロシヤム分自先して刀 [illegible] の有 [illegible]
布一のれに逆ん反易 [illegible] 想で、奏道れな。がせよ明分間に」
企つ人造人ニ……」

себе своїй праці й своєму підводному поступові. Треба підкреслити, що деполітизація Саламандрової Проблеми, яка відбилась у постановах Лондонської конвенції, — це одна з найважливіших запорук всесвітнього миру. А особливо роззброєння саламандр зменшує ймовірність підводних конфліктів між окремими державами. Можна бути певними, що, незважаючи на численні суперечки за кордони та сфери впливу, які точаться майже на всіх континентах, мирові в усьому світі не загрожує ніяка безпосередня небезпека принаймні з боку моря. Але й на суходолі, як видно, мир сьогодні забезпечений краще, ніж будь-коли; приморські держави цілком зайняті будівництвом нових берегів і можуть розширювати свою територію за рахунок світового океану, замість того щоб намагатися змінити свої суходільні кордони. Вже не буде треба битися крицею й газами за кожну п'ядь землі; вистачить звичайних кайл та лопат у руках саламандр, щоб кожна держава насипала собі стільки території, скільки їй треба; і цю мирну працю саламандр для миру й добробуту всіх народів гарантує Лондонська конвенція. Ще ніколи світ не був такий близький до тривкого миру і спокійного, але чудесного розквіту, як тепер. Замість Саламандрової Проблеми, про яку вже стільки наговорено й написано, тепер, мабуть, цілком слушно говоритимуть про Золотий Саламандровий Вік».

3. Пан Повондра знову читає газети

Ні на чому плин часу не відбивається так помітно, як на дітях. Де малий Франтік, що його ми покинули (як недавно це було!) над лівими притоками Дунаю?

— Де це знову Франтік заподівся? — бурчить пан Повондра, розгортаючи вечірню газету.

— Там, де й щодня, — відказує пані Повондрова, схилена над шиттям.

— До дівчини побіг, — докірливо мовить пан Повондра. — Бісів хлопець! Ледве-ледве тридцять років, а хоч би вечір дома посидів!

— Самих шкарпеток стільки зношує, — зітхає пані Повондрова, натягуючи ще одну пропащу шкарпетку на дерев'яний грибок. — Ну, що мені з оцим робити, — замислюється вона над великою діркою на п'яті, обрисами схожою на острів Цейлон. — Хоч викинь, — каже

критично, та все ж після довгих стратегічних роздумів рішуче стромляє голку в південне узбережжя Цейлону.

Настала статечна домашня тиша, така мила Повондрі-батькові; тільки шелестить газета, а їй відповідає швидко протягувана нитка.

— Ну, зловили вже його? — питає пані Повондрова.

— Кого?

— А того вбивцю, що жінку зарізав.

— Мені там цікавий твій убивця, — з нехіттю буркає пан Повондра. — Я ось саме читаю, що між Японією й Китаєм знов напружені взаємини. Це серйозне діло. Там завжди буває щось серйозне.

— А я гадаю, що його так і не спіймають, — провадить пані Повондрова.

— Кого?

— Та вбивцю ж. Як хтось заріже жінку, то рідко бува, щоб його спіймали.

— Японцям, бач, не до вподоби, що Китай упорядковує Жовту ріку. Бач, яка в них політика! Поки та Жовта ріка не приборкана, в Китаї раз у раз то повінь, то голод, і це китайців ослаблює, розумієш? Дай-но мені ножиці, матінко, я це виріжу.

— Нащо?

— А тут же написано, що в тій Жовтій ріці працює два мільйони саламандр.

— Чималенько, правда?

— Ще б пак! Гроші, звісно, дає Америка. Отож мікадо хоче туди своїх саламандр послати... О, ти ба!

— Що таке?

— Та ось «Пті парізьєн» пише, що Франція цього не стерпить. Воно й правда. І я б не стерпів.

— Чого б ти не стерпів?

— Щоб Італія розширювала острів Лампедузу. Адже це страшенно важливий стратегічний пункт, розумієш? Бо італійці можуть із тієї Лампедузи загрожувати Тунісу. Ось «Пті парізьєн» і пише, що Італія нібито хоче на тій Лампедузі збудувати першорядну морську фортецю. Буцімто в них там шістдесят тисяч озброєних саламандр... Це тобі не жарти. Шістдесят тисяч — це три дивізії, матінко. Я тобі кажу, що там, на Середземному морі, ще завариться колись каша. Дай-но виріжу й це.

Тим часом Цейлон зникав під невтомною рукою пані Повондрової і вже зменшився десь так до розмірів острова Родосу.

— Та й у Англії клопоту буде, — розводився пан Повондра. — В палаті громад говорили, що Великобританія відстає від інших держав у підводному будівництві. Що інші колоніальні держави, мовляв, наввипередки споруджують нові береги та суходоли, а британський уряд зі своєю консервативною недовірою до саламандр... Це таки правда, матінко. Англійці страшенно консервативні. Я знав одного лакея з британського посольства, то він нізащо в світі не хотів узяти в рот нашої чеської тлаченки. Каже — у них такого не їдять, то й він не їстиме. Чого ж тут дивуватися, що інші держави їх випереджають, — пан Повондра серйозно покивав головою. — А Франція розширює своє узбережжя біля Кале. Отож у Англії газети гвалт підняли, що Франція на них стрілятиме через Ла-Манш, коли він повужчає. Ось і мають. Хіба вони не могли самі розширити свої береги коло Дувра та й обстрілювати Францію?

— А навіщо? — спитала пані Повондрова.

— Ти цього не тямиш. З військових міркувань. Я б не здивувався, якби там щось колись заварилося. Чи там, чи деінде. Адже ж ясна річ, що тепер через тих саламандр міжнародне становище зовсім інакше, матінко. Зовсім інакше.

— То ти гадаєш, що може бути війна? — стурбувалася пані Повондрова. — Невже й нашого Франтіка заберуть?

— Війна? — перепитав Повондра-батько. — Авжеж, неодмінно буде світова війна, щоб держави могли поділити море. Але ми залишимось нейтральними. Хтось же мусить зостатись нейтральним, щоб продавати зброю та все таке тим іншим. Ось воно як, — закінчив пан Повондра. — Але де вам, жінкам, це втямити.

Пані Повондрова стиснула губи й швидкими стібками докінчила усунення острова Цейлону з шкарпетки молодого пана Франтіка.

— І подумати лишень, — заговорив пан Повондра, насилу приховуючи гордість, — що якби не я, то не було б оцієї загрозливої ситуації! Якби я тоді не завів того капітана до пана Бонді, то вся історія склалась би інакше. Інший швейцар його б і на поріг не пустив, а я сказав собі: візьму це діло на себе. А тепер — бач який клопіт мають отакі держави — Англія чи там Франція! Та ще й хто зна, що з цього колись може вийти... — пан Повондра схвильовано запахкав люлькою. — Ось воно як, дорогесенька моя. Всі газети повні цих саламандр.

Осьде знову... — Повондра-батько поклав люльку. — Осьде пишуть, що біля міста Канкесантурай на Цейлоні саламандри напали на якесь село, бо тубільці нібито вбили там кількох саламандр. Викликано поліцію й загін солдатів-тубільців, — уголос прочитав пан Повондра, — і почалася справжня перестрілка між саламандрами й людьми. Кількох солдатів поранено... — Повондра-батько поклав газету. — Це вже мені не подобається, матінко.

— Чому? — здивувалась пані Повондрова, що старанно й задоволено приплескувала кільцями ножиць місце, де раніш був острів Цейлон. — Що ж тут такого?

— Не знаю, — промовив Повондра-батько й почав схвильовано ходити по кімнаті. — Але це мені чогось не подобається. Ні, ні, це мені не до смаку. Перестрілка між людьми й саламандрами — це нікуди не годиться.

— А може, ті саламандри тільки оборонялись, — заспокійливо сказала пані Повондрова й поклала шкарпетки.

— Отож-бо, — занепокоєно буркнув пан Повондра. — Коли вже ті потвори почнуть оборонятися, біда буде! Це вони вперше таке зробили... Сто чортів, це мені не до вподоби! — Пан Повондра нерішуче зупинився. — Хтозна... але, може, й не слід мені було тоді пускати того капітана до пана Бонді!

Книга третя

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

1. Різанина на Кокосових островах

Щодо одного пан Повондра помилявся: перестрілка поблизу міста Канкесантурай була не першою сутичкою між людьми й саламандрами. Перший відомий в історії конфлікт стався на Кокосових островах за кілька років до того, ще в золоті часи піратського полювання на саламандр; але й то не був найдавніший інцидент такого типу, і в тихоокеанських портах можна було почути чимало оповідок про деякі прикрі випадки, коли саламандри чинили активний опір навіть нормальній S-Trade. А втім, про такі дрібниці історія не згадує.

На тих Кокосових островах, або ж островах Кілінга, сталося таке: туди прибуло для звичайного вилову диких саламандр, так званих «макаронів», піратське судно, що належало Тихоокеанській торговельній компанії Гаррімана. Командував ним капітан Джеймс Ліндлі. На Кокосових островах була відома саламандрова лагуна, заселена ще капітаном ван Тохом, але згодом через віддаленість покинута напризволяще. Капітана Ліндлі не можна звинуватити в необережності — навіть за те, що команда зійшла на берег неозброєна. (В ті часи піратська торгівля саламандрами вже набула певних усталених форм. Правда, раніше корсарські судна й екіпажі бували озброєні кулеметами й навіть легкими гарматами, хоча й не проти саламандр, а проти нечесних конкурентів — інших піратів. Якось на острові Каракелонгу команда одного гарріманівського пароплава зітнулася з екіпажем датського судна, капітан якого вважав Каракелонг своїм мисливським угіддям, і обидві команди почали зводити давні рахунки, породжені комерційними незгодами й сварками за престиж, покинувши ловити саламандр і заходившись обстрілювати одні одних із рушниць та «гочкісів». На суходолі рукопашною атакою з ножами перемогли датчани, але гарріманівське судно потім успішно обстріляло датське зі своїх гармат і потопило його з усім гамузом — і з капітаном Нільсом. Цю пригоду потім називали «Каракелонзький інцидент». Тоді в справу довелось

утрутитись і урядовим органам зацікавлених держав; розбійницьким суднам було надалі заборонено вживати гармати, кулемети й ручні гранати. А крім того, флібустьєрські компанії поділили між собою так звані вільні мисливські території так, що кожну затоку з саламандрами навідувало тільки одне певне розбійницьке судно, і цю джентльменську угоду між великими піратами, чесно дотримувану, шанували навіть дрібні). Але вернімось до капітана Ліндлі: він повівся цілком у дусі тодішніх ділових і морських звичаїв, коли на Кокосових островах послав своїх людей ловити саламандр, озброївши їх самими кийками та веслами, і пізніше офіційне розслідування виправдало покійного капітана беззастережно.

Загоном, який висадився на Кокосових островах тієї місячної ночі, командував помічник капітана Едді Маккарт, що мав уже досвід у такому полюванні. Правда, табун саламандр, який він знайшов на березі, був незвичайно численний — шість чи сім сотень дорослих, дужих самців, тоді як у Маккарта було тільки шістнадцять матросів; але його не можна винуватити за те, що він не облишив розпочатої операції, — хоч би вже тому не можна, що офіцерам і екіпажам піратських суден звичайно платили премію залежно від числа здобутих саламандр. Під час пізнішого слідства було визнано, що «лейтенант Маккарт хоча й відповідальний за прикрий інцидент, але за таких обставин, очевидно, ніхто б не повівся інакше».

Навпаки, нещасливий молодий офіцер вчинив напрочуд розумно, наказавши не оточувати саламандр, як звичайно, — бо їх було надто багато і його нечисленний загін однаково не зміг би щільно оточити їх, — а рушити в раптову атаку, відрізати саламандр від моря й відтиснути в глиб острова, по одній приголомшуючи їх ударами кийків та весел. На лихо, під час атаки зо дві сотні саламандр прорвали рідкий цеп моряків і втекли до води. Поки матроси обробляли відрізаних від моря саламандр, за спинами в них залящали постріли підводних пістолетів (shark-guns); нікому й на думку не спадало, що в цих «природних», диких саламандр на островах Кілінга можуть бути пістолети проти акул, і так ніколи й не було з'ясовано, хто забезпечив їх тією зброєю.

Матрос Майкл Келлі, єдиний, що пережив ту катастрофу, розповідав: «Як загриміли постріли, ми подумали, що то чиясь іще команда прибула сюди по саламандр, а тепер стріляє на нас. Лейтенант Маккарт

зразу обернувся й закричав: «Що ви робите, йолопи, це екіпаж «Монтроза»!» Тоді його поранили в бік, але він ще вихопив револьвера й почав стріляти. Та йому ще раз влучило, в шию, і він упав. Аж тоді ми побачили, що то стріляють саламандри й що вони хочуть відрізати нас від моря. Довгий Стів умить підняв весло, загорлав: «Монтроз»! «Монтроз»!» — і кинувся на саламандр. Тоді й ми всі закричали «Монтроз»!» і заходилися щосили молотити тих потвор веслами. З п'ятеро наших попадало, але решта пробились до моря. Довгий Стів стрибнув у воду й побрів до шлюпки, але на нього почепилося кілька саламандр і затягли його під воду. Втопили й Чарлі; він кричав нам: «Хлопці, не дайте пропасти, ради господа Христа, хлопці!» — але ми не могли його відбити. Ті свинюки стріляли нам у спину; Бодкін обернувся й дістав кулю в живіт. Тільки зойкнув: «Ой, що ж це!» — і впав. Тоді ми спробували втекти в глиб острова; ми потрощили об те стерво весла і кийки й бігли, як зайці. Нас уже зосталося тільки четверо. Ми боялись забігати дуже далеко від берега — як же потім на судно попасти? — отож поховалися за камінням та кущами й мусили дивитись, як саламандри добивають наших товаришів. Їх топили в воді, наче кошенят, а хто ще зринав, того били ломом по голові. Я аж тоді відчув, що звихнув ногу й не можу бігти».

Очевидно, капітан Джеймс Ліндлі, що залишався на «Монтрозі», почув ту стрілянину на острові; певне, він подумав, що там вийшла якась сутичка з тубільцями або що його люди наткнулись на інших ловців саламандр, отож покликав кока й двох механіків, які були з ним на судні, наказав спустити в останню шлюпку кулемет, якого він передбачливо, хоча й усупереч суворій забороні, ховав на судні, і поплив на допомогу своїй команді. Йому вистачило обережності, щоб не зійти на берег: він тільки підгріб до нього шлюпкою, на носі якої стояв кулемет, і став у шлюпці, «схрестивши на грудях руки».

Надаємо знову слово матросові Келлі.

«Ми не хотіли голосно кликати капітана, щоб нас не почули саламандри. Містер Ліндлі став у шлюпці, схрестивши на грудях руки, й закричав: «Гей, що там робиться!» Тоді саламандри пообертались до нього. Їх було на березі кількасот, а з води випливали нові й нові і оточували шлюпку. «Що там робиться?» — знову спитав капітан, і тоді одна велика саламандра підійшла до нього ближче й каже: «Пливіть геть!»

Капітан подивився на неї, хвильку помовчав, а тоді питає: «Ви саламандра?»

«Ми саламандри, — відповідає вона. — Пливіть собі геть, сер!»

«Я хочу знати, що ви зробили з моїми людьми», — питає наш старий.

«Хай би не нападали на нас, — відказує саламандра. — Вертайтесь на своє судно, сер!»

Капітан знову хвильку помовчав, а тоді каже спокійнісінько:

«Ну гаразд. Вогонь, Дженкінсе!»

І механік Дженкінс заходився строчити по саламандрах із кулемета».

(Після пізнішого розслідування справи комісія морського міністерства заявила: «Капітан Ліндлі повівся в ту хвилину так, як і слід сподіватися від британського моряка»).

«Саламандри на березі стояли купою, — провадив у своєму свідченні Келлі, — і падали, мовби їх косою косило. Декотрі стріляли на містера Ліндлі з тих своїх пістолетів, але він стояв, схрестивши руки, й навіть не ворухнувся. Враз із води за шлюпкою виринула чорна саламандра; вона держала в лапці щось ніби бляшанку консервів. Другою лапкою вона щось висмикнула з тієї бляшанки, а потім кинула її в воду під шлюпку. За хвильку — як до п'яти порахувати — на тому місці шугнув угору стовп води й почувся глухий, але сильний вибух — у нас аж земля загула під ногами».

(З розповіді Келлі слідча комісія зробила висновок, що то була вибухівка В-3, якою постачали саламандр, що працювали на укріпленні Сінгапура, для підривання скель під водою. Але як вибухівка попала до саламандр на Кокосових островах — це лишилося загадкою; одні припускали, що її привезли туди люди, інші, — що між саламандрами вже тоді були якісь зносини на далеких відстанях. Громадська думка почала вимагати заборони постачати саламандрам у руки такі небезпечні вибухові речовини; але відповідні органи заявили, що на сьогоднішній день ще неможливо замінити «високоефективну й відносно безпечну вибухівку В-3 чимсь іншим», і все зосталось, як було).

«Шлюпка злетіла в повітря, — свідчив далі Келлі, — й розсипалась на друзки. Всі саламандри, котрі ще були живі, кинулись до того місця. Ми не бачили гаразд, чи живий містер Ліндлі, але всі три мої товариші — Доно-

ван, Берк і Кеннеді — схопились і побігли його рятувати, щоб він не попав у руки саламандрам. Я теж хотів бігти туди, але мав ногу звихнуту в кісточці, отож сидів і обома руками смикав за ступню, щоб її вправити. Тому я не бачив, що там скоїлось, а як глянув, то Кеннеді вже лежав обличчям у пісок, а Донована та Берка не було й сліду, тільки під водою щось борсалося».

Матрос Келлі втік потім далі в глиб острова й натрапив там на тубільне селище; але тубільці зустріли його якось дивно й навіть не хотіли дати йому притулок — видно, боялися саламандр. Аж через сім тижнів одне рибальське судно знайшло «Монтроза», що стояв на якорі поблизу Кокосових островів, розграбований до решти й покинутий. Те саме судно підібрало й Келлі.

Ще за кілька тижнів до Кокосових островів припливла канонерка його величності короля Великобританії «Файрбол», кинула якір і дочекалася смерку. Ніч була така сама, ясна, місячна; з моря повиходили саламандри, повсідались на піску великим колом і розпочали свій урочистий танець. І тоді канонерка його величності вистрелила в них шрапнеллю. Ті саламандри, котрих не порозривало на клапті, заціпеніли на мить, а потім кинулись до моря; в ту хвилину загримів страхітливий залп із шести гармат, після якого лиш кілька покалічених саламандр ще повзло до води. Тоді гримнув другий і третій залп.

А потім канонерка його величності «Файрбол» відпливла на півмилі від острова й почала стріляти у воду, повільно пливучи вздовж берега. Це тривало шість годин; було вистрелено близько восьмисот снарядів. Потім «Файрбол» попливла геть. Ще два дні по тому поверхня моря біля островів Кілінга була вкрита тисячами понівечених саламандрячих трупів.

Тієї ж ночі голландський лінкор «Ван-Дейк» вистрелив трьома снарядами в стовпище саламандр на острові Гунонг-Апі; японський крейсер «Хакодате» теж вистрелив із трьох гармат по саламандровому острівцю Айлінг-лаплап; французька канонерка «Бешамель» трьома залпами розігнала танок саламандр на острові Раваївай. То була осторога саламандрам. Осторога не марна: інцидент (його називали Keeling-killing[1]) більш не повторився, і систематична «дика» торгівля саламандрами могла без перешкод процвітати далі.

---

[1] Кілінгська різанина *(англ.)*.

2. Конфлікт у Нормандії

Інакший характер мав конфлікт у Нормандії, що вибухнув трохи пізніше. Там саламандри, які працювали головним чином у Шербурі й жили в морі поблизу, страшенно вподобали яблука; а що роботодавці не хотіли додавати яблук до звичайного їхнього раціону (бо це, мовляв, збільшило б вартість будівельних робіт понад затверджений кошторис), саламандри почали обкрадати плодові сади в околиці. Селяни поскаржились у префектуру, і саламандрам заборонили вештатись по узбережжю за межами так званої саламандрової смуги, та це не допомогло; яблука в садах пропадали й далі, пропадали нібито і яйця в курниках, і щоранку знаходили дедалі більше вбитих сторожових собак. Тоді селяни почали самі стерегти свої сади, озброївшись старими рушницями, й стріляти в злодіїв-саламандр. Урешті все це, може, не вийшло б за межі місцевого інциденту; але нормандські селяни, роздратовані на додачу ще й зростанням податків та подорожчанням мисливських набоїв, на смерть зненавиділи саламандр і стали нападати на них цілими озброєними юрбами. А коли вони заходились винищувати саламандр і на місці їхньої праці, префектові поскаржились уже підрядчики, що виконували там підводні будівельні роботи, і префект наказав повідбирати в селян їхні іржаві пукавки. Селяни, звісно, чинили опір, і сталась не одна прикра сутичка з жандармерією; вперті нормандці почали стріляти ще й на жандармів. До Нормандії стягли жандармські підкріплення, і в селах обшукували будинок за будинком.

Саме тоді сталась одна дуже прикра подія: поблизу Кутанса сільські хлопчаки напали на саламандру, яка нібито підкрадалась із підозрілими намірами до курника, обступили її, приперши спиною до стіни стодоли, і заходилися жбурляти на неї цеглою. Поранена саламандра замахнулась і кинула на землю щось схоже на яйце; загримів вибух, саламандру розірвало на шматки, а разом з нею й трьох хлопців: одинадцятирічного П'єра Кажюса, шістнадцятирічного Марселя Берара й п'ятнадцятирічного Луї Кермадека; ще п'ятьох дітей було тяжче чи легше поранено. Звістка про це швидко розлетілась по всьому краю; звідусюди з'їхалось автобусами чоловік сімсот із рушницями, вилами та ціпами й напали на саламандрову колонію в затоці Бас-Кутанс. Поки

жандармам пощастило відтиснути розлючений натовп, було забито десятків зо два саламандр. Із Шербура викликали саперів, і вони обгородили затоку колючим дротом; але вночі саламандри вийшли з моря, ручними гранатами порозривали ту огорожу і, очевидно, хотіли проникнути далі в глиб місцевості. Тоді послано туди на автомобілях кілька рот піхоти з кулеметами, і саламандр відгородив від людей цеп війська. Селяни тим часом плюндрували податкові контори та жандармські відділки; одного ненависного всім податкового інспектора повісили на ліхтарі й почепили йому на груди табличку з написом: «Геть саламандр!» Газети, особливо німецькі, повідомили про революцію в Нормандії, але уряд Франції опублікував категоричне спростування.

Криваві сутички між селянами й саламандрами ширились далі по узбережжю Кальвадоса, Пікардії та Па-де-Кале; тим часом із Шербура відплив старий крейсер «Жюль Фламбо» й поплив до західних берегів Нормандії. Як запевняли пізніше, крейсер був посланий туди для того, щоб самою своєю присутністю заспокоїти й місцеве населення, і саламандр. «Жюль Фламбо» кинув якір за півтори милі від затоки Бас-Кутанс; коли настала ніч, командир крейсера наказав для більшого заспокійливого ефекту стріляти кольоровими ракетами. Цілі юрби дивилися з берега на те гарне видовище; аж раптом щось гучно засичало, і поряд з носом крейсера злетів у повітря величезний стовп води. Крейсер накренився, і в ту мить пролунав громовий вибух. Очевидно було, що крейсер потопає; за чверть години з усіх сусідніх пристаней злетілись на допомогу моторні човни, та це було зайве: крім трьох матросів, загиблих під час вибуху, весь екіпаж урятувався сам, а «Жюль Фламбо» зник під водою через п'ять хвилин після того, як його командир останнім залишив судно з пам'ятними словами: «Нічого не вдієш».

Офіційне повідомлення, випущене тієї ж таки ночі, сповіщало, що «старий крейсер «Жюль Фламбо», який ближчими тижнями і так мав піти на злам, під час нічного плавання наскочив на рифи й затонув від вибуху парового казана»; але замазати очі газетам цим повідомленням не пощастило; офіційна преса твердила, що крейсер підірвався на недавно поставленій німецькій міні, а опозиційні та закордонні газети рябіли жирними заголовками:

САЛАМАНДРИ ТОРПЕДУВАЛИ ФРАНЦУЗЬКИЙ КРЕЙСЕР!

ЗАГАДКОВА ПОДІЯ БІЛЯ УЗБЕРЕЖЖЯ НОРМАНДІЇ

БУНТ САЛАМАНДР!

«Ми вимагаємо притягти до відповідальності, — пристрасно писав у своїй статті депутат Бартелемі, — тих, хто озброїв тварин проти людей, тих, хто дав у лапи саламандрам бомби, щоб вони вбивали ними французьких селян і невинних дітей, тих, хто дав морським страховищам найсучасніші торпеди, щоб вони могли топити ними французький флот, коли їм заманеться. Ще раз кажу — ми вимагаємо притягти їх до відповідальності: хай їх обвинуватять в убивстві; хай їх поставлять перед військовим трибуналом за зраду батьківщини, хай з'ясують, скільки заплатили їм магнати збройової промисловості за те, що вони постачають морську нечисть зброєю проти флоту цивілізованого народу!» — і так далі.

У країні спалахнула паніка, люди юрмились на вулицях і вже почали споруджувати барикади; на паризьких бульварах стояли сенегальські стрільці, поставивши гвинтівки в піраміди, а в передмістях чекали напоготові танки й панцерники.

Врешті на засіданні парламенту підвівся морський міністр Франсуа Понсо, блідий, але рішучий, і заявив: уряд бере на себе всю відповідальність за те, що озброїв саламандр на узбережжі Франції гвинтівками, підводними кулеметами, підводною артилерією й торпедними апаратами. Але тим часом як французькі саламандри мають лише легкі гармати невеликого калібру, німецькі озброєні тридцятидвохсантиметровими підводними мортирами; тим часом як на французькому узбережжі один підводний склад ручних гранат, торпед і вибухових речовин припадає в середньому на двадцять чотири кілометри, на італійському глибинні склади бойових матеріалів є на кожному двадцятому, а в німецьких водах — на кожному вісімнадцятому кілометрі. Франція не може залишити й не залишить своїх берегів без охорони. Франція не може відмовитись від озброєння своїх саламандр. Міністр додав, що він уже наказав якнайпильніше розслідувати, з чиєї вини сталося фатальне непорозуміння

біля берегів Нормандії; імовірно, саламандри сприйняли кольорові ракети як сигнал до початку воєнних дій і хотіли оборонятись. Командира потопленого крейсера і шербурзького префекта звільнено у відставку; спеціальна комісія з'ясовує, як поводяться з саламандрами на підводних будівництвах їхні роботодавці, і в майбутньому за цим буде встановлено пильний нагляд. Уряд глибоко сумує за людськими жертвами. Юні національні герої П'єр Кажюс, Марсель Берар і Луї Кермадек будуть посмертно нагороджені орденами й поховані коштом держави, а їхнім батькам призначать почесну пенсію. В вищому командуванні французького військово-морського флоту відбудуться значні зміни. Як тільки уряд матиме змогу подати детальніші відомості, він поставить у парламенті питання про довіру.

Потім кабінет міністрів оголосив, що починає чергове засідання.

Тим часом газети — залежно від свого політичного забарвлення — вимагали карального, винищувального, колонізаційного або хрестового походу проти саламандр, генерального страйку, відставки уряду, арешту власників водно-будівельних підприємств, комуністичних проводирів та агітаторів та ще багато таких рятівних заходів. Коли розійшлася чутка про те, що, можливо, будуть закриті морські порти й кордони, люди кинулись гарячково накуповувати запаси продовольства, і ціни на всі товари стрімко полізли вгору; у промислових містах спалахнули заворушення через дорожнечу; біржу закрили на три дні. Одне слово, склалась найкритичніша і найнебезпечніша ситуація за останні три місяці. Та все врятувало дуже розумне втручання міністра сільського господарства Монті. Він розпорядився, щоб на узбережжях Франції двічі на тиждень висипали в море для саламандр кількасот вагонів яблук — коштом держави, звісна річ. Така постанова дуже сподобалася саламандрам, та й садівників у Нормандії й інших провінціях заспокоїла. Але пан Монті пішов і далі: оскільки уряд давно вже мав клопіт із глибоким, серйозним невдоволенням у виноградарських краях через труднощі зі збутом вина, міністр наказав видавати саламандрам порядком державної допомоги по півлітра білого вина на день. Саламандри спершу не знали, що їм робити з тим вином, бо від нього їх нападав сильний пронос, і виливали його в море; але з часом, очевидно, звикли до нього, і було спостережено, що від-

тоді французькі саламандри стали завзятіше паруватися, а їхня плодючість, навпаки, зменшилась. Так одним замахом були розв'язані сільськогосподарська проблема й конфлікт із саламандрами; грізне напруження вляглось, і коли незабаром виникла нова урядова криза через фінансовий скандал, пов'язаний з ім'ям пані Теплер, спритний і рішучий пан Монті став у новому кабінеті морським міністром.

3. Інцидент у Ла-Манші

Після цих подій не забарились нові. Одного дня бельгійський пасажирський пароплав «Уденбург» плив з Остенде до Ремсгейта. Саме посередині Па-де-Кале вахтовий офіцер помітив, що за півмилі на південь від звичайного курсу судна «у воді щось робиться»; а що він не міг розгледіти, чи не потопає там хтось, то наказав скерувати судно до того місця, де вода аж бурхала. Близько двохсот пасажирів побачили з навітряного борту загадкове видовище: то тут, то там шугали прямовисно вгору водяні стовпи, якісь чорні тіла скидались над водою, і вся поверхня моря метрів на триста в поперечнику шалено вирувала й клекотіла. А з глибини чути було гучний гуркіт і стугін. «Неначе під водою вибухав невеликий вулкан». Коли «Уденбург» повільно наблизився до того місця, несподівано метрів за десять перед пароплавом знялась величезна крута хвиля й загримів страшний вибух. Увесь пароплав аж підкинуло; на палубу ринула злива гарячої води, майже окропу, а на ніс судна гепнулось якесь велике чорне тіло, що корчилось і пронизливо верещало. То була покалічена, ошпарена саламандра. Вахтовий офіцер скомандував задній хід, щоб судно не ввігналося в саму середину того пекла вибухів, але вони вже загриміли з усіх боків, і поверхня моря вкрилася шматками порозриваних трупів саламандр. Нарешті «Уденбург» повернув і повним ходом поплив на північ, утікаючи. В ту хвилину метрів за шістсот позаду судна гримонув ще страшніший вибух, і гігантський стовп води та пари злетів угору метрів на сто. «Уденбург» попрямував до Гаріджа, посилаючи в ефір радіограму-попередження: «Увага, увага, увага! На лінії Остенде — Ремсгейт дуже небезпечні підводні вибухи. Що там таке, не знаємо. Радимо всім суднам пливти іншим курсом!» Тим часом у морі й далі

гуркотіло та бурхало, наче під час маневрів флоту; але за стовпами води та пари нічого не було видно. А з Дувра й Кале вже мчали туди торпедні катери та есмінці й летіли ескадрильї військових літаків. Та поки дістались туди, то побачили тільки, що вода каламутна від жовтого намулу і всіяна глушеною рибою та порозриваними саламандрами.

Спершу пішла чутка про вибухи якихось мін у Ла-Манші; та коли обидва береги протоки Па-де-Кале заблокували військовими частинами, а англійський прем'єр, учетверте в історії людства перервавши свій уїкенд, у суботу ввечері поквапно вернувся до Лондона, почали здогадуватися, що йдеться про подію надзвичайної міжнародної ваги. Газети поширювали найтривожніші поголоски, але цього разу вони дивовижним чином далеко відставали від дійсності; ніхто й гадки не мав, що протягом кількох критичних днів Європа, а з нею й увесь світ були на грані війни. Лиш через кілька років, коли член тодішнього британського уряду сер Томас Малбері провалився на виборах до парламенту й через це опублікував свої політичні мемуари, стало можливо дізнатися, що ж, власне, скоїлось тоді; але в той час це вже нікого не цікавило.

А суть справи полягала, коротко кажучи, ось у чому: і Франція, і Англія почали кожна зі свого боку споруджувати в Ла-Манші підводні фортеці, якими на випадок війни можна було б перекрити всю протоку. Звичайно, потім обидві держави обвинувачували одна одну в тому, що першою, мовляв, почала інша. Але насправді, здається, обидві розпочали фортифікаційні роботи одночасно, боячись, що сусідня приязна держава встигне укріпитись раніше. Одне слово, під спокійною поверхнею протоки Па-де-Кале виростали одна навпроти одної дві велетенські підводні фортеці з важкими гарматами, торпедними апаратами, широкими замінованими смугами й усілякими найновітнішими вдосконаленнями, яких досяг на той час людський розум у мистецтві війни. З англійського боку в тій страхітній глибинній фортеці перебував гарнізон із двох дивізій важких саламандр і тисяч із тридцять робочих, а з французького — три дивізії добірних бойових саламандр.

Очевидно, того критичного дня на морському дні посеред протоки робоча колона британських саламандр наткнулась на саламандр французьких, і між ними сталось

якесь непорозуміння. Французька сторона твердила,що на її саламандр, коли ті мирно собі працювали, напали британські й почали відганяти їх геть; озброєні британські саламандри хотіли нібито забрати кількох французьких із собою, а ті, звичайно, опирались. Тоді британські військові саламандри заходились кидати на французьких робочих ручні гранати й стріляти по них з мінометів, і французьким довелось теж удатися до такої самої зброї. Французький уряд почуває себе змушеним зажадати від його величності короля Великобританії повної сатисфакції, звільнення спірної ділянки морського дна й запевнення, що таких інцидентів більше не буде.

У відповідь британський уряд особливою нотою повідомив уряд Французької республіки, що французькі військові саламандри проникли на англійську половину Ла-Маншу й збирались закладати там міни. Британські саламандри звернули їхню увагу на те, що це вже англійська територія, і тоді французькі, озброєні до зубів, почали закидати їх ручними гранатами; кілька британських робочих саламандр було вбито. Уряд його величності з великим жалем почуває себе змушеним вимагати від уряду Французької республіки повної сатисфакції й обіцянки, що в майбутньому французькі військові саламандри не заходитимуть на англійську половину Ла-Маншу.

Французький уряд на це заявив, що не може далі дозволяти, щоб сусідня держава споруджувала підводні укріплення в безпосередній близькості від берегів Франції. Що ж до непорозуміння на дні Ла-Маншу, то уряд республіки пропонує у відповідності з Лондонською конвенцією передати конфлікт на розгляд Гаазькому міжнародному судові.

Британський уряд відповів, що не може й не збирається ставити безпеку узбереж Англії в залежність від постанови якихось сторонніх органів. Як держава, що зазнала нападу, Англія знов категорично вимагає перепрошення, відшкодування втрат і гарантій на майбутнє. Водночас британський середземноморський флот, що стояв біля Мальти, відплив повним ходом у західному напрямку, а атлантичний флот дістав наказ зосередитись у Портсмуті і Ярмуті.

Французький уряд оголосив наказ про мобілізацію п'яти річних контингентів особового складу військово-морського флоту.

Здавалося, що жодна з обох держав уже не може поступитись; адже ясно було: йдеться ні про що інше, як про панування над усім Ла-Маншем. У цю критичну хвилину сер Томас Малбері з'ясував дивовижний факт: на англійському боці ніяких саламандр, ні робочих, ні військових немає взагалі (принаймні де-юре), бо на Британських островах і досі чинна видана ще урядом сера Семюела Мендевіля заборона використовувати на узбережжі чи в територіальних водах Британських островів хоч би одну-єдину саламандру. А тому британський уряд ніяк не міг офіційно заявляти, що французькі саламандри напали на англійських, і вся історія звелась до дріб'язкового питання, умисне чи помилково ступили французькі саламандри на дно британських територіальних вод. Органи влади Французької республіки пообіцяли з'ясувати це, а англійський уряд навіть не пропонував, щоб конфлікт подали на розгляд Гаазькому міжнародному судові. Потім британське й французьке адміралтейства домовилися, що між підводними укріпленнями в Ла-Манші залишиться нейтральна смуга завширшки п'ять кілометрів, і це надзвичайно зміцнило дружбу між обома державами.

4. Der Nordmolch[1]

Через кілька років після виникнення перших саламандрових колоній у Північному та Балтійському морях німецький дослідник д-р Ганс Тюрінг встановив, що балтійська саламандра — очевидно, завдяки впливові середовища — має деякі фізичні відмінності; вона нібито трохи світліша, ходить більш випростано, а її френологічний індекс свідчить, що голова в неї довша й вужча, ніж у інших саламандр. Цей різновид дістав назву der Nordmolch або der Edelmolch[2] (Andrias Scheuchzeri varietas nobilis erecta Thüring[3]). Тоді й німецька преса почала активно цікавитися балтійською саламандрою. Найбільше підкреслювалося те, що саме завдяки впливові німецького середовища ця саламандра розвинулась в особливий, расово вищий тип, який, безперечно, стоїть над усіма іншими саламандрами. Автори статей зневажливо писали

[1] Північна саламандра *(нім.)*.
[2] Благородна саламандра *(нім.)*.
[3] Andrias Scheuchzeri, благородний випростаний різновид Тюрінга *(лат.)*.

про дегенерованих середземноморських саламандр, недорозвинених фізично й морально, про диких тропічних саламандр і взагалі про варварських, нижчих, тваринних саламандр інших націй. «Від гігантської саламандри до німецької надсаламандри!» — таке було крилате гасло тих часів. Хіба первісною батьківщиною всіх саламандр була не німецька земля? Хіба їхньою колискою був не Енінген, де німецький учений д-р Йоганнес Якоб Шейхцер знайшов величний слід їхнього життя ще у верствах міоцену? Тож який може бути сумнів щодо того, чи первісний Andrias Scheuchzeri народився в давні геологічні епохи на германському грунті; а розпорошившися згодом по інших морях та кліматичних зонах, він заплатив за це еволюційним регресом і виродженням. Та тільки-но він знов оселився на землі своєї прабатьківщини, як до нього почав вертатись давній його образ: він стає благородною нордичною саламандрою Шейхцера, світлошкірою, випростаною і довгоголовою. Отже, лиш на німецькому грунті саламандри можуть вернутись до свого чистого найвищого типу — того, що його знайшов великий Йоганнес Якоб Шейхцер на відбитку в Енінгенській каменярні. А тому Німеччина потребує нових, довших берегів, потребує колоній, потребує світового океану, щоб повсюди в німецьких водах могли розвиватись нові покоління расово чистих, первісних німецьких саламандр. Нам потрібен новий простір для наших саламандр, писали німецькі газети; а щоб весь час нагадувати німецькому народові про цю потребу, в Берліні поставили розкішний пам'ятник Йоганнесові Якобу Шейхцерові. Великий учений був зображений з товстою книжкою в руці, а біля його ніг сиділа, випроставшись, благородна нордична саламандра й дивилась у далечінь, на неоглядні береги світового океану.

На відкритті цього національного пам'ятника, звичайно, були виголошені урочисті промови, які збудили надзвичайну увагу світової преси. «*Німеччина знову погрожує!*» — констатували, зокрема, в Англії. — Хоч ми вже й звичні до такого тону, та коли з офіційної нагоди говориться, що Німеччина потребує в наступні три роки п'ять тисяч кілометрів нових морських берегів, ми змушені відповісти якнайвідвертіше: «Ну що ж, спробуйте! Об британські узбережжя ви поламаєте зуби. Ми готові до відсічі, а за три роки підготуємося ще краще. Англія повинна мати й матиме стільки бойових суден, як дві

наймогутніші континентальні держави разом узяті; це співвідношення сил має лишитись назавжди непорушним. Коли хочете розпочати шалені перегони в морських озброєннях — що ж, нехай; жоден англієць не стерпить, щоб ми лишилися хоч на крок позаду».

«Ми приймаємо виклик Німеччини! — проголосив у парламенті перший лорд адміралтейства сер Френсіс Дрейк від імені уряду. — Хто простягне руку до будь-якого моря, той наткнеться на панцер наших бойових кораблів. Великобританія має досить сили, щоб відбити кожне зазіхання на свої острови й на береги своїх домініонів та колоній. За таке зазіхання ми вважатимемо й будівництво нових континентів, островів, фортець та авіабаз у кожному морі, хвилі якого обмивають хоч найменший клаптик британського узбережжя. Хай це буде осторогою кожному, хто зазіхне хоч на ярд морських берегів».

Після цього парламент дав згоду на будівництво нових військових суден і затвердив попередні асигнування на них у сумі півмільярда фунтів стерлінгів. То була справді вагома відповідь на спорудження провокаційного пам'ятника Йоганнесу Якобу Шейхцерові в Берліні; між іншим, на той пам'ятник витрачено всього дванадцять тисяч рейхсмарок.

На всі ці виступи блискучий французький журналіст маркіз де Сад, як правило, чудово поінформований, відповів так: «Британський лорд адміралтейства заявив, що Великобританія готова до всіх несподіванок. Дуже добре; але чи відомо вельможному лордові, що Німеччина в особі своїх балтійських саламандр має постійну й грізно озброєну армію — п'ять мільйонів навчених, професіональних бійців, яких вона може хоч і зараз кинути в бій під водою й на березі? До цього додайте ще з сімнадцять мільйонів саламандр технічної й тилової служби; вони будь-коли можуть виступити в ролі резервної або окупаційної армії. На сьогодні балтійська саламандра — найкращий у світі солдат; досконало підготована психологічно, вона бачить у війні своє справжнє й найвище покликання і в кожний бій піде з завзяттям фанатика, холодною розважністю техніка й страхітною дисциплінованістю щиро прусської саламандри.

Далі, чи відомо британському лордові адміралтейства, що Німеччина гарячково будує транспортні судна, які можуть узяти на борт цілу бригаду бойових саламандр одразу? Чи відомо йому, що вона будує сотні невеликих

підводних човнів з радіусом дії від трьох до п'яти тисяч кілометрів, екіпажі яких складатимуться з самих балтійських саламандр? Чи відомо йому, що вона влаштовує в різних місцях океану велетенські підводні резервуари для пального? І ще раз спитаємо: чи певен громадянин Британії, що його могутня країна *справді* добре підготована до будь-якої несподіванки?

Неважко уявити собі, — провадив маркіз де Сад, — яке значення матимуть у майбутній війні саламандри, озброєні підводними «бертами», мінометами й торпедами для блокади узбереж; запевняю вас, уперше в світовій історії не варто заздрити Англії, що вона лежить на островах. Та коли вже ми почали питати, то поцікавимося ще: чи відомо британському адміралтейству, що балтійські саламандри мають у руках таке, взагалі кажучи, мирне знаряддя, як пневматичне свердло? Це свердло, останнє слово техніки, за годину вгризається на десять метрів у найміцніший шведський граніт і на п'ятдесятшістдесят — у англійську крейду. (Це доведено спробами, які таємно провела німецька технічна експедиція вночі 11, 12 й 13 минулого місяця на англійському узбережжі між Гайтом і Фолкстоном, тобто просто під носом у Дуврської фортеці). Радимо нашим друзям за Ла-Маншем, хай самі підрахують, за скільки тижнів Кент або Ессекс може бути продірявлений із-під води, немов головка сиру. Досі британський остров'янин стурбовано поглядав на небо, гадаючи, що тільки звідти може впасти згуба на його квітучі міста, на його Англійський банк, на мирні котеджі, такі затишні у вічнозеленій облямівці з плюща. Тепер хай він краще прикладе вухо до землі, на якій граються його діти: чи не почує він сьогодні або завтра, як скрегочуть, вгризаючись глибше й глибше, невтомні й страшні свердла саламандр, пробиваючи дорогу для вибухових зарядів нечуваної сили? Вже не війна в повітрі, а підводна й підземна війна — останнє слово нашої доби. Ви чули самовпевнені слова, що пролунали з капітанського містка гордого Альбіону; так, поки що це могутній корабель, що здіймається на хвилях і панує над ними. Але чи не можуть колись ці хвилі зімкнутись над розбитим судном, що поринає в морські глибини? Чи не краще заздалегідь дати відсіч цій загрозі? Бо через три роки буде запізно!»

Ця осторога блискучого французького журналіста страшенно розтривожила Англію; незважаючи на урядові спро-

стовання, людям по всій країні чувся скрегіт саламандрових свердл. Німецькі офіційні кола, звичайно, категорично заперечували всі твердження цитованої вище статті, оголошуючи її від початку до кінця злісним підбурюванням і ворожою пропагандою; та водночас на Балтійському морі відбувались великі комбіновані маневри німецького флоту, сухопутних збройних сил і військових саламандр. Під час цих маневрів саперні загони саламандр перед очима військових аташе з інших країн підірвали ділянку просвердлених з-під води піщаних дюн поблизу Рюгенвальде, площею шість квадратних кілометрів. Розповідали, що то було грандіозне видовище: спочатку земля з грізним стугоном здибилась, «мов крига в льодохід», а потім злетіла вгору гігантською хмарою з диму, піску та каміння. Зробилось темно, майже як уночі, піднятий у повітря пісок осипався на землю трохи не на сто кілометрів навкруг, а за кілька днів піщаний дощ випав на Варшаву. В земній атмосфері після цього чудового вибуху лишилося стільки завислого дрібного піску й пилу, що аж до кінця того року в усій Європі вечірні заграви були надзвичайно гарні — вогненні, криваво-червоні; таких гарних заграв доти й не бачили.

Підірвану ділянку узбережжя залило море; затоку, що утворилась, назвали Шейхцеровим морем, і туди плавом попливли екскурсії школярів, що бадьоро виспівували популярний гімн саламандр:

SOLCHE ERFOLCHE ERREICHEN
NUR DEUTSCHE MOLCHE[1]

5. Вольф Мейнерт пише свою книжку

Мабуть, саме щойно згадані прекрасні й трагічні вечірні заграви надихнули кенігсберзького філософа-відлюдника Вольфа Мейнерта написати свій монументальний твір «Untergang der Menschheit»[2]. Ми уявляємо собі його мов живого, як він ходить по морському березі, простоволосий, у розмаяному плащі, і захопленими очима дивиться на повінь вогню й крові, що заливає більше ніж половину неба. «Так, — шепоче він в екстазі, — так, пора

[1] Лиш німецькі саламандри знають успіхи такі *(нім.)*.
[2] «Занепад людства» *(нім.)*.

вже писати післямову до історії людства!» І він написав ту післямову.

Трагедія людського роду закінчується, так почав Вольф Мейнерт. Хай не обманює нас його гарячкова заповзятливість і технічний добробут: це тільки сухотні рум'янці на обличчі істоти, вже позначеної печаттю смерті. Ще ніколи людство не знало такої високої життєвої кон'юнктури, як тепер; але знайдіть мені хоч одну людину, що була б щаслива; покажіть мені хоч один суспільний клас, що був би задоволений, або націю, що не почувала б загрози своєму існуванню. Серед усіх ударів цивілізації, серед крезівської рясноти духовних і матеріальних благ усіх нас дедалі більше опановує невідчепне почуття непевності, пригніченості й неспокою. І Вольф Мейнерт з нещадною гостротою аналізував душевний стан нинішнього світу — цю суміш страху й ненависті, недовіри й манії величності, цинізму й слабодухості. Одне слово — зневіра, коротко підсумовував Мейнерт. Типові ознаки кінця. Моральна агонія.

Постає питання: чи людина здатна бути щасливою і чи була вона коли здатна до цього? Конкретна людина — безперечно, як і кожна жива істота; але людство — аж ніяк. Усе нещастя людей у тому, що вони змушені були стати людством, або в тому, що вони стали ним занадто пізно, коли вже були непоправно диференційовані на нації, раси, релігії, стани й класи, на багатих і бідних, освічених і темних, на гнобителів і пригноблених. Зженіть в один табун коней, вовків, овець і котів, лисиць і сарн, ведмедів і кіз, зачиніть їх у одній загороді й примусьте жити в цьому безглуздому стовпищі, яке ви назвете Суспільством, і дотримуватися правил співжиття; це буде нещасливий, незадоволений, фатально порізнений табун, у якому жодне боже створіння не почуватиме себе добре. Це цілком точний образ того великого й безнадійно неоднорідного табуна, який називається людством. Нації, стани й класи не можуть довгий час жити вкупі, не докучаючи й не заважаючи одні одним аж до нестерпності; вони можуть жити або в постійному відособленні одні від одних — що було можливо, лиш поки у світі було досить місця, — або ж у ворожнечі, в боротьбі між собою не на життя, а на смерть. Для біологічних людських єдностей, таких як раса, нація чи клас, існує лиш один природний шлях до щасливої, нічим не порушуваної однорідності: звільнити місце для себе, винищивши всіх інших. Це

якраз те, чого людський рід не здогадався зробити вчасно. Бо тепер уже запізно робити це. Ми напридумували собі забагато доктрин та зобов'язань, якими охороняємо «інших», замість того щоб їх позбутися. Вигадали моральні кодекси, людські права, угоди, закони, рівність, гуманність і ще бозна-що; створили фікцію людства, яке об'єднує нас із «іншими» в якійсь уявній вищій єдності. Яка фатальна помилка! Ми порушили велику природну передумову будь-якої спільності: те, що тільки однорідне суспільство може бути щасливим. І це цілком досяжне благо ми віддали в жертву великій, але нездійсненній мрії: створити *одне* людство з *одним* суспільним ладом із усіх людей, націй, класів і рівнів життя. Це була благородна дурниця. Це була на свій лад єдина гідна шани спроба людини піднестись над собою. І за цей найвищий злет свого ідеалізму людський рід тепер платить розпадом, якого вже не можна зупинити.

Процес, у ході якого людина пробує якось організувати себе в людство, давній, як сама цивілізація, як перші закони й перші людські громади; і коли за стільки тисячоліть ми врешті досягли лиш того, що прірви між расами, націями, класами й світоглядами стали такі бездонні, як тепер, то не заплющуймо вже очей на те, що фатальна історична спроба створити з усіх людей сяке-таке людство зазнала остаточної й трагічної невдачі. Власне, ми вже починаємо це усвідомлювати, і звідси всі спроби та плани привести людське суспільство до єдності в інший спосіб: радикальним чином звільнивши місце тільки для *однієї* нації, *одного* народу або *однієї* релігії. Але хто може сказати, наскільки глибоко ми вже заражені невигойною хворобою диференціації? Раніше чи пізніше кожна начебно однорідна цілість неминуче розпадеться й стане неоднорідним скупченням різних інтересів, сторін, станів тощо, які будуть або придушувати одні одних, або знов страждати від свого співжиття. Виходу немає. Ми рухаємось по зачарованому колу; але розвиток не може довіку кружляти по колу. Про це подбала сама природа, звільнивши на світі місце для саламандр.

Це не випадковість, розмірковував далі Вольф Мейнерт, що саламандри вийшли на шлях розквіту саме тоді, коли хронічна хвороба людства, цього гігантського організму, що погано зрісся і весь час розпадається, перейшла в агонію. Коли не рахувати неістотних відхилень, саламандри являють собою єдину велетенську й однорідну

цілість; у них поки що не сформувалися власні глибоко диференційовані народи, мови, нації, держави, релігії, класи чи касти; серед них нема панів і рабів, вільних і невільних, багатих і бідних; правда, між ними є відмінності, породжені поділом праці, але в суті своїй це однорідна, суцільна, так би мовити, складена з однакових зернят маса, в усіх своїх частинах однаково примітивна біологічно, однаково бідно обдарована природою, однаково уярмлена, з однаково низьким життєвим рівнем. Послідущий негр або ескімос живе в незрівнянно кращих умовах, користується безмежно більшими матеріальними й культурними багатствами, ніж оті мільярди цивілізованих саламандр. А проте нема ніяких ознак, які свідчили б, що саламандри від цього страждають. Навпаки. Ми бачимо, що їм просто непотрібне ніщо з того, в чому люди шукають полегкості й розради від метафізичного жаху і туги, навіяної життям; вони обходяться без філософії, без віри в загробне життя й без мистецтва; не знають, що таке фантазія, гумор, містика, гра, мрія; вони абсолютні реалісти. Нам, людям, вони так само чужі, як мурахи або оселедці, й відрізняються від них лиш тим, що пристосувалися до іншого життєвого середовища — до людської цивілізації. Вони угніздились у ній так, як собаки угніздилися в людських оселях; вони не можуть без неї жити, але не перестали від цього бути тим, чим вони є: дуже примітивною і мало диференційованою родиною тварин. Їм досить жити й розмножуватися; вони можуть бути навіть щасливі, бо їх не бентежить почуття нерівності між собою. Вони однорідні, і все. А тому вони одного чудового дня — так, *будь-якого дня* можуть легко здійснити те, що не могли здійснити люди: єдність свого виду в усьому світі, своє всесвітнє суспільство, одне слово — всесвітнє царство саламандр. Того дня скінчиться тисячолітня агонія людського роду. На нашій планеті не вистачить місця для двох принципів, які намагаються оволодіти світом. Один муситиме поступитись. Котрий — ми вже знаємо.

Тепер на земній кулі є близько двадцяти мільярдів цивілізованих саламандр, тобто в десять разів більше, ніж людей; із цього з біологічною необхідністю й за логікою історії випливає, що саламандри, досі поневолені, повинні будуть визволитись; будучи однорідними, вони муситимуть об'єднатись; а ставши в такий спосіб найбільшою силою, яку будь-коли бачив світ, вони неминуче захоплять

владу над світом. Гадаєте, вони будуть такі дурні, що пощадять тоді людину? І повторять її історичну помилку, якої вона припускалася споконвіку, намагаючись підкорити собі переможені нації й класи, замість того, щоб винищити їх, та з егоїзму весь час створюючи нові відмінності між людьми, а потім з великодушності та ідеалізму силкуючись ті відмінності перебороти? Ні, такого історичного безглуздя саламандри не припустяться, вигукував Вольф Мейнерт, хоч би вже через те, що я остережу їх своєю книжкою! Вони стануть спадкоємцями всієї людської цивілізації; їм попаде в руки все, що ми робили чи пробували робити, прагнучи заволодіти світом; але вони були б ворогами самим собі, якби разом з цією спадщиною захотіли прийняти й нас. Коли вони хочуть зберегти свою однорідність, то повинні позбутися людей. Якби вони не зробили так, то ми рано чи пізно заразили б їх своєю руйнівною схильністю створювати відмінності й страждати від них. Але цього можна не боятися: нині жодне створіння, яке продовжуватиме далі історію людства, вже не повторюватиме його самовбивчих безумств.

Нема сумніву, що світ саламандр буде щасливіший, ніж був людський; він буде одностайний, однорідний, підвладний одному духові. Саламандри не різнитимуться між собою мовою, поглядами, релігією та життєвими потребами. Між ними не існуватиме ні культурної, ні класової нерівності — лише поділ праці. Ніхто не буде ні паном, ні рабом, бо всі служитимуть лиш Великому Саламандровому Загалові, який буде богом, владарем, роботодавцем і духовним вождем. Буде лиш одна нація і один рівень. І це буде кращий, досконаліший світ, ніж був наш. Це буде єдиний можливий Щасливий Новий Світ. Звільнімо ж місце для нього; людство, що вже згасає, не може зробити нічого більше, як тільки прискорити свій кінець — і надати йому трагічної краси, поки ще не запізно і для цього.

Ми викладаємо тут погляди Вольфа Мейнерта в по змозі приступній формі, усвідомлюючи, що від цього вони значною мірою втрачають ту силу й глибину, якими свого часу загіпнотизували всю Європу, а особливо молодь, що захоплено прийняла віру в занепад і недалекий кінець людства. Правда, уряд німецького рейху наклав заборону на вчення Великого Песиміста через деякі політичні

висновки, що з нього випливали, і Вольфові Мейнерту довелось тікати до Швейцарії; одначе весь культурний світ задоволено прийняв Мейнертову теорію про занепад людства; його книжка (обсягом 632 сторінки) була випущена всіма мовами світу й розповсюджена в багатьох мільйонах примірників і серед саламандр.

6. Ікс попереджує

Очевидно, не без впливу пророчої книжки Мейнерта літературний і мистецький авангард у культурних центрах проголосив: «Після нас хай прийдуть саламандри! Майбутнє належить саламандрам. Саламандри — це культурний переворот. Хай у них нема свого мистецтва; та принаймні вони не обтяжені ідіотськими ідеалами, зашкарублими традиціями й усім отим трухлявим, нудним педантським мотлохом, який називали поезією, музикою, архітектурою, філософією і взагалі культурою, — спорохнілі старечі слова, від яких із душі верне. Тим краще, що вони досі не заразились пережовуванням віджилого людського мистецтва: ми створимо для них нове. Ми, молодь, пробиваємо дорогу майбутньому всесвітньому саламандризмові; ми хочемо бути першими саламандрами, ми — саламандри завтрашнього дня!»

Так народився в поезії молодий напрям «саламандріанців», виникла тритонічна (на три тони) музика й пелагічний живопис, що надихався багатством форм світу медуз, морських зірок та поліпів. Крім того, в берегових спорудах саламандр відкрили нове джерело краси й монументальності. «Нам остобісіла природа! — лунало з усіх боків. — Дайте нам замість давніх хаотичних скель гладенькі бетонні береги! Романтика вмерла; майбутні континенти будуть окреслені прямими лініями й перероблені на сферичні трикутники та ромби. На місце давнього геологічного світу має прийти світ геометричний». Одне слово, з'явилося щось новітнє, щось гідне прийдешності, нові духовні сенсації й маніфести нової культури. А ті, хто не здогадався вчасно ступити на шлях майбутнього саламандризму, з прикрістю відчували, що прогавили свої шанси, і мстилися за це, проповідуючи чисту людськість, повернення до людини й до природи та інші реакційні тенденції. У Відні обсвистали концерт тритонічної музики, в паризькому Салоні Незалежних хтось невідо-

мий порізав ножем пелагічну картину, що називалась «Capriccio en bleu»[1]; одне слово, саламандризм переможно й невтримно простував уперед.

Звичайно, не бракувало й ретроградських голосів, що виступали проти «саламандроманії», як казано тоді. Найпослідовнішим із цього погляду був анонімний англійський памфлет, що вийшов під назвою «Ікс остерігає». Ця брошура розійшлась чималим тиражем, але, хто її автор, так і не було з'ясовано; багато людей вважали, що її написав якийсь високий церковний сановник — адже в англійській мові літера X (ікс) уживається як скорочення імені Христа. У першому розділі автор наводив статистичні дані про саламандр, перепрошуючи за можливу неточність цих даних. Так, навіть оцінка загальної кількості всіх саламандр дуже коливається; чи то їх у сім разів більше, ніж людей, чи то аж у двадцять. Так само непевні наші відомості про те, скільки мають саламандри під водою заводів, нафтових свердловин, плантацій водоростей, вугрових ферм, скільки вони використовують гідроенергії та енергії інших природних джерел; ми не маємо навіть приблизних даних про те, яка виробнича потужність їхньої промисловості; а найменше відомо нам, як стоїть справа з озброєнням саламандр. Ми, правда, знаємо, що в ужитку металів, деталей машин, вибухових речовин і багатьох хімікалій саламандри залежать від людей; та, з одного боку, всі держави старанно приховують, яку зброю і скільки іншої продукції постачають вони саламандрам, а з другого — навдивовижу мало відомо нам про те, що, власне, виробляють саламандри в морських глибинах із напівфабрикатів і сировини, купованої в людей. Певне тільки одне: саламандри й не бажають, щоб ми це знали. Останніми роками загинуло — втоплено чи задушено — стільки водолазів, спущених на дно моря, що цього не можна вже пояснити чистою випадковістю. Це, безперечно, тривожна ознака як з промислового, так і з воєнного погляду.

Звичайно, важко уявити собі, — провадив Ікс у дальших розділах, — щб могли б чи хотіли б саламандри відібрати в людей. Вони не можуть жити на суходолі, а ми ніяким способом не можемо перешкодити їм жити посвоєму під водою. Наше і їхнє життєве середовище чітко й навіки розмежовані. Правда, ми жадаємо від них вико-

---

[1] «Блакитна примха» *(італ. і франц.)*.

нання певних робіт; зате ж годуємо більшість їх і постачаємо їм матеріали й товари, яких вони без нас не мали б зовсім — наприклад, метали. Та коли й не існує практичних підстав для якогось антагонізму між нами й саламандрами, є, сказати б, метафізичне протистояння: істотам земної поверхні протистоять істоти глибинні; істотам денним — нічні; світлій і сухій землі — темні безодні вод. Тепер межа між землею й водою стала якась ніби різкіша: *наша* земля межує з *їхньою* водою. Ми б могли довіку чудово жити з ними поряд і тільки обмінюватися певними послугами й виробами; але важко позбутися гнітючого почуття, що так, мабуть, не вийде. Чому? Я не можу точно назвати вам причину, але це почуття є; це щось ніби передчуття, що колись води самі повстануть проти землі, щоб з'ясувати: хто кого?

Признаюся, що цей мій страх трохи ірраціональний,— провадив далі Ікс,— але мені дуже полегшало б на серці, якби саламандри висунули якісь вимоги до людства. Тоді з ними принаймні можна було б домовлятись, укладати різні угоди, йти на компроміси; але їхнє мовчання страшне. Я боюсь їхньої незрозумілої стриманості. Вони могли б, наприклад, зажадати для себе певних політичних пільг; щиро кажучи, законодавство щодо саламандр в усіх державах більш-менш застаріле і вже негідне таких цивілізованих і таких сильних своїм числом істот. Годилось би встановити нові права й обов'язки саламандр, і то сприятливіші для них; можна б домовитись про якусь міру автономії для саламандр; було б справедливо поліпшити умови їхньої праці й повніше винагороджувати її. В багатьох відношеннях можна б поліпшити їхню долю, *якби тільки вони цього вимагали.* Далі, ми могли б піти на деякі поступки перед ними, як компенсації зажадавши й від них певних зобов'язань; так можна виграти щонайменше кілька років. Одначе саламандри нічого не вимагають; вони тільки підвищують продуктивність своєї праці й збільшують замовлення, і ми нарешті вже повинні спитати себе, до чого те й друге дійде. Колись говорили про жовту, чорну або червону небезпеку; але то були принаймні люди, а щодо людей ми сяк-так можемо собі уявити, чого вони хочуть. Та хоч ми й не маємо ще уявлення, від чого, власне, буде змушене оборонятися людство; треба ясно усвідомити бодай одне: коли на одному боці стоятимуть саламандри, то на другому стоятиме *все* людство.

Люди проти саламандр! Час уже нарешті сформулювати цю тезу. Адже, по щирості кажучи, кожна нормальна людина інстинктивно ненавидить саламандр, гидує ними — і боїться їх. На все людство впала якась крижана тінь жаху. Бо чим іще пояснити те несамовите ласолюбство, ту невситиму жадобу розваг і насолод, ту оргію розбещеності, які опанували наших сучасників? Такого занепаду моралі не знали з тих часів, коли над Римською імперією вже нависала варварська навала. Це не тільки наслідки небувалого матеріального добробуту, а й відчайдушне намагання заглушити страх перед розкладом і загибеллю. Швидше останній келих, поки не настав кінець! Яка ганьба, яке безумство! Здається, наче бог у своєму грізному милосерді дає згнити націям і класам, що котяться до згуби. Хочете прочитати вогненне «мене, текел, фарес», написане над вселюдським бенкетом? Подивіться на світляні написи, що цілими ночами сяють на стінах розпусних міст. Із цього погляду ми, люди, вже наближаємось до саламандр: ми живемо більше вночі, ніж удень.

Якби хоч ті саламандри не були такі жахливо пересічні, пригнічено казав Ікс. Авжеж, вони більш-менш окультурені, але від того стали ще обмеженіші, бо засвоїли з людської цивілізації тільки те, що є в ній пересічного, утилітарного, механічного, шаблонного. Вони стоять поруч людства, як учень Вагнер поруч Фауста; навчаються з тих самих книжок, що й Фауст-людство, із тією тільки різницею, що для них цього вистачає і їх не гризуть ніякі сумніви. Найжахливіше те, що вони розмножили цей перейнятливий, тупуватий і самовдоволений тип цивілізованої посередності в масових масштабах, у мільйонах і мільярдах однакових екземплярів; а втім, ні, я помиляюсь: найстрашніше те, що вони досягли таких успіхів. Вони навчились користуватися машинами й цифрами, і виявилося — цього досить, щоб стати володарями свого світу. Вони знехтували в людській цивілізації все, що в ній є нецілеспрямованого, пов'язаного з грою, фантазією, старовиною, і тим самим викинули з неї все, що в ній є людського, а засвоїли тільки її голу практичну, технічну, утилітарну частину. І ця жалюгідна карикатура на людську цивілізацію буйно процвітає; вона споруджує дива техніки, оновлює нашу стару планету і врешті починає гіпнотизувати саме людство. Фауст хоче вчитись у свого учня й слуги таємниць

успіху й посередності. Людству лишається або зітнутися з саламандрами в небезпечній битві не на життя, а на смерть, або неминуче осаламандритись. Щодо мене, меланхолійно закінчував Ікс, то я б волів бачити перше.

Отже, провадив невідомий автор, Ікс попереджує вас. Ще є змога скинути з себе те холодне й слизьке кільце, що стискає нас. Ми повинні спекатись саламандр. Їх уже забагато; вони озброєні й можуть обернути проти нас бойову силу, про могутність якої ми не знаємо майже нічого. Але навіть їхня численність і сила не така небезпечна для нас, як їхня переможна, тріумфальна неповноцінність. Я не знаю, чого нам треба боятися більше: чи їхньої людської цивілізованості, чи їхньої звірячої, холодної, підступної жорстокості; але те й друге в сукупності складає щось настільки жахливе, майже сатанинське, що годі уявити його. В ім'я культури, в ім'я християнства й людства ми повинні звільнитись від саламандр.

І анонімний апостол вигукував:

БОЖЕВІЛЬНІ, ПЕРЕСТАНЬТЕ НАРЕШТІ ГОДУВАТИ САЛАМАНДР!

Перестаньте давати їм роботу, відмовтесь від їхніх послуг, облиште їх, нехай перебираються куди хочуть і там живляться самі, як інші жителі вод! Природа сама вже якось дасть собі раду з їх надлишком; аби тільки люди, людська цивілізація й людська історія *не працювали далі на саламандр!*

І перестаньте постачати їх зброєю, припиніть забезпечення їх металами та вибуховими речовинами, не посилайте їм більше наших машин і товарів! Тоді ви не будете давати тиграм зуби, а зміям отруту; не будете розпалювати вулкани й розламувати греблі, відкриваючи шлях повені. Забороніть це постачання в усіх морях, поставте саламандр поза законом, проклянїть їх і відлучіть від нашого світу,

СКЛИЧТЕ ЛІГУ НАЦІЙ ПРОТИ САЛАМАНДР!

Хай усе людство готується обороняти своє існування зі зброєю в руках; хай з ініціативи Ліги націй, шведського короля або папи римського збереться всесвітня конференція всіх цивілізованих держав і створить всесвітній союз чи принаймні об'єднання всіх християнських націй проти

саламандр! Настала вирішальна мить, коли під страхітливим тиском саламандрової загрози й людської відповідальності може вдатися те, для чого було замало світової війни з усіма її незліченними жертвами: утворення Сполучених Штатів Світу! Дай боже! Якби *це* вийшло, тоді б саламандри з'явились у світ не даремно, а були б знаряддям божим.

Цей патетичний памфлет викликав жваві відгуки серед найширшої публіки. Літні дами насамперед погоджувалися з тим, що настав небувалий занепад моральності. Натомість у економічних рубриках газет цілком слушно нагадувалося, що торгівлю з саламандрами не можна обмежувати, бо це викликало б значний спад виробництва й тяжку кризу в багатьох галузях промисловості. Та й сільське господарство тепер значною мірою залежить від величезного збуту кукурудзи, картоплі та інших продуктів для годівлі саламандр; і якби їх кількість зменшилася, дуже різко впали б ціни на продовольчому ринку, а це поставило б хліборобів на грані руїни. Що ж до Ліги націй проти саламандр, то всі впливові політичні інстанції твердили, що вона була б зайвою: адже ми вже маємо, по-перше, Лігу націй, а по-друге — Лондонську конвенцію, в якій приморські держави зобов'язались не постачати своїх саламандр важким озброєнням. Та й нелегко вимагати такого роззброєння від держави, яка не має певності, чи інша приморська держава не озброює потай своїх саламандр, підвищуючи тим свій військовий потенціал на шкоду сусідам. Так само жодна держава й жодний континент не можуть присилувати своїх саламандр, щоб вони кудись переселилися — хоч би вже через те, що так вони небажаним чином піднесли б, по-перше, збут промисловості й сільськогосподарської продукції інших держав чи континентів, а по-друге — їхню військову могутність. І таких заперечень, з якими мусила погодитись кожна розумна людина, було наведено багато.

А проте памфлет «Ікс остерігає» справив на людство неабиякий вплив. Майже в усіх країнах почав ширитись рух проти саламандр, виникали Спілки боротьби з саламандрами, Клуби антисаламандристів, Комітети захисту людства й багато інших організацій такого типу. Делегатів-саламандр у Женеві обсипали лайкою, коли вони йшли на тисяча двісті тринадцяте засідання Комісії для вивчення Саламандрового Питання. На дощаних огоро-

жах понад морськими узбережжями стали з'являтись погрозливі написи, як-от: «Смерть саламандрам», «Геть саламандр» тощо. Багато саламандр закидали камінням, і жодна з них уже не наважувалась вистромити голову з води вдень. Одначе з *їхнього* боку не було ніяких виявів протесту чи спроб дати відсіч. Вони були просто невидимі, принаймні вдень, і люди, що зазирали через їхні огорожі, бачили тільки безкрає море, що байдуже шуміло. «Ти ба, які паскуди, — казали люди з ненавистю. — Навіть не показуються».

І в цій гнітючій тиші загримів так званий

ЗЕМЛЕТРУС У ЛУЇЗІАНІ.

7. Землетрус у Луїзіані

11 листопада о першій годині ночі в Нью-Орлеані відчули сильний підземний поштовх. У негритянських кварталах завалилось кілька халуп; люди в паніці вибігали надвір, але поштовх не повторився, тільки раптом налетів ревучий шквал, що потрощив шибки й позривав дахи в негритянських завулочках. Кілька десятків людей загинуло. Потім линула злива з багнюки.

Поки орлеанські пожежники поспішали на допомогу до найдужче поруйнованих районів, телеграфні апарати вистукували телеграми з Морган-Сіті, Плакміна, Батон-Ружа і Лафайєта: «SOS! Пришліть рятувальні загони. Нас майже змело землетрусом і ураганом; дамби на Міссісіпі ось-ось прорвуться; пришліть негайно саперів, санітарні машини і всіх чоловіків, здатних працювати!» З Форт-Лівінгстона надійшов тільки лаконічний запит: «Алло, і у вас така сама халепа?» Потім одержано телеграму з Лафайєта: «Увага! Увага! Найтяжчі руйнування в Нью-Айбірії. Сполучення між Нью-Айбірією й Морган-Сіті, здається, перерване. Пошліть туди допомогу!» Після цього зателефонували з Морган-Сіті: «Сполучення з Нью-Айбірією немає. Мабуть, пошкоджено шосе й залізницю. Пошліть пароплави й літаки до затоки Вермільйон! Нам уже нічого не потрібно. У нас близько тридцяти душ загинуло і сто поранено». Потім надійшла телеграма з Батон-Ружа: «Нас повідомили, що найгірше в Нью-Айбірії. Подбайте насамперед про Нью-Айбірію. Сюди пришліть тільки людей, але скоріш, бо у нас дамби прорвуться.

Робимо, що можемо». Тоді знов телефон: «Алло, алло, Шрівпорт. Накодочес, Александрія послали рятувальні поїзди до Нью-Айбірії. Алло, алло, Мемфіс, Вінона, Джексон посилають поїзди через Нью-Орлеан. Автомобілі везуть людей до дамб у Батон-Ружі». І знов: «Алло, говорить Паскагула. У нас кілька загиблих. Чи потрібна допомога?»

Тим часом пожежні та санітарні машини й поїзди з допомогою вже їхали на Морган-Сіті, Паттерсон і Франклін. Після четвертої години ранку надійшло перше точніше повідомлення: залізнична колія між Франкліном і Нью-Айбірією, за сім кілометрів на захід від Франкліна, затоплена: очевидно, внаслідок землетрусу там виникла глибока розколина, з'єднана з затокою Вермільйон, і в неї ринуло море. Наскільки пощастило з'ясувати досі, розколина тягнеться від затоки Вермільйон на схід — північний схід, поблизу Франкліна звертає на північ, перетинає озеро Гренд-лейк, а потім тягнеться далі на північ аж до лінії Плакмін—Лафайєт, де закінчується в пересохлому озерці. Відгалуження розколини з'єднує Гренд-лейк із Наполеонвільським озером, що лежить далі на захід. Загальна довжина розколини — близько вісімдесяти кілометрів, ширина — від двох до одинадцяти. Очевидно, тут був епіцентр землетрусу. Можна назвати величезним щастям те, що ця розколина обминула всі великі населені пункти. Одначе число людських жертв, як видно, значне. У Франкліні випало шістдесят сантиметрів багнюки, в Паттерсоні — сорок п'ять сантиметрів. Люди з-над затоки Ачафалайя розповідали, що під час поштовху море відступило кілометрів на три, а потім ринуло на берег стіною тридцять метрів заввишки. Слід побоюватися, що на узбережжі загинуло багато людей. Зв'язку з Нью-Айбірією так ще й не відновлено.

Врешті до Нью-Айбірії дістався з заходу накодочеський поїзд; перші повідомлення, послані кружним шляхом через Лафайєт і Батон-Руж, були жахливі. Вже за кілька кілометрів до Нью-Айбірії поїзд мусив зупинитись, бо колія була занесена багном. Утікачі розповідали, що кілометрів за два на схід від міста, очевидно, вибухнув грязьовий вулкан, що за одну мить вивергнув силу-силенну рідкої холодної багнюки; коли вірити їм, та багнюка затопила все місто. Добиратись туди в темряві, під зливою було неможливо. Зв'язку з Нью-Айбірією так ще й не встановили.

Водночас надійшло повідомлення з Батон-Ружа:

«На міссісіпських дамбах уже працює кілька тисяч чоловік крапка якби хоч дощ ущух крапка треба кайл лопат машин людей крапка посилаємо допомогу до плакміна вони тюхтії там зашилися».

Депеша з Форт-Джексона:

пів на другу ранку морська хвиля знесла тридцять будинків не знаємо що це таке душ сімдесят змило в море оце щойно полагодив апарат пошту теж змило алло телеграфуйте скоріше що це за халепа телеграфіст фред дальтон алло перекажіть мінні лакост що зі мною все гаразд тільки руку зламав та одежу занесло але хоч апарат уже працює о'кей фред

Найстисліше повідомлення надійшло з Порт-Ідса:

є жертви весь берівуд знесло в море

Тим часом — було вже близько восьмої години ранку — вернулись перші літаки, послані на розвідку. Пілоти доповіли, що все узбережжя від Порт-Артура (Техас) до Мобіла (Алабама), очевидно, затопила вночі припливна хвиля; всюди було видно розвалені чи пошкоджені будинки. Південно-східна частина Луїзіани (від шосе Лейк-Чарлз—Александрія—Натчез) і південна частина штату Міссісіпі (аж до лінії Джексон—Геттісберг—Паскагула) занесена багном. Від затоки Вермільйон у суходіл врізається нова морська затока, що тягнеться майже до Плакміна довгим фіордом від трьох до десяти кілометрів завширшки. Нью-Айбірія, здається, сильно поруйнована, але там видно багато людей, які відгрібають багнюку, що затопила будинки й дороги. Приземлитись було неможливо. Найбільше людських жертв, очевидно, на морському узбережжі. Навпроти Пойнтофера потопає пароплав — здається, мексіканський. Поблизу Шанделерських островів море всіяне уламками. Дощ у всій окрузі вщухає. Видимість добра.

Перші екстрені випуски нью-орлеанських газет вийшли вже після четвертої години ранку; пізніше з'являлись нові й нові випуски з новими й новими подробицями, а на восьму годину в газетах уже з'явились фотографії потерпілого від катастрофи району й карта нової затоки. О пів на дев'яту вже друкувалось інтерв'ю з видатним

сейсмологом із Мемфіського університету доктором Вілбером Р. Браунелом про причини землетрусу в Луїзіані. Остаточних висновків зробити ще не можна, сказав знаменитий учений, але, як видно, цей землетрус не має нічого спільного з іще досить інтенсивною вулканічною активністю в горах Центральної Мексіки, що лежать якраз навпроти потерпілого району. Можна гадати, що нинішній землетрус має скоріш тектонічне походження, тобто він викликаний тиском гірських мас — з одного боку Скелястих гір і Сієрра-Мадре, а з другого Аппалачського нагір'я — на величезну западину Мексіканської затоки, продовженням якої є широка низовина в нижній течії річки Міссісіпі. Розколина, що починається в затоці Вермільйон, — це тільки новий і порівняно невеликий розлам, дрібний епізод у тому опусканні земної кори, внаслідок якого утворилась Мексіканська затока та Карібське море з разком Великих і Малих Антільських островів — цим залишком колишнього суцільного гірського пасма. Нема сумніву, що опускання земної кори в Центральній Америці триватиме, і слід чекати нових поштовхів, зламів і розколин; не можна виключити й того, що вермільйонська розколина — це увертюра до активного тектонічного процесу, центр якого лежить у Мексіканській затоці. В такому випадку ми можемо бути свідками грандіозних геологічних катастроф, внаслідок яких майже п'ята частина території Сполучених Штатів стане морським дном. Натомість — коли це передбачення справдиться — можна з певною ймовірністю чекати, що почне підійматись морське дно в районі Антільських островів або ще далі на схід, у місцях, де, за стародавнім міфом, лежала Атлантида.

Зате, провадив заспокійливо вчений, нема поважних підстав боятися, що в потерпілих місцевостях почнеться вулканічна активність; гадані кратери, що вивергають грязюку, — це тільки вибухи болотних газів у вермільйонській розколині. Нема нічого дивного в тому, що в річкових наносах Міссісіпі утворились величезні підземні газові пухирі, які від контакту з повітрям вибухнули, піднявши вгору сотні тисяч тонн води й багна. А втім, для остаточного з'ясування катастрофи, повторив д-р В. Р. Браунел, потрібні нові дані.

Поки міркування Браунела про геологічні катастрофи збігали з газетних ротаційних машин, губернатор штату Луїзіана одержав із Форт-Джексона таку телеграму:

шкодуємо за людськими жертвами крапка ми намагались обминути ваші міста однак не врахували відпливу й припливу морської води під час вибуху крапка ми нарахували триста сорок шість загиблих по всьому узбережжі крапка висловлюємо співчуття крапка верховний саламандр крапка алло алло біля апарата фред дальтон поштова контора форт джексон щойно звідси пішли три саламандри вони прийшли на пошту десять хвилин тому подали телеграму наставили на мене пістолети але вже пішли паскудні потвори заплатили й побігли до води за ними гнався тільки лікарів собака хто їм дозволив ходити по місту більш нічого нового перекажіть мінні лакоот що я її цілую телеграфіст фред дальтон

Губернатор штату Луїзіана довго крутив головою над цією телеграмою. «Видно, жартун цей Фред Дальтон, — вирішив він нарешті. — До газет цього краще не давати».

8. Верховний Саламандр ставить вимоги

Через три дні після землетрусу в Луїзіані світ дізнався про нову геологічну катастрофу — цього разу в Китаї. Могутній підземний поштовх із громовим гуркотом розірвав узбережжя в провінції Цзянсу на північ від Нанкіна, посередині між гирлом Янцзи і старим річищем Хуанхе; в розколину ринуло море й з'єдналося з великими озерами Баньюн і Хунцзу між містами Хуанганом і Фучжаном. Як повідомляли, внаслідок землетрусу Янцзи під Нанкіном покинула своє річище й потекла в напрямку озера Тай і далі до Ханчжоу. Числа людських жертв поки що не можна було визначити навіть приблизно. Сотні тисяч людей утікали до північних і південних провінцій. Японський військовий флот одержав наказ пливти до потерпілого узбережжя.

Хоча землетрус у Цзянсу своїми масштабами далеко перевершив луїзіанський, на нього не звернули такої уваги, бо світ уже звик до катастроф у Китаї, а крім того, там мільйон-другий людських життів небагато важить. До того ж із наукового погляду було ясно, що йдеться про чисто тектонічний землетрус, пов'язаний з глибоководним жолобом біля островів Рюкю та Філіппінів. Та через три дні європейські сейсмографи зареєстрували нові підземні поштовхи, епіцентр яких був десь поблизу остро-

вів Зеленого Мису. З детальніших повідомлень довідалися, що сильний землетрус стався на узбережжі Сенегамбії, на південь від Сен-Луї. Між містами Лампул і Мборо виникла глибока западина, зразу затоплена морем; вона тягнеться в напрямі Мерінагена аж до Ваді Дімар. Очевидці розповідали, що з землі зі страхітливим гуркотом злетів угору стовп вогню й пари, розкидавши далеко довкруг пісок і каміння; а потім заревло море, що ринуло в утворену розпадину. Людські жертви були нечисленні.

Цей третій землетрус уже викликав щось схоже на паніку. «Може, знову прокидається вулканічна активність землі?» — запитували ранкові газети. «Земна кора починає репатись!» — кричали вечірні випуски. Фахівці висловили припущення, що так звана «сенегамбійська розпадина» виникла, мабуть, просто внаслідок вибуху вулканічної «жили», що тягнеться від вулкана Піко на острові Фого, одному з островів Зеленого Мису; цей вулкан діяв ще 1847 року, а відтоді вважався погаслим. Західноафриканський землетрус, таким чином, не має нічого спільного з сейсмічними явищами в Луїзіані та Цзянсу, що мали явно тектонічний характер. Але широкій публіці, видно, було однаково, чи земля репається з тектонічних причин, чи з вулканічних. Хай там воно як, а того дня всі церкви були переповнені юрбами молільників. У деяких країнах довелось і на ніч не зачиняти церков.

Двадцятого листопада близько першої години ранку радіоаматори майже по всій Європі вловили своїми приймачами якісь сильні імпульси, так ніби працювала нова, надзвичайно потужна радіостанція. Передача відбувалась на хвилі двісті три метри; спершу почулося щось наче шум машин чи морського прибою, а тоді серед цього протяглого, нескінченного шуму залунав страшний рипучий голос (усі описували його однаково: глухий, схожий на квакання, ніби штучний, а до того ж дуже підсилений мегафоном); і ось цей жаб'ячий голос сердито прокричав:

— Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking. Hallo, Chief Salamander speaking. Stop all broadcasting, you men! Stop your broadcasting! Hallo, Chief Salamander speaking![1]

Потім інший, теж дивно глухий голос запитав:

---

[1] Алло, алло, алло! Говоритиме Верховний Саламандр. Алло, говоритиме Верховний Саламандр. Припиніть усі передачі, люди. Припиніть ваші передачі! Алло, говоритиме Верховний Саламандр! *(Англ.)*

— Ready?[1]

— Ready.

Далі почувся тріск, ніби від перемикання, і знов уже третій неприродно здушений голос загукав:

— Attention! Attention! Attention! Hallo! Now![2]

І тоді в нічній тиші заговорив хрипкий, утомлений і все ж владний голос:

— Алло, люди! Говорить Луїзіана. Говорить Цзянсу. Говорить Сенегамбія. Шкодуємо за людськими жертвами. Не хочемо завдавати вам зайвої шкоди. Ми тільки хочемо, щоб ви звільнили морські береги в тих місцях, які ми вкажемо вам заздалегідь. Послухавшись нас, ви уникнете зайвих нещасть. Надалі ми сповіщатимемо вас щонайменше за два тижні наперед, де саме збираємось розширювати наше море. Досі ми робили тільки технічні випробування. Ваші вибухові речовини справдили наші сподівання. Дякуємо вам.

Алло, люди! Поводьтеся спокійно. Ми не маємо ніяких ворожих намірів щодо вас. Нам тільки треба більше води, більше берегів, більше мілин для життя. Нас занадто багато. Нам уже не вистачає місця на ваших узбережжях. Тому нам доводиться руйнувати ваші континенти. Ми наробимо з них островів та заток. Таким чином довжина всіх узбереж збільшиться в п'ять разів. Ми насипатимемо нові мілини. Ми не можемо жити там, де глибоко. Ваші континенти потрібні нам як матеріал, щоб засипати морські глибини. Ми нічого не маємо проти вас, але нас занадто багато. Ви можете поки що переселятись у центральні частини континентів. Можете перебратися в гори. Гори ми руйнуватимемо аж насамкінець.

Ви нас хотіли. Ви розселили нас по всьому світу. Ось і маєте нас. Ми хочемо домовитися з вами по-доброму. Ви нам постачатимете сталь на свердла та кайла. Постачатимете вибухівку. Постачатимете нам торпеди. Будете працювати для нас. Без вас ми б не змогли розламати старі континенти. Алло, люди, Верховний Саламандр від імені всіх саламандр світу пропонує вам співробітництво. Ви разом з нами працюватимете над руйнуванням вашого світу. Дякуємо вам.

Утомлений хрипкий голос замовк, і далі чути було тільки протяглий шум машин чи хвиль.

---

[1] Готово? *(Англ.)*

[2] Увага! Увага! Увага! Алло! Починаємо! *(Англ.)*

— Алло, алло, люди, — пролунав знову рипучий голос, — передаємо для вас легку музику в вашому грамофонному записі. Слухайте марш тритонів із кінофільму «Посейдон».

Газети, звичайно, оголосили цю нічну передачу «грубим і незграбним жартом» якоїсь нелегальної радіостанції; одначе наступної ночі мільйони людей дожидали біля своїх радіоприймачів, чи не заговорить знову той страшний, настирливий, рипучий голос. Він заговорив рівно о першій годині під супровід розлогого, схожого на плескіт хвиль шуму.

— Good evening, you men[1], — бадьоро заквакав голос. — Спочатку ми передамо «Танець саламандр» із вашої оперети «Галатея» в грамофонному записі.

Коли затихла гучна непристойна музика, знову почулось те саме жахливе й наче радісне рипіння:

— Алло, люди! Щойно в Атлантичному океані потоплено торпедою англійську канонерку «Еребус», що хотіла знищити нашу радіостанцію. Весь екіпаж загинув. Алло, ми звертаємось до британського уряду. Пароплав «Аменхотеп» із Порт-Саїда відмовився вивантажувати в нашому порту Макаллаху замовлену нами вибухівку; капітан заявив, що одержав наказ припинити дальше доставляння вибухових речовин. Пароплав потоплено. Радимо британському урядові скасувати цей наказ по радіо до дванадцятої години завтрашнього дня, бо інакше будуть потоплені пароплави «Вінніпег», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек», що пливуть із зерном з Канади до Ліверпуля. Алло! Звертаємось до французького уряду. Відкличте назад крейсери, послані до Сенегамбії. Нам треба ще розширити там новоутворену затоку. Верховний Саламандр наказав сповістити обидва уряди про його непохитну волю зав'язати з ними якнайприязніші взаємини. Закінчуємо інформацію. Зараз передамо в грамофонному записі вашу пісеньку «Саламандрія» (еротичний вальс).

Другого дня пополудні на південний захід від мису Мізен були потоплені пароплави «Вінніперг», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек». По світу прокотилася хвиля панічного жаху. Ввечері британське радіо оголосило, що уряд його величності заборонив постачати саламандрам будь-

[1] Добрий вечір, люди *(англ.)*.

яке продовольство, хімічні продукти, інструменти й метали. Вночі о першій годині в ефірі знову зарипів сердитий голос:

— Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking! Hallo, Chief Salamander is going to speak!

А потім пролунав той другий голос, утомлений, хрипкий і розгніваний:

— Алло, люди! Алло, люди! Алло, люди! Ви гадаєте, ми дамо виморити себе голодом? Облиште свої дурощі! Все, що ви робите, обернеться проти вас! Від імені всіх саламандр світу звертаюсь до Великобританії. З цієї хвилини ми оголошуємо повну блокаду Британських островів, за винятком Вільної Ірландської держави. Я закриваю Ла-Манш. Закриваю Суецький канал. Закриваю Гібралтарську протоку для всіх суден. Усі британські порти заблоковані. Всі британські пароплави в усіх морях будуть торпедовані. Алло, викликаю Німеччину. Збільшую замовлення на вибухові речовини в десять разів. Приставляйте замовлення негайно до нашого головного складу в Скагерраку. Алло, викликаю Францію. Спішно приставте замовлені вам торпеди у підводні форти СЗ, БФФ і Захід-5. Алло, люди! Попереджую вас. Якщо обмежите постачання нас продовольством, я братиму його сам з ваших суден. Ще раз попереджую вас. —Утомлений голос стих до хрипкого, майже нерозбірливого шепоту. — Алло, викликаю Італію. Підготуйтесь до евакуації районів Венеції, Падуї, Удіне. Попереджую вас востаннє, люди. Досить із нас ваших дурощів.

Настала довга пауза; тільки чути було шум темного холодного моря. А тоді знову залунав бадьорий жаб'ячий голос:

— А тепер слухайте у вашому грамофонному записі модну новинку легкої музики — «Тритон-трот».

9. Конференція у Вадуці

То була дивна війна, якщо її взагалі можна так назвати: бо не існувало жодної держави саламандр чи їхнього визнаного уряду, який міг би офіційно оголосити війну. Перша держава, яка опинилась у стані війни з саламандрами, була Великобританія. За кілька годин саламандри потопили майже всі британські судна, що стояли

на якорі в портах; протидіяти цьому не було ніякої змоги. Тільки судна, що перебували в чистому морі, були у відносній безпеці, та й то лиш поки вони крейсували в глибоководних районах моря; так урятувалась частина британського військового флоту, яка прорвала блокаду Мальти й зосередилась над глибинами Іонічного моря. Але й ці судна незабаром були вистежені маленькими підводними човнами саламандр і одне за одним потоплені. За шість тижнів Великобританія втратила чотири п'ятих усього свого морського тоннажу.

Іще раз історія дала Джонові Булю нагоду виявити свою славнозвісну впертість. Уряд його величності не захотів вести переговори з саламандрами й не скасував заборони постачати їм продовольство й матеріали.

— Британський джентльмен ставиться гуманно до тварин, але угод з ними не укладає, — заявив англійський прем'єр від імені всієї нації.

Вже через кілька тижнів на Британських островах почала даватися взнаки катастрофічна нестача харчових продуктів. Тільки діти одержували щодня скибочку хліба та кілька ложок чаю або молока; англійський народ терпів цю знегоду з безприкладною мужністю, хоч і впав так низько, що з'їв усіх своїх породистих коней. Принц Уельський власноручно провів першу борозну на спортивному полі Королівського Гольф-клубу, де мали посіяти моркву для лондонських сирітських притулків. На тенісних кортах у Вімблдоні посадили картоплю, іподром у Аскоті засіяли пшеницею.

— Ми не спинимось і перед найбільшими жертвами, — запевнив у парламенті лідер консервативної партії, — але честь британця збережемо.

Оскільки прорвати блокаду узбереж Британських островів не було змоги, для Англії лишалась єдина дорога для довозу припасів і зносин з колоніями — повітряна. «Ми повинні мати сто тисяч літаків», — заявив міністр авіації, і всі, хто мав руки й ноги, взялися за здійснення цього гасла; промисловість гарячково готувалась випускати тисячу літаків щодня, але несподівано втрутились уряди інших європейських держав, висловивши різкий протест проти такого порушення рівноваги в повітрі, і британському урядові довелось відмовитися від своєї авіаційної програми й зобов'язатись, що літаків буде збудовано всього двадцять тисяч, і то аж за п'ять років. Отже, англійцям лишалось або голодувати далі, або пла-

тити кошмарні ціни за продукти, привезені літаками інших держав; фунт хліба коштував десять шилінгів, пара пацюків — одну гінею, баночка кав'яру — двадцять п'ять фунтів стерлінгів. Одне слово, то були золоті дні для торгівлі, промисловості й сільського господарства континентальної Європи. Оскільки англійський військовий флот був знищений з самого початку, бойові дії проти саламандр провадилися тільки з суходолу й з повітря. Наземні війська стріляли в воду з гармат і кулеметів, не завдаючи, як видно, великих втрат саламандрам; трохи ефективніше було бомбардування моря з літаків. У відповідь саламандри обстрілювали з підводних гармат британські гавані й скоро обернули їх у купи руїн. З гирла Темзи вони обстрілювали й Лондон, і командування англійської армії спробувало знищити саламандр бактеріями, гасом та їдкими хімікаліями, отруївши ними Темзу й деякі затоки. А саламандри тоді пустили на узбережжя стодвадцятикілометрову хмару отруйних газів. Це була тільки демонстрація, але її вистачило: англійський уряд уперше в історії змушений був просити втручання інших держав, посилаючись на заборону хімічної війни.

Наступної ночі в ефірі залунав хрипкий, гнівний, владний голос Верховного Саламандра:

— Алло, люди! Хай Англія не дуріє! Якщо ви отруюватимете нам воду, ми вам отруїмо повітря. Ми користуємось тільки вашою власною зброєю. Ми не варвари. Ми не хочемо воювати з людьми. Ми тільки хочемо, щоб нам дали змогу жити. Пропонуємо вам мир. Ви постачатимете нам вашу продукцію й продаватимете свої континенти. Ми ладні добре заплатити за них. Ми пропонуємо вам навіть більше, ніж мир. Пропонуємо торгівлю. Ми дамо вам золота за вашу землю. Алло, звертаюсь до уряду Великобританії. Повідомте свою ціну за південну частину Лінкольншіру над затокою Уеш. Даю вам три дні на роздуми. На цей час припиняю всі воєнні дії, крім блокади.

В ту саму хвилину на узбережжях Англії затихла підводна канонада. На суходолі теж замовкли гармати. Настала дивна, майже моторошна тиша. Британський уряд заявив у парламенті, що не має наміру вести переговори з саламандрами. Населення районів поблизу затоки Уеш та Лінн-Діпа попередили, що, очевидно, цим краям загрожує великий наступ саламандр, а тому краще було б евакуюватися з узбережжя в глиб країни; але надані для

цієї мети поїзди, автобуси та автомобілі вивезли тільки дітей та частину жінок. Чоловіки всі до одного лишились на місці; їм просто в голові не вкладалося, що англієць може втратити свою землю. За хвилину після кінця триденного перемир'я пролунав перший постріл: під звуки полкового маршу «Червона троянда» вистрелила гармата королівського Північно-Ланкашірського полку. У відповідь загримів страхітливий вибух. Долина річки Нен, аж до Вісбека, запалась, і її затопили морські води з затоки Уеш. Окрім усього іншого, під воду пішли знамениті руїни Вісбекського абатства, замок Голланд, корчма «Святий Георгій і дракон» та інші пам'ятки старовини.

Наступного дня британський уряд, відповідаюи на запит у парламенті, заявив, що для оборони узбереж Англії було вжито всіх можливих заходів військового характеру і що не виключені й нові напади на територію Англії, які можуть мати далеко більші масштаби; одначе уряд його величності не може провадити переговори з ворогом, який не щадить цивільного населення і навіть жінок. *(Схвальні вигуки)*. Тепер ідеться вже не про долю Англії, а про весь цивілізований світ. Великобританія бажає почати переговори про міжнародні гарантії, які стримали б ці жахливі варварські напади, що загрожують усьому людству.

Через кілька тижнів після цього у Вадуці зібралася всесвітня конференція держав.

Вадуц обрали тому, що Високим Альпам саламандри не загрожували, а до того ж туди ще раніше повиїжджала більшість заможних людей та визначних суспільних діячів із приморських країн. Конференція, як визнавали повсюди, енергійно взялася за вирішення всіх актуальних світових проблем. Насамперед усі країни (крім Швейцарії, Абіссінії, Афганістану, Болівії та інших держав, віддалених від моря) принципово відмовилися визнати саламандр самостійною державою — учасницею війни, головним чином через те, що потім і їхні саламандри могли б вважати себе підданими цієї саламандрової держави; не виключено, що визнана таким чином саламандрова держава стала б претендувати на суверенітет над усіма водами й узбережжями, де живуть саламандри. Через це і юридично, і практично неможливо було оголосити саламандрам війну чи якимсь іншим чином натиснути на них у міжнародному плані: кожна держава мала

право виступати тільки проти *своїх* саламандр, бо це її чисто внутрішня справа. Тому не могло бути й мови про якісь колективні дипломатичні чи воєнні демарші проти саламандр. Державам, які зазнали їхнього нападу, можна було подати міжнародну допомогу тільки в формі закордонних позик на оборонні потреби.

Тоді Англія висунула пропозицію, щоб усі держави принаймні зобов'язалися припинити постачання саламандрам зброї та вибухових речовин. Уважно розглянувши цю пропозицію, її відхилили — насамперед через те, що таке зобов'язання вже є в Лондонській конвенції; по-друге, жодній державі не можна заборонити, щоб вона постачала своїх саламандр «тільки для власних потреб» технічним спорядженням і зброєю для оборони власних берегів; і, по-третє, приморські держави, «як легко зрозуміти, зацікавлені в підтриманні добрих взаємин із жителями моря», а тому вважають за доцільне «поки що утриматись від будь-яких заходів, що їх саламандри могли б сприйняти як репресивні»; проте всі держави ладні були обіцяти, що постачатимуть зброю та вибухові речовини й тим державам, які зазнають нападу саламандр.

На таємному засіданні прийняли пропозицію Колумбії почати з саламандрами хоча б неофіційні переговори. Верховного Саламандра попросять прислати до Вадуца своїх уповноважених. Представник Великобританії різко заперечував проти цього, відмовившись брати участь у спільних із саламандрами засіданнях, та врешті погодився тимчасово виїхати до Енгадіну «з огляду на стан здоров'я». Тієї ночі урядові радіостанції всіх приморських держав передали звернення до його превосходительства Верховного Саламандра, щоб він призначив своїх представників і послав їх до Вадуца. Відповіддю було хрипке: «Гаразд, цього разу ми ще підемо до вас, але наступного ваші делегати з'являться до мене під воду». Потім — офіційне повідомлення: «Повноважні представники саламандр приїдуть післязавтра ввечері Східним експресом на станцію Букс».

У якнайбільшому поспіху було підготовано все потрібне, щоб прийняти делегатів саламандр; для них опорядили найрозкішнішу лазню у Вадуці й спеціальним поїздом привезли в цистернах морську воду їм для ванн. Увечері на станції в Буксі мала бути лиш так звана неофіційна зустріч, і на неї з'явилися тільки секретарі

делегацій, представники місцевої влади й зо дві сотні репортерів, фотографів та кінооператорів. Точно о 6 годині 25 хвилин на станції зупинився Східний експрес. Із салон-вагона зійшли на червоний килим троє високих елегантних добродіїв, а за ними кілька бездоганних, вичепурених секретарів із важкими портфелями.

— А де ж саламандри? — спитав хтось півголосом.

Дві чи три офіційні особи нерішуче ступили назустріч тим трьом добродіям; та перший з них уже сказав тихо й квапливо:

— Ми — делегація саламандр. Я — професор ван Дотт із Гааги, це метр Россо Кастеллі, паризький адвокат, а це доктор Маноель Карвальйо, адвокат із Лісабона.

Ті, що прийшли їх зустрічати, вклонилися й відрекомендувались.

— То ви не саламандри, — зітхнув з полегкістю французький секретар.

— Звичайно, ні, — відказав д-р Россо Кастеллі. — Ми їхні адвокати. Пробачте, он ті добродії ззаду, мабуть, хочуть зняти нас для кінохроніки.

І усміхнених саламандрових делегатів почали завзято фотографувати та знімати на кіноплівку. Секретарі, що зустріли їх, не приховували задоволення. Все ж таки саламандри повелись дуже розумно й тактовно, пославши своїми представниками людей. З людьми легше розмовляти. А головне — відпадають деякі незручності зі сфери доброго тону.

Того ж таки вечора відбулася перша нарада з участю делегатів саламандр. На ній обговорювали питання, яким способом можна негайно відновити мир між саламандрами й Великобританією. Слова попросив професор ван Дотт. Нема сумніву, сказав він, що саламандри зазнали нападу з боку Великобританії: британська канонерка «Еребус» напала у відкритому морі на судно з радіостанцією саламандр, британське адміралтейство порушило мирні торговельні зносини з саламандрами, заборонивши пароплавові «Аменхотеп» вивантажити замовлену партію вибухових речовин; і, нарешті, наклавши ембарго на будь-які поставки, англійський уряд розпочав блокаду саламандр. А вони не мали змоги поскаржитись на ці ворожі дії ні в Гаагу, бо Лондонська конвенція не надала їм такого права, ні в Женеву, бо вони не є членами Ліги націй; отже, їм не лишалось нічого іншого, як удатись до самооборони. І все ж таки Верховний Саламандр згоден при-

пинити бойові дії — одначе лиш на таких умовах: 1) Великобританія перепросить саламандр за згадані вище кривди. 2) Вона скасує всі заборони на постачання саламандр. 3) Як відшкодування вона безкоштовно передасть саламандрам низовинні заплави річок у Пенджабі, щоб вони могли наробити там нових берегів і заток.

На це голова конференції відповів, що повідомить про ці умови свого шановного колегу, представника Великобританії, тепер відсутнього; правда, він не приховав свого побоювання, що ці умови навряд чи будуть прийняті, і все ж таки висловив сподівання, що їх можна розглядати як основу до дальших переговорів.

Далі на порядку денному стояла скарга Франції щодо сенегамбського узбережжя, яке саламандри висадили в повітря, таким чином зазіхнувши на французьку колоніальну імперію. Слова попросив представник саламандр, знаменитий паризький адвокат д-р Жюльєн Россо Кастеллі. Доведіть це, сказав він. Світові авторитети в царині сейсмології заявляють, що землетрус у Сенегамбії мав вулканічне походження й був пов'язаний з відновленням активності старого вулкана Піко на острові Фого. «Ось тут є всі їхні наукові висновки! — вигукнув доктор Кастеллі, ляснувши долонею по своїй папці. — Коли ви маєте докази, що землетрус у Сенегамбії викликаний діяльністю моїх клієнтів, пред'явіть їх, будь ласка; я чекаю».

Бельгійський делегат Кре. Ваш Верховний Саламандр сам заявив, що це зробили вони!

Професор ван Дотт. Його заява була неофіційна.

Метр Россо Кастеллі. Ми уповноважені спростувати згадану заяву. Я вимагаю, щоб технічні експерти підтвердили, чи можна штучним способом зробити в земній корі розколину довжиною шістдесят сім кілометрів. Пропоную, щоб нам продемонстрували практичний експеримент такого масштабу. А поки таких доказів нема, панове, ми говоритимемо про вулканічну активність. Проте Верховний Саламандр згоден купити у французького уряду морську затоку, що утворилась у сенегамбській розколині й годиться для заснування нової саламандрової колонії. Ми уповноважені домовитися з французьким урядом про ціну.

Французький делегат міністр Деваль. Якщо це слід вважати компенсацією за завдані збитки, то можна почати переговори.

Метр Россо Кастеллі. Дуже добре. Одначе уряд саламандр вимагає, щоб відповідна угода про купівлю-продаж включала й територію Ланд від гирла Жіронди до Байонни, площею шість тисяч сімсот квадратних кілометрів. Іншими словами, уряд саламандр бажає купити у Франції цю частину її південних земель.

Міністр Деваль *(уродженець Байонни й депутат від Байонни)*. Щоб ваші саламандри з французької землі зробили морське дно? Нізащо в світі!

Д-р Россо Кастеллі. Франція пошкодує за цими словами, добродію. Сьогодні ще мова йде про ціну.

На цьому засідання скінчилося.

На наступному засіданні обговорювали загальну міжнародну пропозицію саламандрам, щоб вони замість неприпустимого пошкодження старих густо заселених континентів споруджували для себе нові береги й острови; в цьому разі їм буде надано достатні кредити, а нові континенти й острови будуть потім визнані їхньою незалежною й суверенною державною територією.

Д-р Маноель Карвальйо, видатний лісабонський юрист, подякував за цю пропозицію, яку він передасть урядові саламандр. «Одначе, — сказав він, — навіть малій дитині зрозуміло, що спорудження нових континентів — справа далеко забарніша й дорожча, ніж руйнування старих земель. Наші клієнти потребують нових берегів і заток негайно; це для них питання життя й смерті. Для людства краще прийняти великодушну пропозицію Верховного Саламандра, який сьогодні ще ладен купити світ у людей, а не заволодіти ним силоміць. Наші клієнти знайшли спосіб добування золота, розчиненого в морській воді; внаслідок цього вони посідають майже необмежені кошти і можуть добре, навіть розкішно заплатити вам за ваш світ. Врахуйте, що з плином часу ціна світу падатиме, а особливо коли станутьcя, як це можна передбачити, нові вулканічні чи тектонічні катастрофи далеко більшого масштабу, ніж ті, свідками яких ми були досі, і через це значно поменшає площа континентів. Сьогодні ще можна продати світ у всьому його нинішньому обсязі; та коли від нього зостануться над поверхнею моря тільки рештки гір, ніхто не дасть вам за нього ні шеляга. Я є тут представником і юридичним консультантом саламандр, — сказав доктор Карвальйо, — і змушений захищати *їхні* інтереси; але я людина, як і ви, панове, і добробут людства дорогий мені не менше,

ніж вам. А тому раджу вам, ні, заклинаю вас: продавайте континенти, поки не пізно! Можете продати їх усі разом або окремими країнами. Верховний Саламандр, благородні й передові погляди якого нині відомі кожному, зобов'язується при майбутніх необхідних змінах земної поверхні по змозі щадити життя людей; затоплення континентів провадитиметься поступово й так, щоб не було паніки й непотрібних катастроф. Ми уповноважені почати переговори як з усією шановною всесвітньою конференцією, так і з окремими державами. Присутність таких видатних юристів, як професор ван Дотт чи метр Жульєн Россо Кастеллі, буде для вас запорукою, що поряд із законними інтересами наших клієнтів-саламандр ми пліч-о-пліч із вами захищатимемо найдорожче для всіх нас: людську культуру й благо всього людства».

В трохи пригніченому настрої почали обговорювати дальший проект: віддати саламандрам для затоплення середню частину Китаю, а вони хай за це гарантують вічну недоторканність берегів європейських держав і їхніх колоній.

Д-р Россо Кастеллі. Вічну — це трохи забагато. Скажімо, на дванадцять років.

Професор ван Дотт. Середня частина Китаю — це трохи замало. Скажімо — провінції Аньхуей, Хенань, Цзянсу, Хебей і Фуцзянь.

Представник Японії протестує проти передачі провінції Фуцзянь, бо вона лежить у сфері японських інтересів. Бере слово китайський делегат, але, на жаль, його ніхто не розуміє. В залі засідань зростає неспокій: уже перша година ночі.

В ту хвилину до зали входить секретар італійської делегації й шепоче щось на вухо представникові Італії графові Тості. Той блідне, підводиться і, незважаючи на те, що китайський делегат д-р Ті ще говорить, хрипко вигукує:

— Пане голово, прошу слова. Саме надійшло повідомлення, що саламандри затопили частину нашої Венеціанської провінції в напрямку Портогруаро!

Настає сповнена жахом тиша, тільки китайський делегат іще говорить.

— Верховний Саламандр давно вас попередив, — пробурмотів доктор Карвальйо.

Професор ван Дотт нетерпляче засовався й підняв руку.

— Пане голово, може, вернемось до суті справи? На порядку денному провінція Фуцзянь. Ми уповноважені

запропонувати за неї японському урядові компенсацію золотом. Дальше питання — що дадуть зацікавлені держави нашим клієнтам за ліквідацію Китаю.

В цей час радіоаматори слухали саламандрову передачу.

— Ви щойно прослухали баркаролу з «Казок Гофмана», — рипів диктор. — Алло, алло, а тепер вмикаємо Венецію.

І з репродукторів залунав глухий, грізний шум, схожий на рев повені.

10. Пан Повондра бере провину на себе

Хто сказав би, що спливло стільки води й років! Адже й наш пан Повондра вже не служить швейцаром у домі Г. Х. Бонді; він тепер, як то кажуть, у спокої заживає плодів свого довгого, сповненого трудами життя у формі невеличкої пенсійки. Та хіба проживеш на тих кілька сотень за нинішньої воєнної дорожнечі! Ще слава богу, що коли-не-коли спіймаєш трохи рибки; отож він сидить у човні з вудкою в руці й дивиться: скільки тієї води за день спливає, і де її стільки береться! Часом попадеться на гачок плітка, часом окунець; взагалі риби тепер наче побільшало — мабуть, тому, що річки стали коротші. Окунь теж рибка непогана; правда, дрібных кісток багато, але смачний, наче якийсь мигдалевий присмак у ньому. А смажити їх матінка вміє! Пан Повондра й не відає, що матінка розпалює під його окунями здебільшого тими вирізками, що їх він колись так ретельно збирав. Правда, пан Повондра кинув те збирання, як пішов на пенсію, зате він завів собі акваріум, де разом із золотими рибками держить маленьких тритонів та саламандр. Він, було, цілі години сидів і дивився на них, як вони лежать нерухомо в воді або вилазять на берег, який він вимостив для них із камінців, а потім хитав головою й приказував: «І хто б таке про них подумав, матінко!» Але хіба ж витерпиш тільки дивитись та дивитись; і пан Повондра захопився риболовлею. Що вдієш, чоловікові завжди треба якоїсь забавки, поблажливо думає пані Повондрова. Все ж краще, ніж би до шинку ходив сперечатися про політику.

Так, правда, багато, дуже багато води спливло. Бач, уже й Франтік не школяр, що вчить географію, і не молодик, що протоптує шкарпетки, вганяючи за пустими розвагами. Він також уже статечний чоловік, той Франтік; служить на пошті, тож усе-таки недарма вивчав так старанно географію. «Вже й розумнішає помалу, — думає собі пан Повондра, спускаючись човником під Легіонерський міст. — Сьогодні він сюди прийде: неділя, у нього вихідний. Візьму його в човен, попливемо вище, до коси Стрілецького острова; там краще клює. Франтік мені розкаже, що там пишуть у газетах. А тоді підемо додому, на Вишеград, і невістка приведе до нас обох діточок...» Пан Повондра на хвилинку поринув у спокійне щастя дідуся. За рік Марженка піде до школи, радів він; а малий Франтік, онучок, важить уже тридцять кілограмів... Пана Повондру охопило сильне й глибоке почуття, що все гаразд, усе в якнайліпшому порядку.

А он уже й син стоїть на березі й махає рукою. Пан Повондра веслує туди.

— Зібрався-таки, — докірливо каже він. — Гляди не впади у воду!

— Клює? — питає син.

— Не дуже, — буркає батько. — Попливемо вище?

Неділя, гарна пообідня година; ще рано, ще не сунуть додому з футболу та всяких таких дурниць різні бевзі та нероби. Прага безлюдна й тиха; поодинокі перехожі на набережних і на мосту нікуди не квапляться, ступають статечно, з гідністю. Це поважні, розумні люди, вони не збиваються в купки на березі й не глузують із влтавських рибалок.

Повондру-батька знов охоплює приємне й глибоке почуття порядку.

— Ну, що ж там, у газетах, нового? — питає він по-батьківському суворо.

— Нічогісінько, тату, — відповідає син. — Ось тільки пишуть, ніби саламандри вже підкопались аж під Дрезден.

— То вже й німцям капець? — констатує старий. — Знаєш, Франтіку, ті німці страх який чудний народ. Культурний, але чудний. Я знав одного німця, він шофером на фабриці служив, то вже такий грубіян був! Але машину держав у порядку, що правда, то правда... То виходить, уже й Німеччина зникла з карти світу... — міркував пан Повондра. — А як козирилася колись! Страхіття! Все армія, все солдати... Та де там! Саламандрам

і німець не дасть ради. Я, бач, тих саламандр знаю. Пам'ятаєш, як я водив тебе на них подивитися, ще як ти отакенький був?

— Он клює, тату, — перебив син.

— Та то верховодка, — буркнув старий і ворухнув вудлищем. «То виходить, уже й Німеччина, — подумав він. — Ну що ж, тепер нас нічим не здивуєш. А скільки раніш було галасу, коли саламандри потоплять яку країну! Хай там навіть якась Месопотамія чи Китай, однаково всі газети були повні. А тепер уже цим так не переймаються, — міркував меланхолійно пан Повондра, мляво позираючи на свою вудку, — Звикають люди до всього, що вдієш. До нас іще не дійшло, то й дарма... Аби лиш не оця дорожнеча. Приміром, скільки нині деруть за каву... Звісно, Бразілія теж зникла вже під водою... Все ж таки це позначається на торгівлі, коли потоне такий шмат землі!»

Поплавець пана Повондри погойдується на легеньких хвильках. «Скільки ж ті саламандри вже затопили! — згадує старий. — І Єгипет, і Китай, і Індію... Як подумаєш, що Чорне море тепер сягає аж Полярного кола... Такої води, страх! Ніде правди діти, добре вони пообгризали наші материки... Ще хоч не дуже швидко воно у них посувається...»

— Кажеш, саламандри уже в Дрездені? — промовив старий.

— За шістнадцять кілометрів од Дрездена. Це вже трохи не вся Саксонія під водою.

— Бував я там колись із паном Бонді, — згадав Повондра-батько. — Багатюща земля була, Франтіку, але щоб їли там дуже смачно, то не скажу. А взагалі славні там люди, не те що пруссаки. Куди там і рівняти.

— Таж і Пруссії вже катма.

— І невелике диво, — процідив старий. — Я пруссаків не люблю. Зате французам тепер добре, коли німців не стало. Передихнуть тепер французи.

— Не дуже, тату, — заперечив Франтік. — Недавно було в газетах, що й Франції вже добра третина під водою.

— Еге, — зітхнув старий. — У нас, у пана Бонді цебто, був один француз, камердинер, Жаном звали. До жіноцтва був ласий — страм, та й годі. А воно ж до добра не доводить — така легковажність.

— Але за десять кілометрів від Парижа тих саламандр нібито розбили, — повідомив Франтік. — Наробили під-

копів і висадили їх у повітря. Два корпуси саламандр там нібито загинуло!

— Атож, вояка з француза добрий, — підтвердив тоном знавця пан Повондра. — Той Жан наш теж був такий, що не підступай. Не знаю, звідки воно в нього й бралось. Напахчений, наче з перукарні, але як устряне в бійку, то вже бився так бився. Але два корпуси саламандр — то небагато. Як подивлюся, — замислився старий, — то з людьми люди краще вміли воювати. І швидше все було. Бо з цими саламандрами вже дванадцять років тягнеться, а все нічого, тільки підготовляють вигідніші позиції. Ех, як я був молодий, хіба такі бували бої! Тоді, було, зійдуться — з одного боку три мільйони солдатів і з другого три мільйони, — старий розвів руками так рвучко, що аж човен гойднувся, — та як ударять одні на одних! А це хіба справжня війна... — розсердився Повондра-батько. — Самі бетонні дамби, а щоб багнетна атака — де там!

— Та як же людям із саламандрами так битися! — став на захист новітніх методів війни молодий Повондра. — Як же ви підете в багнетну атаку під воду?

— Отож-бо, — зневажливо буркнув пан Повондра. — Не можуть вони з ними битися по-справжньому. А пусти людей на людей, то й рота роззявиш, як побачиш, що вони вміють. Що там ви знаєте про війну!

— Хоч би вона сюди не дійшла... — сказав Франтік трохи несподівано. — Знаєте, як маєш дітей...

— Як це сюди? — вигукнув старий наче аж роздратовано. — Цебто сюди, до Праги?

— Та взагалі до нас, у Чехію, — засмучено пояснив Повондра-молодший. — Бо як саламандри вже під Дрезденом...

— Дурний! — докірливо сказав Повондра-батько. — Як вони сюди доберуться? Через наші гори?

— А по Лабі... й далі понад Влтавою.

Повондра-батько зневажливо пирхнув.

— Таке скажеш — по Лабі! Це хіба до Подмокл дійдуть, а далі як? Там, хлопче, скеля на скелі. Я там бував. Ні, сюди саламандри не доберуться, нам боятися нічого. І швейцарцям теж. Бач як воно вигідно, що у нас нема морських берегів, скажи? Нині нещасний той, у кого є море.

— Таж воно тепер уже до Дрездена дійшло...

— Там німці, — рішуче перебив старий. — То їхнє діло. Але до нас саламандри не доберуться, хіба не ясно? Адже

їм перш довелось би розламати оті скелі, а хіба тобі втямки, скільки тут роботи!

— Що там робота! — похмуро відказав Повондра-син. — Роботи вони не бояться. Ви ж знаєте, що в Гватемалі вони ціле нагір'я затопили.

— Це інша річ, — відказав старий категорично. — Не плети дурниць, Франтіку! То було в Гватемалі, а не у нас. У нас зовсім не ті умови.

Повондра-молодший зітхнув:

— Вам видніше, тату. Але як подумаю, що ці потвори вже затопили п'яту частину всіх суходолів...

— Коло моря, дурню, тільки коло моря. Ти не тямиш політики. Адже ті держави, що коло моря, воюють із ними, а ми — ні. Ми нейтральна держава, і того вони не можуть на нас напасти. Отак воно. І не балакай безперестану, а то я нічого не спіймаю.

Над водою стояла тиша. Дерева на Стрілецькому острові вже відкидали довгі прозорі тіні на поверхню води. На мосту дзеленчав трамвай, по набережній гуляли няньки з колясочками та по-недільному статечні люди.

— Тату, — раптом шепнув Повондра-син якось по-дитячому.

— Що таке?

— То не сом?

— Де?

Якраз навпроти Національного театру з води вистромилась велика чорна голова й помалу рухалася проти течії.

— То сом? — знову спитав Повондра-молодший.

Батько пустив з руки вудку.

— Ото? — скрикнув він, показуючи тремтячим пальцем. — Ото?

Чорна голова зникла під водою.

— То не сом, Франтіку, — сказав старий Повондра якимсь чужим голосом. — Ходімо додому. Це кінець.

— Який кінець?

— То саламандра. Вони, значить, уже тут. Ходімо додому, — повторив він, неслухняними руками складаючи вудлище. — Це вже кінець!

— Ви весь дрижите, — злякався Франтік. — Що з вами?

— Ходім додому, — збуджено бурмотів старий, і підборіддя його жалісно трусилося. — Мені холодно. Мені холодно. Ще цього нам бракувало. Це кінець, розумієш? То вони вже тут. Господи, як холодно! Я хочу додому.

Повондра-син стривожено подивився на нього й схопився за весла.

— Я проведу вас, тату, — сказав він якимсь чужим голосом і сильними ударами весел погнав човен до острова. — Облиште, я сам прив'яжу.

— Чого це раптом так холодно стало, — дивувався старий, цокаючи зубами.

— Я триматиму вас, тату. Ходім, — заспокоював його син, узявши під руку. — Ви, мабуть, застудилися на воді. То якась деревина пливла.

Старий тремтів, як осиковий лист.

— Знаю я, яка деревина. Ти мені будеш розказувати. Кому, як не мені, знати, що таке саламандри. Пусти!

Повондра-молодший зробив те, чого не робив ще ні разу в житті: покликав таксі.

— На Вишеград, — сказав він і підштовхнув батька в машину. — Я вас відвезу, тату. Воно й пізно вже.

— Ще б пак не пізно, — цокотів зубами Повондра-батько. — Таки пізно. Це вже кінець, Франтіку. То не деревина була. То вони.

Вдома синові довелося трохи не на руках знести старого сходами нагору.

— Постеліть, мамо, — квапливо зашепотів він на дверях. — Треба тата покласти, він чогось занедужав.

І ось Повондра-батько лежить у постелі; його ніс якось дивно зморщується, а губи белькочуть щось нерозбірливе. Який же він старий на вигляд, який старий! Ось наче трохи заспокоївся...

— Вам полегшало, тату?

В ногах у ліжка шморгає носом і плаче в фартух стара пані Повондрова; невістка розпалює грубу, а діти — Франтік і Марженка — втуплюють великі злякані очі в дідуся, ніби не впізнають його.

— Може, лікаря покликати, тату?

Старий Повондра дивиться на дітей і щось шепоче. Раптом з очей йому бризкають сльози.

— Вам подати щось, тату?

— Це я, це я, — шепоче старий. — Щоб ти знав, це я в усьому винен. Якби я тоді не пустив того капітана до пана Бонді, то нічого цього б не сталося...

— Так нічого ж і не сталося, тату, — заспокійливо сказав Повондра-син.

— Що ти тямиш, — прохрипів старий. — Це ж кінець, розумієш? Кінець світу. Тепер море прийде й сюди, коли

вже саламандри тут... І це я наробив; не слід було пускати того капітана... Нехай же люди колись дізнаються, хто в усьому цьому винен.

— Дурниці, — відрубав син. — І не думайте про це, тату. Це всі люди зробили. Уряди зробили, капітал.. Усі хотіли мати тих саламандр якнайбільше. Всі хотіли на них нажитись. Ми також посилали їм зброю і всяку всячину... Ми всі винні.

Старий Повондра неспокійно заворушився:

— Колись усюди було море — і знов буде. Це кінець світу. Мені якось один пан сказав, що й тут, де Прага, було колись морське дно... Я гадаю, що це й тоді саламандри зробили. Отож не слід було мені тоді про того капітана доповідати. Мені наче й підказувало щось: «Не треба!» — але я подумав, може, він, капітан той, якусь там крону в руку тицьне... А він, бач, і не тицьнув. І так я казна за що занапастив цілий світ... — старий ніби ковтнув сльози. — Я знаю, я добре знаю, що тепер нам кінець. Я знаю, це все я наробив, я...

— Дідусю, може, вам чаю? — співчутливо запитала невістка.

— Я б тільки хотів... — шепнув старий, — я б тільки хотів, щоб оці дітки мені пробачили...

11. Автор розмовляє сам із собою

«І ти все це так і залишиш?» — озвався на цьому місці авторів внутрішній голос.

«Цебто що?» — трохи невпевнено спитав письменник.

«Ти попустиш, щоб пан Повондра отак помер?»

«Та вже ж, — оборонявся автор, — мені самому прикро, але... Кінець кінцем пан Повондра своє прожив; йому, треба сказати, вже далеко за сімдесят...»

«І ти залишиш його отак страждати? Навіть не скажеш йому: дідусю, не так воно ще страшно, світ не загине від саламандр, людство врятується, тільки зачекайте трохи, й ви до цього доживете... Невже-таки ти не можеш нічого зробити для нього?»

«Ну, пошлю до нього лікаря, — запропонував автор. — У старого, мабуть, нервова гарячка; в таких літах вона, звісно, може скінчитись запаленням легенів, але, сподіваймося, він і з цього якось вичухається й ще буде гойдати Марженку на колінах та розпитувати, чого її вчили

у школі. Нехай він іще заживе старечих утіх, невинних старечих утіх!»

«Гарні мені втіхи! — глузливо підхопив внутрішній голос. — Тулити до себе ту дитину старими руками й потерпати, що і їй колись доведеться втікати від ревучих вод, які неухильно затоплюють світ; супити в страху кошлаті брови й шепотіти: «Це я зробив, Марженко, це я...» Слухай-но, ти *справді* хочеш віддати на згубу все людство?»

Автор спохмурнів:

«Не питай мене, чого я хочу. Ти думаєш, що це з *моєї* волі розсипаються на дрізки людські континенти? Думаєш, це *я* хотів такого кінця? Це ж логіка подій; хіба я можу втручатися в неї? Я робив, що міг; я вчасно остерігав людей; отой Ікс — то ж був почасти я. Це ж я проповідував: не давайте саламандрам зброї і вибухових речовин, припиніть це огидне гендлярство з саламандрами тощо... Та й бачиш, що з того вийшло. Всі знаходили тисячі абсолютно слушних економічних і політичних доказів, доводячи, чому цього не можна зробити. Я не політик і не економіст, тож як я міг їх переконати? Що вдієш; світ, мабуть, загине, його затоплять. Але принаймні це станеться з загальновизнаних політичних та економічних причин, за допомогою науки, техніки й громадської думки, з використанням усієї винахідливості людського розуму. Ніякої всесвітньої катастрофи — самі лише державні, економічні, суверенітетні міркування..,Що можна вдіяти проти цього?»

Внутрішній голос хвильку помовчав.

«І тобі не шкода людства?»

«Стривай, не квапся так. Адже не все людство неодмінно вигине. Саламандрам тільки потрібно більше берегів, щоб було де жити та відкладати ікру. Мабуть, вони покрають континенти на довгу локшину, щоб берегів було якнайбільше. Ну, а на тих смужках землі все ж таки якісь люди втримаються, хіба ні? І вироблятимуть метали та інші речі для саламандр. Адже ті не можуть самі працювати з вогнем, ти ж знаєш».

«Отже, люди служитимуть саламандрам?»

«Служитимуть, коли тобі хочеться так це назвати. Просто працюватимуть на заводах, як і тепер. Тільки що матимуть інших панів. Кінець кінцем, мабуть, не так багато й зміниться...»

«І тобі не шкода людства?»

«Ради бога, дай мені спокій! Що я можу вдіяти? Адже люди самі цього хотіли: всі хотіли мати саламандр; цього хотіли торгівля, промисловість і техніка, державні діячі й військові... Таж і молодий Повондра сказав: «Ми всі в цьому винні». Як би це мені було не шкода людства! Але найбільше було мені шкода його, коли я бачив, як воно само щосили рветься до своєї згуби. Криком би кричав, на таке дивлячись. Ревів би й руки здіймав угору — немов бачиш, як поїзд звертає на несправну колію. Тепер цього вже не зупинити. Саламандри плодитимуться далі, вони далі й далі дробитимуть старі континенти... Згадай лишень, що доводив Вольф Мейнерт: люди повинні звільнити місце для саламандр, і тільки саламандри створять щасливий, цільний і однорідний світ...»

«Ет, Вольф Мейнерт! Вольф Мейнерт — інтелігент. А ти чув про що-небудь настільки жахливе, згубне й безглузде, щоб якийсь інтелігент не захотів відродити ним світ? Та годі вже. Ти не знаєш, що тепер робить Марженка?»

«Марженка? Мабуть, грається на Вишеграді. Не галасуй, сказали їй, бо дідусь спить. То вона не знає, що їй робити, і страшенно нудиться».

«І що ж вона робить?»

«Не знаю. Мабуть, намагається дістати кінчиком язика кінчик носа».

«От бачиш. А ти згоден дозволити, щоб настав новий всесвітній потоп?»

«Та годі тобі! Хіба я можу творити чудеса? Що має статись, те станеться. Хай усе йде своїм невблаганним ходом. Адже в цьому є якась утіха: все, що діється, діється закономірно, з необхідності».

«І не можна якось зупинити тих саламандр?»

«Ні. Їх забагато. Їм треба місця».

«А якби вони від чогось вимерли? Ну, нехай би напала на них якась пошесть чи почалося виродження».

«Надто дешево, брате. Невже таки природа має весь час виправляти те, що напсували люди? Отже, й ти уже не віриш, що вони можуть урятуватися самі? От бач, от бач: ви завжди хочете сподіватися, що кінець кінцем вас хтось або щось урятує! То слухай: ти знаєш, хто ще й тепер, коли вже п'ята частина Європи затоплена, постачає саламандрам вибухові речовини, торпеди й свердла? Знаєш, хто вдень і вночі гарячково працює в лаборато-

ріях, винаходячи ще ефективніші машини та речовини, щоб руйнувати світ? Знаєш, хто позичає саламандрам гроші, хто фінансує кінець світу, весь цей новий потоп?»

«Знаю. Всі фірми. Всі банки. Всі уряди».

«Отож-бо. Якби тільки саламандри виступали проти людей, то, може, щось би вдалося зробити; але люди проти людей — цього, брате, вже не зупиниш».

«Стривай-но! Люди проти людей... Щось мені спало на думку. Врешті ж можуть виступити й саламандри проти саламандр».

«Саламандри проти саламандр? Цебто як?»

«Ну, наприклад... коли тих саламандр розплодиться забагато, вони можуть перегризтись між собою за якийсь там клапоть берега, якусь там затоку, чи що; а потім уже битимуться за більші й більші володіння, і кінець кінцем почнеться світова війна за узбережжя, хіба ні? Саламандри проти саламандр? Як гадаєш, чи не до цього веде логіка історії?»

«Ні, так не вийде. Саламандри не можуть воювати проти саламандр. Це було б протиприродно. Адже саламандри — один рід».

«Люди теж один рід. Але їм це, як бачиш, не заважає. Один рід, а за що лиш не воюють! Навіть не за місце, де жити, а ще й за могутність, за престиж, за вплив, за славу, за ринки і ще бозна за що. То чого б і саламандрам не почати війну між собою, скажімо, за престиж?»

«А навіщо їм це? Ну скажи, яка їм із цього користь?»

«Ніякої — хіба те, що одні якийсь час матимуть більше берегів і могутності, ніж інші, а потім стане навпаки...»

«Та навіщо їм могутність? Адже вони всі однакові, всі вони саламандри; у всіх однаковий кістяк, усі однаково бридкі й однаково пересічні... Навіщо їм убивати одні одних? Ну скажи, будь ласка, в ім'я чого їм воювати між собою?»

«Не бійся, знайдеться! Ось поміркуй: тут ось європейські саламандри, а там, південніше, африканські; я не я буду, коли одні не захочуть стати вище за других! От і почнуть доводити свою вищість в ім'я цивілізації, експансії чи ще бозна-чого. Завжди знайдуться якісь ідеологічні чи політичні причини, в ім'я яких саламандри з одного берега муситимуть різати саламандр із другого берега. Саламандри істоти цивілізовані, як і ми, тож їм

не забракне ідеологічних, економічних, юридичних, культурних та інших аргументів».

«І зброя у них є. Не забувай, що вони чудово озброєні».

«Так, зброї в них удосталь. От бачиш! То невже таки вони не навчаться у людей, як робиться історія!»

«Стривай, стривай хвилинку! — Автор схопився й почав ходити по кабінету. — Правда, це було б казна-що, якби вони такого не зуміли. Я вже бачу... Досить глянути на карту світу — ет, чорт, де б узяти яку-небудь карту світу?»

«Та я її уявляю».

«От і гаразд. Ось тут тобі Атлантичний океан із Середземним і Північним морями. Тут Європа, а тут Америка... Це колиска культури й сучасної цивілізації, Десь тут потонула стара Атлантида...»

«А тепер там саламандри затоплюють нову».

«Атож. А ось тут Тихий та Індійський океани, старий таємничий Схід. Колиска людства, як то кажуть. Десь тут, на схід від Африки, потонула міфічна Лемурія. Отут Суматра, а трохи західніше від неї...»

«...острівець Танамаса. Колиска саламандр».

«Так. І там владарює King Salamander[1], духовний проводир саламандр. Тут іще живуть tapa-boys капітана ван Тоха, первісні тихоокеанські, напівдикі саламандри. Одне слово, це *їхній* Схід, розумієш? Уся ця область тепер називається Лемурія, а та друга, цивілізована, європеїзована й американізована, сучасна й технічно розвинена, — то Атлантида. Там тепер диктатором Верховний Саламандр, великий завойовник, інженер і солдат, Чінгісхан саламандр і руйнівник континентів. Надзвичайно цікава особистість».

(«Слухай, а він справді саламандра?»)

(«Ні. Верховний Саламандр — людина. Його звуть Андреас Шульце, і він за світової війни служив десь у чині фельдфебеля»).

(«Ах, он що!»)

(«Атож. Отак-то воно»). «Отже, є Атлантида і є Лемурія. Цей поділ має причини географічні, адміністративні, культурні...»

«І національні. Не забувай про національні причини. Лемурські саламандри говорять мовою «піджін-інгліш», а атлантидські — «бейсік-інгліш».

---

[1] Король саламандр *(англ.)*.

«Гаразд. Із часом атланти проникають колишнім Суецьким каналом у Індійський океан...»

«Звичайно. Класичний шлях на Схід».

«Слушно. А лемурські саламандри сунуть довкола мису Доброї Надії на західний берег колишньої Африки. Бо вони твердять, що до Лемурії належить *уся* Африка».

«Звичайно».

«Девіз їхній: «Лемурія — лемурам! Геть чужинців!» і таке інше. Між атлантами й лемурами дедалі глибшає прірва недовіри й споконвічної ворожнечі. Ворожнечі не на життя, а на смерть».

«Тобто — вони стають націями».

«Так. Атланти зневажають лемурів і називають їх брудними дикунами, а лемури фанатично ненавидять атлантидських саламандр і бачать у них імперіалістів, західних чортів, зрадників давньої, чистої, первісної саламандровості. Верховний Саламандр домагається концесій на лемурських берегах, нібито в інтересах торгівлі й цивілізації. Благородний старий Король саламандр хіть-нехіть мусить піддатись: його військо гірше озброєне. В затоці на Тігрі, недалеко від того місця, де колись був Багдад, спалахує конфлікт: лемури-тубільці нападають на атлантську концесію і вбивають двох офіцерів-атлантів — нібито за образу національних почуттів. А як наслідок...»

«Починається війна. Цілком природно».

«Так — починається світова війна саламандр із саламандрами».

«В ім'я культури й права».

«І в ім'я істинної саламандровості. В ім'я національної слави й величі. Девіз — «Або ми, або вони!» Лемури, озброєні малайськими крісами та кинджалами йогів, безжально вимордують атлантів, що напхалися в Лемурію; за це передовіші, по-європейському освічені атланти пустять у лемурські моря хімічні отрути та культури смертоносних бактерій, і то з таким успіхом, що затруять весь світовий океан. Море буде заражене штучно культивованою зябровою чумою. І це буде кінець. Саламандри вигинуть».

«Усі?»

«Усі до одної. Це буде вимерлий зоологічний вид. Залишиться від них тільки старий енінгенський відбиток Andrias'a Scheuchzeri.

«А як же люди?»

«Люди? А, правда, люди... Ну, вони почнуть помалу вертатися з гір на береги того, що зостанеться від континентів; але океан ще довго смердітиме від гниття саламандр. Континенти поступово розростуться з річкових наносів, море крок за кроком відступить, і все буде майже як раніше. Виникне новий міф про всесвітній потоп, який бог наслав на людей за гріхи. З'являться й перекази про затоплені легендарні землі, які нібито були колискою людської культури; розповідатимуть, наприклад, про якусь Англію, Францію чи Німеччину...»

«А потім?»

«Далі я вже не знаю».

Карел Чапек про те, як постав його твір

Мене запитали, як виник у мене задум написати «Війну з саламандрами» і чому я обрав саме саламандр, щоб зробити з них носіїв ідеї свого так званого роману-утопії про загибель людської цивілізації. Що ж, коли розповідати відверто, як виник у мене цей задум, мушу чесно признатися, що спочатку я, власне, ніякої утопії писати не збирався. Я не почуваю якогось особливого потягу до утопій; перше ніж я почав писати своїх «Саламандр», у мене був на думці зовсім інший роман; я задумав образ славної людини, в якому почасти хотів відтворити риси свого покійного батька, постать сільського лікаря серед своїх пацієнтів; це мала бути ідилія з життя медика і водночас екскурс у патологію суспільства. Я мав чимало втіхи з цього сюжету, цілі тижні й місяці будуючи його в голові, але якось не міг поринути в нього до кінця. Перешкоджав невиразний сумнів: чи матиме що робити той добряга-лікар у світі, такому розладнаному, яким він був тоді і є досі? Звісно, він міг лікувати людей і їхні хвороби, але був занадто далекий від тих недуг, на які хворіє наш світ. Я думав про доброго лікаря, а весь світ тим часом говорив про господарську кризу, національну експансію й майбутню війну. І я не міг цілком ототожнити себе зі своїм лікарем, бо і я — хоч цього, мабуть, і не вимагають від письменників — був і лишаюся глибоко стривожений долею людства. Звичайно, я ніяк не спроможний відвернути те, що загрожує людській цивілізації; але я принаймні не можу не бачити цієї загрози і не думати про неї майже весь час.

Тоді — було це торік навесні, коли в світовій економіці справи стояли препогано, а в політиці — ще гірше, — я з якоїсь нагоди написав таку фразу: «Не слід думати, що та еволюція, завдяки якій виникло наше життя, була єдино можливою формою еволюції на цій планеті». І з цього все зродилось. Ця фраза винна в тому, що я написав «Війну з саламандрами».

Адже й справді: ми не можемо виключити того, що за сприятливих обставин рушієм культурного розвитку міг стати замість людини інший тип життя, інший зоологічний вид. Людина зі своєю цивілізацією й культурою, з усією своєю історією розвинулася з класу ссавців, з родини приматів; одначе можна уявити собі, що така сама еволюційна енергія могла окрилити розвиток яко-

гось іншого виду тварин. Не виключено, що в певних життєвих умовах бджоли або мурашки могли б розвинутись до високоінтелектуальних істот, здатність яких до створення цивілізації була б не менша, ніж наша. Не можна цього виключити й щодо інших тварин. За сприятливих біологічних умов якась цивілізація, і то не нижча від нашої, могла б виникнути й у морських глибинах.

Така була моя перша думка, а за нею з'явилася друга: якби не людина, а інший зоологічний вид досяг того ступеня, що його ми називаємо цивілізацією, то як ви гадаєте — чи робив би й він такі дурниці, як людство? Чи так само воював би? Чи зазнавав би таких самих історичних катастроф? І як би дивились ми на імперіалізм ящерів, націоналізм термітів, економічну експансію чайок або оселедців? Що б ми сказали, якби не людина, а інший зоологічний вид заявив, що завдяки своєму інтелектові й численності лише він має право заселити весь світ і панувати над усім живим?

Таким чином, це зіставлення з людською історією, і то з історією найактуальнішою, змусило мене сісти за письмовий стіл і написати «Війну з саламандрами». Критика визначила її як утопічний роман. Я відкидаю таке визначення. Це не утопія, а сьогоднішній день. Це не роздуми про якесь далеке майбутнє, а віддзеркалення того, що існує тепер і серед чого ми живемо. Це не фантазія; фантазій я вам навигадую задарма скільки завгодно, аби тільки захотіли. Мені йшлося про дійсність. Література, яка не цікавиться дійсністю і тим, що насправді відбувається в світі, письменство, що не хоче реагувати на все це з такою силою, яка лиш дана слову й думці, — не моя сфера, і тут нічого не вдієш.

В цьому вся річ: я написав своїх «Саламандр», бо думав про людей, і обрав як алегоричний образ саме саламандр не тому, що люблю їх більше або менше він інших божих створінь, а тільки тому, що колись у відбитку кістяка гігантської саламандри третинного періоду помилково побачили скам'янілі рештки нашого предка-людини; отож саламандри серед усіх тварин мають особливе історичне право виступати на сцену в ролі нашого символу. Та хоч вони й були тільки приводом для відображення людських справ, авторові довелося вживатись у їхній образ; правда, це вживання було пов'язане з відчуттями мокрості й холоду, але водночас і з такою самою насолодою та жахом, як вживання в образ людини.

MATH

Ідею цієї п'єси підказала авторові дружина, матеріал для неї дала доба, в якій ми живемо, а спонукою до написання став малюнок, де було зображено вдову, яка стоїть на колінах серед бойовища на котрійсь із теперішніх війн. Вступу з докладнішими поясненнями вона, здається, не потребує. Автор тільки просить майбутніх постановників, щоб мерців, які в ній оточують матір, трактували не як страшні привиди, а як живих, милих і славних людей, що цілком невимушено почувають себе в своїй давній домівці, при світлі звичної лампи. Вони такі самісінькі, як були за життя, бо живуть і далі в пам'яті матері; а мертві вони лише тим, що вона вже не може доторкнутись до них, та ще хіба тим, що роблять трохи менше гамору, ніж ми, живі.

ДІЙОВІ ОСОБИ

МАТИ
БАТЬКО
ОНДЖЕЙ
ЇРЖІ
КОРНЕЛЬ
ПЕТР
ТОНІ
ДІДУСЬ
ЧОЛОВІЧИЙ ГОЛОС
ІЗ ПРИЙМАЧА
ЖІНОЧИЙ ГОЛОС
ІЗ ПРИЙМАЧА

ДІЯ ПЕРША

Батьків кабінет; вікна порозчиняні навстіж. На середній стіні — портрет Батька в офіцерському мундирі; обабіч нього розвішані шаблі, рапіри, пістолети й рушниці, люльки з довгими цибухами, різні пам'ятки з колоніальних експедицій: списи, щити, луки й стріли, ятагани, а також мисливські трофеї: оленячі роги, голови антилоп тощо. Бічні стіни зайняті книжковими полицями, різьбленими шафами, стояком із начищеними рушницями, завішані східними тканинами, географічними картами, шкурами диких звірів. Взагалі кабінет переповнений усяким чоловічим причандаллям: на масивному письмовому столі словники, глобус, люльки, порожні шрапнельні набої замість прес-пап'є, скриньки для тютюну тощо; турецька канапа, витерті крісла, обшмугляні дзиглики, арабський столик із шахівницею, ще один столик із дорожнім грамофоном; на шафах офіцерські кашкети й шоломи, а до того ж повсюди то химерні статуетки, то негритянські маски, то ще якась екзотика,— одне слово, все те, що його років двадцять-тридцять тому привозили як сувеніри з колоній чи далеких країв. Усе це вже на перший погляд здається дуже старосвітським, аж ветхим; у кабінеті, так би мовити, не чути духу житла, він схожий скоріш на родинний музей.

На канапі, високо підібгавши ноги, сидить Т о п і; на колінах у нього велика книжка, він поклав на неї аркуш паперу й щось пише. Тоді пошепки перечитує написане, помахуючи в такт рукою; хитає головою, щось закреслює й знов тихо скандує.

Входить П е т р, насвистуючи пісеньку.

П е т р. А, Топі. Що пороблянмо? *(Підходить ніби знічев'я до столу й крутить глобус, усе насвистуючи).*

Т о п і. Що?

П е т р. Вірші пишеш?

Т о п і. Які там вірші! *(Ховає аркуш у книжку).* І нащо воно тобі?

П е т р. Нінащо. *(Застромивши руки в кишені, дивиться на Тоні й насвистує).* Ану покажи!

Т о п і *(Вдає, ніби читає книжку).* Ет! Ще нічого нема.

П е т р. Гм!.. *(Смикає Тоні за чуба).* Ну, не хочеш — не треба. *(Неквапно вертається до столу й напихає люльку тютюном з однієї скриньки).* Більше тобі нічого робити, еге? *(Висовує шухляду).*

Т о п і. А ти сам що робиш?

П е т р. Байдикую, Тоні. *(Дістає з шухляди стару книжку й гортає її).* Просто-таки гарячково байдикую. Бо мій час іще не настав. *(Іде до столика з шахівницею).*

Ось цю задачку тато, бачу, почав був розв'язувати, та й... не встиг до кінця довести. Треба колись спробувати мені. *(Розставляє на шахівниці жменю чорних та білих фігур і, тихо насвистуючи, звіряє їх розміщення з книжкою).*

Т о н і *(нерішуче)*. Петре, ти не знаєш...

П е т р *(неуважливо)*. Що?

Т о н і. Про нашого Їрку.

П е т р. А що я маю знати?

Т о н і. Чи він не ставить сьогодні... якогось рекорду?

П е т р. Чого це тобі подумалось?

Т о н і. А він учора ввечері сам сказав: «Тоні, побажай мені завтра удачі. Годині о третій. Хочу одне діло спробувати».

П е т р. Годині о третій? *(Дивиться на годинник)*. Так це вже ось-ось. А нам не сказав нічого. *(Насвистуючи, розставляє фігури далі)*. Мабуть, не хотів, щоб мама знала. Вона завжди так потерпає, коли Їрка літає... При пій нічого не кажи, чуєш? *(Дивиться в книжку, тоді на шахівницю)*. Де п'ять. Де п'ять... Тато записав тут перший хід де п'ять, але мені чогось здається... Я часом думаю: як, певне, тато нудився в тих колоніях! Тому він і розв'язував там шахові задачі.

Т о н і. А ти? Теж нудишся?

П е т р. Страшенно. Так безглуздо люди ще ніколи не жили, в жодному сторіччі. *(Обертається)*. Ну, годі мулятись, Тоні! Покажи, що ти там за вірші написав.

Т о н і. Ой, не треба! Вони ще не готові.

П е т р *(підходить до нього)*. Давай, давай!

Т о н і *(виймає з книжки списаний аркуш)*. Так не вийшло ж нічого! Ти сміятимешся!

П е т р *(бере аркуш у нього з руки)*. Та я тільки подивлюся, чи нема граматичних помилок. *(Мовчки, уважно перечитує вірші)*.

Входить К о р н е л ь з рушницею в руці.

К о р н е л ь. А, ви обидва тут? *(Клацає курком)*. Довелось її, бісову душу, геть розібрати, але тепер — як цяцечка. *(Ставить рушницю в стояк)*. Варт би її випробувати, га, Петре?.. Ну, що поробляємо, хлопці? *(Бере зі стояка іншу рушницю й перевіряє замок)*.

Т о н і *(тривожно дивлячись на Петра)*. Нічого...

П е т р. Тут в одному рядку два склади зайві, Тоні.

Т о н і. В котрому? Ану покажи!

Петр. А ось у цьому: «І от приходиш ти, прекрасна незнайомко...»

Корнель *(дмухає в замок рушниці)*. Що, вірші? Тоні знов не може риму піймати? *(Кладе рушницю на стіл і виймає з шухляди мастило й клоччя)*.

Петр. І хто ж вона, ця прекрасна незнайомка?

Тоні *(схоплюється й хоче вирвати в нього з рук аркуш)*. Віддай! Я знаю, що напартачив. Віддай, я спалю його!

Петр. Ні, я серйозно питаю. Не дурій, Тоні. Між іншим, щоб ти знав, вірші не такі-то й погані.

Тоні. Справді?

Петр *(мовчки перечитує)*. Ще б пак. Вельми непогано звучить, новий Аріоне.

Тоні. Ну, то можеш сам здогадатися, хто вона... та незнайомка.

Петр. Ти маєш на увазі... смерть, правда, Тоні? *(Віддає йому аркуш)*.

Тоні. Нащо ж питати, коли сам зрозумів?

Петр. Та я тільки дивуюся, чого тебе так надить смерть. Такого хлопчиська!

Корнель *(чистить на письмовому столі рушницю)*. Саме через те, що він хлопчисько. У нього світова скорбота. «Прекрасна незнайомка»... І придумає ж! А я не розумію — що може бути прекрасного в смерті? Хіба що...

Петр. Хіба що це буде смерть за щось велике, еге?

Корнель. Атож. Золоті слова, Петрику. Наприклад, за оту вашу чорну ганчірку на тичці, правда? Смерть на барикадах — на менше наш Петр не згоден. Трах-бах!

Тоні *(ледь не плачучи)*. Годі вам! Зараз знов посваритеся!

Петр *(сідає за шахівницю)*. Та ні, маленький мій. Я й не подумаю. Хто там схоче слухати, що верзе оця старезна, злостива, ретроградна скам'янілість! Що вдієш — він же народився на цілих півгодини раніш за мене. Отже, ми належимо до різних поколінь, хлопчику. А коліс історії зупинити не можна, і вже на арену виступає нове покоління, на півгодини молодше... *(Робить хід на шахівниці)*. Де п'ять... Де п'ять... Навряд чи вийде так, як думав тато. *(Ставить фігуру назад)*.

Корнель. А мені покажеш вірші, Тоні?

Тоні. Та їх треба ще пошліфувати.

Корнель *(витирає клоччям пальці)*. Е, ні, лиши все як є. Це завжди так: чим більше переробляєш, тим гірше виходить.

Т о н і *(простягає йому аркуш)*. Тільки не смійся, Корнелю.

П е т р *(над шахівницею)*. Хіба Корнель коли з чого сміється! Він тільки подивиться суворим оком, чи нема там у тебе якоїсь підривної тенденції — вільного вірша абощо.

Т о н і. Так це ж не вільний вірш!

П е т р. Твоє щастя. А то Корнель оголосив би тебе зрадником нації й більшовиком. Ні, Тоні, не берись руйнувати підвалини. Полиш це мені. Вистачить із нашої родини одного руйнівника... А що як піти оцим слоном? *(Хитає головою)*. Ні, так я оголю свої груди, і білі вдарять мене просто в серце. Стривай... «І от приходиш ти, прекрасна незнайомко...»

Т о н і. Не заважай, хай Корнель прочитає!

П е т р. Пробач, я просто думаю вголос. Це винен ораторський талант.

К о р н е л ь *(кладе аркуш)*. Страхіття!

Т о н і. Що, дуже погано?

К о р н е л ь. Жахливо! Петре, з цього хлопчини вийде поет! У такій шановній офіцерській родині... Слухай-но, а може, всипати йому?..

Т о н і *(безмежно щасливий)*. Справді тобі сподобалося?

К о р н е л ь *(по-дружньому куйовдить йому чуба)*. Ну, вчитися ще треба чимало, Тоні. І зі смертю не заводься, чуєш? Це діло не для тебе, матусин мазунчику! Хіба не можна писати вірші про життя?

Т о н і. То ти гадаєш, що мені варто писати?

К о р н е л ь *(знову заходжується чистити рушницю)*. Та що вдієш: у нашій родині кожне в інший бік тягне. Такі вже ми вдалися, чи закляв нас хто.

П е т р. А ти знаєш, що сьогодні наш Їрка хоче побити рекорд?

К о р н е л ь *(кидає чистити рушницю)*. Хто тобі сказав?

П е т р. Тоні. Їрка нібито просив його, щоб побажав йому удачі. О третій годині.

Т о н і. Боже, а я й забув! Уже третя!

К о р н е л ь *(виглядає у вікно)*. Погода гарна; як трохи пощастить...

Т о н і. А який рекорд він хоче побити?

П е т р. Висоти.

К о р н е л ь. З вантажем. *(Знову схиляється над рушницею.)*

Т о н і. Яке це розкішне почуття, мабуть... Летіти так високо... Кружляти там, де сама лише блакить, і співати: «Ще вище! Ще вище!»

П е т р. От тільки руки там дуже мерзнуть.

К о р н е л ь. Закладаюся, що Йрка колись таки поб'є цей рекорд. Він же в тата вдався.

Т о н і. Чим?

П е т р *(замислений над шахами)*. Одчайдушністю.

К о р н е л ь *(над рушницею)*. Вірністю обов'язку, Петре.

Т о н і. Ви хоч знали тата, а я... Слухайте, а Ондра теж мав татову вдачу?

К о р н е л ь. Атож. Тому й поїхав туди, на південь.

Т о н і. А ти?

К о р н е л ь. Я намагаюсь бути таким. З усієї сили.

Т о н і. А Петр?

К о р н е л ь. Петр з усієї сили намагається бути не таким.

П е т р. Я? Я, братику, з усієї сили намагаюсь розв'язати до кінця його шахову задачу.

К о р н е л ь. Хіба що. А в усьому іншому... От би подивувався бідний тато. Сам офіцер, майор кавалерії — а син, бачте, хоче світ перевернути. Чим не родинна драма?.. І від чого це татові рушниці так іржавіють?

П е т р. Не вір йому, Тоні. Тато завжди був серед тих, хто йшов уперед. І я маю від нього цю рису. *(Переставляє фігуру на шахівниці)*. Отже, чорний пішак посувається на еф чотири. Білі захищаються.

К о р н е л ь. Білі захищаються? Ану покажи. *(Підходить до шахівниці)*.

П е т р. Чорні йдуть в атаку. Білі відступають.

К о р н е л ь *(над шахівницею)*. Стривай, Петре, так не годиться. Тато пішов би оцим конем на де п'ять.

П е т р. Можливо. Але тепер не ті часи. Тато був кавалерист, а моє серце на боці піхоти. Пішаки завжди йдуть тільки вперед. Пішак може загинути, але не може відступити. Пішаки всіх країн, єднайтеся!

К о р н е л ь. Але якби кінь пішов на де п'ять...

П е т р. Не лізь у мою задачу!

К о р н е л ь. Це татова задача. Дивись, білі починають ходом коня на де п'ять і дають мат у три ходи.

П е т р. Ну, а я цього не хочу, братику. Я хочу розгромити білих. Тому чорний пішак іде на барикаду й проганяє білого коня.

Корнель. От чорт, а й справді, є така можливість. Певно, автор задачі прогавив.

Петр. От бач. Задача має два розв'язання, пане офіцере.

Корнель. Перше — татове.

Петр. А друге — революційне. Вперед, гноблені пішаки! Біла тура під загрозою. До бою готуйсь!

Корнель. Слухай, Петрику, забери того пішака назад. Бо всю гру зіпсуєш.

Петр. Чию гру?

Корнель. Татову, Тато пішов би на де п'ять.

Петр. Тато був солдат, голубе. Він би сказав: «Молодці чорні, не здаються!» І кинувся б у бій за білих...

Корнель. Чуєш, забери пішака назад!

Петр. А навіщо?

Корнель. Я хочу побачити, як розв'язав би задачу тато.

Петр. Тепер уже грається інша партія. Не татова. Наша. Марно б'єш копитом, білий коню; ніщо вже не зупинить чорного пішака на його переможному шляху! За чотири ходи він стане всемогутнім ферзем... Правда, ми це називаємо інакше.

Корнель. А як?

Петр *(несподівано споважнівши)*. Новою владою, братику. Владою чорних. І ми її дочекаємось!

Корнель. Ой ні, Петре. Лишається ще один хід.

Петр. Який?

Корнель. А оцей! *(Валяє рукою фігури на шахівниці)*.

Петр. Ага! Це називається шляхом насильства. *(Устає)*. Теж добре. Тоді й ми діятимемо по-іншому.

Тоні *(що доти читав на канапі, тепер підводить голову й кричить майже істерично)*. Годі вам з тією політикою! Терпіти несила!

Корнель. Таж це тільки гра! Чого ти так! Ми лише хочемо пофехтувати, правда, Петре?

Тоні. Яка там гра! Я знаю, про що ви.

Петр. Слушно, Тоні. Це страшенно серйозне діло. Сутичка старого світу з новим. Але не бійся, я простромлю Корнеля, як жука шпилькою. Геть тиранів! *(Надіває на голову дикунський шолом)*. Хай згине мерзенний старий світ! Ну-бо швидше, Корнелю!

Корнель *(надягає кавалерійську каску)*. Зараз. *(Знімає зі стіни дві рапіри)*. Вибирайте, будь ласка, шановний супротивнику.

Петр *(згинає одну рапіру)*. Добра. Але рівності у зброї тепер не додержують. Це страшенно старомодно.

Обидва стають у позицію.

Ну, Тоні, командуй.

Тоні *(ховає обличчя в книжку й затуляє вуха)*. Не хочу!

Корнель. Увага... Раз, два... три!

Петр із Корнелем, сміючись, фехтують.

Петр. Ла-ла!

Корнель. Ала!

Петр. «Ми всіх катів зітрем на порох!» Ла-ла!

Корнель. Ла-ла!

Петр. Перша рана.

Корнель. У плече. Легенька. Бій триває із перемінним успіхом.

Петр. «Позбудеться ярма тяжкого...»

Корнель. Ще зачекайте. Влучив!

Петр. Тільки дряпнув. Ла-ла! Вперед, чорний пішак!

Корнель. Хе! Стоїмо непохитно, як скеля, добродію! На! На!

Петр. «Час розплати настав...» Удар!

Корнель. Де там! Ось на тобі! *(Спиняється)*. Стривай, Петрику, не боляче?

Петр. Пусте! En garde![1]

З гуркотом падають столик і дзиглики.

Петр. Ла!

Корнель. Ала!

Петр. Стій! Це в сонну артерію, Корнелю. Ти мертвий.

Корнель. Поранений, але б'юся далі. До останнього віддиху. Ала!

Тоні *(кричить)*. Годі вам!

Петр. Зараз кінчаємо, Тоні. Пішак атакує. Ха! Ха! Старий світ хитається...

Корнель. Finito![2] Цей раз я тебе прямо в серце влучив, Петре. *(Опускає рапіру)*.

Петр *(салютує рапірою)*. Дякую. Я мертвий.

---

[1] Обороняйся! *(Франц.)*

[2] Кінець! *(Італ.)*

Корнель *(теж салютує)*. Дуже шкодую.

Петр. Але на зміну мені прийдуть тисячі чорних пішаків... Ура, товариші!

Входить Мати й стає на порозі.

Мати. Хлопці, хлопці, що це ви знов робите!

Петр. Ой, матуся! *(Квапливо вішає рапіру на стіну)*. Корнель щойно вбив мене, мамо. Ударом у серце. *(Скидає шолом)*.

Корнель *(вішає рапіру)*. А Петр мені простромив шию, матусю. Теж майстерний удар був. *(Скидає каску)*.

Мати. Ви, близнята, як не поб'єтесь, то вам і світ не милий! Дивіться, шибеники, чого ви тут знов наробили! І не де-небудь, а в татовому кабінеті!

Петр. Та ми зараз приберемо, мамо, ти не клопочися. Ну-бо, Корнелю!

Обидва нашвидкуруч наводять лад, піднімають поперекидані столик і дзиглики.

Мати. Покиньте, знаю я ваше чоловіче прибирання. Чим більш наводите лад, тим його менше.

Корнель *(навкарачки, поправляє килим)*. Зараз усе буде гаразд, мамо. Пусти килим, Петре!

Петр *(теж навкарачки, відштовхує його)*. Ні, ти пусти!

Несподівано хапають один одного в оберемок й починають качатись по підлозі, борюкаючись.

Зараз покладу тебе на лопатки.

Корнель *(засапано)*. Спробуй!

Петр. Стривай, стривай!

Качаються по всьому кабінету.

Мати. Ну, годі вже! Ви тут колись таки порозбиваєте все! І не сором — таким здоровилам! Що про вас Тоні подумає?

Петр *(відпускає Корнеля)*. Іди сюди, Тоні, я й тебе навчу!

Тоні. Я не хочу!

Мати. Тоні не чіпайте. І гайда мені звідси! Тоні, за що вони знову зчепилися?

Тоні. Петр не хотів іти на де п'ять.

Корнель *(збирає на підлозі шахові фігури)*. Розумієш, мамо, то був татів хід. Я тільки захищав родинну традицію.

Петр. Не вір, мамо. Задача має два розв'язання.

Корнель *(розставляє фігури на шахівниці)*. То чом не розіграти її так, як тато хотів?

Петр. А чом не інакше? Може, тато й сам тепер грав би так, як я.

Матп. Тихо! Годі сперечатись, і гайда звідси! Мені треба тут лад навести після вас, шибеників.

Корнель. Ми тобі допоможемо.

Мати. Аякже, знайшлися помічники! Хіба ви, чоловіки, тямите, що таке лад!

Корнель. Поставити все там, де воно було.

Петр. Поставити все там, де воно має бути.

Мати. А от і ні. Поставити все там, де йому добре. Та хіба ви зрозумієте! Ну, гайда, йдіть уже ви обидва.

Корнель. Ходімо в садок, постріляємо з цієї рушниці, Петре!

Петр. Гаразд. За сто кроків — у пляшку.

Мати. Вам аби щось розбивати!

Корнель. Тоні, а ти не підеш? *(Бере зі стояка рушницю, яку був приніс)*.

Мати. Ні, Тоні не любить вашої стрільби. Правда, Тоні?

Петр. Я знаю. Він боїться.

Мати. Тоні не боїться. Ви його не розумієте. Він просто не такий, як ви, от і все.

Корнель. А з нас кожен не такий, як інші, матусю.

Мати. Менше, ніж вам здається. Ну, йдіть уже, паливоди!

Корнель *(цілує її в щоку)*. Ти вже не сердишся?

Петр *(цілує її в другу щоку)*. Хіба наша матуся вміє сердитись? Вона звикла до такого...

Мати. Ви не знаєте, де Їржі?

Корнель. А справді, де він? Тоні, ти не знаєш?

Тоні. Здається... здається, в нього якесь побачення.

Мати. З ким?

Петр. Ну, сама розумієш, мамо. Певне, з якоюсь прекрасною незнайомкою.

Брати випихають один одного в двері.

Мати. А тобі чого тут треба, Тоні?

Тоні. Нічого. Я... я просто прийшов сюди почитати.

М а т и. Татові книжки?

Т о н і. Та ось, про подорож.

М а т и. Знов ті далекі краї... Нащо воно тобі, Тоні! Адже ти ніколи не будеш мандрівником, правда? *(Ходить по кімнаті й неквапно поправляє все).*

Т о н і. Мабуть, не буду. Але я так виразно все уявляю...

М а т и. Ну що, наприклад?

Т о н і. Та все... Ну, хоч би... степ, буйна трава, і раптом біжить табун антилоп... Мамо, я не розумію, як можуть люди стріляти в тварин.

М а т и. Татусь стріляв... Але ти будеш не такий, правда? *(Обнімає його за шию).* Я б тільки хотіла, щоб ти завжди був такий, як тепер. Треба ж комусь лишатися вдома, Тоні. Бо інакше ні в кого на світі дому не було б. *(Цілує його).* Ну йди вже, у мене тут ще багато діла.

Тоні виходить.

(Нечутно пораючись). Тоні буде інакший. Тоні повинен бути інакший. *(Зупиняється перед портретом Батька й дивиться на нього. Тоді знизує плечима, відходить і спускає важкі штори на вікнах.*

Кімнату сповнює півморок.

(Вертається до Батькового портрета й засвічує перед ним торшер). Слухай, ну чого ти весь час маниш їх сюди? Ти ж знаєш, що я цього не люблю... Навіть Тоні, що вродився вже після твоєї смерті й ні разу тебе не бачив, так і дивиться, щоб сюди забитись. Ну скажи, нащо ти це робиш. Я ж хочу, щоб вони й моїми були, Ріхарде! Я не хочу, щоб вони весь час пнулись за тобою.

Б а т ь к о *(повільно виступає з темного кутка; одягнений він у такий самий мундир, як на портреті).* Та я не маню їх сюди, серденько. Це вони самі. Бач, вони ж ізмалечку гралися всім оцим мотлохом... Тож не дивуйся їм.

М а т и *(обертається до нього нітрохи не сторопіло).* Авжеж, ти це щоразу кажеш, любий. Та вони тепер уже завеликі для цих твоїх іграшок, а однаково весь час тут та й тут.

Б а т ь к о. Що ж — дитячі спогади. Але ж ти могла все це давно повикидати, любонько. Нащо воно?

М а т и. Аякже, повикидати! Пам'ятки по тобі? Ні, ні, Ріхарде, я маю на них право і держу їх тут задля тебе.

Бо все це — ти. *(Сідає в крісло).* І коли тут побувають хлопці, після них завжди лишається щось у повітрі... Щось таке, наче ти сам тут був. Ти сам.

Б а т ь к о *(сідає верхи на стілець).* Та це просто тютюн, любонько.

М а т и. Тютюн... і життя. Ти не можеш уявити, що я тоді почуваю. Тільки заплющу очі, і всю мене пронизує: Ріхард був тут... Ріхард... Ріхард... Усе тут сповнюється тобою, наче я тобою дихаю. Ні, не кажи, не в цьому мотлоху річ, це ти сам, це ти... А хлопців ти мені псуєш, Ріхарде.

Б а т ь к о. Та що ти, голубко! Таке придумала. Ну як би я міг їх псувати? Адже я вже... скільки це років?

М а т и. Невже сам не знаєш? Сімнадцять.

Б а т ь к о. Так багато?.. Ну, то коли хтось уже сімнадцять років мертвий, від нього лишається так мало, любонько. Що рік, то його меншає й меншає. Я вже ні на що не придатен, серденько. Хіба лиш на те, щоб тут на згадку про мене порох витирали.

М а т и. Однаково ти їх вабиш. Того вони й пхаються сюди весь час. Це все ж таки щось означає для хлопців: тато солдат, тато герой! Я бачу, як воно їх чарує. Завжди чарувало.

Б а т ь к о. Не треба було розповідати їм про мене, серденько. Це твоя помилка.

М а т и. Не треба було розповідати? Що це ти балакаєш? А хто ж іще має зберігати пам'ять про тебе, як не я? Адже відколи тебе не стало, Ріхарде, чи багато я мала втіхи, крім дітей та споминів про тебе? Я знаю свій обов'язок перед тобою, коханий мій. Чи багато є дітей, що можуть так пишатися своїм батьком?.. Ти не уявляєш, що це означало для наших хлопців То невже я мала позбавити їх цього?

Б а т ь к о. Ти перебільшуєш, люба. Не сердься, але щодо цього ти завжди перебільшувала. Яке там геройство! Нічого надзвичайного там не було. Така собі дрібна сутичка з тубільцями... та ще ж нас і побито.

М а т и. Я знаю, ти завжди так кажеш. Але ваш генерал тоді сам написав мені: «Шановна пані! Ви оплакуєте героя. Ваш чоловік сам зголосився взяти участь у найнебезпечнішій операції...»

Б а т ь к о. Та це ж тільки говориться так, серденько. Він тільки хотів якось утішити тебе, коли вже... таке зі мною сталось. Яке там геройство! Когось треба було по-

слати. Якби не зголосився я, пішов би хтось інший. От і все.

М а т и. Але в того іншого, може, не було б п'ятьох дітей, Ріхарде!

Б а т ь к о. Може, й так; та коли в когось п'ятеро дітей, це ще не означає, що він повинен бути поганим солдатом, любонько. Одне слово, я не зробив нічого надзвичайного... але ти цього не зрозумієш, люба: в бою людина мислить зовсім інакше. Це важко пояснити. Сторонньому воно, може, здається, бозна-яким геройством, але тобі самому... Просто так треба, і все. Той фланг треба було прикрити. Ось дивись: тут наступали головні сили, а отут збоку лишався прохід у горах. І той прохід ми мали зайняти невеликим загоном. Оце й усе. П'ятдесят двоє вбитих, тільки й того. Велике діло!

М а т и. П'ятдесят двоє вбитих... А всього скільки вас було?

Б а т ь к о. Ну... п'ятдесят двоє й було. Зате ж ми продержалися цілих шість днів. Признаюся, найдужче нам дошкуляла спрага. Там, бач, не було води. Тож спрага мучила — несила терпіти. І злість. Я там страшенно злостився, серденько.

М а т и. Чому?

Б а т ь к о. Бо все це, правду кажучи, було непотрібне. Наш полковник помилився, розумієш? Треба було головну колону трохи притримати внизу, а в той прохід послати принаймні чотири батальйони. І гірську батарею. Я це побачив зразу. І сказав полковникові. А він мені на те: «Ви, здається, боїтесь, майоре?»

М а т и. Ріхарде! І ти через це пішов... на смерть?

Б а т ь к о. Найбільш через це, серденько, найбільш через це. Щоб полковник побачив, що я мав рацію, розумієш? Йолоп! Прямо в пастку послав, тубільцям на втіху!

М а т и. І заради нього... заради нього...

Б а т ь к о. Тобі це здається безглуздям, правда? А в армії, любонько, це називається честю. Бач, там інакше не можна.

М а т и. Ріхарде, цього ти мені ще не казав! То ти загинув тільки через те, що ваш полковник дав дурний наказ?

Б а т ь к о. Таке часом стається, рідненька. Та принаймні з'ясувалося, що я мав рацію. Хіба це нічого не варте?

М а т и. От бач, про що ти думав: довести, що ти мав рацію. А про нас і не згадав, правда? І про те, що я саме чекаю п'ятої дитини, не подумав?

Б а т ь к о. Як не подумав, серденько! Ще б пак не подумати! Як попадеш у таку халепу, то стільки всього передумаєш, що тобі й уявити несила. Наприклад, їдеш верхи й кажеш сам собі: «Через три місяці я б міг додому з'їздити. Доти вже й мале народиться. Треба буде шаблю скинути, обережненько поставити в передпокої і ввійти навшпиньки... навшпиньки... Ну, Ондра вже потисне мені руку по-чоловічому, як дорослий, і скаже: «Добридень, тату!» — «Добридень, Ондро. Як там у школі?» — «Все гаразд, тату». А Їрка — тої зразу почне показувати якусь машинку: «Диви, тату!» А близнята витріщатимуть на мене очі та битимуться: хто перший злізе мені на коліна. «Дарма, шибеники, лізьте обидва зразу та не сваріться!» А дружина... це я більше як півроку її не бачив. Більш як півроку. Коли обійму її — чи знов вона так обм'якне, ніби в неї й кісток нема, і зітхне: «Ріхарде...»

М а т и. Ріхарде...

Б а т ь к о *(підводиться)*. Ну що, серденько? Як тобі тут жилося?

М а т и *(з заплющеними очима)*. Сам знаєш, коханий, чекала тебе... П'ятого сина тобі породила... Такий слабенький, Ріхарде, бозна, чого він такий тендітний. Може, тому, що я стільки за тобою плакала.

Б а т ь к о. Дарма, рідненька, він подужчає. Ще й з нього виросте молодчага, герой, ось побачиш.

М а т и *(з несподіваним запалом)*. Ні, Я не хочу, щоб із Тоні виріс герой! Досить із мене, Ріхарде, чуєш? Досить я вже заплатила за ваше геройство! Мало хіба, що ти загинув? Чи ти знаєш — чи ви знаєте, що це таке: втратити чоловіка! Якби ти знав, на що я звелася... Що це ти мені накоїв, Ріхарде, як ти міг дозволити, щоб тебе так безглуздо віддали в жертву?

Б а т ь к о. Серденько, а що я міг удіяти, коли той бовдур полковник сказав, що я боюся... Мусив піти, правда? Він же сказав це... при всіх офіцерах. «Здається, ви боїтесь, майоре?» Я не знаю, рідненька, як би ти повелась, коли б сама це почула.

М а т и *(підвівшись, тихо)*. Я б сказала: «Йди, Ріхарде. Такого стерпіти не можна».

Б а т ь к о. От бач, голубонько, і ти б те саме відчула.

М а т и. Бо я тебе кохала, Ріхарде, бо я й досі кохаю

тебе! Але тут це ні до чого, мій єдиний; хіба ж ти можеш знати, що робиться з жінкою, коли вона так безтямно, так по-жіночому когось покохає! Я сама не знаю, звідки це в нас; тільки знаю, що мені саме це в тобі страшенно подобалося — твій войовничий вигляд, Ріхарде, дзенькіт твоїх острог, твоя відвага й фанфаронство, твоя чесність і легковажність... Сама не знаю, чому це так мене чарувало. Мабуть, я була дурна, закохана, навіжена; але й тепер... я й тепер би не стерпіла, якби тебе спіткало приниження!

Б а т ь к о. Ну от бач! А якби я тоді не пішов...

М а т и. Ні, ні, Ріхарде, не лови мене на слові! Мабуть... ні, напевне, я б погодилася, щоб ти тоді повівся... не по-військовому. Ти вернувся б до мене й дітей... впйшов би у відставку. Я б... із цим змирилася. І теж любила б тебе. Може... трохи по-іншому. Я знаю, що ти страшенно мучився б... без тієї вояцької честі, але ми... обоє якось пережили б це; зате я принаймні жила б із тобою разом і могла б про тебе піклуватися.

Б а т ь к о. Як про людину, що мучиться своєю нікчемністю. І це задовольнило б тебе?

М а т и. Мусило б задовольнити. А так — чим, ти думаєш, доводилось мені вдовольнятися? Чи багато я мала?

Б а т ь к о. Я знаю, рідненька... Мені страшенно тяжко. Та майорська пенсія, що ти по мені одержувала...

М а т и. І п'ятеро дітей, Ріхарде, — подивись тепер на них. Ти не знаєш, як важко з цим упоратись самотній жінці. Ні, ні, цього ти не можеш зрозуміти. Пробач, коханий, мені не слід би про це говорити, але ж ви, чоловіки, хіба уявляєте... Одежа, харчі, школа — і знов — одежа, харчі, школа... Весь час рахуй, вираховуй, по десять разів кожну одежинку й кожний мідяк у руках обертай — що ви про це знаєте? Звісно, геройства тут нема ніякого, але... й від цього нікуди не дінешся, мій любий. Коханий мій, коханий, чого ти так на мене дивишся? Бачиш, на що я звелася!

Б а т ь к о. Ти красуня, любонько. Ти вродливіша, ніж була.

М а т и. Не балакай казна-чого, Ріхарде. Ми, живі, страшенно змінюємось. Ти — ні, ти зовсім не змінився. Я аж соромлюся, що стала така стара проти тебе. Не дивись на мене, мій єдиний. Адже ж у мене стільки турбот було! І так важко жилося без тебе...

Б а т ь к о. Ну, з мене ти небагато мала помочі!

М а т и. Зате хоч сама не була. А найбільше, любий, найбільше я потребувала тебе, коли діти почали підростати. Ні, ти не думай, вони хлопці славні. Всі — Онджей, Їржі, близнята — завжди раді були помогти мені. Та як виросли, то неначе почали говорити іншою мовою. Я їх не завжди розумію, Ріхарде. Ти, мабуть, розумів би їх краще.

Б а т ь к о. Не знаю, голубонько, не знаю. Мабуть, і я б не в усьому добрав діла. Хіба я тямлю щось у медицині, чи в авіації, чи в тих дурницях, що ними забили собі голову наші близнята...

М а т и. Це ти про політику?

Б а т ь к о. Атож. Я в ній темний, люба. Я був просто солдат, та й годі.

М а т и. А все ж... Тебе вони краще слухалися б. Я знаю, ти хотів і з них поробити солдатів; та коли ти загинув, я сказала собі — ні! Звісно, я ж могла віддати їх до військових шкіл... безкоштовно; але я воліла... я воліла своїми руками заробляти гріш, щоб вони вчилися чогось іншого. Я думала: хай буде медицина, техніка, що завгодно... тільки не армія. Хай роблять щось корисне... і таке, від чого люди не мусять умирати. Якби ти знав, скільки я напрацювалася, щоб їх вивчити... А тепер бачиш, що маю!

Б а т ь к о. Ну, серденько, мені здається, на них тобі нема чого нарікати.

М а т и. Та хтозна... Я сама здаюся собі квочкою, що вивела орлят. Вони один за одним злітають у небо, а я сиджу на землі й кудкудакаю зі страху. Часом я тверджу собі: не будь такою малодушною, не заважай їм... Ріхарде, це просто страхіття, що з людиною діється, коли вона — мати! Адже я й сама колись була відчайдушна, й сама мріяла бозна про що... Ох, ти сам знаєш, коханий.

Б а т ь к о. Знаю, голубонько.

М а т и. Адже я з дому втекла з тобою, і мені не страшно було хоч би й життя віддати. А тепер... тепер я б рада, мов скнара, сховати те, чим живу, сісти на нього зверху і кричати: «Не віддам! Не віддам!» Я й так уже доволі віддала, Ріхарде. Тебе... і нашого Ондру. Більше від мене вже не можна жадати. Занадто дорого коштувало мені те, що зветься... геройство. Спершу ти, потім Ондра...

Б а т ь к о. Не кажи, рідна моя; Ондра помер гарною смертю. Гарною... і почесною.

М а т и. Почесною, я знаю. Вам здається страшенною честю за щось умерти; а про те, що хтось вас утратить, ви й не думаєте. Ну, ти, Ріхарде, може, й мусив піти на смерть, бо ти був солдат. Але ж Ондра не мусив. Ондра був лікар і вчений; він міг би працювати десь у клініці... й не заразився б...

Б а т ь к о. З лікарями таке буває, маленька моя. В нашому полку теж якось був помер лікар. Такий славний чолов'яга був, я з ним усе грав у шахи. І раптом заразився холерою...

М а т и. Але ж хіба наш Ондра мусив їхати туди, в тропіки? Це все через тебе!

Б а т ь к о. Ну що ти, серце моє, я ж тоді вже давно був мертвий!

М а т и. Однаково: ти весь час манив його сюди, до свого кабінету. Ти мав на нього вплив, любий. Тут Ондра весь час учився, тут він сидів, обіклавшися книжками, тут цілі години ходив з кутка в куток і курив... І тут-таки раптом сказав мені: «Мамо, я поїду на екватор, хочу трохи світа побачити». А що він туди їде воювати з жовтою пропасницею, це він... забув сказати. Ви завжди криєте від мене, що у вас на думці. Скажете: «Мамо, я тільки прогуляюся», — а потім зостаєтесь там навіки. Утік, наче злодій!

З темного кутка виступає О н д р а
в білому лікарському халаті

О н д р а. Матусю, таж я тобі вже скільки разів пояснював... Я просто не хотів, щоб ти турбувалася. Тому й не сказав нічого. От і все.

М а т и. Оце ти називаєш «пояснював»? Про те, щоб я не турбувалась, ти подумав; а про те, що можеш там заразитися чи ще яку біду собі напитати — ні. А я б подумала, Ондро. От воно як.

О н д р а. Ну, й помогло б це тобі, матусю? Адже я б однаково поїхав.

М а т и. Ондро, Ондро, ти ж весь час був такий серйозний, розважний хлопець. Я часто не знала б, що мені й робити, якби не ти. Меншим дітям ти був замість батька — такий розумний і статечний... І раптом — на! Поїхав у тропіки й помер там від жовтої пропасниці. Не кажи мені, Ондро, що так треба було!

Б а т ь к о. Бач, серденько, лікар теж на свій лад солдат. Такий уже фах, правда, Ондро.

М а т и. І що тобі було до тієї жовтої пропасниці? Міг би лишатися вдома, лікувати людей або породіллям допомагати...

О н д р а. Мамо, зважсама: від жовтої пропасниці щороку сотні тисяч умирали... Адже це була б ганьба — не знайти ліків від неї. То був... ну, просто обов'язок.

М а т и. Твій обов'язок?

О н д р а. Обов'язок науки. Бач, матусю, це дуже тяжка хвороба. І якби ти бачила, як там, на півдні, люди вмирають... то сама сказала б: «Ондро, з цим треба щось зробити». Нікуди не дінешся, мамо: хтось мусив туди поїхати.

М а т и. Але чому неодмінно ти, Ондро? Ні, не переконаєш ти мене!

Б а т ь к о. А чому неодмінно не він? Голова в нього, здається, була не дурна. А такі справи завжди припадають найкращим, голубонько.

М а т и. І ті найкращі повинні через це вмирати?

Б а т ь к о. Атож. Інакше не можна, серденько. Найкращі завжди повинні йти попереду, розумієш? А ти, Ондро, не журися. Ти вчинив добре.

М а т и. Я знаю, ви завжди горою один за одного проти мене. Вам, чоловікам, легко казати — вчинив добре; та якби ви знали, що зі мною було, коли я одержала ту телеграму. Я зрозуміти не могла, в голові не вкладалось. «Ласкава пані, ваш син поліг, як герой, на бойовищі науки...»

Б а т ь к о. От бач, рідненька: як герой. Хіба це нічого не варте?

О н д р а. Ет, не в тім річ, тату. Це мене цікавило найменше. Я хотів одного: з'ясувати причини пропасниці. Яке ж тут геройство? Хто працює в науці, той повинен з'ясувати причини, хіба не так? На все інше йому начхати. Геройство там або честь — то все хлоп'яцтво, тату. Ось відкрити щось нове — це справді чогось варте.

М а т и. Ну, і відкрив ти щось?

О н д р а. Я — ні, матусю, але інші відкрили. Один швед і один американець.

Б а т ь к о. Шкода. Не люблю американців.

М а т и. От бач, Ондро! Хіба твоя смерть не була даремна? І непотрібна нікому?

О н д р а. Ні, матусю. Ти тільки цього не розумієш.

М а т и. Авжеж, не розумію. Я, мабуть, ніколи вас не розуміла. Я раз у раз чую це... від Їрки і від обох близ-

нят: «Мамо, ти цього не розумієш...» Не розумію! Не розумію! Господи, я вже сама себе перестаю розуміти. Адже ви — часточки мого тіла. Та й ти, Ріхарде, ввійшов у мене й став моїм тілом і душею. І я вас не розумію? Що ж у вас є таке особливе, таке страшенно своє, що я вже й зрозуміти вас не здатна?

Ондра *(підходить до неї)*. Матусю, тобі не можна хвилюватись. У тебе слабе серце, тобі це шкодить.

Мати. Не перебивай! Чого ж я вас так добре розуміла, поки ви були малі, пам'ятаєш, Ондро? Коли хтось із вас надворі, бувало, заб'є коліно, я це вдома відчувала й зразу вибігала... А коли ви всі сиділи за столом, я так глибоко почувала: це — *я*. Це все — я. Прямо всім тілом відчувала: оці діти — то я! А тепер: «Мамо, ти цього не розумієш...» Ріхарде, що це вступило в наших дітей — таке чуже й... вороже мені?

Батько. Бач, рідненька, вони вже дорослі... і в них є свої інтереси.

Мати. А я завжди знала тільки *їхні* інтереси, розумієш? Ви всі думаєте про свої справи, свою честь, своє покликання й ще бозна про що — таке велике, що я й справді його не розумію. А я... я весь вік думала тільки про вас. Я ніколи не знала іншого покликання, крім вас. Я знаю, в цьому не було нічого великого — тільки клопотатись та любити... Та коли я вам, п'ятьом дітям, подавала на стіл страву, для мене це було наче якийсь обряд. Ондро, Ондро, ти й гадки не маєш, як порожньо за столом без тебе!

Ондра. Мені дуже шкода, матусю.

Мати. Правду кажете, я цього таки не розумію. Наприклад, твій тато загинув, бо треба було вбивати якихось там тубільців. А ти, Ондро, вмер від того, що хотів рятувати їхнє життя. Мабуть, мені таки бракує розуму для цього. Ви робите один так, другий навпаки, а потім кажете мені: «Це великі завдання, матусю, ти такого не можеш зрозуміти». Один із вас щось будуватиме, а другий те саме руйнуватиме, а мені скажете: «Це, мамо, таке величне діло! Ми мусимо так робити, хоч би за це довелось віддати життя». Життя! Вам легко казати! Самому вмерти — це кожен зуміє; але втратити чоловіка або сина... Знали б ви, що це таке! Отоді б ви...

Ондра. Тут ти, мабуть... маєш рацію, мамо.

Мати. А хоч би й не мала... Я не хочу мати рацію, я хочу мати вас, хочу мати своїх дітей! Навіщо ти помер,

Ондро! Ти ж був такий славний, статечний хлопець... І наречену мав, синку, збирався одружитись... Це я, мабуть, розумію, так чи ні, Ондро?

Ондра. Авжеж, матусю...

Мати. От бач!

Два постріли в саду.

Батько *(підводить голову)*. Що це?

Мати. Нічого. То хлопці стріляють у мішень. Корнель... і Петр.

Батько. Добре. Хто не вміє стріляти, той ні на що не придатен.

Мати. Наш Тоні не стрілятиме, Ріхарде. У нього не така вдача. Ондра теж не любив стріляти, правда ж, Ондро? Ти знав самі книжки, як і Тоні...

Ондра. Але в Тоні це як гашиш, матусю. Він снить наяву. А це недобре.

Мати. Та він же ще дитина!

Ондра. Ти про нього довіку думатимеш так.

Мати. Бо він слабенький!

Батько. Треба тобі взяти його в руки, любонько, щоб він привчався до чогось серйозного.

Мати. А я не хочу! Я не хочу, щоб Тоні вже тепер убгав собі щось у голову! Я більше не пущу його сюди...

Батько. А чому?

Мати. Бо ви захочете впливати на нього! Бо ви йому нашіптуватимете: «Будь чоловіком, Тоні, будь чоловіком! Роби щось! Іди за щось умирати: за славу, за честь, за правду...» Ні, я не згодна, чуєте? Не займайте Тоні!

Батько. Ну що ти, матусю! Невже ти хочеш зробити з нього дівчину?

Мати. Я хочу, щоб він був мій. Ти не маєш на нього ніякого права, Ріхарде! Тебе вже на світі не було, як він народився. Тоні мій, тільки мій, розумієш? І я його сюди не пущу!

Ондра. Матуся, певне, вважає, що ми погане товариство.

Мати. Атож. Бо ви мертві.

Постріли в саду.

Ондра. Мамо, ти нас боїшся?

Мати. Ну як би я могла боятись вас, синочку! Підійди ближче, Ондро, покажися мені! Якби ти знав, як

тобі личить білий халат! Я завжди думала, як ти сидітимеш біля мене, коли... коли я прощатимуся з дітьми...

Ондра. Та що це ти, матусю! Ти ще довго будеш із ними! Весь час, весь час!

Батько. Наша матуся сильніша, ніж їй здається. *(Підходить до столика з шахівницею)*. Хто це тут грав, серденько?

Мати. Петр із Корнелем. Казали, що це твоя задача.

Батько. Правда. Я колись почав був її розв'язувати.

Мати. Хлопці посварились через неї. Корнель хотів, щоб Петр пішов на де п'ять.

Батько. Слушно. І я пішов би на де п'ять.

Мати. Але Петр сказав, що є інше розв'язання. Вони з Корнелем раз у раз заводяться.

Батько *(замислено)*. Інше розв'язання? Яке ж це?.. Може, тепер є нова шахова школа. Хіба що спершу піти оцим пішаком... Цікаво! Здається, Петр має якусь рацію.

Дверима зовсім нечутно входить Їржі в пілотському комбінезоні.

Їржі. Добривечір, матусю. Здрастуй, тату. Здоров, Ондро.

Батько *(обертається)*. А, Їрка!

Ондра. Здрастуй.

Мати. Чого це так рано, Їржичку? Літав сьогодні?

Їржі. Літав, мамо. Ох, як гарно літалось!

Мати. Добре, що ти вже вдома. Бо я не люблю, коли ти літаєш. Я тоді так боюся... Сьогодні хоч не пізно прийшов.

Їржі. Бо я, мамо... зразу до тебе.

Батько. Слушно. А знаєш, тобі це вбрання дуже личить.

Мати *(підводиться, охоплена жахом)*. Стривай... Їржі, ти бачиш... тата... і Ондру?

Їржі. Бачу, матусю, аякже.

Мати. Але ж вони... вони мертві, Їрко! Як ти можеш їх бачити... Як ти можеш із ними говорити... Їржі!

Їржі. Та розумієш, мамо... Тільки не сердься. У мене щось зламалося в літаку. От і все.

Мати. Їрко, з тобою щось сталося?

Їржі. Ні, матусю, нічого. Справді, навіть не заболіло. Бач, у мого літака відломилося крило... ну, і от...

Мати. Їржі, ти щось приховуєш від мене!

Ї р ж і. Не треба сердитись, матусю, але я вбився.

М а т и. Ти.., ти...

Ї р ж і. Мамо, прошу тебе, не хвилюйся!

М а т и. То ти мертвий, Їржичку?..

Ї р ж і. Так, мамо. Я... ну, як то кажуть, мертвий.

М а т и *(стогне)*. Боже мій, Їржі! Їржичку!

О н д р а. Тихо, тихо, матусю. Заспокойся.

М а т и. Їрко, тебе нема, ти вбився!

Б а т ь к о. Ти повинна мужньо знести цю втрату, люба моя. Адже бачиш — він помер, як герой. Це була прекрасна смерть.

М а т и *(мов скам'яніла)*. Прекрасна смерть.., От і маєш, Ріхарде! От і маєш!

Ї р ж і. Мамо, так ніхто ж не винен! Бач, я хотів спробувати одне діло.., та мотор підвів. Я й сам не знаю, як воно сталось.

М а т и. Мій Їрка.., *(Падає в крісло й плаче)*.

О н д р а. Не займай її. Хай поплаче, їй полегшає, *(Стає біля неї)*.

Б а т ь к о *(відводить Їржі набік)*. А що ти пробував зробити, Їржику?

Ї р ж і. Побити рекорд висоти, тату. З вантажем. Півтори тонни.

Б а т ь к о. А.., це має якесь значення — такий рекорд?

Ї р ж і. Має, тату. Наприклад, під час війни — летіти якнайвище з найбільшим вантажем бомб...

Б а т ь к о. Правда. Це неабищо.

Ї р ж і. Або в повітряному транспорті... Адже там, угорі, нема ні хмар, ні вітру. Це знаєш як зручно!

Б а т ь к о. Ну, і високо ти піднявся?

Ї р ж і. Трохи вище дванадцяти тисяч метрів; але раптом у моторі почались перебої..,

Б а т ь к о. А це рекорд?

Ї р ж і. Рекорд, тату. В цій категорії — світовий рекорд.

Б а т ь к о. Що ж, добре. Я радий, синку.

Ї р ж і. От тільки... коли я впав, то все розтовклося, тату. І альтиметр, мабуть, розбився. Шкода.

Б а т ь к о. Чому?

Ї р ж і. Бо як же тепер установлять, що я піднявся так високо?

Б а т ь к о. Байдуже, Їрко. Важливо, що ти піднявся.

Ї р ж і. Так ніхто ж про це не дізнається!

Б а т ь к о. Але ж рекорд побито — ось що головне. І хто б подумав, що ти... Малим тільки й знав іграшки... Ну, поздоровляю, сину.

М а т и *(стогне)*. Їржі... Їржичку...

О н д р а. Заспокойся, матусю.

Б а т ь к о. Не плач, серденько. Справа була варта заходу. То вже не плач. Ще ж із похороном стільки клопоту...

Ї р ж і. Мамо, ти не дивись на мене, коли мене принесуть, чуєш? Те, що принесуть, — то вже не я. Я тут такий, як був... і ти ніколи не бачитимеш мене інакшим, правда?

М а т и. Чому ти не сказав мені, що хочеш так високо злетіти? Я б тебе не пустила.

Ї р ж і. Не можна було, мамо. Я мусив.

М а т и. І як ти наважився на таке, Їржичку, що це ти забрав собі в голову! Нащо був тобі той рекорд?

Ї р ж і. Та коли маєш таку добру машину... Просто мимоволі... Ти, матусю, цього не зрозумієш. Воно само тебе тягне... наче машина підказує...

Стук у двері.

Б а т ь к о *(вимикає лампочку під своїм портретом; настає глибока сутінь)*. Не муч себе так, рідненька.

М а т и. Мій Їрка! Такий гарний, здоровий хлопець! Нащо... Нащо...

Ї р ж і *(дедалі тихше)*. Ти цього не розумієш, матусю, ти цього не можеш зрозуміти...

Знову стук.

О н д р а *(пошепки)*. Заспокойся, мамо. Зберись на силі.

Б а т ь к о *(пошепки)*. Любонько, прощай!

Знову стук.

М а т и *(підводиться)*. Увійдіть!

Двері відчиняються; на порозі, в яскравому денному світлі, стоїть К о р н е л ь.

К о р н е л ь. Пробач, мамо... я не хотів тебе турбувати... але... Я маю щось сказати тобі.

М а т и. Так.

Корнель. Щойно повідомили... розумієш... У нашого Їрки щось сталося з літаком. Тільки ти не лякайся, мамо. Нічого страшного...

Мати. Так...

Корнель. Їржі... Матусю! Ти вже знаєш?

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Та сама кімната; тепер у ній є ще й радіоприймач. Тоні стоїть біля приймача навколішки й крутить регулятор. З приймача лунає військовий марш. Тоні з невдоволеною гримасою крутить далі. Чути голос диктора.

Голос із приймача. Увага, увага, увага!

Тоні. В тебе голос як у нашого Корнеля.

Голос із приймача. Закликаємо всіх громадян зберігати спокій і порядок. Суворо попереджуємо, що не вільно збиратися на вулицях; у разі непослуху поліція і військова влада вживатимуть найрішучіших заходів...

Тоні. Бр-р-р! *(Крутить регулятор далі; лунає ніжна, далека музика. Тоні, не підводячись, слухає, змахуючи в такт рукою).*

Входить Корнель у напіввійськовому костюмі: високі чоботи, бриджі, на куртці нашивки.

Корнель. Облиш, Тоні. Ти ж знаєш, мама не любить, коли хтось бавиться з приймачем. Це ж пам'ять по нашому Їржі...

Тоні. Чуєш, Корнелю, як гарно!

Корнель. Так, гарно, але зараз не час на це. Вимкни, Тоні. Бо мене чорти беруть.

Тоні *(вимикає приймач, але не підводиться)*. Шкода. Це якась закордонна станція. Мені здається, що... десь на півночі. Так звучало... наче сніжок сипався.

Корнель. Тобі весь час щось здається. *(Запалює сигарету й нервово ходить по кімнаті)*. Як безглуздо, що я мушу сидіти вдома... *(Поглядає на годинник на руці)*. Зараз робітники йтимуть з роботи. Може збитися буча... Сто чортів, мені ж треба бути там! *(Спиняється біля вікна й прислухається)*.

Тоні. Корнелю!

Корнель. Га?

Тоні. А що з Петром?

Корнель. Не знаю. Заарештували. Хай би не встрявав у це.

Тоні. А ти хіба не встряєш?

Корнель. Так, але з другого боку. Це дуже велика різниця.

Тоні. Яка?

Корнель. Ми за порядок — і за благо народу. Ти цього ще не розумієш. Твоє щастя.

Тоні. Петр також стояв за благо народу. А ви його заарештували.

Корнель. Бо він інакше уявляв собі це благо. Він думав, що нами може правити та брудна потолоч. Красно дякую, ото картина була б! Вони вже показали нам, на що здатні: тільки грабувати та мститися. *(Гасить сигарету)*. Вони б занапастили країну.

Тоні. Але ж Петр виступав проти грабунків!

Корнель. Тим гірше! Петр хотів, щоб із банди викувався уряд. А саме цього ми й не можемо дозволити.

Тоні. Хто це — ми?

Корнель. Наша партія. Ми, нація. Якби захопили владу *вони*, з їхніми утопіями... з їхнім пацифізмом і рівністю... Отоді б каша заварилася, хлопче! Адже це зрада інтересів нації — те, чого хочуть ці людці! Розпустити армію... взяти в свої руки державні установи... експропріювати заводи й фабрики... Гарне діло! Це був би кінець культури й усього на світі. Ні, ні, Петре, ми не дозволимо, щоб наша нація до такого докотилась. Пора вже взяти в шори цих горлопанів та зрадників... Та нащо тобі мої проповіді, Тоні.

Тоні *(підводиться)*. Корнелю...

Корнель. Ну?

Тоні. А що буде з Петром?

Корнель *(знизує плечима)*. Нема ради, треба чекати. Наші його заарештували, і поки що... він за гратами.

Тоні. Як злочинець?

Корнель. Як заручник. Не бійся, нічого там із ним не станеться. Але якщо та чорна зграя знову почне стріляти на вулицях, тоді... хтозна.

Тоні. Тоді ви... розстріляєте Петра?

Корнель. Я — ні, Тоніку. Але, сам розумієш, боротьба — це боротьба. Не треба було Петрові встрявати

в неї. Можеш повірити, мені було б страшенно шкода, якби... якби з ним щось сталося. Але це вже від нас не залежить... Хай той набрід складе зброю, і тоді наші відпустять Петра... з усіма заручниками. От воно як.

Т о н і *(з жахом в очах)*. Уяви собі, Корнелю... уяви собі, що у Петра на серці! Як він дивиться на двері й чекає, з ранку до вечора чекає... коли вони відчиняться... «Виходьте».— «Куди?» — «Швидше, там побачите!»

К о р н е л ь. Стривай. *(Прислухається)*. Тихо. На щастя, ніхто не стріляє. Бо якби хтось десь вистрелив, тоді кепське діло, Тоні. Тоді наші вже не даватимуть пощади... Але я гадаю, що та голота вже поховалася. Адже то кодло боягузів. Хай тепер Петр побачить, із ким злигався! Постав проти них кулемет — і вони розбіжаться, як зайці... Чуєш? Тихо. Мабуть, переговори. Хоч я, правда, й не розумію, як можна вести переговори з такою бандою.

Т о н і. Корнелю, а руки тоді зв'язують?

К о р н е л ь. Коли?..

Т о н і. Ну, як ведуть на страту.

К о р н е л ь. Аякже. Звичайно, зв'язують. А чому ти про це питаєш?

Т о н і *(зціплює руки за спиною, ніби вони у нього зв'язані)*. Знаєш, я так виразно уявляю... що почуває людина, коли стоїть так... навпроти солдатів з рушницями. Все — як вона дивиться... кудись понад їхніми головами... а волосся їй ворушить неначе холодний вітер. Ще ні... ще мить... «Цільсь!..» Боже!

К о р н е л ь. Облиш!

Т о н і *(гнівно кричить)*. Собаки! Криваві собаки!

К о р н е л ь. Тоні!

Т о н і. Вогонь! *(Хитається й падає на коліна)*.

К о р н е л ь *(хапає його за плече й торсає)*. Ну, годі вже! Тоні, у тебе хвороблива уява!

Т о н і *(заплющує очі й підводиться)*. Корнелю, як можуть люди так палко ненавидіти одні одних!

К о р н е л ь. Ти цього не зрозумієш. Ти ще не навчився палко вірити.

Т о н і. В що?

К о р н е л ь. У свою правду. Людина ніколи не зробить заради себе того, що робить заради свого прапора. Не можна бути таким вразливим, Тоні. Наша матуся тільки псує тебе.

Т о н і. Чим?

К о р н е л ь. Своїм вихованням. Так із тебе ніколи не вийде чоловіка, здатного за щось боротися. Мир, любов, співчуття — я знаю, це все дуже гарне, але... не час тепер для цього. Тепер діються занадто серйозні... й великі речі. Наша матуся цього не розуміє. Ми повинні бути готові... до всього. Якби з Петром щось сталося... Тоні, хай мама не знає про це. Кажімо їй, що він за гратами, чуєш? Та, може, й справді вже все минулося. Може, та чорна голота вже поздавалась, бо чого ж така... дивна тиша. Не виходь з дому, Тоні.

Т о н і. А ти?

К о р н е л ь *(знизує плечима)*. Мені слід би бути там, з нашими. Боже, аби лиш не прогавити, коли там щось завариться! Яке ідіотство, що я мушу сидіти дома, коло матусі! Та що вдієш — коли тут щось сколотиться... У матусі таке слабе серце... А той набрід — хіба вгадаєш... Кинуться грабувати... Треба ж комусь обороняти вас. *(Стоячи спиною до Тоні, виймає з шухляди револьвер і заряджає його; потім кладе назад)*. Я знаю, де моє місце. Але від матусі краще приховати, що справи такі поважні, Тоні. Тож я... зостануся вдома. Заради матусі... і заради тебе.

Входить М а т и.

М а т и. Корнелю, де Петр? Чому він ще не вернувся? Вранці ти казав, що це, певне, якесь непорозуміння... що його до вечора відпустять... Чуєш, Корнелю?

К о р н е л ь. Чую, матусю, але... не так воно швидко робиться. Бач, вони заарештували сотні людей, і поки все з'ясують... Це може тривати... навіть із тиждень.

М а т и. Цілий тиждень? Корнелю, невже нашого Петра стільки мучитимуть? Ні, ні. Я цього так не полишу. Я сама піду туди й скажу їм...

К о р н е л ь. Не можна, мамо. Тебе туди й не пустять.

М а т и. Як це так — матері не пустять? Я понесу Петрові свіжу білизну й щось попоїсти. Хто може заборонити матері? Мати має право.

К о р н е л ь. Доведеться почекати, мамо. Зваж сама: вулиці перекриті військом...у центр нікого не пускають.

М а т и. А матір пустять! Я їм скажу, що несу щось синові... Я мушу побачити Петра, Корнелю. Мушу знати що з ним. Адже він не злочинець, щоб його держати за гратами. Я їм усе в вічі скажу, ти не думай. Я їм скажу, що вони не мають права держати під замком мого сина!

К о р н е л ь. Шкода, матусю. Вони мають таке право.

М а т и. Хіба Петр злочинець? Хіба він щось кому заподіяв?

К о р н е л ь. Та ні, мамо... не злочинець. Цього ніхто не каже.

М а т и. От бач! То яке ж вони мають право ні за що ні про що держати його у в'язниці?

К о р н е л ь. Матусю, ти, видно, не дуже розумієш...

М а т и. Авжеж... Іди, Тоні, йди, я з Корнелем поговорю. Нащо тобі слухати, яка дурна в тебе мати.

Тоні неохоче, повільно виходить.

Я намагалася все зрозуміти, Корнелю. Але мені несила. Як може хтось заарештувати мого сина, коли він нікому нічого лихого не зробив? Це мені справді важко зрозуміти.

К о р н е л ь. Пробач, мамо. Ти ніяк не хочеш збагнути, що у нас тепер... громадянська війна.

М а т и. Ну то й що? Хіба вона така необхідна?

К о р н е л ь. Необхідна, мамо. Бо люди розділились на два табори, а влада може належати тільки одному. Отож і треба вирішити в бою, кому вона належатиме.

М а т и. І через це стріляють одні в одних?

К о р н е л ь. Атож. Інакше не виходить.

М а т и. Скажи, ради бога, ну чого людям так страшенно кортить тієї влади? Невже у них нема своїх родин? Хай кожен дбає про свою родину!

К о р н е л ь. Родина — це ще не все.

М а т и. Все, Корнелю. Для мене — все. І не кажи мені, що Петр хотів влади над кимось. Я ж його знаю; він би й мухи не зайняв... Нехай уже ти, Корнелю, але Петр — ні. Не така у нього вдача, щоб комусь наказувати.

К о р н е л ь. Хай навіть так, матусю; але його партія хоче наказувати всім, хоче все перевернути по-своєму... Це було б нещастя для всієї нації, розумієш? Адже це зграя злочинців і зрадників, матусю. Вони б раді все розламати й розікрасти...

М а т и. Неправда, Корнелю. Не кажи так. Хіба я не знаю Петра? Петр би за такими людьми не пішов. Ти б теж не пішов за злочинцями й зрадниками, Корнелю.

К о р н е л ь. На жаль, Петр так сліпо довіряє людям...

М а т и. Він же молодий! А ти ніколи не був такий молодий і товариський, Корнелю. Ти не був такий легкий на приятельство, Корнелю, — ти скоріш трохи гордій... Але й Петр до поганих людей не пристав би.

Корнель. То виходить, я пристав до поганих, матусю? Бо ж правда або на їхньому боці, або... на нашому. Отже, котрийсь із нас таки став на поганий шлях.

Мати. Тільки не ти, Корнелю. У твоїй натурі є благородство й гідність. Ти теж не зміг би робити щось брудне... й нечесне.

Корнель. От бач. І коли я *честю* заприсягнуся, що наш Петр пристав таки до... негарних людей і що всю ту зграю *неодмінно* треба розігнати, щоб на світі був лад...

Мати. Стривай, сину. Отже, треба було заарештувати нашого Петра, щоб у світі настав лад?

Корнель *(повагавшись)*. Так, матусю... Коли вже він устряв у таке...

Мати. Так це ж ганьба, Корнелю! Як можливо, щоб мали рацію ті, хто заарештував нашого Петра?

Корнель. Мамо, якби їхня взяла, то Петр... заарештував би мене.

Мати. Петр?

Корнель. Я хочу сказати — його товариші. Його партія, розумієш?

Мати. Якби так, то вони були б дурні... й негідники! Адже ти не хочеш нічого поганого, Корнелю! Як же вони могли б тебе заарештувати! Це було б таке саме беззаконня, як і те, що схопили нашого Петра. То лихі люди, Корнелю. Злі, жорстокі, дурні люди. Боже, якби я могла оцим ось кулаком ударити їх в обличчя...

Корнель. Ну що ти, мамо!

Мати. Ми не маємо права лишати його там, Корнелю! Ти повинен якось допомогти мені... Кажеш, що його можуть там ще кілька днів протримати?

Корнель. Можуть, мамо, але потім його напевне випустять. У місті вже спокійно. От побачиш, до завтра все скінчиться...

Мати. А потім ти підеш зі мною по Петра?

Корнель. Піду, матусю.

Мати. А не можна мені сьогодні віднести йому щось?

Корнель. Сьогодні не можна.

Кілька пострілів удалині. Смеркає.

Мати. Що це?

Корнель *(нервово)*. Нічого. Це десь на вулиці... Мамо, прошу тебе... тепер не можна виходити з дому.

М а т и. Так Петр же, напевне, чекає.

К о р н е л ь. Тобі все Петр! Ідеться не про самого Петра, матусю.

М а т и. Ти думаєш, що й з Тоні щось може статись... чи з тобою?

К о р н е л ь. Пробач, мамо, я думаю про весь наш народ.

Кілька далеких пострілів.

М а т и. Хоч би з Петром лиха не сталося!

К о р н е л ь *(слухає біля вікна)*. Хоч би з нашим народом лиха не сталось, матусю... Десь там стоїть напоготові загін; якби ти знала, що то за хлопці. На них так і кажуть — «цвіт нашої сили». Добірні стрільці, ті, що першими підуть у бій. Чекають тільки наказу й перезираються: а де ж це Корнель?.. Я тут, товариші. Я не можу. Я... мушу лишатися вдома. Хтось тут повинен бути, коли щось сколотиться. Хлопці, стійте твердо; а я... а мене можете викреслити.

М а т и. Що з тобою, Корнелю?

К о р н е л ь. Нічого, матусю. Не бійся, я... зостануся з тобою... і Тоні. Бо як у місті колотнеча, всякий непотріб може налетіти... Не бійся нічого, матусю. Я буду вдома. *(Йде до стояка з рушницями)*.

М а т и. Що ти там шукаєш?

К о р н е л ь. Татів карабін, той, що він мав у Африці. Його вже треба почистити. *(Бере рушницю зі стояка)*.

М а т и. Та я ж на них щодня витираю порох.

К о р н е л ь. Ти не розумієш, матусю. Рушниці мало цього. З неї часом треба й вистрелити. *(Кладе матері руку на плече)*. Не турбуйся, мамо. Все буде гаразд, ось побачиш.

М а т и. І Петр вернеться?

К о р н е л ь. Вернеться, матусю, вернеться.

Виходить з рушницею. Присмерк густішає.

М а т и *(дивиться йому вслід)*. Я знаю, ти не скажеш мені правди, Корнелю. *(Ходить по кімнаті й поправляє то се, то те)*.

Вдалині кілька пострілів.

Боже, що ж буде з Петром! *(Сідає в крісло і складає руки, як до молитви)* Господи Ісусе Христе, вбережи мого Петра. Матір божа милосердна, змилуйся наді мною

і вбережи моїх дітей. Ісусе Христе, верни мені мого Петра. Пресвята діво Маріє, моли бога за моїх дітей. Ісусе, спасителю наш, змилуйся над моїми дітьми.

Петр нечутно з'являється в дверях; на ньому самі штани й розстебнута сорочка. В кімнаті майже темно.

Петр. Здрастуй, мамо.

Мати *(схоплюється)*. Петре! Тебе вже випустили?

Петр. Де там! Але я вже не маю з ними ніякого діла, матусю.

Мати *(підходить до нього)*. Я так боялася за тебе... Іди сюди, синку!

Петр *(ухиляється)*. Ні, ні, мамо. Сиди, прошу тебе!

Мати *(простягає до нього руки)*. Що з тобою, синочку? Де твій піджак?

Петр *(ухиляється)*. Там. Там. Вони, мабуть, пришлють його тобі, мамо. Піджак і все. Вони ж так педантично порядні!

Мати. Хто?

Петр. Та вони. Білі. Не треба світити, матусю. Мені страшенно шкода, але я мушу щось тобі сказати. Тому я й прийшов до тебе. Мабуть, краще буде, коли я сам тобі скажу.

Мати. Петре, що сталося? *(Тягнеться до нього руками)*. Іди сюди!

Петр *(ухиляється)*. Не сердься на мене, я справді не винен, мамо. І Корнель теж не винен.

Мати. В чому?

Петр. Господи, матусю, яка ти недогадлива! Адже цього слід було сподіватись. І Корнель знав, що так буде. Ну, а тепер уже по всьому...

Мати *(з дедалі більшим жахом)*. Як це по всьому, Петричку?

Петр. Це вже давнє діло, мамо. Вже більш як півгодини минуло відтоді.

Мати. Відколи?

Петр. Ну, як мене розстріляли, матусю!

Мати. Петре! *(Хитається й безвладно падає на підлогу)*.

Петр. Ой, мамо! Боже, що це я... Йдіть хтось поможіть! Ондро!

З темряви вибігає Ондра в білому халаті.

Ондра. Що тут таке?

Петр. Та ось глянь, мама...

Ондра *(стає коло неї навколішки і намацує пульс)*. Дай-но, матусю...

З темряви виходить Батько в офіцерському мундирі.

Батько. Що з нею?

Петр. Хтозна, раптом упала...

Батько. Чого ж ти так необережно! *(Став навколішки біля матері)*. Рідненька, що з тобою?

З темряви з'являється Їржі в пілотському комбінезоні.

Їржі. Здоров, Петре. Матусі погано? *(Засвічує лампу на письмовому столі)*.

Ондра *(стоячи навколішки над матір'ю)*. Серце. Такі страшні перебої... Бідна матуся!

Батько. Якби ж ми могли когось покликати!

Ондра. Навіщо? Адже тут є ми. Вона трохи полежить непритомна. Нервовий струс. Найкраще не займати її. Подайте-но яку-небудь подушку!

Петр *(бере подушки на канапі)*. Ось.

Їржі *(несе оберемок подушок)*. На.

Ондра. Підніми їй трохи голову, тату. *(Підкладає подушки)*. Добре, а тепер полеж спокійно, матусю. *(Підводиться)*. Відійдіть, не турбуйте її.

Батько *(підводиться)*. Чим ти її так налякав, Петре? І скажи, будь ласка, звідки ти тут узявся взагалі?

Ондра. Хвилиночку, тату. *(Обертає Петра до світла й дивиться йому на чоло)*. Отакої! Одна, дві. *(Розхристує йому сорочку й торкає пальцем груди)*. Одна, дві, три. Оця пройшла прямо крізь серце.

Батько. Покажи-но. Гарно влучено!.. Що за диво — це схоже на... Ми були якось розстріляли одного араба. Хлопче, як це з тобою сталося?

Петр. І мене розстріляли, тату.

Батько. Ого! І стріляли солдати?

Петр. Солдати, татусю.

Батько. Сподіваюсь, не за зраду, Петре?

Петр. Ні, тату. Я боровся за велику... й благородну справу.

Батько. Проти солдатів? Щось не віриться, хлопче.

Петр. На нашому боці теж є солдати, тату.

Б а т ь к о. З обох боків — солдати?

П е т р. Так.

Б а т ь к о. Наші проти наших?

П е т р. Так, тату.

Б а т ь к о. Це мені не подобається, Петре. Наші проти наших — щось тут у вас наплутано... То ти був розвідником, Петричку?

П е т р. Ні, тату, я тільки писав у газетах.

Б а т ь к о. Не бреши. За це не розстрілюють. Ми страчували тільки шпигунів та зрадників.

Ї р ж і. Тепер не ті часи, тату.

Б а т ь к о. Та видно. Певне, у вас якісь інші правила гри, хлопці. *(Обертається до матері)*. Ну, як їй?

О н д р а *(сидить, схилившись над нею)*. Ще непритомна. Наче спить.

Б а т ь к о. Добре. Тільки вона може чути нас...

О н д р а. І говорити з нами. Тільки матуся ще може нас бачити. Вона не втратила контакту з нами.

П е т р *(у задумі крутить глобус на письмовому столі)*. Хлопці, ох і тяжко було мені в ту хвилину, коли я мусив сказати їй...

Ї р ж і. Знаю, брате. Таке страшенно дурне почуття, наче признаєшся в якійсь витівці. *(Висуває зі стволу шухляду й порпається в ній)*. Хлопці, а знаєте, матуся й наші люльки зберегла. Яка ж вона славна! Поки були живі, то сердилася: «Іди геть, начадив тут!» *(Машинальним рухом курця бере в уста порожню люльку)*. М-м... М-м-м... Справді, тут почуваєш себе як удома.

Надворі постріли.

Б а т ь к о *(підходить до вікна)*. Наче стріляють десь. Бах! Бах! Це армійські гвинтівки. *(Прислухається)*.

П е т р *(замислено переставляє на столі попільнички й прес-пап'є)*. Це наші. Це наші стріляють.

Ї р ж і. І мої зошити теж тут! Ти диви, чого лиш вона не зберігає, наша мама! *(Гортає зошит)*. Ага, це я колись креслив... Комедія! Це ж я шукав новий профіль крила.

П е т р *(ставить на письмовий стіл негритянську статуетку, яку взяв на шафі)*. Посунься-но.

Ї р ж і. Нащо ти її сюди переставляєш?

П е т р. А так... Сам не знаю. Аби щось робити.

Б а т ь к о *(обертається від вікна)*. Нехай, Їрко. Це просто неспокій мерця! Йому хочеться лишити якийсь

знак, що він був тут, розумієш? Згодом воно в нього минеться... Слухай, Петре, чи ти хоч поводився... як чоловік?

Петр *(переставляє коробку з тютюном)*. Авжеж, тату. І оком не моргнув.

Батько. Добре. Значить, не осоромив нас?

Ондра *(сидить біля матері)*. Певне... з біса неприємне почуття, коли тебе розстрілюють.

Петр. І не питай! Стоїш із зв'язаними руками, а проти тебе — шестеро сільських хлопців у солдатській формі... Мені їх так шкода було! Я б сам не зміг нікого розстріляти...

Батько. Очей тобі не зав'язували?

Петр. Ні, тату. Я не захотів.

Батько. Молодець. А хто командував?

Петр. Такий миршавий, писклявий лейтенантик, тату. Страшенно пиндючився, щоб не видно було, що його млість бере. В мене перед очима зарядив револьвера — мовляв, щоб добити мене, коли солдати не влучать як слід.

Ондра. Сто чортів!

Батько. Так треба, Ондро. Інакше не можна.

Петр. Хай йому біс, і дратував же мене той фертик! Я йому кажу: йди геть, здохляко, я сам скомандую...

Батько. Оце вже даремно, Петре. Страта... поважне діло. Я якось був присутній, і... та що там балакати!

Петр. Тату, я ж мусив піддати собі духу. Адже це паскудна халепа... Солдати засміялись, і я з ними. І всім нам якось полегшало. А він почервонів, вихопив шаблю й вереснув: «Увага! Цільсь!..» Признаюся, хлопці...

Їржі. Що?

Петр. Я трохи-трохи не впав на коліна. Знаєте, раптом така огидна млість у ногах і в животі... бр-р! Сам собі здаєшся ганчіркою. Дивна річ — не пам'ятаю навіть, як той шмендрик крикнув: «Вогонь!» Тільки відчув, як холодний вітер війнув мені у волосся.

Ондра. То від страху.

Петр. Може, й так. *(Знов неспокійно пересуває речі)*. Але... жахливе почуття, скажу відверто. Жахливе.

Їржі *(підводить очі від свого зошита)*. Мені можеш не казати.

Петр. Ні, ти навряд чи уявиш собі, Їрко. Та й будь-хто.

Їржі. Чого ж! Я все знаю. Коли я падав з літаком...

Петр. Е, то була одна мить.

Їржі. Овва! З дванадцяти кілометрів падаєш довгенько. Не можеш навіть визначити, як довго. Наче... наче цілу вічність. І весь час здається, ніби земна куля валиться на тебе.

Ондра. А про що ж ти тоді думав?

Їржі. Та, власне, ні про що. Такий жахливий спокій, і все. Просто: «Ну, кінець», — чи щось таке. В голові стримить ця спокійна, виразна, тупа думка, а сам дивишся: де ж то впадеш! Там би не хотілося, там дерева; а отам, на полі, було б, мабуть, краще...

Петр. Ну, то ще нічого, Їрко.

Їржі. Е, де там! Така байдужість гірша і... огидніша від будь-якого болю. Наче в тобі ще в живому щось закам'яніло, і ти вже не можеш ворухнутися... Бр-р!

Ондра. То не байдужість, Їрко. То жах.

Їржі. Не знаю; але я не хотів би ще раз... Уф... Моторошне почуття.

Пауза.

Петр. А як було... у тебе, Ондро?

Ондра. Ну, я мав доволі часу. У мене це тривало... кілька днів.

Петр. Умирання?

Ондра. Авжеж. Я вже за три дні знав... що вріжу дуба. Ох, скільки за такий час передумаєш... і згадаєш — страхіття! А водночас... водночас я ще спостерігав: ага, оце той симптом, а оце вже той. Печінці каюк, Ондрушку. Отже, дійшло вже до цього... і до цього...

Батько. Ондро, скажи, будь-ласка, а як ти підхопив ту жовту пропасницю?

Ондра. Під час досліду, тату. Ми хотіли з'ясувати, чи той паскудний комар, та стегомія, переносить заразу й від тих хворих, що вже витримали першу стадію хвороби. Напевне це не було відомо. Тож я й дав себе покусати дослідним комарам.

Батько. І заразився?

Ондра. Заразився, та ще й як. Але це було проти наших теорій.

Батько. Ну, і мав якесь значення цей дослід?

Ондра *(знизує плечима)*. Так — принаймні теоретично. Ми хотіли з'ясувати розвиток мікроба в організмі комара. А це досить важливо, тату.

Їржі. А тяжко вмирати від тієї пропасниці?

Ондра. Тяжко. Лежиш, як труп; висока температура, жовтяниця... ну, і всяка там усячина. Паскудна хвороба, друзяко. Бр-р! Нікому б її не побажав.

Петр. То, значить, тільки тато наш умер гарною смертю.

Батько. Я? Чому ти так думаєш?

Петр. Ну... полягти в бою — це ж одна мить, а крім того, маєш змогу захищатися...

Батько. Але ж я не поліг у бою, синку!

Петр. Як це не поліг? А ми весь час думали...

Батько. Що мене вбито в останній атаці, я знаю. Це тільки для мами, хлопці. Я ж не міг їй сказати, як воно було насправді.

Їржі. А як?

Батько. Ні, мене не вбито зразу, де там! Я тільки впав і не міг підвестись.

Ондра. Поранений?

Батько. Атож. І там мене знайшли тубільці.

Петр. А потім?

Батько. А потім... замучили. *(Махає рукою)*. Ну, годі вже про це... Ондро, як там матуся?

Ондра. Пульс кращий.

Батько. Хлопці, самі розумієте — їй про це не слід знати...

Пауза.

Їржі *(над своїм зошитом)*. Легко сказати — віддати життя за щось велике: за науку, за батьківщину, за віру, за благо людства абощо; та коли самому тобі доведеться...

Ондра. ...то все виглядає зовсім не так, я знаю. Якби люди вміли уявити собі, що тоді почуваєш, то... певне, менше патякали б про те, як прекрасно... вмерти за щось. Прекрасно! Я в своїй смерті нічого прекрасного не бачу.

Петр. І я теж.

В далині кілька пострілів.

Батько. Правда: люди завжди за щось умирали, той за те, а той за те; інакше, мабуть, не можна. Але часом мені думається: якби я тепер був полковником або генералом у відставці й жив тут із вами та матусею — писав би мемуари й копав землю в садку... Непогано було б, хлопці. Що не кажи, а життя — це життя; принаймні можеш робити щось. Я знаю, ви всі віддали життя

за щось велике: Ондра — за науку, а Їрка — за технічний прогрес, а Петр — за що, власне, ти загинув, Петричку?

Петр *(розставляючи фігури на шахівниці)*. За рівність і свободу, тату.

Батько. Ага. А я за короля, вітчизну і честь прапора. А може, за те, що наш полковник віддав дурний наказ; та чи не однаково тепер? Усе це великі й прекрасні речі, та тільки... знаєте, я довше від усіх вас мертвий, то можу вам сказати: непогано було б і пожити ще трохи. Я дуже любив життя, діти. Страшенно любив. І тепер, дивлячись на вас, думаю: може, хто з цих хлопців колись справді зробив би щось путяще... або й визначне. А так — хто ви? Герої, та й усе. Шкода, хлопці. Ви б могли ще пожити.

Ондра *(встає і потягається)*. Справді, нудота страшна... Тільки дивитися, що роблять інші. Бо ми, мертві, нидіємо, та й більш нічого. *(Підходить до книжкової шафи)*. Ох, якби я тепер був живий, то працював би як несамовитий. Сонна хвороба, наприклад — ух, як цікаво!

Їржі *(над своїм зошитом)*. Здуріти можна!

Батько. Що там таке?

Їржі. Та одна думка, тату. Щодо конструкції. Цілком можливе діло. От чорт, як же я не додумався тоді. Стривайте, ось тут має бути отак...*(Креслить, сидячи за письмовим столом)*. Це ж те, що треба.

Ондра *(відчиняє шафу)*. Ні, наша мама — золото!

Петр *(над шахівницею)*. А що?

Ондра. І досі передплачує мої медичні журнали! Ось останній номер «Бюлетеня тропічних хвороб». Мене там теж друкували.

Петр. Там був такий гарний некролог про тебе, знаєш?

Ондра *(виймає один журнал)*. Ану, перегляну тут дещо. *(Вмощується на канапі й переглядає нерозрізаний журнал)*.

Батько *(схиляється над Матір'ю)*. Бачиш, серденько, знов усі до тебе зійшлися. Вони тут як удома. Ми для тебе, голубонько, й досі ніби живі, правда?

Петр *(над шахівницею)*. Ні, не виходить. Складна задача, хай йому біс!

Їржі *(над кресленням)*. Так буде добре, але центр ваги має бути нижче.

Б а т ь к о *(відкриває дорожній грамофон)*. Цей грамофон я возив із собою, хлопці. Навіть у походи. *(Машинально накручує його)*. А оце була моя найулюбленіша платівка. *(Пускає платівку)*.

Грамофон тихо грає. Батько слухає.
Всі інші заглиблені кожен у своє.

О н д р а *(над журналом)*. О, значить, уже знайшли дещо від прокази. Чудово!

Знадвору чути стрілянину.

Ї р ж і *(над кресленням)*. А там весь час стріляють.

П е т р *(над шахівницею)*. Стривайте, це лиш починається. Тату, а з твоєї задачі виходить нічия. Виграшу нема. Ні для чорних, ні для білих. Шкода.

Стрілянина частішає. Грамофон змовкає.

Б а т ь к о. Це була моя найулюбленіша... *(Обертається й прислухається)*. Чуєте? Та-та-та... Це кулемети, Петре.

П е т р. Отже, почалося! *(Схоплюється)*. Шкода, що я не там... Ну, тримайтесь добре, товариші!

О н д р а *(підводиться й відкидає журнал)*. Знов нароблять героїв, еге? Ні, я такого не люблю.

П е т р. Таж це справжня музика, Ондро! Це наші рушили вперед! Почався наступ, хлопці! Наші йдуть в атаку. Змітають усе перед собою кулеметами й біжать, біжать уперед... Розкіш! Хлопці, я таки не марно загинув!

Стрілянина ще частішає й гучнішає.

Б а т ь к о. А це скорострільна гармата. Бах-бах-бах. Відстань — три кілометри, напрям — отак.

Ї р ж і *(підводиться)*. Центр міста, тату.

П е т р *(гарячково)*. Це наші гармати! Ну, тепер наша взяла!

Б а т ь к о. Хоч би маму не перелякало.

О н д р а. Вона нічого не чує. *(Машинально розмотує й змотує бинт, що його вийняв з кишені)*. Навіжені, стріляють на вулицях! Це ж бійня!

П е т р. Ну й нехай! Треба розчистити місце для нового світу. Ондро, Їржі, хіба це не варте жертв? Хоч би й тисячі життів коштувало... Чуєте, як стріляють? Аж серце тішиться! Якби і я міг там бути...

Б а т ь к о. А тепер стріляють ще й там і там... Мені це не подобається. Це вже не бій, хлопче. Це вже схоже на побоїще.

П е т р. Дарма! Треба ж колись народові поквитатись із зрадниками... Хай їх перестріляють, тих білих бандитів! Чуєте, як розростається? Наші не піддадуться! З нами піхота. З нами флот. З нами народ. А в них тільки офіцери. Правда, вони мають літаки й артилерію, але ж у місті цим не скористаєшся. Бо тоді б розвалили все місто, правда, тату?

Б а т ь к о. Не знаю, Петре. У вас тепер інші правила.

Ї р ж і *(біля радіоприймача)*. А в чиїх руках радіостанція?

П е т р. Звичайно, в наших. Спробуй-но, Їрко, послухаємо...

Ї р ж і. Гаразд. *(Крутить регулятор приймача)*. Ну, слухайте.

Г о л о с і з п р и й м а ч а *(схожий на Корнелів голос)*. Алло! Говорить штаб білих.

П е т р *(остовпілий)*. Не може бути!

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Алло! Алло! Командувач армії білих востаннє пропонує чорним бандам припинити побоїще на вулицях міста. Складіть зброю! Якщо ви не зробите цього, за п'ять хвилин командувач накаже артилерії обстріляти місто.

П е т р *(кричить)*. Вони не можуть цього зробити! Тату, Ондро, правда ж ні? Вони збожеволіли!

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Алло, алло! Командувач армії білих наказує цивільному населенню негайно поховатися в підвали. Якщо чорні не здадуть своїх позицій, за чотири хвилини почнеться артилерійський обстріл центру міста. В разі потреби в бій буде пущено й авіацію.

П е т р. Варвари! Варвари! Ні, ви цього не зробите! Ви просто хочете нагнати нам страху, білі звірюки!

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Алло, алло! Відповідальність за зруйнування міста і за людські жертви ляже на командування чорних. Ми попередили заздалегідь. Ми вели переговори до останньої хвилини, а тим часом чорні почали підступно вбивати наших заручників, наших офіцерів, городян...

П е т р. Брехня! Це ви почали, ви, собаки, криваві собаки! *(Розхристує груди)*. Що це таке?

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Дальші переговори припиняємо. Захоплених із зброєю в руках розстрілювати-

муть на місці. Всі, хто стояв на боці чорних, стануть перед військовим судом. Алло, алло. За дві хвилини почнеться артилерійський обстріл центру міста. Востаннє пропонуємо чорним здатися. Лиш так ви можете вберегти місто від небаченого руйнування.

Петр. Ні, ні, ні, не слухайте їх! Товариші, не здавайтеся! Хай руйнують місто! Хай буде що буде!

Ондра. Бо є за що вмирати, правда? Вимкни, Їржі.

Іржі повертає регулятор приймача.

Петр. Так, є за що вмирати. Чорні, в бій! За нашу волю! За нашу перемогу! За новий світ! Товариші, товариші, не здавайтесь! Хай усе місто згине, хай весь народ вимордують, хай світ западеться, аби тільки наша справа перемогла! Хай краще все пропаде, аби не взяли гору ті білі собаки...

Вдалині артилерійський залп.

Батько. О, це вже гармати. Шестидюймові. Бачте, додержують слова.

Їржі. А знаєте, я майже радий...

Батько. ...що ти мертвий, так? Вірю. Бабах! А це вже дев'ятидюймівка, хлопці.

Петр. Убивці! Підлі вбивці!

Ондра. Стривайте... Тихше. Матуся опритомнює.

Їржі. Бідна матуся, саме зараз...

Батько. Вимкніть світло!

Темрява. Гуркіт гармат, рушнична тріскотнява.

Голос Ондри. Ну, прощавай, матусю.

Голос батька. Не бійся, серденько. Ми весь час коло тебе.

Голос Їржі. Це просто грім, матусю, скоро все минеться.

Голос Петра. Убивці! Убивці!

Гуркіт гармат і стрілянина.
У вікні яснішає заграва далекої пожежі.

Мати *(підводиться)*. Петре!.. Корнелю!.. Тоні!.. Корнелю, що це діється? Де Петр?.. Тоні, де Корнель?.. Корнелю, чуєш?

У дверях Тоні.

Т о н і. Мамо, матусю, ти тут? *(Засвічує світло)*. А я тебе шукаю...

М а т и *(заплющує очі)*. Тоні, де Петр? Ще не прийшов?

Т о н і. Ні, мамо. Прошу тебе...

М а т и. Що там робиться, Тоні?

Т о н і. Стріляють, матусю, але дуже далеко. Не бійся. Я весь час буду з тобою... *(Висовує шухляду й хоче взяти револьвер, якого зарядив Корнель)*. Не бійся нічого!

М а т и. Що ти там береш, Тоні?.. Не займай того револьвера! І не торкайся його, це не для тебе!

Т о н і. Та я, мамо... Я тільки думав — коли щось... Бо Корнель казав...

М а т и. А де ж Корнель? Поклич його!

Т о н і. Не сердься, мамо...

М а т и. Тоні, де наш Корнель?

Т о н і. Пішов туди, мамо. Взяв рушницю й сказав: «Тоні... перепроси маму за мене, хай вона не сердиться, що я мушу її покинути... але я не можу не піти!»

Під гуркіт гармат завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Та сама кімната, але вся зброя зі стін і зі стояка прибрана геть.

М а т и *(знімає зі стіни останню пару пістолетів і замикає їх у шухляду. Ключ виймає)*. Так. Я не хочу, щоб у Тоні перед очима була зброя. *(Обводить поглядом кімнату)*. Не хочу. *(Іде до вікна й зачиняє віконниці)*. І на вулицю хай не дивиться. *(Вимикачем біля дверей засвічує світло)*. Наче вже все... *(Підходить до приймача)*. І ти теж замовкнеш. Хай Тоні не знає, що діється в світі. *(В нерішучості стоїть біля приймача)*. А мені... мені й не треба знати. Я вже нічого чути не хочу. Мені вже ні до чого нема діла. *(Стоїть і вагається)*. От бач, доведеться мовчати. А хочеться говорити, правда? Хочеться баламутити голову Тоні, еге? Ні, ні, більше ти нам тут не кричатимеш. Повідомляй що хочеш, тільки не тут. Не тут. Тут я господиня. Вже ти не втовкмачуватимеш моєму Тоні нічого... Ну, що ти на це скажеш? *(Вмикає приймач)*. Ну що, га?

Жіночий голос із приймача *(пристрасний, наполегливий)*. Це злочин. Злочинно порушено всяке право, розтоптано всі угоди, вчинено якнайбрутальніше насильство. Слухайте, слухайте, слухайте! Без оголошення війни, без ніякого приводу, без жодної спроби порозумітися чужа армія перейшла кордон нашої країни. Без жодного слова попередження, без приводу, без оголошення війни ворожа артилерія й авіація почала бомбардувати наші міста. Ворог скористався з того, що наш народ сам знесилив себе громадянською війною, і вдерся на нашу територію, нібито щоб відновити лад. Хто дав йому таке право? Ніхто! Які він мав підстави для втручання? Ніяких! Ми звертаємось до всього світу: слухайте! Вчинено злочин, учинено нечуваний злочин! We call the world: hear, hear, it is an outrage, it is an awful crime! Nous appelons toute l'humanité: voyez, quel crime! Wir rufen die ganze Welt: es wurde ein schreckliches Verbrechen begangen![1] Наш народ, наш нещасний знеможений народ добивають, мов поранену тварину!

Мати *(вимикає радіо)*. Чого ти на мене кричиш? Я не хочу тебе слухати! Злочин, злочин! А коли розстріляли мого Петра, то був не злочин? І то був не злочин, коли загинув мій Корнель? Мій Корнель! Мій Петр! А ти мені розказуватимеш про злочини! Я сама знаю, де злочини, я їх витерпіла найбільше, бо я — мати! Авжеж, ти не знала моїх синів; якби ти бачила, як їх був тут повен дім... Кричи хоч на весь світ, кричи! Я теж кричала, та й, думаєш, відгукнувся хтось? *(Знову вмикає радіо)*.

Голос із приймача. Ми самі, самі повинні рятувати себе. Ми оборонятимемось до останнього віддиху. Ми збудуємо мур з власних тіл і сердець. Наші полки, кинуті проти ворога, відчайдушно опираються його натискові, але не втримаються, якщо не дістануть підкріплення. Ми закликаємо всіх чоловіків: прийдіть їм на поміч! Слухайте! Ми закликаємо всіх чоловіків, усіх до останнього. Закликаємо вас, чоловіки нашої країни: на бій, на бій, на бій! І вас закликаємо, жінки: станьте до праці замість своїх чоловіків і синів, що їх ви пошлете до війська!..

---

[1] Ми звертаємось до світу: слухайте, діється насильство, учинено страшний злочин! *(Англ.)* Ми звертаємось до всього людства: дивіться, який злочин! *(Франц.)* Ми звертаємось до всього світу: вчинено страшний злочин! *(Нім.)*

М а т и *(вимикає радіо)*. Ні, ні. Марні твої слова. Я не можу послати нікого, я вже нікого не маю. Тоні не може піти, Тоні ще дитина. Нема такого закону, щоб і діти йшли на війну. Це безглуздя. З якої речі ти посилаєш до війська чужих чоловіків і синів? Вони не твої, то й помовч! Чи ти маєш сина? Маєш, скажи? *(Вмикає приймач)*.

Г о л о с і з п р и й м а ч а. Вже не людина, а сама вітчизна кличе вас. Я, ваша вітчизна, звертаюсь до всіх чоловіків. Я, мати-вітчизна, благаю своїх синів: обороніть мене, діти, обороніть...

М а т и *(вимикає приймач)*. Ні, ти не мати! Це я мати, я, я, розумієш? Яке ти маєш право на моїх дітей? Якби ти була мати, то не змогла б посилати їх на війну. Ти б сховала їх, як я, ти б замкнула їх і кричала б: не віддам, не віддам!.. Я вже не маю кого віддавати, так і знай! Тут нема нікого. Тут є тільки я, стара божевільна жінка. Я вже віддала всіх синів. Більше я не маю, не маю!..

У дверях стає Т о н і.

Т о н і. Матусю...

М а т и *(обертається)*. Чого тобі тут треба? *(Скрикує з жахом)*. Тоні, і ти?.. *(Кидається до нього й обмацує його)*. Ні, слава богу, це ти, це ти! Ти живий, правда? Як ти мене перелякав!.. Чого ти тут шукаєш, Тоні? Ти ж знаєш, що я не хочу, щоб ти... щоб ти тут слухав... ту жінку. Я не бажаю цього, Тоні!

Т о н і. Мамо, так у неї ж такий... гарний і страшний голос! Ти знаєш, я можу уявити її, як живу: висока, бліда... очі такі великі...

М а т и. Не думай про неї.

Т о н і. Так вона ж кличе мене.

М а т и. Це не твоє діло, Тоні. Хай собі балакає, що хоче. А ти сюди не ходи, синочку. Я замкну цю кімнату.

Т о н і. Нащо?

М а т и *(сідає)*. А просто так, замкну — і квит. Я тут усякі запаси складу, харчі. Бо як буде війна, я ж муситиму чимось тебе годувати, мій маленький. А ця кімната однаково вже нам ні до чого... Слава богу, що я подбала про запаси! А житимемо внизу, в підвалі. Щоб нас ніхто не бачив. Хай дім буде наче вимерлий.

Т о н і. Але ж, мамо...

М а т и. Стривай, Тоні. Не бійся, я тебе добре заховаю, ніхто не бачитиме, що ти вдома. Надвір не можна буде

виходити, але ти витерпиш — ми все витерпимо, поки оце лихо минеться. Ти й не знатимеш, що йде війна. Це не для тебе, правда? Ти для цього надто молодий. Ми заліземо в підвал, як миші, і ти читатимеш там книжки, правда? Та згадуватимеш, як надворі світить сонце. Ну скажи, хіба погано нам буде?

Т о н і. Мамо, я прошу тебе... Прошу тебе, мамо, пусти мене!

М а т и. Що це ти кажеш, дитино! Годі, чуєш?

Т о н і. Матусю, прошу тебе, пусти мене, пусти, чуєш? Я запишуся в добровольці! Матусю, я не можу тут зоставатися.

М а т и. Не дурій, Тоні! Адже тебе не візьмуть до війська. Тобі ще нема вісімнадцяти.

Т о н і. То нічого, матусю! Ось побачиш, усі підуть, увесь наш клас запишеться, мамо,ну прошу тебе, матусю, пусти мене!

М а т и. Що ти плетеш, дурненький! Нащо ти там здався?

Т о н і. Ні, мамо, ти не думай, я буду солдатом! Не гіршим від будь-кого з наших хлопців! Я вже дав слово...

М а т и. Кому?

Т о н і. Товаришам у школі, матусю.

М а т и. А по-моєму, Тоні, треба було зразу матір спитати, а не товаришів.

Т о н і. Пробач, мамо, але як ідуть усі...

М а т и. ...то не треба йти тобі, маленький мій. Ти зостанешся вдома.

Т о н і. А чого це саме я маю зостатись?

М а т и. Бо ти не годишся для війська. Ти занадто слабкий. Ну, і тому, що я не хочу, синочку. Хіба цього мало?

Т о н і. Не сердься, мамо, але... сама зважь, тут же йдеться про все... про вітчизну... про народ...

М а т и. І ти врятуєш той народ, еге? Без тебе не обійдуться? А я думаю, синку, що це тобі не під силу.

Т о н і. Якби так говорила кожна мати...

М а т и. То я б не здивувалася, любий. Ти гадаєш, мати може змиритися з тим, що в неї хтось відбирає дітей одного за одним? То вже й не мати буде — та, що таке стерпить.

Т о н і. Але ж коли така страшна війна, мамо...

М а т и. Не я в тому винна, Тоні. І жодна мати не винна. Ми, матері, ніколи ніяких війн не затівали, си-

ночку; ми тільки розплачувалися за них своїми дітьми. Але я вже не буду така дурна, щоб віддати останнє. Хай там обходяться, як хочуть. Без мене. Я вже нічого не віддам. Я тебе не віддам, Тоні.

Т о н і. Мамо, ти не сердься, але я... мушу піти. Розумієш, це ж... ну, одне слово, наказ. Усі чоловіки повинні зголоситись...

М а т и. Який же ти чоловік, Тоні. Ти моя дитина. Досить мені заплющити очі, і я бачу знаєш що? Маленьке дитя, що сидить долі, щось жебонить і стромляє в ротик цяцьку. Не можна, Тоні! Не можна! Вийми цяцю з ротика!

Т о н і. Я вже не дитина, матусю.

М а т и. Справді? Ану йди сюди, глянь мені в очі. Ти, значить, хочеш на війну? Я справді мала... дорослого сина, Тоні, але той син обіцяв мені... щось інше, не це, пам'ятаєш? Я вчила свого сина... ненавидіти війну, правда ж? Він казав: «Мамо, коли ми виростемо великі, війн більш не буде; ми їх не хочемо, ми вже не вбиватимемо, вже не дамося гнати нас на заріз; мамо, ну як може хтось зняти зброю на людину...» Правда, Тоні?

Т о н і. Правда, але... Нині зовсім інша річ, мамо. Адже ми обороняємось, розумієш?

М а т и. Ну невже б ти зміг когось убити?

Т о н і. Зміг би, мамо. Тобто я думаю... коли треба...

М а т и. І тобі... хочеться туди?

Т о н і. Страшенно, матусю.

М а т и. От бач, Тоні. От бач. Уже й ти вислизнув із моїх рук, синочку. Вже я й тебе не розумітиму. Як же ти змінився, мій маленький!

Т о н і. Мамо, ти плачеш? То ти... пускаєш мене?

М а т и. Ні, Тоні. Я стара... і вперта жінка. Я не віддам свого сина... на те, що я прокляла. Мені вже занадто дорого обійшлися ці ваші війни, синочку. Ти не підеш. Я тебе не пущу.

Т о н і. Мамо, невже ти можеш таке мені зробити? Ось побачиш, я... я втечу! Втечу! Втечу!

М а т и *(підводиться)*. Стривай-но! Подивись на мене, Тоні! Подивись!

Т о н і. Матусю, я ж так тебе прошу...

М а т и. І ти покинув би мене, мій єдиний синочку? А про те не подумав, що сталось би тоді зі мною? Чи змогла б я жити на світі, якби ти пішов від мене? Невже ти можеш таке мені зробити, Тоні? Адже в мене більше нікого не лишилося!

Т о н і. Таж зі мною нічого не станеться, мамо, ти не бійся! Слово честі, я це відчуваю, я знаю... Я взагалі не можу собі уявити, щоб зі мною щось сталося.

М а т и. Авжеж, ти не можеш уявити, зате я можу, Тоні. Я можу. Всі ви, всі йшли, мов на прогулянку, я тільки й чула: «Ти не бійся, мамо, ми тільки туди та й назад...» Я вас знаю, синку. Мене ти не заморочиш.

Т о н і. А я й не хочу тебе морочити, мамо. Я знаю, що... може, й загину там. Розумієш, я так виразно це уявляю... Відколи наважився... йти, вже стільки разів гинув... звісно, воно мені тільки постає в уяві, але так яскраво... Або ж бачу, як лежать хлопці з нашого класу... ніби всі полягли. Лежать купою, а пальці їхні ще в чорнилі... І мені байдуже, ти знаєш? Зовсім не страшно. А це означає, що я таки справді мушу. Я взагалі не можу уявити собі, як це так — не піти... Ми ж вирішили, що це обов'язок... наш обов'язок.

М а т и. А хочеш знати, Тоні, який твій обов'язок? Лишатися зі мною. Це твій борг переді мною... за тата... і за братів. Когось ви повинні залишити мені. Адже я теж маю... якесь право, діти!

Т о н і. Я знаю, матусю, але тут — вищий обов'язок...

М а т и. Вищий, вищий... Я знаю, хлопче, що вже нічого не важу для тебе. Та, врешті, я для вас ніколи багато не важила. Я вже знаю ці ваші високі чоловічі обов'язки... але щоб я ставила їх над усе, так як ви, — цього ніхто не може від мене вимагати, Тоні. Для цього я занадто стара. Мені вже тисячі років, дитино моя, тисячі років.

Т о н і. Мамо, якщо ти мене не пустиш, я... я...

М а т и. Що? Розлюбиш мене, еге? Зненавидиш? Будеш зневажати себе й мене, будеш шарпатись, як на ланцюгу... Я це знаю, Тоні. Не люби мене, мій маленький, але будь зі мною. А як скінчиться війна, тоді сам скажеш: «Твоя правда, мамо: і для життя потрібні чоловіки». *(Кладе йому руку на плече)*. Ну що, Тоні?

Т о н і *(відсовується)*. Мамо, прошу тебе, не треба...

М а т и. Гаразд. Не люби мене, синочку. Я... й це витерплю, в мене стане твердості. Любов, урешті, теж буває невблаганна й зла, любий мій. Я сама собі здаюсь вовчицею. Немає в світі нічого несамовитішого, ніж материнська любов... Тож коли хочеш іти, Тоні, то йди, але знай, що ти вб'єш мене. Ну, чого ж ти не йдеш?

Т о н і. Будь ласка, матусю, не сердься на мене; бач, я не вмію так говорити, але ти послухай її... послухай батьківщину, то сама побачиш, що я повинен піти, як усі...

М а т и. Нічого я не побачу, Тоні. Хіба ти не знаєш, що я вже очі виплакала? Що я маю побачити, я, стара мати! Я все життя бачила тільки вас, діти, вас, маляток у сорочечках. Я, видно, так і не звикла до того, що ви повиростали! Іди сюди, синку, я подивлюсь на тебе! Який ти вже великий! Скажи сам, Тоні: адже тобі вже слід поводитись... як дорослому чоловікові?

Т о н і. Так, матусю.

М а т и. От бач. Значить, ти не можеш покинути стару, божевільну, недужу матір, щоб вона вмерла з горя. Ти не знаєш, що б я тоді зробила! Я б стала бігати по вулицях і кричати, що проклинаю цю війну, проклинаю тих, хто посилає вас на неї...

Т о н і. Мамо!

М а т и. Ні, ти не можеш заподіяти мені такого, Тоні. Ти повинен бути для матусі опорою... і захисником. Я ж більше нікого в світі не маю. Я знаю, що це для тебе жертва... але ти, як чоловік, повинен не боятися жертв.

Т о н і *(кусає губи, стримуючи сльози)*. Мамо, я... Що ж, коли я так тобі потрібен... тоді я... може, справді...

М а т и *(цілує його в чоло)*. От бач. Я знала, чого можу від тебе сподіватися. Ти розумний... і відважний хлопець. Тато був би радий, що має такого сина. Ходімо, Тоні, нам треба підготуватися... до цієї війни. *(Спирається йому на плече й веде його з кімнати. Біля дверей гасить світло).*

Темрява. Чути, як Мати замикає ззовні кімнату й виймає ключ.

Г о л о с О н д р и. Бідна матуся!

Г о л о с Б а т ь к а. Бідний Тоні!

Г о л о с К о р н е л я. Як, певне, тяжко хлопцеві!

Пауза. Знадвору чути барабани й тупіт солдатських чобіт.

Г о л о с П е т р а. Чуєте? Солдати.

Г о л о с Ї р ж і. Йдуть на фронт.

Г о л о с Б а т ь к а. Гарно йдуть. Раз-два! Раз-два!

Г о л о с К о р н е л я. Так би оце й подався з ними.

Пауза. Барабани надворі стихають.

Г о л о с Б а т ь к а. Їржі, влови-но, що там по радіо передають. Треба ж нам знати, що діється.

Голос Їржі. Зараз, тату. *(Клацає регулятор приймача).*

Чоловічий голос із приймача *(приглушено).* ...наша східна армія відступає далі з запеклими боями; на правому фланзі вона затримала ворога і, маючи в тилу гірський хребет, успішно відбиває атаки.

Голос Батька. Аби тільки не обійшли нас!

Чоловічий голос із приймача. В повітряних боях збито сімнадцять ворожих літаків. Дев'ять наших пілотів не вернулося.

Голос Їржі. Дев'ять проти сімнадцяти — непогано.

Чоловічий голос із приймача. Бомбардування наших беззахисних міст триває. Кількість загиблих із цивільного населення сягає восьми тисяч. Про долю міста Вільямедії, яке зазнало нальоту ворожої авіації, ще не надійшли точніші відомості.

Голос Батька. Вимкни, Їржі. Хтось іде. *(Клацає регулятор приймача).*

Тиша. Брязкіт ключа, і до темного кабінету входить Мати.

Мати *(замикає за собою двері, ступає кілька кроків і зупиняється нерухомо).* Я знаю, що ви тут. Сповзаєтесь сюди, мов таргани до пива... Чого ви від мене хочете?

Голос Батька. Та ми просто так, провідати тебе, серденько.

Мати. Ні, ви не до мене прийшли, Ріхарде. *(Засвічує лампу на письмовому столі й оглядається).*

В кімнаті стоять або сидять поодинці
Дідусь, Батько, Ондра, Їржі,
Корнель і Петр.

Корнель. Добривечір, мамо.

Мати. Бачу, ви всі тут!

Батько. Любонько, ти й не помітила... ось і твій тато прийшов.

Дідусь *(сидить у кріслі; на ньому старомодне чорне вбрання, на грудях ордени).* Добривечір, донечко.

Мати. І ти прийшов? Таточку, як давно я тебе не бачила!

Дідусь. А тепер бачиш, донечко. Я навіть не дуже змінився, правда?

Мати. Правда, такий, як і був. А чого це... *(Обводить поглядом усіх).* Чого це ви раптом усі зібралися? Родинна рада, чи що?

Ондра. Та ні, матусю. Ми тільки хотіли в такий тяжкий час бути біля тебе.

Мати. А ти не брешеш, Ондро? Щось я не пам'ятаю, щоб ви коли так дуже тяглися до мене... Про що ж ви тут розмовляли?

Їржі. Ні про що, матусю. Слухали останні новини.

Мати. Ти ба! Аж не віриться, що вони вас так дуже цікавлять.

Петр. Нас, мертвих? Страшенно, матусю. Так цікавлять, що ти й уявити не можеш.

Мати. Тільки, слава богу, ви вже не можете втручатись ні в що.

Батько. Та ні, серденько, можемо. Більше, ніж ти думаєш. Більше, ніж здається вам, живим. Коли йде війна, ми, мертві, встаємо...

Корнель. Бо ми не настільки мертві, як ти гадаєш, матусю.

Петр. Адже те, що діється тепер, — це й наша доля. І наше діло.

Мати. Авжеж, ваше діло. Коли оце таке ваше діло, то хвалитись вам нема чим.

Батько. Але ж, рідненька, війна ще не скінчилась! Ми ще можемо хіба ж так її виграти! Тільки підкинути нові сили... Мене турбує отой лівий фланг. Куди ти поховала мої штабні карти, старенька?

Мати *(відмикає письмовий стіл)*. Отут усі. Тільки нащо вони тобі?

Батько. Та я хочу на дещо подивитись. Дякую. *(Розкладає карти на столі)*.

Корнель. Найгірше, тату, що наш кадровий склад переполовинений. А особливо мало офіцерів. Скільки їх повбивано в громадянській війні — страх подумати. Аж тепер починаєш бачити, яка то була різанина.

Петр. А хто ж винен, як не ви, Корнелю?

Корнель. Чого це ми? Ні, Петре, вона на вашому сумлінні. Винні ви, з вашим анархізмом, з вашим набродом, з вашим згубним пацифізмом.

Петр. Ні, ви — з вашими гарматами. Це було куди гірше!

Корнель. Чому? Невже ми мали спокійно дивитись, як ви розбещуєте народ? Красно дякую, ото гарно було б! Ще слава богу, що ми хоч ядро армії вберегли від вашого розкладницького впливу!

П е т р. А ми зате навчили битись народ. Ви самі ще будете раді, що він звик іти на смерть!

К о р н е л ь. Але ви не навчили його слухатись паказів.

П е т р. Так, вас він більше слухатись не буде. Після війни побачиш.

К о р н е л ь. Еге, після війни хтось там ще вернеться до ваших безглуздих утопій!

П е т р. Аякже! Неодмінно вернеться! Як уже народ дістане в руки зброю... Отоді виявиться, яка була користь із цієї війни!

К о р н е л ь. Петре, якщо хто вийде з цієї війни переможцем, то це нація. Сильна, дисциплінована, свідома своєї місії нація. За це я благословляю нинішню війну. Вона покладе кінець усім безглуздим балачкам про кращий лад у світі...

М а т и. Діти, діти, ви ще не насперечалися? Не соромно вам обом? Обидва через це загинули, і ще вам мало? Що ж про вас подумає дідусь!

Д і д у с ь. Я на цьому не розуміюсь, донечко. Що вдієш, молода кров...

П е т р. Пробач, матусю, та доки живуть наші ідеї... доки не здійснене те, за що ми боролися... доти ми й після смерті не знатимемо спокою.

О н д р а. Ми всі, матусю, боремося далі. Хто за що: за правду, за націю, за людство. І ще хочемо, щоб наша справа перемогла. І ще можемо все втратити — навіть після смерті.

Б а т ь к о *(схиляючись над штабною картою)*. Ось на цій лінії можна б затримати ворога. Хлопці, це був би класичний маневр: міцно закріпитися в центрі і здійснити прорив на фланзі... А потім скинути їх, поганців, у море!

К о р н е л ь. Навряд, тату... Для прориву треба величезних сил...

Б а т ь к о. Авжеж, сину, авжеж. Та ми ж усі підемо на підмогу, правда?

М а т и. Хто це всі, Ріхарде?

Б а т ь к о. Ну, всі, серденько. І ми теж. І ми.

М а т и. Багато пуття з вас там буде.

Б а т ь к о. Більше, ніж ти думаєш, рідненька. Народові треба, щоб його мерці були з ним.

М а т и. І через це їх довелось наробити стільки, еге?

П е т р. Бач, матусю, цього разу йдеться і про нас; якби наша країна програла цю війну...

К о р н е л ь. ... це б означало, що всі ми загинули марно; і тоді вже не лишилось би нічого... навіть від нас, мертвих.

М а т и. Ріхарде, діти, то ви... ви справді хочете йти?..

Ї р ж і. Мусимо, матусю. Це наш обов'язок. Адже ти сама знаєш, що мобілізують усіх. Тато піде зі своїм давнім полком...

П е т р. Я б хотів із добровольцями...

Ї р ж і. А я... я, певне, буду зі своєю авіацією.

Б а т ь к о. От якби Тоні попав до нашого полку!

М а т и. Ріхарде!

Б а т ь к о. Це ж був усім полкам полк, серденько. Прославлений. У ньому завжди бувало найбільше вбитих.

М а т и. Так ось чого ви сюди з'явились? Я так і гадала!.. Але Тоні я вам не віддам, чуєте? Тоні не може на війну! Не може!

Б а т ь к о. Дуже прикро... Мені буде страшенно шкода хлопця.

О н д р а. Зрозумій, матусю. Це ж буде жахливе приниження для Тоні, коли він муситиме зостатися вдома. А він такий вразливий. Для нього це справа сумління.

Ї р ж і. Адже він... син майора. Його батько поліг у бою... як герой. Ну скажи сама: на що це буде схоже, коли наш Тоні не зголоситься! Адже це питання честі.

К о р н е л ь. Іде бій за вітчизну, матусю. Тут інакше не можна. Це його обов'язок.

П е т р. Мамо, і я тебе прошу. Ти ж знаєш, я завжди був проти війни... я й тепер проти неї... але від такого насильства треба оборонятись, матусю. Це справа переконання.

М а т и *(озирається круг себе, ніби зацькована)*. То ви хочете, щоб і він поліг? Ви прийшли по нього? Ви всі проти мене! Всі проти мене!

Б а т ь к о. Ну чого ж це проти тебе, серденько!

М а т и. Так, проти мене! Бач, скільки всього на мене висипали! Честь! Сумління! Переконання! Обов'язок! Це все? Більш ви нічого не знаєте?

О н д р а. Що ти маєш на увазі, матусю?

М а т и. Ви ще забули сказати мені: «Ти цього не розумієш, матусю. Це чоловіча справа».

Б а т ь к о. Маєш рацію, Долорес. Це чоловіча справа.

М а т и. От бачте! Ну, а я зробила з неї... свою жіночу справу. Свою материнську справу. Ми з тобою, видно...

не порозуміємось, Ріхарде. І з вами, діти... з вами я, мабуть, теж більш не порозуміюся. Мабуть... годі вже цієї розмови.

Ї р ж і. Але ж, матусю...

М а т и. Облиште мене! І йдіть звідси. Я... я вже не хочу вас бачити. *(Відвертається).*

Пауза. Мертві безпорадно перезираються.

О н д р а. Матуся нам не довіряє.

М а т и. І недарма, Ондро.

О н д р а. Ми для Тоні... поганий приклад, так? Але якби тобі сказав дідусь...

Д і д у с ь. Хто, я?

Всі обертаються до нього.

Д і д у с ь. Ох, дітки, мені так важко сказати... Я ж не солдат і не герой. Я навіть не пам'ятаю жодної війни.

М а т и. Татусю, а ти послав би на війну останнього сина?

Д і д у с ь. Донечко, ми жили так по-старосвітському... Ви зовсім не такі. Ви вже звикли до воєн і всього такого. Один убитий, тисяча, сто тисяч — це для вас ніщо. Ну, а ми... а для нас війна була ніби казкою, нам і не вірилося, що в нас може й справді бути щось таке.

М а т и. Ну, а якби вона почалась, татусю, якби почалась?..

Д і д у с ь. Стривай, стривай, ми не звикли так вирішувати — раз-два, і готово. Бач, про війни ми, власне, тільки в книжках читали; і вчили нас, що нема більшої честі, як віддати життя за батьківщину. І ми тоді вірили в це, донечко; правда, тоді не гинуло стільки люду, як тепер, таке траплялося рідше, тож воно й варте було більше, правда? Та хай там як, а так мене навчено, і я вже не перевчуся. Полягти за вітчизну... я б на це пішов, донечко. Так, пішов би, правду кажу.

М а т и. Я вірю, таточку. Але дітей своїх ти послав би на війну?

Д і д у с ь. Стривай, це інша річ, ти не мішай усього в одну купу. Я тільки кажу, що на місці Тоні пішов би. Я старий чоловік, діти, та й... небагато геройства було в моєму житті. Та все ж таки я чогось досяг, правда? Все ж таки непогана кар'єра, висока посада, ордени, чини... Стривай, що ж я хотів сказати?

М а т и. Таточку, ти послав би своїх дітей на смерть?

Дідусь. Ага, знаю вже. Бач, я довго прожив на світі, досяг усього, чого бажав... І залишив по собі добру пам'ять. Можна сказати, життя моє було щасливе. А проте я часом думаю: «І це все?» От бач, донечко, як воно.

Мати. Що ти хочеш цим сказати? Як це стосується Тоні?

Дідусь. Ніяк, донечко, ніяк; я тільки хочу, щоб ти знала, що таке життя. Бач, коли ти мала народитися... це могло коштувати життя твоїй матусі. Я стояв біля неї навколішки і... ну, страшенно соромився, розумієш? Я казав собі: ось моя дружина ризикує всім, щоб на світ народилась дитина... а я що? Тож, розумієш, у цьому й полягає ціна життя: за нього треба платити... хоч би навіть і життям. Це вже... й жіноча справа, донечко. І так воно в усьому, розумієш? Якби за вітчизну не доводилося платити життям... якби за честь, за правду, за волю не платили життям, вони б не мали такої безмірної, такої страшної ціни. Тож пусти його, хай він іде, твій синок. Так воно... слід.

Мати. Більше ти нічого не скажеш мені, таточку?

Дідусь. Я вже й не знаю, доню. Я б, розумієш, теж хотів би на щось придатися в цій війні. Якби я міг на неї послати хоч одного онука... хоч одного, то не був би такий зовсім мертвий, зовсім нікчемний! Бач, такий старий, мертвий чоловік, як я, вже не може дати багато...

Мати. Таточку, адже ти й не бачив Тоні! Як ти можеш так говорити?

Дідусь. Правда, не бачив, але він з мого роду. Він пішов би туди за всіх нас. Такий добрий, старовинний рід...

Мати. Таточку, я не пущу його!

Дідусь. Як знаєш, доню. Тільки шкода... Такий добрий рід...

Пауза.

Батько. Бач яке діло, рідненька. Справді, пусти хлопця!

Мати. Ріхарде, адже ти зовсім не знаєш Тоні! Ти ніколи не держав його на руках, не брав до себе на коліна... Якби ти знав, який він був малесенький, коли народився, якби бачив ті його рученята... Ні, ти не можеш почувати того, що я, ти б не зміг так говорити, якби знав його. Тоні не можна йти на війну, він занадто слабенький. Ти його знаєш, Ондро, ти був лікарем, то скажи... скажи

сам, який слабесенький завжди був Тоні! Ти сам виписував йому ліки, пам'ятаєш? Ондро, ти ж був йому замість батька, то скажи, скажи, що Тоні не може йти на війну!

Ондра мовчки знизує плечима.

Ти не хочеш говорити? Тоді скажи ти, Їржі; ти був найбешкетніший з дітей. Скільки ти попознущався з Тоні, що він не вміє й не любить гратися! Ти завжди називав Тоні нікчемою, дівчиськом, страхополохом... Згадай, як ти його дражнив! Скажи, Їрко, скажи сам: хіба такому боязкому хлопцеві можна йти на війну? Ти взагалі можеш це собі уявити?

Їржі мовчки знизує плечима.

Що, і ти не хочеш говорити? То скажи ти, Корнелю, скажи ти, Петре: ви ж знаєте, який Тоні... вразливий! Як ви двоє, бувало, поб'єтеся, то він зразу збіліє, мов крейда, і в сльози... А пам'ятаєте, він колись побачив, як візник б'є коня? Його аж корчити стало... і він потім кілька тижнів кричав уві сні... Ну скажи, будь ласка, Корнелю! що йому робити на війні? Ради бога, Петре, скажи хоч ти... Ви двоє найкраще знали його!

К о р н е л ь. Що вдієш, мамо. Треба йти всім.

М а т и. Ви не любитеТоні! Ніхто з вас його не любить!

Б а т ь к о. Ні, серденько, любимо, дуже любимо, тільки... хлопець же сам замучиться, як муситиме лишатися вдома. Це ж ми заради нього...

М а т и. Ну і хай мучиться, коли він такий... коли це для нього така жертва — зостатися з матір'ю... Вже й Тоні не любить мене!

О н д р а. Ні, любить, матусю. Страшенно любить. І всі ми тебе любимо.

М а т и. Ні, Ондро, неправда, не кажіть мені цього! Ви взагалі не знаєте, що воно таке — любити! У вас завжди знаходилося щось інше, щось без міри більше, ніж любов. А в мене — ні. Я не вмію навіть уявити нічого більшого. Якби ви знали, що це означає — дитина... Ріхарде, якби ти бачив Тоні, коли він народився!.. Він був такий кволенький, такий рідний... Якби ти побачив, яке смішне було в нього волоссячко... Ну як ви можете навіть подумати, що Тоні піде на війну!

Ї р ж і. Мамо, Тоні вже великий.

М а т и. Це вам так здається, але не мені. От бач, ви нічого не зрозуміли, Адже Тоні — моє дитя, я його поро-

дила, і воно заплакало, я його тулила до груді, я його водила за спітнілу ручку... Господи, та ви подуріли! Невже я можу кудись відпустити таку дитину?

Корнель. Нас ти теж... мусила відпустити, мамо.

Мати. Неправда! Я вас не пускала! Але ви самі завжди мали ще якийсь власний світ, куди мені не було доступу; в тому світі ви грались у дорослих... Невже ви думаєте, що ви справді коли-небудь були для мене великі й дорослі? Ви? Думаєте, що я коли-небудь бачила в вас героїв? Ні, хлопці, я в вас бачила тільки вбитих пташенят, тільки малих дурних дітей, з якими сталося нещастя... І ти, Ріхарде! Ти знаєш, ким ти був для мене? Чоловіком, що спить поруч мене, розтуливши рот; я чую, як він дихає, і всім своїм тілом, усім серцем відчуваю, що він мій. І враз його десь там далеко вбивають! Невже ви не розумієте, яке це безглуздя? Нащо мені все це, яке мені діло до вашої дурної, далекої Африки? А проте це я, я мусила віддати за неї людину, що була моєю...

Батько. Але ж це було так давно, серденько!

Мати. Ні, Ріхарде. Для мене — ні. Для мене все це — наче сьогодні. Або ти, Ондро; для мене ти й досі той похмурий, буркотливий хлопець, аж занадто розумний як на свої літа; я ходжу з тобою по саду, поклавши руку тобі на плече, наче спираюсь на тебе... Або ти, Їрко, скільки я тобі штанів перелатала! Ти ж весь час лазив на дерева... Пам'ятаєш, як я щовечора мазала йодом усі твої подряпини та садна? «Воно не болить, мамо, — казав ти, — це нічого...» Або ти, Корнелю...

Корнель. Що з тобою, мамо! Це ж дрібниці...

Мати. Що з того? От цього ви якраз і не розумієте. Для мене кожна та дрібничка й досі в тисячу разів важливіша від усіх ваших походів і війн. А знаєш чому? Бо я, мати, від усіх вас мала тільки ці дрібнички. Я могла служити вам тільки в цих дрібничках. То був мій світ. А тільки-но забравши собі в голову щось велике, ви зразу ніби вислизали з моїх рук... Навіть в очі мені не могли подивитись, ніби у вас сумління нечисте. «Ти цього не розумієш, матусю!» І тепер ви знов не дивитесь мені в очі — всі ви. Я знаю, у вас знову щось на думці, щось своє, велике...

Ондра. Ти не сердься, матусю, але цього разу справді йдеться про таке важливе...

Мати. Я не хочу цього слухати, Ондро. Коли йдеться про Тоні, я нічого не хочу слухати. У вас є свої причини,

а в мене свої. Я знаю, ви маєте свої завдання й обов'язки, свою славу, свою честь, свою батьківщину і ще бозна-що...

Б а т ь к о. Свою службу, рідненька.

М а т и. Так, свою службу. Я теж мала свою славу, і то були ви. Мала свій дім — то були ви. Свою службу — і служила я вам, вам, вам. То поясніть же мені, чому саме я, завжди я, в усій світовій історії тільки я, мати, жінка, повинна платити таку жахливу ціну за ваші великі справи?

Д і д у с ь. Не треба так на них гніватися, доню.

М а т и. Я на них не гніваюсь, тату. Я гніваюсь на світ. Бо він весь час посилає моїх дітей на смерть за щось велике, за якусь там славу, чи благо, чи ще за щось... А скажи, таточку, чи той світ від цього хоч трохи покращав? І чи було з цього хоч якесь пуття?

Д і д у с ь. Було, донечко, було. Бач, славне минуле також потрібне.

Б а т ь к о. Я знаю, голубонько, тобі дуже тяжко було, проте... коли я отак дивлюсь на тебе...

М а т и. Не дивись на мене, Ріхарде! І ви, діти, не дивіться. Я жахлива, коли гніваюся.

Б а т ь к о. Бо в тебе вдача запальна, правда? Ти й сама пішла б на смерть, люба моя, якби було треба.

М а т и. Тільки за вас! За вас, і більш ні за що! За свого чоловіка, за родину, за дітей... Хіба мені, жінці, коли було діло ще до чогось? Ні, ні, ні, я вам Тоні не віддам!

Пауза.

О н д р а. А знаєш, тату, вона трохи має рацію. Тоні справді... фізично слабенький. Такий млявий, погано розвинений хлопець...

Ї р ж і. Ні, в нього скоріше вдача слабка, Ондро. Він і екзальтований, і водночас страшенно боязкий. Я ще не бачив хлопця, що мав би так мало завзяття в собі.

К о р н е л ь. Він не винен, Їрко: то нерви. Тоні здібний, але нервовий — далі нікуди. Я не знаю, що з цього хлопця вийде.

П е т р. Шкода його. Так із нього ніякого пуття не буде.

М а т и. Ні, не кажіть так! Ви несправедливі! Ріхарде, не вір їм, вони на нього завжди звисока дивилися. Тоні просто... занадто вразливий; але взагалі він вилюднів... ти б зрадів, якби побачив, який він тепер здоровий і дужий! Він, щоб ти знав, сам хотів піти на війну! Сам при-

йшов до мене й просився... Тоні не винен. То я його не пустила. І не пущу.

Б а т ь к о. Чому, Долорес?

М а т и. Бо я не хочу лишитись сама. Може, це егоїзм... але в мене ж нема вже більш нікого, тільки Тоні, Ріхарде! Прошу вас, діти, прошу тебе, тату, зоставте мені його! Адже мені без нього не буде для чого жити, не буде про кого дбати; у мене вже нічого не буде... Невже я не маю ніякого права на того, кому дала життя? Невже я нічого не заслужила за стільки тисяч років? Прошу вас, діти, зробіть це заради мене, заради своєї знавіснілої, замученої матусі, й самі скажіть, що я не можу віддати Тоні. Скажіть! Чи ви не чуєте?

Пауза.

Д і д у с ь. Боже, яке це все тяжке! Не треба хвилюватись так, доню. Може, до хлопця ще й черга не дійде. Може, запізно вже, бо нас розбито...

Б а т ь к о *(схиляється над картою)*. Ще ні, дідусю. Ось на цій лінії ще можна оборонятись. Якби зібрати всі сили...

П е т р. Я покладаюся на наш народ, тату. Народ має зброю... Він битиметься й на вулицях. Ось побачиш, і діти підуть у бій; візьмуть батьківські рушниці...

К о р н е л ь *(щось шукає поглядом)*. Мамо, а куди ти прибрала зброю?

М а т и. Що таке, любий?

К о р н е л ь. Куди ти діла татову зброю?

М а т и. Сховала. Від Тоні.

К о р н е л ь. Шкода. Бо там одну рушницю треба змастити.

Ї р ж і *(висовує з письмового столу шухляду, бере там свій старий зошит і гортає його)*. Шкода, що я не встиг довести до пуття цю конструкцію. Непогана штука. *(Сідає з зошитом)*.

Б а т ь к о *(над картою)*. Оцю позицію я б сам залюбки захищав, хлопці. Такий гарний прохід...

К о р н е л ь. Мамо, чуєш, де та рушниця?

М а т и. От невгамовні! *(Відмикає дубову шафу)*. Тут вона.

К о р н е л ь. Дякую. *(Виймає з шафи рушницю і оглядає її)*. Непогана штука. *(Заходжується чистити її на столі клоччям і мастилом)*.

Пауза.

Дідусь. От бач, доню, зібралась трохи не вся родина.

Петр. Чуєте?..

Їржі. Що?

Петр. Яка тиша.

Батько. Наче хтось хоче щось сказати.

Петр. Хто?.. *(Обводить поглядом усіх, тоді обертається до радіоприймача)*. А, знаю.

Батько *(підводить голову)*. Що таке? *(Теж обертається до приймача)*.

Їржі *(підводить голову)*. Що там? *(Напружено дивиться на приймач)*.

Усі обличчя обернені до приймача. Пауза.

Мати. Ну, коли ви хочете... Адже вас більш ніщо вже не цікавить. Тільки війна. *(Вмикає радіо)*.

Корнель. Коли йде війна, мамо, треба воювати.

Чоловічий голос із приймача. ...авангард наближається до річки. Загони добровольців підірвали мости й готуються захищати передмостові укріплення до останку. Ворога треба будь-що затримати. Добровольці переказують вам: «Поляжемо, але не відступимо».

Жіночий голос із приймача: Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків: до зброї! Закликаємо всіх чоловіків. Ідеться вже не про нас. Ми б'ємося вже не за себе, а за землю своїх батьків і дітей. В ім'я померлих і ще не народжених кличемо до зброї весь народ!

Мати. Ні. Тоні не піде. Я не віддам його тобі!

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Командування північної армії повідомляє, що наші частини відступають з боями. Бій іде за кожну п'ядь землі, за кожну межу, за кожну хату. Селяни відмовились покинути свої домівки й захищають їх зі зброєю в руках. Ворогові доводиться зрівнювати з землею кожне село, кожну садибу. Вбитих надзвичайно багато.

Ондра. От бідолахи...

Батько. Що вдієш, так треба. Все ж таки це затримає ворога.

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте! Щойно одержано радіограму з нашого судна «Горгона»... Зачекайте, не можу розібрати. Наше судно «Горгона»... Ой боже! *(Голос зривається)*. Пробачте,

у мене там син. *(Коротка пауза)*. Слухайте, слухайте, слухайте! «Наше учбове судно «Горгона»... на борту якого перебуває чотириста кадетів морської школи... спробувало прорвати ворожу блокаду й вернутись до свого порту. О п'ятій годині сім хвилин... судно було торпедоване. «Горгона»... потопає. *(Важке зітхання)*. Кадети на борту «Горгони» передають останній привіт своїм рідним і просять, щоб їм на прощання заграли... наш гімн». Сину мій! Синочку!

Мати. Як? То й ти маєш сина? І в тебе є дитя?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! алло! Припиняємо передачу вістей. Алло, алло, алло! Викликаємо учбове судно «Горгону»! Викликаємо «Горгону»! Алло! Алло, ви чуєте нас? Кадети на «Горгоні», увага! Кадети на палубі «Горгони», вітчизна посилає вам останній привіт!

Із приймача лунає гімн. Усі мерці мовчки підводяться й стають струнко.

Мати. Чотириста хлопців. Ну як це можна... вбивати таких дітей?

Петр. Тс-с, мамо, не говори!

Всі позастигали. Гімн стихає.

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло, алло! Учбове судно «Горгона» більше не озивається.

Корнель. Прощайте, кадети! *(Вішає рушницю на стіну)*.

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо всіх чоловіків до лав війська. Закликаємо весь народ до боротьби. Вітчизна кличе своїх дітей. До зброї! До зброї!

Мати. Що, ти ще кричиш? Тобі, матері, ще мало? Ти ще й інших туди посилаєш?

Чоловічий голос із приймача. Командування західного сектора повідомляє: по всьому фронту відбиваємося від численніших ворожих сил. Бої точаться з небувалою запеклістю. Наша авіаційна розвідка доповідає, що підходять нові ворожі дивізії...

Грюкіт у двері.

Голос Тоні. Мамо! Матусю!

Мати *(вимикає приймач)*. Тихо!

Знов грюкіт.

Голос Тоні. Матусю, ти там?

Мати. Тут, мій маленький. *(Махає рукою, щоб хтонебудь погасив світло)*. Зараз, зараз.

Темрява. Пауза.

Мати *(відмикає двері)*. Чого тобі, Тоні?

Тоні. Ти сидиш тут потемки?

Мати. Засвіти.

Тоні *(засвічує люстру вимикачем біля дверей; у кімнаті нікого, але на столі лишились розкладені штабні карти)*. Мамо, з ким ти тут розмовляла?

Мати. Ні з ким, синочку.

Тоні. Але ж я чув якісь голоси...

Мати. Та це... воно, синку. *(Вмикає радіо)*.

Тоні. А нащо тут ці карти?

Чоловічий голос із приймача. Алло, алло! Головний штаб армії повідомляє: вранці нальотом ворожої авіації зруйноване вщент місто Вільямедія. З цивільного населення загинуло вісімсот душ — переважно жінки і діти. Славне старовинне місто, скарбниця нашої історії, лежить у руїнах.

Тоні. Ти чуєш, мамо?

Чоловічий голос із приймача. Одна бомба влучила в лікарню. Загинуло шістдесят хворих. Місто палає.

Тоні. Матусю, прошу тебе...

Жіночий голос із приймача. Слухайте, слухайте, слухайте! Звертаємось до всього світу! Слухайте, люди! Сьогодні вранці ворожі літаки налетіли на село Борго й скинули бомби на сільську школу. Дітей, що вибігли зі школи, обстріляно з кулеметів. Вісімдесят школярів поранено. Дев'ятнадцятеро убито кулеметним вогнем. Тридцять п'ять ... розірвано на шматки бомбами.

Мати. Що ти кажеш? Дітей? Хіба хто вбиває дітей?

Тоні *(шукає на карті)*. Де це? Де це?

Мати *(стоїть, мов закам'яніла)*. Дітей! Маленьких, беззахисних діток!

Тиша.

(Зірвавши зі стіни рушницю, величним жестом обома руками подає її Тоні). Йди!

Завіса

ОПОВІДАННЯ

В ЗАМКУ

— Ре, Мері, ре, — машинально, терпляче поправляє Ольга. Дівчинка нехотя бренькає на фортепіано легенький етюд; вони товчуть його вже два тижні, але чим далі, тим виходить гірше. Ольгу навіть уві сні переслідує цей ненависний дитячий мотивчик.

— Ре, Мері, ну слухайте ж: до-ре-соль-ре, — тихенько наспівує Ольга й програє пасаж на фортепіано. — Будьте уважніші: до-ре-соль-ре. Та ні, ре! Ре! Чому ви весь час граєте мі?

Мері сама не знає, чому вона фальшивить, вона пам'ятає тільки, що мусить грати; її очі палають ненавистю, вона б'є ногами стілець і ось-ось утече до папá, а тим часом знов і знов уперто грає мі замість ре. Ольга вже не стежить за нею, а змучено дивиться у вікно. Надворі сяє сонце, великі дерева в парку розгойдує гарячий вітер; але й там, у парку, нема волі, та й на ланах жита, що стелються за парком... Ох, коли вже скінчиться цей урок! І знов мі, мі, мі!..

— Ре, Мері, ре, — в розпачі повторює Ольга — і раптом вибухає: — Ви ніколи не навчитеся грати!

Дівчинка випростується й обпікає Ольгу сповненим аристократичної пихи поглядом:

— Чому ж ви, мадемуазель, не скажете цього при папá?

Ольга закушує губу.

— Грайте! — наказує вона занадто гостро і, зустрівши злий погляд вихованки, починає голосно й нетерпляче рахувати: — Раз, два, три, чотири. Раз, два, три, чотири. До-ре-соль-ре. Не так. Раз, два, три, чотири.

Двері до зали ледь прочинились. Це, напевне, знову старий граф прийшов і підслухує. Ольга стишила голос:

— Раз, два, три, чотири. До-ре-соль-ре. Ось тепер так, Мері! — Насправді зовсім не так, але ж старий граф слухає! — Раз, два, три, чотири. Тепер добре. От бачте, нічого тут нема важкого, Раз, два...

Двері розчинились навстіж, і кульгавий граф увійшов, стукаючи палицею.

— Ну, ну, Мері, wie geht's? Hast du schön gespielt?[1] Так, мадемуазель?

— Так, так, ваша світлість, — квапливо підтвердила Ольга, встаючи з-за фортепіано.

— Mary, du hast Talent![2] — вигукнув старий каліка і раптом — то було майже моторошне видовище — важко гупнув на коліна й почав, аж схлипуючи й стогнучи, цілувати своє дитя в шийку лункими, нестямними поцілунками. — Du hast Ta-lent, — затинався він, — du bist so gescheit, Mary, so gescheit! Sag'mal, was soll dir dein Papa schenken?[3]

— Danke, nichts[4], — відповіла Мері, лоскотно щулячись під тими поцілунками. — Ich möchte nur...[5]

— Was, was möchtest du?[6] — у захваті пробелькотів граф.

— Ich möchte nur nit so viel Stunden haben[7], — буркнула Мері.

— Ha, ha, natürlich[8], — зраділо засміявся граф. — Nein, wie gescheit bist du![9] Правда, мадемуазель?

— Так, — тихо промовила Ольга.

— Wie gescheit[10], — ще раз сказав старий і став підводитись. Ольга квапливо ступнула до нього, щоб допомогти. — Ні, ні! — різко крикнув граф; він, стоячи, мов тварина, на всіх чотирьох, силкувався встати сам. Ольга відвернулася. В ту мить її руку судомно стисли п'ять холодних пальців, і, повиснувши на ній усією своєю вагою, старий граф підвівся. Ольга мало не впала під тягарем цього великого, страшного, розбитого паралічем тіла.

Мері засміялась.

Граф випростався, начепив на ніс пенсне і подивився на Ольгу якось здивовано, наче досі не бачив її.

— Miss Olga?[11]

---

[1] Як справи? Ти гарно грала? *(Нім.)*

[2] У тебе талант *(нім.)*.

[3] Ти така розумна, Морі, така розумна! Скажи, що твій тато має тобі подарувати? *(Нім.)*

[4] Дякую, нічого *(нім.)*.

[5] Я б тільки хотіла... *(Нім.)*

[6] Що, що б ти хотіла? *(Нім.)*

[7] Я б тільки хотіла, щоб менше було уроків *(нім.)*.

[8] Хе, хе, звичайно *(нім.)*.

[9] Ох, яка ж ти розумна! *(Нім.)*

[10] Яка розумна *(нім.)*.

[11] Міс Ольга? *(Англ.)*

— Please[1], — шепнула дівчина.

— Miss Olga, you speak so much during the lessons, you confound the child with your eternal admonishing. You will make me the pleasure to be a little kinder[2].

— Yes, sir[3], — прошепотіла Ольга, вся почервонівши. Мері зрозуміла, що папá вичитує гувернантці, й гордовито відвела погляд, ніби це її не стосувалось.

— Ну, то на все добре, мадемуазель, — закінчив граф.

Ольга вклонилась і пішла до дверей. Враз їй захотілося трохи помститись; вона обернулась, блиснувши очима, й сказала:

— Мері, коли я виходжу, треба попрощатись.

— Ja, mein Kind, das kannst du[4], — добродушно підтвердив старий граф.

Мері осміхнулась і зробила недбалий кніксен.

Тільки-но опинившись за дверима, Ольга вхопилась за голову: «О боже, я не витримаю! Не витримаю! Вже п'ять місяців ні дня, ні години не було, щоб вони мене не мучили...»

«Та ніхто тебе не мучить, — заспокоювала вона себе, стискаючи скроні долонями й поволі ходячи прохолодним вестибюлем. — Ти для них чужа, найнята людина, про тебе ніхто й не думає. Просто такі вони є... Господи, як самотньо серед чужих людей... Але Мері зла, — раптом крикнуло щось у ній, — зла й ненавидить мене. Їй подобається мене мучити, і вона це вміє. Освальд просто пустун, а Мері зла... Графиня пихата й ображає мене, а Мері — злюка... А я ж так хотіла любити цю дитину! Я ж із нею цілий день, цілий день! Господи, скільки років мені тут іще жити?»

У коридорі хихотіли дві покоївки. Побачивши Ольгу, вони замовкли й привітались, відвівши погляди. Ольгу аж заздрість шпигнула, що вони можуть сміятись; вона хотіла була звисока наказати їм щось, але не придумала що. «От би жити з цими дівчатами, — майнуло в голові. — Вони там до півночі регочуть, вовтузяться, жартують; і лакей Франц із ними, щохвилини то одна вересне, то друга... боже, яка гидота!» Мимохіть зринув огидний

---

[1] Прошу *(англ.)*.

[2] Міс Ольга, ви забагато говорите на уроках; ви збиваєте дитину з пантелику своїми безнастанними повчаннями. Я просив би вас поводитися з нею трохи ласкавіше. *(Англ.)*

[3] Гараздд, сер *(англ.)*.

[4] Так, дитино моя, ти могла б це зробити *(нім.)*.

спогад: учора вона застала Франца з посудницею в порожній кімнаті для гостей, поряд із її спальнею. Він так по-дурному шкірився, застібаючись, що вона з люті мало не вдарила його своїм маленьким кулачком.

Ольга затулила руками обличчя. «Ні, ні, я тут не витримаю! До-ре-соль-ре, до-ре-соль-ре... Ці покоївки хоч якось розважаються! Вони хоч не такі самотні, не мусять обідати з панами, вони теревенять цілий день, а ввечері потихеньку співають на подвір'ї... Якби вони хоч на вечір приймали мене до гурту!» З солодкою млістю зринула в пам'яті пісня, яку дівчата вчора співали в два голоси під старою липою:

Болить моє серденько,
Болить воно, хоч плач.

Відчинивши вікно, Ольга з повними сліз очима слухала їх і півголосом підспівувала. Вона все пробачила їм і з палкою приязню простягала до них руки. «Дівчата, я ж така сама, як і ви. Я теж у наймах, і я з вас найнещасніша!»

Найнещасніша, повторювала собі Ольга, ходячи туди й сюди по вестибюлю. Як це сказав граф? «Міс Ольга, ви забагато говорите на уроках; ви збиваєте дитину з пантелику своїми... безнастанними... повчаннями. Я просив би вас... поводитися з нею... трохи ласкавіше». Вона проказувала слово за словом, щоб не згубити з них ні краплинки гіркоти. Зціплювала кулаки, згоряючи від гніву й муки. Так, це її помилка: вона занадто серйозно сприймала роль вихователька. Приїхала сюди, до замку, в якомусь гарячковому захваті, наперед закохана в дівчинку, виховання якої мали довірити їй. Ревно взялася за навчання, була завжди старанна, ретельна, підготована; вона так глибоко вірила в значення освіти — а тепер насилу розбирає із знудженою Мері начатки арифметики та граматики, раз у раз дратується, б'є щиколотками по столу, а тоді в сльозах вибігає з класної кімнати, де лишається переможницею норовлива й ледача Мері. Спочатку Ольга радо бавилася з дівчинкою, сповнена палкого завзяття й по-дитячому захоплена її іграшками; та врешті помітила, що грається сама під холодним, знуджено-глузливим поглядом малої. Ігри минулись, і відтоді Ольга ходила за своєю вихованкою, мов тінь, не знаючи, про що з нею говорити, чим її розважити. Вона приїхала, сповнена просто жертовного бажання любити,

бути лагідною і терплячою; а тепер гляньте, як палають її очі, як шпарко й нерівно б'ється серце, здатне відчувати вже тільки біль, але не любов. «Поводитися... трохи... ласкавіше, — повторювала Ольга, і все її тіло аж терпло. — Боже, чи я спроможна?»

Вона ходила туди й сюди між залізних опудал-рицарів, раніш таких кумедних для неї, і щоки її горіли від хвилювання. Їй спадали на думку тисячі відповідей на графові докори; зринали в голові сповнені гідності, рішучі й горді слова, які раз назавжди здобули б їй повагу в цьому домі. «Ваша світлість, — могла б вона сказати з високо піднесеною головою, — повірте, я знаю, чого домагаюсь. Я хочу навчити Мері серйозно ставитись до життя й бути вимогливою до себе; хочу зробити з неї людину, яка не дозволяє собі хибних вчинків. Ідеться не про фальшиву ноту, ваша світлість, а про фальшиве виховання; я могла б не любити Мері, а тому й не помічати її хиб, та коли я її люблю, то буду вимоглива до неї, як до себе самої...»

Її очі ще палали й серце горіло від недавньої образи, коли вона подумки промовляла все це; та власні слова підбадьорили її, Ользі полегшало, і вона твердо вирішила, що незабаром, завтра ж таки поговорить про це з графом. Він не лихий, часом буває навіть великодушний, а крім того — він же так мучиться! Якби тільки не отой гнітючий погляд його страшних, безбарвних, вирячених очей за скельцями пенсне!..

Вона вийшла надвір, і її засліпило сонце. Кам'яні плити, щойно политі водою, блищали й парували.

— Стережіться, мадемуазель! — раптом гукнув ламкий хлоп'ячий голос, і ту ж мить просто в білу Ольжину спідницю плюхнув мокрий футбольний м'яч. Освальд захихотів, але зразу й умовк, побачивши, як ужахнулась бідна дівчина; спідниця була геть забруднена. Ольга трохи підняла її і, нічого не сказавши хлопцеві, схлипнула. Освальд почервонів і, затинаючись, почав виправдовуватись:

— Я... не бачив вас, мадемуазель.

— Beg your pardon, miss[1] — озвався Освальдів гувернер містер Кенпеді, що в білій сорочці й штанях лежав на траві. Він враз схопився, ляснув Освальда по потилиці й знову ліг.

---

[1] Пробачте, міс... *(Англ.)*

Ольга не бачила нічого, крім своєї зіпсованої спідниці; вона так любила цей білий костюм! Без жодного слова вона повернулась і ввійшла в дім, ледве-ледве стримуючи плач.

Сльози душили її, коли вона відчиняла двері до своєї кімнати. А переступивши поріг, застигла з круглими від подиву очима, не розуміючи, що тут діється: посеред кімнати сиділа на стільці сама графиня й дивилась, як покоївка порпається в одежній шафі...

— A, c'est vous?[1] — кинула графиня, не озираючись.

— Oui, madame la comtesse[2], — насилу вимовила Ольга: їй перейняло дух.

Покоївка вийняла з шафи оберемок одягу.

— Ні, тут нема, вельможна пані.

— Ну, гаразд, — відказала графиня, важко підвелась і рушила до дверей. Остовпіла Ольга навіть не здогадалася дати їй дорогу. Графиня зупинилась за три кроки перед нею.

— Mademoiselle?

— Oui, madame[3].

— Vous n'attender pas, peut-être, que je m'excuse?[4]

— Non, non, madame![5] — вигукнула дівчина.

— Alors il n'ya pas pourqui me barrer de passage[6], — гаркаво проказала графиня.

— Ah, pardon, madame la comtesse[7], — прошепотіла Ольга й квапливо ступила вбік. Графиня з покоївкою вийшли, а на столі та ліжку зосталося розкидане вбрання.

Ольга сиділа на стільці, мов здерев'яніла. Їй уже не хотілося плакати. Отже, її обшукують, мов злодійкувату служницю. «Чи не чекаєте ви, щоб я вибачилася?» Ні, ні, вельможна пані, боронь боже! Вам вибачатися перед найнятою за гроші дівчиною? Обшукайте ще мої кишені й гаманець, обшукайте все, упевніться, чи я не вкрала чого. Я бідна, тож напевне нечесна...» Ольга втупила застиглі очі в підлогу. Тепер вона розуміла, чому стільки разів заставала свій одяг і білизну наче поперекладані. «А я їм за одним столом із ними! Відповідаю на

---

[1] А, це ви? *(Франц.)*
[2] Так, ваша світлість *(франц.)*.
[3] Так, пані *(франц.)*.
[4] Чи не чекаєте ви, щоб я вибачилась? *(Франц.)*
[5] Ні, ні, пані! *(Франц.)*
[6] Тоді пропустіть мене *(франц.)*.
[7] Ох, пробачте, ваша світлість *(франц.)*.

запитання, всміхаюсь, підтримую розмову, силкуюсь бути веселою...» Почуття безмежного приниження пойняло Ольгу. Її очі були широко розплющені й сухі, вона притискала зціплені руки до грудей; думки розбігалися, тільки серце болісно й тривожно калатало.

На руки їй сіла муха, потерла лапками голівку, розправила й склала крильця, перебігла далі; руки не ворухнулись. Час від часу зі стаєнь долинало гупання копита чи дзенькіт ланцюга. В буфетній бряжчав посуд, над парком, пролітаючи, заквилив кібець, удалині, на повороті колії, прогув паровоз. Муха нарешті знудилась, махнула крильцями й вилетіла у відчинене вікно. У замку залягла мертва тиша.

Бам, бам, бам, бам... Четверта година. Голосно позіхаючи, куховарка йде готувати полуденок. Хтось перебіг подвір'ям, біля колодязя зарипів коловорот, весь дім трохи ожив. Ольга підвелася, безтямно провела долонею по обличчю й почала акуратно складати на столі своє вбрання. Потім стала навколішки перед комодом, повикладала з шухляди на ліжко білизну. Книжки свої поскладала на стільці, а коли скінчила, стала над усім тим, мов над руїнами Єрусалима, й потерла чоло: «А що це я роблю? Навіщо?»

«Таж я від'їжджаю! — відповів у ній виразний голос. — Скажу, що негайно звільняюсь, і завтра о п'ятій годині ранку поїду. Старий Ваврис відвезе мої валізи на станцію...» — «Та ні, як це так! — спантеличено заперечила Ольга. — Куди ж я звідси поїду? Що я робитиму без служби?» — «Вернусь додому, — відповів голос, який уже все зважив. — Матуся, правда, плакатиме, але тато похвалить мене. Скаже: «Добре зробила, донечко, честь дорожча за найкращу службу».

«Але що ж мені робити тепер, таточку?» — з тихою й гордою радістю запитала Ольга. «Підеш на фабрику, — відповів голос, який усе вирішив. — Працюватимеш руками, щотижня одержуватимеш платню. І матусі вдома допомагатимеш: вона вже стара, кволенька. Пратимеш білизну, митимеш підлогу; втомишся — спатимеш, зголоднієш — їстимеш. Вертайся додому, донечко!»

В пориві радості Ольга розкинула руки. «Швидше звідси, швидше! Завтра ввечері я буду вже дома! І як я давно до цього не додумалась? Як я тут витримувала? Зразу, зразу після полуденку скажу, що лишаю службу, й поїду додому. Ввечері поскладаю все, приведу сюди гра-

финю й покажу їй: оце-от я забираю з собою, коли тут є хоч нитка ваша, візьміть її. З вашого я беру з собою тільки оцей бруд на спідниці».

Аж розчервоніла з радості, Ольга скинула забруднений костюм. «Завтра, завтра. Заб'юся в куток вагона, щоб ніхто й не бачив мене; втечу, як пташка з клітки». Їй захотілось пустувати; насвистуючи, вона пов'язала собі червоний бант, засміялась сама до себе в дзеркало, горда, з пишно розпушеними кучерями, й засвистіла якнайгучніше: до-ре-соль-ре, до-ре-соль-ре!

На подвір'ї затупотіли ноги; продзвонив деренчливий гонг, скликаючи до столу. Ольга поквапно збігла сходами — їй хотілось востаннє побачити урочистий вихід графської родини. Попереду ступає старий напівпаралізований граф, спираючись на плече довготелесому підліткові Освальдові. Вельможна графиня ледве несе своє хворобливо здуте черево і зі злості раз у раз смикає Мері за стрічку в косах. Позаду ліниво суне атлетична постать містера Кеннеді; видно, що йому абсолютно байдуже до всього довкола.

Старий аристократ квапливо додибує до дверей, розчиняє їх і запрошує:

— Madame?

Графиня важкою ходою вступає до їдальні.

— Mademoiselle? — граф озирається на Ольгу. Та входить, високо піднісши голову. За нею — граф, Кеннеді, Мері, Освальд. Граф сідає за стіл на чільному місці, праворуч нього — графиня, ліворуч — Ольга. Графиня дзвонить. Нечутною ходою, опустивши очі, входять покоївки — наче маріонетки, що чують тільки наказ, бачать тільки владний порух. Їхні юні уста, здається, ніколи ще не промовили й звуку, а потуплені очі ніколи не підводились і не дивились ні на що зацікавлено чи уважно. Ольга прикипіла поглядом до цієї пантоміми: «Щоб довіку не забути...»

— Du beurre, mademoiselle?[1] — питає граф.

— Merci[2].

Ольга п'є чай без цукру, з сухим хлібом; «Через тиждень, — буяє в ній радісна думка, — ходитиму на фабрику». Тим часом граф незграбно жвакає штучними щелепами, графиня нічого не їсть, Освальд розливає какао

---

[1] Масла, мадемуазель? *(Франц.)*
[2] Дякую *(франц.)*.

на скатерку, Мері тільки лизькає цукерки, і лиш містер Кеннеді на палець завтовшки намазує свою скибку маслом. Переможна зневага до всіх і до всього сповнила Ольжине серце. «Жалюгідні! Завтра я єдина з вас буду вільна і з жахом згадуватиму ваші обіди та вечері, за якими ви не маєте чого сказати одне одному, не маєте на що поскаржитись і з чого посміятись!»

З усією погордою, на яку була здатна, Ольга думала про містера Кеннеді. Вона палко зненавиділа його з першого дня — за вміння так легко й байдуже до всього ставитись, жити, як йому хочеться, ні крихти ні на кого не зважаючи, за те, що ніхто не сміє ним командувати, за всю його незворушну зверхність і незалежність. Служба його полягала хтозна в чому. Він брутально боксував з Освальдом, поблажливо приймав хлопцеве поклоніння, їздив з ним верхи; йшов полювати, коли йому заманеться, а як валявся десь у парку, ніщо не могло примусити його зрушити з місця. Інколи, як бував сам, він сідав за фортепіано й імпровізував; грав він бездоганно, але якось бездушно, наче думав тільки про себе. Ольга тоді нишком слухала, і її аж ображало те, що вона не може зрозуміти цієї холодної, складної й егоїстичної музики. Він не звертав уваги ні на що й ні на кого; а коли його про щось питали, то ледве розтуляв губи, щоб сказати: «yes»[1] або «no»[2]. Молодий атлет, жорстокий, честолюбний і ледачий, робив усе неначе згорда. Іноді старий граф наважувався запропонувати йому партію в шахи; тоді містер Кеннеді мовчки сідав за шахівницю і, майже не задумуючись, небагатьма швидкими, безжальними ходами ставив мат старому, який аж пітнів від хвилювання й белькотів, мов дитина, по півгодини розпачливо міркуючи над кожним ходом і по десять разів беручи ходи назад. Ольга спостерігала ці нерівні двобої, не приховуючи гніву; вона й сама інколи грала в шахи з графом, добрим і вдумливим гравцем, і їхні партії розтягувались до нескінченності: партнери неквапливо задумували топкі й складні комбінації, а розгадати таку комбінацію означало віддати належне розумові супротивника і його шахістській майстерності. Не питаючи, щó дає їй право на це, Ольга почувала себе незмірно вищою за містера Кеннеді з усією його досконалістю, що не коштувала йому ніяких зусиль, із його само-

---

[1] Так *(англ.)*.
[2] Ні *(англ.)*.

впевненістю й непохитною зверхністю, якою він підкоряв собі всіх; вона зневажала його й намагалась показати йому це. Вся її дівоча гордість і самолюбство, які щодня зазнавали стількох ударів, виявлялися в цій демонстративній зневазі.

Тепер містер Кеннеді незворушно їв, ні крихти не зважаючи на убивчі погляди збуреної гнівом Ольги. «Ігнорує мене, — в запалі думала вона, — а тим часом щовечора, як іде спати, стукає в мої двері: «Open, miss Olga...»[1]

Справді, це була одна з таємниць замку, і Ольга навіть не здогадувалась, яку щиру цікавість викликає ця таємниця серед слуг. Молодий англієць, що просто-таки образливим чином нехтував покоївок, уже давно провадив свою таємну облогу. З його примхи йому обладнали спальню в замковій вежі, де буцімто ще з діда-прадіда з'являлись привиди. Ольга, звичайно, ні в які привиди не вірила і вбачала в примсі Кеннеді лише хизування; одначе це не перешкоджало їй самій пізно ввечері мліти зі страху, йдучи сходами чи коридором. А втім, це свята правда, що ночами в замку часто чулися звуки, які не можна було пояснити Францовими зальотами чи й ще вульгарнішою еротикою в кімнатах жіночої прислуги.

Коротше кажучи — якось увечері, коли Ольга вже лежала в ліжку, містер Кеннеді постукався до неї: «Open, miss Olga». Дівчина накинула на себе халатик і, ледь прочинивши двері, спитала, чого йому треба. Тоді містер Кеннеді замурмотів по-англійському якусь нісенітницю, з якої вона зрозуміла хіба чверть, але все ж добрала, що він називає її «любою Ольгою» («sweet Olga») та іншими ласкавими словами. Цього вистачило, щоб вона зачинила двері в нього перед носом і замкнулася, а коли вони зустрілись уранці, спитала його, суворо й відверто дивлячись йому в вічі: що він робив увечері під дверима в неї? Містер Кеннеді, звичайно, не визнав за потрібне давати якісь пояснення чи взагалі чимось виявити, що він щось пам'ятає; але відтоді стукався до неї щовечора, казав: «Open, miss Olga», пробував відчинити двері, дражнив її всілякими жартами, а Ольга, лежачи в ліжку, натягала ковдру трохи не на голову, зі слізьми кричала: «You're a rascal!»[2] або «Ви здуріли!», користуючись усім незрівнянним багатством синонімів, які є для такого

---

[1] Відчиніть, міс Ольга... *(Англ.)*
[2] Ви негідник! *(Англ.)*

випадку в англійській мові. Її лютило до нестями, що цей негідник і дурень сміється. Звичайно від нього за цілий день не можна було почути сміху.

Тепер Ольга розглядала містера Кеннеді, і очі в неї блищали. «Ось хай він підведе погляд, — казала вона, — і я спитаю його тут, при всіх: «Містере Кеннеді, чому ви щовечора добиваєтесь до моєї кімнати?» Буде скандал, але я й ще дещо скажу на прощання...» Жадоба помсти розпалювала її. Та враз містер Кеннеді підвів очі, сталево-сірі й незворушні, і Ольга, вже ворухнувши губами, почервоніла. Їй щось пригадалося...

Це сталось із тиждень тому, і винні були прекрасні місячні ночі, що стояли тоді. Невимовно чарівні ночі в розповні літа, осяяні ясним місяцем, срібні священні ночі з поганських часів! Ольга гуляла коло замку й не могла примусити себе йти спати в таку чародійну ніч. Вона була самотня й щаслива, окрилена подивом перед цією безмірною красою, що сповивала сонний світ. У солодкому й моторошному захваті дівчина зважилася спуститись до парку. Ідучи, вона задивлялась на красуні берези, на темні, аж чорні, дуби серед сріблястих галявин, таємничі тіні, примарне сяйво; серце не могло вмістити такої краси! Ольга рушила через широку галявину до басейну з фонтаном, а обійшовши кущі, побачила на краю басейну білу статую — постать голого чоловіка. Обличчя його було звернене вгору, до місяця, руки закладені за голову, могутнє огруддя випиналось над тонким станом. То був містер Кеннеді. Ольга не була дурним дівчиськом, вона не вереснула й не кинулася тікати. Вона застигла на місці і, примруживши очі, задивилась на білу постать. Статуя жила рухом мускулатури. Хвиля напружуваних по черзі м'язів перебігала від литок угору, по стегнах, животі, грудях і вливалась у гарні, дужі руки; і знову м'язова хвиля підіймалась угору від струнких литок, наливаючи врешті мов витесані з каменю біцепси. То містер Кеннеді робив фізичні вправи за своїм методом, не рухаючися з місця. Раптом він вигнувся, підняв руки й задки стрибнув у басейн. Знялися бризки, плюснула, закипіла вода. Ольга потихеньку відійшла і, вже не думаючи про таємничі й грізні нічні тіні, подалась просто до замку. Тепер вона чомусь не помічала ні красунь беріз, ні старезних дубів на срібних галявинах.

Ось через цей спогад вона й почервоніла. Власне, тут наче й не було чого соромитись і червоніти, бо в усій при-

годі вона бачила тільки якусь дивну красу. Але другого ж таки дня сталося й дещо гірше. Ніч теж була ясна й розкішна. Ольга знов прогулювалася перед замком, але до парку вже не йшла; вона думала про містера Кеннеді, що, мабуть, знов купався, про таємничий глиб парку, про білу живу статую. Побачивши, що йде балакуча економка, вона ухилилась від зустрічі, бо хотіла бути сама. Тим часом стало вже пізно, одинадцята година, і Ользі було страшно йти сходами та коридорами до своєї кімнати. З парку вийшов Кеннеді, держачи руки в кишенях; побачивши Ольгу, він хотів був підступити до неї зі своїм химерним нічним залицянням, та Ольга різко перебила його й владно наказала, щоб присвітив їй дорогою. Кеннеді спантеличився й мовчки поніс свічку, а біля Ольжиних дверей зовсім сумирно сказав: «Good night!»[1] Ольга рвучко обернулась, глянула на нього дивно потемнілими очима і несподівано для себе вчепилась йому рукою в чуприну. Волосся в англійця було вологе, м'якеньке, ніби шерсть на щойно скупаному ньюфаундленді. Ольга аж засичала від насолоди і, сама не тямлячи, що робить, сильно смикнула. Тоді вмить грюкнула дверима й замкнулася. Містер Кеннеді поплентався до себе, наче прибитий; аж за півгодини він вернувся до дверей, босий і, мабуть, напівроздягнений, і тихенько постукав, шепочучи: «Ольго, Ольго!» Ольга не озвалась, і містер Кеннеді врешті крадькома пішов собі. Ось цієї пригоди Ольга й соромилась сьогодні. Така дурна й ганебна витівка! Ольга рада була провалитися крізь землю, згадуючи її, і тепер подвійною зневагою мстилася містеру Кеннеді, теж якоюсь мірою винному. На другу ніч вона взяла до себе в кімнату пінчера Фріца, і коли Кеннеді ввечері прийшов під двері, песик зняв страшенний гавкіт. На кілька вечорів містер Кеннеді дав Ользі спокій, а потім знову двічі приходив і мурмотів усякі ніжні слова; а Ольга, в якої цей безсоромник уже викликав огиду й лють, накривала голову подушкою, щоб нічого не чути.

Оце, слово честі, було й усе, що відбулось між Ольгою й містером Кеннеді; і тому Ользі було так невимовно прикро від того, що вона почервоніла під його поглядом: їй хотілось налупцювати себе за це. Її вразливе дівоче серце гнітив страшний тягар. «Тим краще, — думала вона, — що я їду. Вже через нього самого слід би так

[1] Добраніч! *(Англ.)*

зробити». Ольга відчувала, що втомилась від щоденної боротьби, від власного принизливого безсилля; горло їй стискали така нехіть і відраза, що їй хотілося закричати. «Слава богу, я їду, — заспокоювала вона себе. —Якби ще на день зосталася, то зчинила б жахливий скандал».

— Prenez des prunes, mademoiselle[1].

— Pardon, madame?[2]

— Prenez des prunes.

— Merci, merci, madame la comtesse[3].

Ольга перевела погляд із містера Кеннеді на гарне обличчя Освальда. Воно трохи потішило її привітним, ласкавим виразом. Від неї не втаїлося, що підліток по-дитячому закоханий у неї, хоча він виявляв це тільки тим, що поводився умисне грубувато й відвертав очі, коли вона дивилась на нього. Зате Ольга з якоюсь дивною насолодою мучила хлопця: обнімала за гарну, ніжну шию й водила по парку, тішачись тим, як він супиться, лютує і мліє. Диви, ось і тепер, відчувши її погляд, він трохи не вдавився і люто кліпнув очима. Бідний Освальде! Яким зробишся ти тут, у цьому страшному домі, ти, підліток, що тільки-но став на поріг змужніння й страждаєш і від своєї вразливості, й від надміру завзяття водночас? Що пробудить твоє серце, які приклади ти тут побачиш? Ользі стало тоскно й гірко. Вона згадала, як днями ввійшла до Освальдової кімнати й побачила, що хлопець стусається й борюкається з покоївкою Пауліною, найрозпуснішою серед прислуги. О, звісно, він просто бавився по-дитячому, як задерикувате щеня; але куди це годиться, що він так розпалився і що в Пауліни так горіли очі й щоки, і взагалі, взагалі навіщо це! Ольгу охопили підозри, і вона вирішила з того дня оберігати хлопця. Вона більше не перебирала ніжно пальцями його кучерів, не обнімала рукою за шию, а почала Аргусовими очима стерегти його, пройнята тривогою. Вона принижувалась аж до шпигування, бо твердо наважилась захистити Освальдове дитинство від передчасного брудного досвіду. Ольга часто несподівано покидала Мері, щоб наглянути за Освальдом, поводилася з ним холодно й суворо, але досягла цим лиш того, що крізь його дитячу закоханість почали пробиватися бунт і ненависть.

---

[1] Візьміть слив, мадемуазель *(франц.)*.
[2] Пробачте, пані? *(Франц.)*
[3] Дякую, дякую, ваша світлість *(франц.)*.

«А навіщо я, власне, стережу його? — питала себе Ольга тепер. — Що мені, чужій людині, до того, яку життєву науку здобуде він від Пауліни чи ще від котроїсь? Чого це я маю мучити себе тривогою та власною суворістю, для мене самої ще тяжчою, ніж для нього? Прощай, прощай, Освальде, я не скажу тобі, що ти для мене мов рідний, не розповім, як любила твою хлоп'ячу невинність, ще принаднішу за невинність дівчини; я не буду більше стерегти тебе, тож розплющуй ширше очі, розгортай обійми, хапайся за першу нагоду — мене не буде тут, і я не заплачу над тобою. А ви, вельможна пані, — Ольга подумки перейшла до різких докорів графині, — ви підозрювали мене. Ви стежили за мною, коли я вчила Освальда, ви дали мені втямки, що хлопцеві краще бути в товаристві містера Кеннеді. Може, й Паулінине товариство для нього краще, ніж моє? Адже Пауліна — ваша повірниця. Тоді, як уночі Освальд потай пішов з Кеннеді полювати на видру, ви прийшли до мене, примусили мене відчинити вам кімнату, шукали хлопця й у моїй постелі. Що ж, вельможна пані, Освальд ваш син. Але Пауліну ви посилаєте будити його вранці, а тій Пауліні вже за тридцять, і вона розпусна, як не знаю хто. Ви обшукуєте мою шафу, стромляєте носа в комод, а потім садовите мене в карету, щоб я розважала вас. І припрошуєте їсти сливи. Дякую, вельможна пані, ви така ласкава! Якщо ви вважаєте мене гулящою і злодійкою, то відішліть обідати зі слугами, а ще краще — з пралями; я там їстиму шматок хліба зі сльозами люті й приниження зате... зате хоч не муситиму всміхатись».

— Ви чуєте, мадемуазель?

— Pardon, — похопилась Ольга.

— Може... ви... нездужаєте? — спитав граф, утупивши в неї погляд. — Може, у вас... температура?

— Ні, ваша світлість, — квапливо заперечила Ольга. — Я здоровісінька.

— Тим ліпше, — тягуче промовив граф. — Я не люблю... хворих людей.

Ольжина відвага враз погасла. Почуття розпачу охопило її. «Ні, ці люди сильніші за мене, я не можу опиратися їм, — думала вона. — Боже, дай мені силу сказати сьогодні, що я кидаю службу! Боже, дай мені таку силу!» Її вже тепер проймав дрож від думки про майбутню розмову з графом. Він, певне, зведе брови й скаже: «Негайно, мадемуазель? Так не годиться!»... «Що придумати? Як

пояснити, що я мушу, мушу їхати додому зараз, сьогодні-таки? Я втечу, як не відпустять, утечу — і все!» Страх перед вирішальною хвилиною гнітив Ольгу.

Графська родина підвелася з-за столу й перейшла до вітальні поряд; граф і Кеннеді закурили, графиня взялась за вишивання. Чекали денної пошти. «Як підуть діти, — сказала собі Ольга, — так і скажу». А тим часом вона силувала себе думати про батьківський дім, і серце її калатало від хвилювання. Вона уявляла синій матусин фартух, нефарбовані, вишаровані меблі, батька, що сидить із люлькою, скинувши піджак, і неквапно, статечно читає газету. «Це єдиний рятунок, більш я тут не витримаю й дня, — снувалось у голові, і тривога наростала. — Боже, дай мені сили в цю останню хвилину!»

Пауліна, опустивши очі, внесла на срібній таці пошту. Граф згорнув усі листи собі на коліна; хотів узяти й останній, що лежав осторонь, але Пауліна ввічливо відступила.

— Це для мамзелі, — шепнула вона.

Ольга зразу пізнала, що лист від матусі: дешевий, замацаний конверт, незграбно, з помилками написана адреса... Цих листів вона завжди соромилась, і все ж потім носила їх на серці. Вона почервоніла й тепер: «Пробач мені, мамо!» Тремтячими пальцями взяла той лист із сільської глушини, зворушено перечитала адресу, аж занадто докладну — ніби в цьому лихому світі без такої докладної адреси лист не попав би в належні руки там, на чужині. І враз дівчині спав камінь із серця: «Матусю, як ти мені допомогла! Ось зараз почну читати лист і раптом скрикну, що татусь захворів, що мені конче треба до нього; зберусь і поїду, і ніхто не зможе мене затримати. А за тиждень напишу їм, що мушу лишитися вдома, хай перешлють мою валізу поштою. Так буде найлегше», — зраділо подумала Ольга. Як кожній жінці, їй багато легше було вдатись до відмовки, ніж наводити справжні докази. Повеселіла, вона надірвала конверт. Коли вийняла лист, їй аж у серце шпигнуло. Затамувавши дух, вона почала читати:

«Люба донечко

Сповіщаю невиселу новину татусь наш росхворівся Дохтор каже щось там із серцем і він слабий ноги попухли ходити ниможе. Дохтор каже шо ниможна його хвилювати каже Дохтор шоб і ти ненисала ніпрошо

погане. Бо тато журицця як читає тож пиши шотобі живецця добре хай хоч він буде спокійний тиж знаєш як він тибе любить і радий шо ти таку гарну службу найшла дякувати Богу

Помолися за тата а їхати до нас нитреба цеж ниблизький світ гроші відтебе прийшли дякуємо тобі донечко бо нам скрутно живецця тато лежить а Франтік украв у нього годиника а сказати йому ниможна боце його вб'є ми кажимо шо поламався і віднисли до годиникаря а він усе питає коливже полагодять бо й ниможна глянути котра година а я й плакати приньому боюся.

Люба донечко дякуй Богові шо таку гарну службу найшла й молися засвоїх Панів і служи їм вірно де ти ше найдиш шоб такі харчі тиж на груди слаба то поздоровшаєш тай нам щомісяця посилаїш дещицю спасибі тобі донечко Господь тобі віддасть.

Шануй Панів то служитимеш їм довго і вони тибе досмерті забиспечать однаково як на державній службі тай сама шануйся Кланяйся Панам від мене з татом біда тане як свічка

Бувай здорова Твоя Матуся Костелець номер 37».

Граф звів очі від своїх листів і вирячився на Ольгу.

— Вам недобре, мадемуазель? — скрикнув він, посправажньому злякавшись.

Ольга підвелась сама не своя й стисла долонями скроні.

— Ні, тільки... голова заболіла, ваша світлість, — прошепотіла вона.

— Ідіть полежте, мадемуазель, швидше йдіть полежте! — гостро, занепокоєно закричав граф.

Ольга машинально вклонилась і поволі вийшла.

Граф запитливо озирнувся на дружину; та знизала плечима й суворо промовила:

— Oswald, gerade sitzen![1]

Містер Кеннеді курив і дивився в стелю. Запала прикра мовчанка.

Графиня вишивала, стиснувши губи. Трохи перегодя вона подзвонила. Увійшла Пауліна.

— Пауліно, куди пішла мадемуазель? — спитала графиня крізь зуби.

— У свою кімнату, вельможна пані, — відповіла покоївка. — І замкнулася.

---

[1] Освальде, сиди рівно! *(Нім.)*

— Скажи, хай запрягають.

На подвір'ї прошелестіли по піску колеса карети, кучер вивів коней і почав запрягати.

— Papa, soll ich reiten?[1] — наважився спитати Освальд.

— Ja[2], — кивнув головою граф, застиглими очима дивлячись перед себе. Графиня кинула на нього допитливий, неприязний погляд.

— Wirst du mitfahren?[3] — спитала вона.

— Nein[4], — відповів граф замислено.

Конюх вивів верхових коней і осідлав їх. Кінь Кеннеді протанцював по всьому подвір'ю, перше ніж дав себе осідлати; а Освальдів напівкровний мерин спокійно, статечно рив землю ногою, журливим оком поглядаючи на своє копито.

Родина вийшла на подвір'я. Освальд, чудовий верхівець, зразу вихопився на свого коня й мимохіть глянув угору, на Ольжине вікно. Адже Ольга так часто махала йому рукою, коли він виїздив верхи. Але тепер у вікні не було нікого.

Графиня важко сіла в карету.

— Мері, — кинула вона через плече.

Дівчинка, вередливо осміхаючись, вскочила за нею.

Графиня ще вагалась.

— Пауліно! — покликала вона покоївку. — Подивись, що робить мадемуазель Ольга. Тільки щоб вона не почула.

Містер Кеннеді кинув цигарку, плигнув на коня й стиснув йому боки. Кінь помчав учвал, підкови його загриміли громом по дощаному помосту, тоді дзвінко зацокали по бруківці перед замком.

— Hallo-o, Mister Kennedy![5] — по-дитячому крикнув Освальд і помчав услід.

Зі сходів збігла Пауліна, держачи руки в кишенях білого фартушка.

— Вельможна пані, — тихенько доповіла вона, — мамзель Ольга вішає одежу в шафу й складає білизну в комод.

Графиня кивнула головою.

— Ну, поганяй! — гукнула вона кучерові.

---

[1] Тату, я поїду верхи? *(Нім.)*
[2] Так *(нім.)*.
[3] Ти поїдеш з нами? *(Нім.)*
[4] Ні *(нім.)*.
[5] Агов, містере Кеннеді! *(Анел.)*

Карета рушила; старий граф помахав услід рукою й лишився сам.

Він сів на лаві під аркою, поставивши палицю між коліна, і понурими знудженими очима задивився на подвір'я. Просидівши так з півгодини, він підвівся і, важко тупаючи паралічними ногами, пішов до вітальні. Там сів у крісло біля столика з шахівницею, на якій лишилась недокінчена партія, почата вчора з Ольгою. Граф замислився над позицією: він видимо програвав, бо Ольга пішла вперед конем і загрожувала атакою. Схилившись над шахами, граф намагався розгадати її задум. Нарешті збагнув його: дуже дотепна комбінація, йому доведеться скрутно. Він підвівся і, стукаючи палицею, випростаний, пішов нагору, до того крила, де були покої для гостей. Біля Ольжиних дверей він зупинився. В кімнаті було тихо, аж моторошно тихо — анішелесь. Нарешті граф постукав:

— Мадемуазель Ольго, як ви себе почуваєте?

Ще хвильку було тихо. Тоді Ольга озвалася глухим голосом:

— Дякую, вже краще. Ви чогось хотіли, ваша світлість?

— Ні, ні, лежіть. — І раптом, ніби злякавшись, що він виявив гувернантці надмірну увагу, граф додав: — Щоб завтра вже могли вчити дітей.

І, грюкаючи палицею, вернувся до вітальні.

Якби він постояв біля дверей ще трохи, то почув би ледь чутний стогін, а потім тихий плач без кінця.

Повільно, ох, як повільно тягнуться години для самотнього. Нарешті вернулась карета, розгарячілих коней водять по подвір'ю, в кухні, як щодня, метушня й брязкіт посуду. О пів на восьму гонг кличе на вечерю. Всі сходяться до їдальні, тільки Ольги нема. Спершу всі вдають, ніби не помітили цього, та врешті старий граф зводить брови й здивовано питає:

— Was, die Olga kommt nicht?[1]

Графиня зиркає на нього й мовчить. Аж за хвилину вона кличе покоївку:

— Піди спитай мадемуазель Ольгу, що вона їстиме.

Пауліна вмить і вертається:

— Вельможна пані, мамзель Ольга дякує й каже, що їй не хочеться їсти. Вона завтра встане.

---

[1] Що, Ольга не прийде? *(Нім.)*

Графиня ледь хитає головою; в цьому русі — щось більше, ніж звичайне невдоволення.

Освальд нехотя копирсається в тарілці й кидає благальні погляди на містера Кеннеді, щоб той зразу після вечері забрав його кудись із собою. Та містер Кеннеді, як звичайно, не хоче нічого помічати.

Уже смеркає, надходить вечір, милосердний для потомлених і нескінченний для нещасних. Світло погасло, настала ніч; не знати коли залягла оця темрява, що душить і тисне, темрява, схожа на глибоке провалля, на дні якого корчиться людський відчай.

Тільки ти це знаєш, тиха ніч, що прислухаєшся до віддиху сонних і стогону недужих, бо ти чуйно вслухалась у безсиле й гаряче дихання дівчини, що довго плакала, та врешті стихла; ти приклала вухо їй до серця і згнітила їй горло під розметаними кучерями. Ти чула здушений подушкою плач, а потім іще страшнішу мовчанку.

Ти це знаєш, німа ніч, що чула, як затихав увесь замок, поверх за поверхом, спальня за спальнею, і гарячими пальцями стримала жагучий стогін жінки в кутку на сходах. Ти зробила лункими кроки молодика, що з мокрим після купання волоссям, тихенько насвистуючи, останній іде спати довгим коридором замку.

Темна ніч, ти бачила, як дівчина, зморена плачем, затремтіла від звуку цих пружних кроків. Ти бачила, як вона схопилася з ліжка, ніби підкинута сліпою силою, відгорнула кучері з розпашілого чола, підбігла до дверей, відімкнула їх і лишила прочинені.

Тоді знов упала на гаряче ложе й застигла в моторошному чеканні, як людина, що для неї вже нема рятунку.

ГРОШІ

І знову, знову з ним те саме: тільки-но він ковтнув кілька ложок страви, як йому зробилось погано, млосно, аж піт виступив на лобі. Він покинув їсти й зіперся головою на руки, не звертаючи уваги на перебільшену турботу господині. Вона врешті вийшла, зітхаючи, а він ліг на канапу відлежатись і став злякано й пильно прислухатися до болісних сигналів свого тіла. Млість не минулася, йому здавалось, наче у нього в шлунку каменюка, а серце билося часто й нерівно; від страшної кволості він і лежачи обливався потом. Ох, якби заснути!

За годину господиня постукала в двері і внесла телеграму. Їржі з острахом розпечатав її й прочитав: «19.10. 7 г. 34 хв. приїду ввечері Ружена». Він не міг зрозуміти, що це означає; підвівся, хоч у голові паморочилось, ще раз перечитав цифри й слова і нарешті збагнув: це від Ружени, заміжньої сестри. Вона приїде сьогодні ввечері — очевидно, треба зустріти її на вокзалі. Мабуть, хоче дещо купити в Празі. Їржі розсердився: які-бо ці жінки легковажні й безцеремонні! Самий клопіт через них. Ходячи по кімнаті, він злостився: пропав вечір. Можна було б так гарненько полежати на канапі з книжкою в руці, а поряд приязно шкварчала б лампа... Звичайно такі вечори були для нього нестерпно нудні, але тепер хтозна-чого вони здавались йому безмежно принадними, сповненими мудрості й затишку. Пропащий вечір... Спокою вже не буде. В дитячій досаді, лютий на сестру, Їржі порвав нещасливу телеграму на дрібні клаптики.

А ввечері, коли він у високому, вогкому й холодному станційному залі дожидав запізненого поїзда, бруд і убозтво довкола, втомлені або розчаровані обличчя навіяли йому ще тяжчу тугу. Коли очікуваний поїзд нарешті прибув і з нього ринули пасажири, Їржі насилу розшукав у тій тисняві невеличку, тендітну сестру. Вона тягла важенну валізу, очі в неї були злякані, і Їржі збагнув: сталося щось дуже серйозне. Він узяв візника й повіз Ружену до себе додому. Лише дорогою йому пригадалося, що він не подбав про те, де їй ночувати. Він спитав, чи не завезти її до готелю, та вона тільки заридала. Звісно, в такому стані — який там готель! Їржі змирився, взяв сестру за тонку нервову руку й безмежно зрадів, коли Ружена нарешті всміхнулась йому.

Аж удома він придивився до неї уважніше — і вжахнувся. Змучена, якось дивно схвильована, вся тремтить, очі горять, губи пересохли! Ружена сиділа на канапі серед подушок, якими обмостив її брат, і розповідала... Їржі попросив її, щоб говорила тихіше: адже пізно, ніч уже!

— Я втекла від чоловіка, — квапливо оповідала вона. — Ох, Їржі, якби ти знав, скільки я натерпілась! Якби ти знав, який він мені гидкий! Я приїхала до тебе просити поради... — і розплакалася.

Їржі ходив по кімнаті й похмуро слухав. Із сестриної розповіді слово за словом малювалась картина її життя з себелюбним, ницим, грубим чоловіком, що ображав її при служниці, принижував у спальні й докучав безна-

станними дріб'язковими зачіпками, по-дурному змарнував її посаг, удома скнарував, а водночас не шкодував грошей, щоб заспокоїти свою безглузду іпохондрію... Він слухав історію докорів за кожен з'їдений шматок, принижень, жорстокостей, образливої великодушності, диких брутальних сварок, силуваних любощів, дурної пихатої ущипливості...

Їржі ходив із кутка в куток, задихаючись від огиди й співчуття; він страждав невимовно, йому вже несила було слухати цю нескінченну повість про кривди й муки. Перед ним сиділа тендітна, розгублена жіночка, якої він ніколи по-справжньому не знав, його горда, запальна, норовиста сестричка. Яка вона завжди була завзята, свавільна, як гнівно блискала очима ще змалечку! А тепер он у неї тремтять губи від схлипів, від квапливої невтримної мови, яка вона знервована, як пече її образа! Братові хочеться погладити її по голові, але він не сміє.

— Годі, — різко спиняє він її, — мовчи, я вже все зрозумів.

Та хіба її спиниш! Вона плаче:

— Ні, дай вилити душу, адже ти у мене один на світі!

І знову з її уст ллється потік скарг, тепер уже уривчастих, млявіших, тихіших; вона перебирає ті самі подробиці, згадує ті самі кривди — і раптом, урвавши, питає:

— Ну, а як же ти живеш, Їржі?

— А що я! — буркає брат. — Мені нема на що нарікати. Але ти, мабуть, уже не вернешся до нього?

— Ніколи! — спалахує Ружена. — Нізащо в світі. Краще померти. Якби ти знав, що це за людина!

— Стривай, — ухиляється Їржі. — А що ж ти робитимеш?

Ружена чекала цього запитання.

— Це я вже давно надумала, — зразу відповідає вона. — Даватиму уроки... або наймуся гувернанткою... або секретаркою... чи взагалі. Я зумію працювати, ось побачиш. Невже я не прогодую себе! Господи, та я залюбки візьмусь за будь-яку роботу! Ти мені порадиш... Десь тут найму кімнатку... Я вже тепер так тішуся, що працюватиму! Правда ж, можна влаштуватися?

Від збудження вона не могла всидіти: схопилась і з розпашілим обличчям почала ходити поруч із братом.

— Я вже все обміркувала. Заберу свої меблі, знаєш, оті старі, що з дому. Побачиш, як гарно буде! Адже мені

нічого не треба, аби тільки мати спокій, хай я буду бідна, зате не муситиму... Я ж нічого, нічого не хочу від життя, мені вистачить якоїсь крихти, я всьому буду рада, аби лиш далі від того... Я так тішуся, що працюватиму, і шитиму собі все сама, ще й співатиму... Я ж стільки років уже не співала! Ох, Їржику, якби ти знав!

— Працюватимеш... — замислився Їржі. — Не знаю, може, щось і знайдеться, але... Ти не звикла до роботи, Руженко, тобі важко буде, ох, важко...

— Ні! — заперечила Ружена. Очі в неї сяяли. — Ти не знаєш, як воно, коли тобі дорікають за кожен шматок, за кожну ганчірку, за все, за все. Коли мусиш щодня чути, що ти не працюєш, а тільки розкидаєш гроші... Я б усе з себе позривала, так це мені остогидло. Ні, Їрко, ось побачиш, як мені буде любо працювати, як любо жити! Що не з'їм, усе мені смакуватиме, хоч би й шматок черствого хліба; я ним пишатимусь... І спатиму спокійно, ходитиму в ситці, сама собі варитиму їсти... Скажи, а на фабрику найнятись не можна? Як нічого не знайдеться, то й робітницею стану... Ох, як мені гарно!

Їржі дивився на неї в радісному подиві. Боже, скільки в ній вогню, скільки мужності, хоч її життя так знівечене! Йому стало соромно за власну млявість і байдужість; полум'яне завзяття цієї дивної, гарячково збудженої жінки передалось і йому, і він з несподіваною любов'ю й радістю подумав про свою працю. Адже сестра аж помолодшала, стала схожа на дівчину, розчервонілу, розхвильовану, по-дитячому наївну... Звісно, все буде гаразд, як же інакше!

— Все буде гаразд, ось побачиш, — сказала й Ружена. — Я нічого ні від кого не хочу, я сама себе прогодую. Ну скажи, хіба-таки я не зароблю на шматок хліба й на букетик? А як і не вистачить на букетик, то я виходитиму на вулицю й там дивитимусь на квіти... Якби ти знав, як тішить мене все, відколи... я наважилась покинути його! Яке мені любе все! Нове життя почалося... Адже я досі й гадки не мала, яка скрізь довкола краса! Ох, Їрко, — зі сльозами вигукує вона, — я така рада!

— Дурненька, — усміхнувся Їржі, теж щасливий, — не так воно... легко буде. Ну що ж, спробуємо. А зараз лягай спати, а то розхворієшся. Годі вже говорити, прошу тебе; мені треба дещо обміркувати, а завтра я тобі скажу. Лягай спати й мовчи.

Але він ніяк не міг присилувати її, щоб перейшла в ліжко; вона, не роздягаючись, лягла на канапі, він укрив її всім, що мав теплого, і вкрутив гніт у лампі. Настала тиша, тільки частий, дитячий віддих Ружени будив у ньому жаль і співчуття. Їржі потихеньку відчинив вікно в холодну жовтневу ніч.

Мирне високе небо яскріло зорями. Колись, іще в батьківському домі, вони вдвох стояли отак біля розчиненого вікна; мала Ружена тремтіла від холоду й тулилась до нього. Вони хотіли побачити падучу зорю.

«Як падатиме зірка, — шепотіла Ружена, — я загадаю, щоб стати хлопцем і прославитись».

А в кімнаті спав їхній тато, міцний, мов дуб, і їм чути було, як порипує ліжко під вагою його втомленого тіла. І в Їржі на серці було так святково! Він теж думав про щось велике і по-чоловічому поважно обіймав рукою маленьку Ружену, що тремтіла від холоду й від хвилювання...

Над садом пролетіла падуча зоря.

— Їржі, — покликав його ззаду тихий Руженин голос.

— Зараз, зараз, — відповів Їржі, теж здригаючись від холоду й від збудження. Так, треба вчинити щось велике; інакше не станеш вільним. Але що великого ти хотів учинити, безумцю? Неси свій тягар; а коли хочеш чогось великого, то візьми на себе й чужий. Чим більший тягар несеш, тим більший і ти сам. Кволий нікчемо, ти падаєш під власним тягарем? Зведись і допоможи звестись іншому. Так ти повинен зробити, коли не хочеш загинути!

— Їржі, — півголосом кличе Ружена.

Їржі обертається від вікна.

— Слухай, — нерішуче починає він, — я оце думав... Навряд чи ти знайдеш таку роботу... Тобто роботи вистачає, але не за таку платню, щоб... Це пусті мрії.

— Мені вистачить будь-якої, — тихо сказала Ружена.

— Ні, зачекай. Ти ж не знаєш, що я хочу сказати. Розумієш, у мене тепер, слава богу, платня непогана, а я ще й додому, на вечір міг би брати роботу... Адже я, буває, не знаю, куди час подіти... З мене цілком вистачає. А тобі я б віддав ті гроші...

— Які? — ледь чутно спитала Ружена.

— Ну, мою частку зі спадщини і те, що наросло. Це вийде... це вийде тисяч п'ять на рік. Ні, мабуть, не п'ять,

а тільки чотири... Це самі проценти, розумієш? Отож я й надумав, що міг би віддавати ці проценти тобі, і ти б мала на що жити...

Ружена схопилася з канапи.

— Ні, що ти, як це можна! — вигукнула вона.

— Не кричи, — буркнув Їржі. — Я ж тобі кажу — це тільки проценти. Коли не потребуватимеш, тоді можеш їх не брати. Але зараз, на перший час...

Ружена стояла, мов сторопіла дитина.

— Ні, ні, як так можна! Що ж зостанеться тобі?

— За це не турбуйся, — відмахнувся Їржі. — Я вже давно хотів брати роботу на вечір, тільки... соромився відбирати цей приробіток у інших. Ти ж бачиш, як я живу: мені це просто розвага буде. Розумієш тепер? А ці гроші мені тільки заважають. Ну то як, хочеш чи ні?

— Хочу, — ледь чутно сказала Ружена, навшпиньки підійшла до брата, обняла за шию й притулилася вогкою щокою до його обличчя. — Їржі, я й не мріяла про таке, — прошепотіла вона. — Присягаюсь, я нічого не хотіла від тебе, та коли вже ти такий добрий...

— Облиш, — схвильовано відказав він. — Не в цьому річ. Мені ці гроші непотрібні, от і все. Розумієш, Ружено, коли живеш, пудячи світом, треба зробити щось таке... А що я можу зробити, коли я сам? Що не роби, кінець кінцем усе виходить тільки для себе, неначе живеш серед дзеркал, і куди не глянь, побачиш лише своє власне обличчя, свою нудьгу, свою самотність... Якби ти знала, що це таке! Ні, Ружено, я не хочу розказувати про себе, але я такий радий, що ти тут! Такий радий, що це сталося! Глянь, скільки на небі зірок! Ти пам'ятаєш, як ми колись удома чекали падучої зорі?

— Ні, не пам'ятаю, — сказала Ружена, підвівши до нього бліде обличчя; в холодному присмерку її очі сяяли, мов зірки. — Чого ти такий, Їржі?

Його ніби аж морозило від хвилювання. Він погладив сестру по голові.

— Годі вже про ті гроші. Як добре, що ти прийшла до мене! Боже, який я радий! Наче хтось відчинив мені вікно... між тими дзеркалами! Ти можеш це уявити? Адже я весь час думав і дбав тільки про себе! Я вже остогид собі, утомився від себе, а нічого іншого не мав... І ніякого сенсу в цьому не було! Ти пам'ятаєш, як тоді падали зорі і ти щось загадувала? Що б ти загадала тепер, якби оце впала зоря?

— Що б я загадала? — Ружена солодко всміхнулася.— Щось для себе... Ні, і для тебе, щоб у тебе щось справдилося.

— А мені нічого не треба, Ружено, я радий, що позбувся... Скажи, як ти влаштуєшся? Стривай, завтра я знайду для тебе гарненьку кімнатку, з вікном на парк абощо. Бо у мене вікно на подвір'я, і вдень, коли нема зірок, вигляд не дуже веселий. А тобі треба щось краще, щоб було на що глянути...

Розпалившись, він бігав по кімнаті, укладав плани на майбутнє, радіючи кожній новій подробиці, сміявся, сипав словами, обіцяв і се, й те... Е, що там помешкання, робота, гроші! Все це буде; головне — що почалося нове життя! Він відчував, як блищать у темряві сестрині очі, як вони всміхаються, як стежать за ним, сяючи від захвату. Йому хотілося сміятись, голосно реготати з радості, і він усе говорив, говорив; тоді обоє, знесилені, зморені щастям, утомлені розмовою, замовкали в порозумінні й відпочивали.

Врешті він уклав сестру спати; вона не опиралась його кумедному материнському піклуванню, але вже не мала сили дякувати. Проте, підводячи погляд від паки газет, де він шукав оголошень про вільні кімнати, Їржі зустрічав її погляд, сповнений захвату й нестямної радості, і серце його стискалось від щастя. Так він просидів до ранку.

Справді, це було нове життя. Минулися жахливі напади млості за їжею: він квапливо поглинав обід, а тоді бігав по місту, шукаючи помешкання для Ружени. Додому вертався виморений, мов мисливський собака, і щасливий, мов жених, а вечорами сидів над паперами, взятими додому для приробітку, і засинав міцним блаженним сном після сповненого клопотом дня. Правда, врешті довелося поки що задовольнитись кімнатою без гарного краєвиду, поганющою кімнатою з плюшевими меблями, ще й безбожно дорогою. І хоч іноді йому під час роботи ставало млосно, повіки сіпались, у голові паморочилось, на поблідлому чолі виступав піт, але він умів перемогти себе: стискав зуби, клав голову на прохолодну стільницю й уперто нагадував собі: «Не падай! Тримайся! Мусиш витримати! Адже ти живеш не тільки для себе!»

І справді, він дужчав з дня на день. Це було нове життя.

Та якось до нього з'явилась несподівана гостя: його друга сестра Тільда, дружина дрібного підприємця-не-

вдахи. Вона жила недалеко від Праги й щоразу провідувала брата, коли приїздила до міста в справах — комерційних чи ще яких. У брата вона звичайно сиділа недовго, не підводячи очей і уникаючи його погляду, й скупими, тихими словами оповідала про своїх трьох дітей та про безліч турбот, ніби на світі не було нічого іншого. Та цього разу Їржі, побачивши її, вжахнувся: вона важко дихала, раз у раз проводила рукою по обличчю, яке турбота вкрила павутинням зморщок, і в нього серце стислось від співчуття, коли він глянув на її спотворені писанням та шиттям пальці.

— Слава богу, — уривчасто розповідала вона, — діти здорові й слухняні... Але майстерня стоїть, роботи нема, оце шукаю покупців на верстати... А Ружена тут?.. — напівзапитливо промовила вона, марно силкуючись підвести очі. Дивне діло: куди б Тільда не кинула погляд, він натрапляв то на дірку в килимі, то на продертий чохол, то на ще якусь прикмету занедбаності, ветхості, нужденності... Бач, а вони з Руженою чогось ніколи не помічали такого. Це бентежило Їржі, він дивився кудись убік, соромлячись сестриних очей, невтомно пильних, неквапливих, сповнених турботи, що не знала кінця.

— Вона втекла від чоловіка, — знов почала Тільда ніби знехотя, — каже, що мучив її. Може, й правда, але... на все є причина...

Вона хвильку помовчала — видно, чекаючи братового запитання, — тоді повела далі:

— Була й у нього причина. Бач, Ружена... Як би це сказати... — Тільда замовкла і втупила млявий погляд у велику дірку в килимі. — Ружена не хазяйка, — нарешті промовила вона. — Звісно, дітей немає, робити їй нічого, клопотатись нема про що, і все ж...

Їржі похмуро дивився у вікно.

— Вона марнотратка, — тягла своє Тільда. — Борги робила, а це вже... Ти, може, помітив, яка у неї білизна?

— Ні.

Тільда зітхнула й знов провела рукою по лобі.

— Ти й гадки не маєш, скільки вона коштує... От, бувало, купить хутро... тисячі всадить, а потім продає його за сотню-другу, щоб на черевики грошей добути. Рахунки від нього ховала, а йому тоді клопіт... Ти не знав цього?

— Ні. Я з ним не розмовляв.

Тільда покивала головою.

— Я не кажу, він справді важкий чоловік. Та коли вона йому й білизни не полагодить, ходить обстрінаний, а сама вбирається, мов княгиня... Ще й дурить його... З іншими гуляє...

— Годі, облиш! — змучено попросив Їржі.

Тільда сумним поглядом окинула діряве покривало на ліжку.

— А не казала тобі Ружена, — нерішуче спитала вона, — що... доглядатиме за тобою? Ти б найняв більше помешкання... а вона б для тебе куховарила...

У Їржі болісно стислося серце. Таке йому досі не спадало на думку. Але й Ружені теж! Боже, який би він був щасливий!

— Я б і не захотів цього, — сказав він гостро, насилу стримуючи себе.

Тільда нарешті спромоглася підвести очі.

— Вона, мабуть, теж не захотіла б. У неї ж тут... той офіцер. Його перевели до Праги. От вона й гайнула... за жонатим. Тобі, певне, цього не сказала.

— Тільдо, — хрипко промовив він, пронікаючи її поглядом, — ти брешеш!

У Тільди здригалися руки і сіпалися щоки, але вона ще не здавалась.

— Сам побачиш, — замурмотіла вона. — Ти такий добряга. Я б тобі нічого не сказала, якби... якби не жаліла тебе. Ружена тебе ніколи не любила. Вона казала про тебе, що ти...

— Іди геть! — не тямлячись від люті, закричав він. — Дай мені спокій, ради бога!

Тільда повільно підвелася.

— Тобі... тобі треба знайти кращу квартиру, Їрко, — промовила вона вже спокійно, ніби героїчним зусиллям опанувавши себе. — Глянь, як тут брудно. Зоставити тобі кошичок груш?

— Не треба нічого.

— Я мушу вже йти... Як у тебе темно!.. Ну що ж, Їржі, до побачення.

Кров бухала Їржі в скроні, горлянку йому здушив спазм. Він спробував працювати, але, тільки-но сівши за стіл, зі злості поламав ручку, схопився й подавсь до Ружени. Збіг сходами нагору і, засапаний, подзвонив. Відчинила йому господиня й сказала, що квартирантка вийшла ще вранці. Переказати їй щось?

— Не треба, — буркнув Їржі й поплентав додому, ніби несучи непосильний тягар. Дома сів за стіл, підпер голову руками і втупив очі в папери; але минула година, а він і сторінки не перегорнув. Почало смеркати, стемніло — він не засвічував лампи. Враз дзвінко, радісно задзвонив дзвінок, у передпокої зашелестіла спідниця, й до кімнати вбігла Ружена.

— Ти спиш, Їрко? — ласкаво засміялась вона. — Боже, як тут темно! Де ти?

— Гм... я працював, — сухо відказав він.

У кімнаті війнуло холодом і ніжними, тонкими парфумами.

— Чуєш, Їржі... — весело почала Ружена.

— Я хотів зайти до тебе, — перебив він, — але подумав, що ти, мабуть, не вдома.

— А де б же я була? — щиро здивувалася вона. — Ох, як тут гарно! Їрко, я так люблю бувати в тебе! — від неї аж пашіло радістю, молодістю, щастям. — Іди сюди, посидимо, — попросила вона, а коли він сів поруч неї на канапі, обняла його за шию й ще раз сказала: — Я так люблю бувати в тебе, Їрко!

Він уткнувся обличчям у холодне хутро, вогке від осінньої мряки. Сестра легенько поколихувала його, а він думав: «Яке мені діло, де вона була? Зате прийшла зразу до мене». Але його серце стискалося й завмирало від дивної суміші почуттів: пекучої туги й солодкого запаморочення пахощами.

— Що з тобою, Їржику? — раптом злянано скрикнула вона.

— Нічого, — вколисаний, мовив він. — Приходила Тільда.

— Тільда? — перепитала Ружена й заціпеніла. Якусь хвилину вона мовчала, тоді промовила: — Пусти!.. Що вона казала?

— Нічого.

— Мабуть, про мене говорила? Щось негарне?

— Та... дещо там.

Ружена розплакалася злими сльозьми.

— Паскуда! Вона б рада мене з'їсти! Хіба я винна, що в них усякі там невдачі? Певне, прийшла, бо... бо... бо звідкись дізналася, що ти для мене зробив! Якби в них усе було гаразд, то й не спитала б про тебе! Отака підлота! Вона все рада загарбати собі... тільки про себе думає... про своїх дітей... отих гидких пуцьверінків!

— Годі, не треба про це, — попросив Їржі.

Та Ружена, плачучи, нарікала далі:

— Вона хоче мені життя зіпсувати! Тільки-но я якийсь просвіток побачила, як вона вже тут, клепле на мене, хоче відібрати... Невже ти віриш у те, що вона набалакала?

— Ні.

— Я ж нічого не хочу, тільки волі. Невже я не маю права на дрібочку щастя? Мені треба так небагато, я тут була така щаслива, а вона прийшла і...

— Не бійся, — відказав Їржі й підвівся засвітити лампу. Ружена зразу перестала плакати. Він втупив у неї пильний погляд, ніби вперше бачив її. Дивиться в підлогу, губи в неї тремтять... Але яка гарна й молода! Вона в новій сукні, руки туго обтягнені рукавичками, на ногах шовкові панчохи... Маленькі нервові пальці перебирають торочки вистріпаного чохла на канапі.

— Вибач, — зітхнувши, сказав Їржі, — мені треба попрацювати.

Ружена слухняно встала.

— Ох, Їрко... — почала вона й затнулася, не знаючи, що казати далі. Вона стояла перед братом, притискаючи руки до грудей, як живе втілення страху: очі неспокійно бігають, у погляді мука, губи побіліли.

— Не турбуйся, — сказав він і сів працювати.

Другого дня він сидів над паперами, поки не смеркло. Намагався з головою поринути в роботу, силував себе працювати швидше й швидше, але крізь те силуване завзяття раз у раз проривався гострий біль.

Нарешті прийшла Ружена.

— Пиши, я не заважатиму, — шепнула вона, сіла на канапу й сиділа тихенько, але Їржі весь час відчував на собі її тривожний і пильний погляд.

— Чого ти не зайшов до мене? — раптом спитала вона. — Я сьогодні весь час була дома.

В цих словах він почув признання, яке зворушило його. Він поклав ручку й обернувся до сестри; вона була в чорному, немов покутниця, блідіша на обличчі, ніж звичайно, і видно було, як захололи її руки, безпорадно складені на колінах.

— У мене холоднувато, — буркнув він, ніби перепрошуючи, й заговорив до сестри, як завжди, спокійним тоном, намагаючись не зачіпати вчорашнього. Вона відповідала покірно й ласкаво, ніби вдячна дитина.

— Щоб ти знав, Тільда... — вихопилось у неї несподівано. — Їм не щастить, бо її чоловік дурний. Поручився за когось, а потім мусив заплатити. Звісно, сам винен, треба було подумати про дітей, та що ж, як він такий нетямущий! Він держав комерційного агента, так той його обікрав, і взагалі він вірить абикому... Ти знаєш, що його обвинувачують в умисному банкрутстві?

— Нічого я не знаю, — ухильно відказав Їржі. Він бачив, що сестра думала про це цілу ніч, і йому стало якось наче соромно. Ружена не відчувала його мовчазної нехоті; розпалившись, вона зразу виклала свій найбільший козир:

— Вони вже просили мого чоловіка, щоб допоміг їм; але він розвідав, що треба, й тільки посміявся... Сказав — дати їм гроші це однаково що викинути, у них пасив триста тисяч. Треба дурнем бути, щоб позичити їм хоч один гелер — то були б пропащі гроші.

— Навіщо ти мені це розказуєш?

— А просто, щоб ти знав, — Ружена перейшла на веселіший тон. — Бо ти такий добряга, що дав би себе дочиста обібрати...

— Що ж, спасибі, — відказав він, не спускаючи з неї очей.

Ружена була напружена, мов тятива лука; їй, видно, кортіло сказати й більше, але її бентежила братова уважність; їй стало страшно, що вона може перебрати міру. Вона стала просити, щоб знайшов їй якусь роботу, бо вона нікому, нікому в світі не хоче бути тягарем. Вона ощадитиме на всьому, і помешкання можна знайти дешевше... Ось, ось зараз вона, мабуть, запропонує йому бути в нього за господиню. Їржі чекав тих слів нетерпляче, аж серце калатало в грудях, але вона відвернула погляд і заговорила про щось інше.

Через день надійшов лист від Тільди:

«Любий Їржі!

Мені дуже шкода, що ми розпрощалися, так і не порозумівшись. Якби ти знав усе, то сприйняв би цей лист інакше. Ми в жахливому становищі. Якби ми могли зараз заплатити п'ятдесят тисяч, то були б урятовані, бо фабрика наша за рік чи два почне давати прибуток, ось побачиш. Якби ти зараз позичив нам грошей, ми б дали тобі всі можливі гарантії. Ти був би співвласником підприємства й одержував свою частку з прибутків, коли

справа налагодиться. Приїдь, глянь на нашу фабрику. Сам побачиш, що це підприємство надійне. І наших діток побачиш — які вони любі та чемні, і учаться гарно. Ти з твоїм добрим серцем не захочеш знівечити їхню долю. Хоч би заради дітей порятуй нас — адже вони тобі не чужі. Карел уже великий, розумний, з нього будуть люди. Пробач, що я так недоладно пишу, ми всі страшенно хвилюємось і віримо, що ти нас порятуєш і любитимеш наших дітей, бо серце в тебе добре. Приїзди неодмінно. Коли Тільдочка підросте, вона залюбки піде до тебе твоє хатнє господарство вести. Побачиш, яка вона мила. А як ти не допоможеш нам, мій чоловік цього не переживе, а діти зостануться без шматка хліба, хоч іди жебрай.

Із щирим привітом

твоя нещасна сестра Тільда

P. S. Щодо Ружени ти казав, ніби я брешу. Та мій чоловік, як приїде до Праги, привезе тобі докази. Ружена не варта твоєї великодушної підтримки, бо вона ганьбить нашу родину. Нехай краще вертається до свого чоловіка — він її пробачить, — і не віднімає шматка хліба у невинних дітей».

Їржі відкинув листа геть. Йому стало гірко й гидко. Від паперів, розікладених на столі, на нього війнуло безнадійною пусткою, до горла підступив важкий клубок огиди. Він покинув усе й пішов до Ружени. Але вже біля її дверей, на сходах, махнув рукою й подався вештатись вулицями. Побачивши здалеку молоду жінку в хутрі, під руку з офіцером, побіг за ними, мов ревнивець; але то була не Ружена. Він зазирав у ясні жіночі очі, чув сміх із рожевих уст; бачив жінок, що аж світилися щастям, сповнені щирості, радості й краси. Нарешті, втомлений, він вернувся додому. На канапі лежала Ружена й плакала. Тільдин лист валявся, розгорнений, долі.

— Посоромилась би, погань! — гнівно хлипала Ружена. — Вона хоче обікрасти тебе, Їрко, геть обчистити. Не вір їй, жодному слову не вір. Тобі й невтямки, яка вона проноза й жаднюга! За що вона на мене напалася? Що я їй зробила? Через твої гроші... отак мене... паплюжити! Адже їй тільки твої гроші й потрібні. Ну хіба не гидота?

— У неї ж діти, Ружено, — тихо нагадав Їржі.

— Було б не плодити їх! — злісно вигукнула Ружена, душачися слізьми. — Вона завжди нас оббирала, бо тільки гроші й любить! Задля грошей і заміж вийшла, ще змалечку хвалилася, що буде багата... Гидка, ниця, дурна — ну скажи, Їржі, що в ній доброго? А знаєш, яка вона була, коли вони жили заможно? Гладка, пихата, насуплена... А тепер хоче... відняти в мене... Їржі, невже ти погодишся? Виженеш мене? Я краще втоплюсь, а до чоловіка не вернуся!

Їржі слухав, похиливши голову. Так, тепер його сестра захищає все, що має, — своє кохання, своє щастя. Вона плаче від люті, в її голосі бринить жагуча ненависть до інших — до Тільди, але також і до нього, Їржі, бо він може все відняти в неї. Гроші! Це слово боляче шпигало Їржі щоразу, як Ружена його вимовляла; воно здавалося йому безсоромним, брудним, образливим...

— Це було мені мов манна небесна, коли ти запропонував мені гроші, — плакала Ружена. — Адже це для мене воля, це все на світі! Я ж не просила їх у тебе, Їрко, то нащо було давати, коли думав забрати назад?.. Тепер, коли вони мені такі потрібні...

Їржі вже не слухав. Сестрині нарікання, вигуки, плач він чув ніби здалеку. Його гнітило безмежне приниження. Гроші, гроші... Хіба тут ішлося про самі гроші? Господи, що ж це таке скоїлося! Чому такою черствою стала замучена турботами дбайлива мати Тільда, чому так злісно кричить друга сестра, чому зачерствіло й сповнилось апатії його власне серце? Хіба ж тут у грошах річ? Їржі сам здивувався, відчувши, що здатен образити Ружену, що йому навіть хочеться сказати їй щось жорстоке, принизливе, гордовите.

Його ніби підняло зі стільця.

— Стривай, — сказав він холодно. — Це мої гроші. І я... — докінчив він із промовистим заперечним жестом, — я передумав!

Ружена схопилась із ляком в очах.

— Ти... ти... — затинаючись, почала вона. — Ну звісно... аякже... Пробач, Їрко... ти, мабуть, не так мене зрозумів... я зовсім не хотіла...

— Гаразд, гаразд, — сухо перебив її він. — Я кажу, що передумав.

В Руженниних очах блиснула ненависть; але вона тільки закусила губу, похилила голову і пішла.

Другого дня до нього з'явився ще один гість — Тільдин чоловік. Його червоне обличчя і вся постать виражали розгубленість і якусь собачу покору. Їржі душили сором і злість, і він навіть не сів, щоб не пропонувати стільця гостеві.

— Чого ви хочете? — спитав він байдужим чиновницьким голосом.

Неповороткий чоловік здригнувся й видушив із себе:

— Я... я... тобто Тільда... передає вам ті документи... що ви хотіли... — і почав гарячково шукати щось у кишенях.

Їржі відмахнувся:

— Нічого я не хотів.

Запала прикра мовчанка.

— Тільда писала вам... — знову заговорив невдаха фабрикант, почервонівши ще дужче, — що наша фабрика... ну, коротше кажучи... якби ви захотіли вкласти свій пай...

Їржі мовчав, не бажаючи допомогти йому й словом.

— Бачте... справи наші не такі вже кепські... і якби ви захотіли вкласти щось... коротше кажучи... перспективи є... і ви, як співвласник...

Двері тихо відчинились, і на порозі стала Ружена. Вона остовпіла, побачивши Тільдиного чоловіка.

— Що тобі? — гостро спитав Їржі.

— Їрко... — шепнула Ружена.

— До мене прийшли, — відрубав Їржі й обернувся до гостя. — Я вас слухаю.

Ружена не ворухнулася. Тільдин чоловік аж упрів від сорому й страху.

— Ось... будь ласка... ті папери... листи від її чоловіка, він нам писав... і інші докази... ми їх добули...

Ружена вхопилася за одвірок.

— Ану покажіть, — сказав Їржі, взяв листи, подивився на верхній, ніби хотів його прочитати, але раптом зіжмакав їх усі й простяг Ружені.

— На, забирай, — із злою усмішкою сказав він. — І пробач, мені ніколи. І до банку більш не ходи... по ті гроші. Ти їх не одержиш.

Ружена мовчки позадкувала від нього. Обличчя у неї було землисто-бліде.

Зачинивши двері, Їржі хрипко спитав:

— Ну, так що там з вашою фабрикою?

— Та... перспективи дуже добрі... і якби знайти капітал... поки що, звичайно, без процентів...

— Слухайте, — перебив його Їржі, не церемонячись. — Я знаю, що ви самі винні в усьому; я маю відомості, що ви людина необачна... і взагалі не ділова...

— Я б... я б доклав усіх сил... — мимрив Тільдин чоловік, дивлячись на нього по-собачому влесливо.

Їржі відвів погляд і сказав, здвигнувши плечима:

— Як же я можу довіряти вам?

— Запевняю вас... я б не зловжив вашою довірою... і взагалі... У нас же діти!

Страшний, пекучий жаль обпалив серце Їржі.

— Прийдіть... за рік, — докінчив він, зібравши всі рештки волі.

— За рік... боже! — зітхнув зять, і його безбарвні очі налилися слізьми.

— На все добре, — сказав Їржі й подав йому руку. Зять не помітив тієї руки; зачіпаючись за стільці, він дійшов до дверей і намацав клямку.

— Бувайте здорові, — надломленим голосом попрощався він. — І... щиро вам дякую.

Їржі лишився сам. Від жахливої кволості в нього аж піт на лобі виступив. Він іще зібрав розкладені на столі папери й покликав господиню. Коли вона ввійшла, він ходив по кімнаті, держачись обома руками за груди, і вже не пам'ятав, нащо кликав її.

— Стривайте, — згадав він, коли господиня вже виходила. — Як прийде сьогодні... чи завтра.. чи взагалі будь-коли моя сестра Ружена, скажіть, що я нездужаю... і просив нікого до мене не пускати.

Тоді ліг на свою стару канапу і втупив очі в нове павутиння, що з'явилось у кутку в нього над головою.

СОРОЧКИ

Хоч як намагався він думати про зовсім інші, безмірно важливіші речі, до нього невідчепно верталася прикра думка: служниця обкрадає його. Стільки років вона в нього прослужила, і він уже звик не дбати про своє майно. Знав, що в комоді лежить білизна: вранці висунеш шухляду й береш свіжу сорочку. Час від часу — він і не пам'ятав, як часто це бувало — Йоганка показує

йому зношену сорочку: мовляв, уже всі такі, треба нові купувати, пане. Гаразд — він іде до першої-ліпшої крамниці й купує шість сорочок, невиразно пригадуючи, що так недавно вже купив щось. «Які тепер товари погані», — думає. А ще ж скільки всякої всячини треба мати, хоч ти й удівець: комірці, краватки, костюми, черевики, мило... Усе це треба час від часу підкуповувати, але на старій людині все чогось відразу старіє, чи бозна-що з ним робиться: раз по раз купуєш щось нове, а відчини шафу — і там теліпається кілька приношених, вигорілих костюмів: не добереш, коли їх і пошито. Та дарма, зате не треба нічим клопотатись: Йоганка про все подумає.

І ось аж тепер, через стільки років, він здогадався, що його весь час обкрадають. Вийшло це так: уранці він одержав запрошення на банкет. Господи, він цілі роки ніде не бував; у нього так мало знайомих, що це несподіване запрошення зовсім збентежило його. Він і зрадів страшенно, і злякався. Насамперед кинувся до комода: чи є в нього пристойна сорочка? Вийняв із шухляди всі, але серед них не було жодної не витертої на манжетах чи манишці. Тоді він покликав Йоганку й спитав, чи не знайдеться де в неї кращої сорочки.

Йоганка ковтнула слину, помовчала трохи, а тоді твердо сказала, що вже час купувати нові, бо їй уже несила лагодити, все таке благеньке, аж світиться... Він, правда, невиразно пам'ятав, ніби недавно купував щось, але не мав певності, тож змовчав і почав одягатися, щоб піти до крамниці. Заразом він почав «наводити лад» у кишенях — повиймав усі старі папірці, щоб сховати їх чи повикидати. І серед них знайшов останній рахунок за сорочки: заплачено такого й такого числа. Всього півтора місяця тому. Півтора місяця тому куплено шість сорочок. Ось що він відкрив!

Він уже не пішов купувати сорочки, а став ходити по кімнаті й думати. Перебирав у пам'яті всі роки, прожиті в самоті; після смерті дружини Йоганка була йому за господиню, і в нього ніколи, ані на мить не виникла підозра чи недовіра; але тепер йому аж серце стислось: адже його весь цей час обкрадали! Він розглядівся довкола себе, і хоч не міг сказати, чого саме бракує, але враз побачив, яка тут пустка. Спробував пригадати, як було в кімнаті колись: більше речей, більше затишку, більше інтимності... Стривожений, він відчинив шафу, де на пам'ять про дружину лежали її речі: вбрання, білизна... Там

лежало кілька старих одежин, і від них війнуло давниною. Господи, де ж поділося все, що лишилось по небіжчиці?

Він зачинив шафу й став силувати себе думати про інше — наприклад, про банкет увечері. Але спогад про минулі літа був невідчепний. Тепер вони здавалися ще самотнішими, прикрішими, убогішими, ніж були. Наче хтось пограбував його минуле, і від нього тепер віяло тугою й порожнечею. А він же часом бував тоді й задоволений, немов заколисаний у дрімоту; але тепер він з жахом згадував ту дрімоту осамотненої людини, в якої чужі руки викрадають навіть подушку з-під голови; і його пойняла така туга, якої він не відчував від того дня... від того дня, коли вернувся з похорону. Враз його охопило почуття, що він старий і безсилий, що життя було занадто жорстоке до нього.

Одного він ніяк не міг зрозуміти: нащо вона крала його речі? Навіщо вони їй здалися? «А... — раптом пригадав він із злісним задоволенням. — Авжеж, так воно й є. У неї десь є небіж, і вона його любить до нестями. Чи ж не доводилось мені безліч разів вислухувати її просторікання про те чудо? Авжеж, вона навіть фотографію його мені показувала: кучерявий чуб, кирпатий ніс і якісь дивовижно нахабні вусики; а вона тоді аж сльозу пустила з гордості й розчулення. То ось куди пливе все моє!» — сказав він собі. Його охопила страшенна лють; він вибіг на кухню, налаяв Йоганку клятою бабегою й утік назад до кімнати, а вона перелякано вирячила вслід йому сльозаві, банькаті, як у старої овечки, очі.

Того дня він уже з нею не розмовляв; вона ображено зітхала й жбурляла все, що трапляло їй у руки, бо ніяк не могла зрозуміти, що сталося. По обіді він почав ревізувати всі шухляди й шафи, і йому відкрилося справжнє страхіття. Він пригадував то ту, то ту річ, яка колись була в нього, деякі родинні реліквії, що тепер здавались йому надзвичайно цінними. А тепер із них не лишилось нічого, нічогісінько. Наче після пожежі! Він мало не плакав із злості й безпорадності.

Засапаний, запорошений, сидів він серед повисовуваних шухляд і держав у руці єдину вцілілу реліквію: гаптований бісером дірявий батьків гаманець. Скільки ж років мусила вона красти, поки спустошила все! Він нетямився з люті; якби вона тепер нагодилася, він би вдарив її в обличчя. «Що мені з нею зробити? — питав він

себе, аж тремтячи. — Вигнати негайно? Заявити в поліцію? Але ж хто мені завтра зварить їсти? Піду в ресторан, — вирішив він. — Але хто мені нагріє води й витопить грубку?» Як лиш міг, відганяв цю турботу. «Завтра придумаю, — заспокоював він себе, — щось знайдеться, невже я від неї залежу?» І все ж це гнітило його більше, ніж він собі признавався. Тільки свідомість кривди й необхідності відплати за неї давала йому якусь відвагу.

Коли смеркло, він уже настільки взяв себе в руки, що вийшов на кухню, сказав Йоганці байдужим голосом: «Сходіть туди й туди», — і дав їй якесь негайне доручення — складне й не дуже правдоподібне; він довго сушив голову, поки його придумав. Йоганка не сказала нічого й з міною нещасної жертви стала збиратися. Врешті за нею клацнув замок, і він лишився сам. Серце його калатало, коли він навшпиньки підійшов до кухонних дверей; уже поклавши руку на клямку, він знов завагався, його охопив жахливий сором. Ні, він нізащо не наважиться відчинити її шафу... Наче злодій! Та вже коли він хотів облишити задумане, все вийшло якось само собою: він відчинив двері і ввійшов.

Кухня аж сяяла чистотою. Ось Йоганчина шафа, але вона ж замкнена, а ключа нема. Аж тепер він по-справжньому наважився й спробував відчинити шафу кухонним ножем, але тільки подряпав. Обшукав усі шухлядки, перепробував усі свої ключі, морочився, аж нетямлячись, із півгодини, поки врешті виявив, що шафа взагалі не замкнена і що її можна відчинити гачком для черевиків.

На поличках лежала гарно випрасувана, рівненько поскладана білизна. І якраз зверху — шість нових сорочок, ще обв'язаних блакитною стьожкою з крамниці. В картонній коробочці — дружинина брошка з темним аметистом, батькові перламутрові запонки, портрет матері, мальований на слоновій кістці — господи, й на це понадилась! Він став виймати з шафи все, що там було; знайшов свої шкарпетки й комірці, коробку мила, зубні щітки, старомодну атласну жилетку, наволочки, старий офіцерський пістолет, прокурений і ні на що не придатний янтарний мундштук. То вже були тільки залишки його добра; більша частина, очевидно, давно помандрувала до кучерявого небожа. Гнівний запал минувся, лишився тільки сповнений смутку докір: «Так ось воно як! Йоганко, Йоганко, за що ж ви так зі мною?..»

Він переніс до своєї кімнати річ за річчю й порозкладав на столі; вийшла ціла виставка всякої всячини. Те, що було Йоганчине, він повкидав назад до шафи в кухні; навіть хотів поскладати рівненько, але тільки спробував невміло — й покинув, лишивши шафу розчиненою, мов після грабунку. А потім його взяв страх, що Йоганка скоро вернеться й доведеться серйозно говорити з нею... Це сповнило його такою нехіттю, що він почав квапливо одягатися. «Скажу завтра — чи не однаково... На сьогодні з неї вистачить: вона ж побачить, що я вже все знаю». Він надів одну з нових сорочок; вона була цупка, наче паперова, і він ніяк не міг застебнути комірець. А Йоганка ось-ось мала вернутися.

Він хутенько натяг стару сорочку, не зважаючи вже на те, яка вона виношена, і, тільки-но одягшись, крадькома вислизнув з дому, мов злодій. Цілу годину тинявся він вулицями під дощем, бо йти на банкет було ще рано. На банкеті йому було самотньо; він пробував по-дружньому заговорити з давніми знайомими, але нічого не виходило: минулі літа ніби муром розгороджували їх, і вони ледве розуміли один одного! Але він ні на кого не ображався; став осторонь, трохи очманілий від світла й гомону, і всміхався... аж раптом його знову охопив ляк: «Боже, який у мене вигляд! Манжети вистріпані, ось на фраку плями, а черевики які, господи!» Ладний провалитися крізь землю, він став оглядатися; але кругом були сліпучо-білі манишки. Ох, якби непомітно зникнути... Йому було страшно, що всі зразу повитріщаються на нього, тільки-но він ступне до дверей. Аж спітнілий від хвилювання, він, удаючи, ніби стоїть нерухомо, помаленьку пересувався до виходу. Ось до нього підійшов і заговорив давній знайомий, товариш по гімназії. Цього ще бракувало! Він відповідав плутано, неуважно, мало не образив його; а коли знову лишився сам, з полегкістю перевів дух і зміряв очима, чи далеко ще до дверей. Нарешті якось вислизнув і подався додому; ще не було й дванадцятої години.

Дорогою йому знов згадалася Йоганка. Збуджений швидкою ходою, він почав придумувати, що скаже їй. З надзвичайною легкістю народжувалися в голові довгі, енергійні, сповнені гідності речення — ціла промова, в якій був суворий осуд, але закінчувалась вона доброзичливо. Так, доброзичливо, бо врешті він їй пробачить. Не вижене її зі служби. Йоганка плакатиме й проситн-

меться, обіцятиме виправитись, а він вислухає її мовчки, незворушно, але врешті поважно скаже: «Йоганко, я дам вам нагоду відпокутувати свою невдячність; будьте чесна й вірна, більше нічого я від вас не вимагаю. Я старий чоловік і не хочу бути жорстоким».

Його так захопили ці думки, що він і незчувся, як дійшов додому й відімкнув двері. На кухні ще світилося. Він зазирнув туди крізь завіску на дверях — і сторопів. Що це таке? Йоганка, вся червона, спухла від плачу, бігає по кухні й кидає свої речі у валізу. Він був приголомшений. Нащо ця валіза? Він пройшов до своєї кімнати навшпиньки, спантеличений, пригнічений, прибитий. Невже Йоганка йде геть?

Ось на столі лежать усі ті речі, що вона в нього накрала. Він доторкнувся до них, але вони вже нітрохи не тішили його. «Ага, — подумав він, — Йоганка побачила, що я вже все знаю, вирішила, що я її негайно прожену, і тому вже складається. Гаразд, хай думає так... до ранку, і це буде їй кара. Аж уранці я поговорю з нею. Але, може... може, вона ще сьогодні прийде перепрошувати! Плакатиме, на коліна впаде... Гаразд, Йоганко, я не хочу бути жорстоким: можете залишитися».

Не скидаючи фрака, він сів і став чекати. В домі було вже тихо, зовсім тихо; він чув із кухні кожен Йоганчин крок. Ось вона люто грюкнула віком валізи... І знов тиша. Що це? Він перелякано схопився й прислухався. Протягле, жахливе, просто-таки нелюдське виття. Ось воно розсипалося на дрібне істеричне хлипання. Гупнули об підлогу коліна, почувся тоненький стогін. Йоганка плаче. Він, правда, чекав чогось — але ж не такого. Він стояв, слухаючи, що робиться за стіною, в кухні, і серце його калатало. Та чути було тільки плач. Ось зараз Йоганка отямиться й прийде проситися.

Він почав ходити по кімнаті, силкуючись вернути собі певність; але Йоганка не йшла. Час від часу він зупинявся, прислухаючись. А плач не стихав, протяглий і монотонний, ніби виття. Його вжахнув такий страшний розпач. «Зараз піду до неї, — вирішив він, — і скажу тільки: «Гаразд, запам'ятайте собі, Йоганко, і більш не плачте. Я вам пробачу, якщо надалі будете чесна».

І раптом почулася швидка хода, розчинилися двері, на порозі стала Йоганка, стоїть і виє; на її опухле від плачу обличчя страшно дивитися.

— Йоганко, — видушив він із себе.

— Оце... оце таке... я в вас заслужила,— кричить служниця. — Такої дяки діждала... Як із злодійкою... Отака ганьба!

— Але ж, Йоганко! — зі страхом вигукнув він. — Ви ж узяли в мене оце все, бачите? Хіба неправда? Взяли чи ні?

Та Йоганка не чує.

— Як мені це терпіти!.. Такий сором! Обшукують шафу... ніби... якійсь... циганці! Отак мене зганьбити... мене!.. Хіба можна так робити... Яке ви маєте право... ображати... Я такого зроду... зроду не сподівалась! Чи я злодійка? Я, я злодійка? — вигукувала вона з пекучим болем. — Я? З такої родини! Не чекала я цього... і не заслужила!

— Але ж... Йоганко! —сказав він приголомшено. — Майте ж розум. Як ці речі попали до вашої шафи? Це все ваше чи моє? Кажіть, це ваше?

— Не хочу нічого слухати! — схлипувала Йоганка. — Господи, яка ганьба!.. Наче я... злодійка якась!.. Шафу обшукувати... Зараз, зараз іду від вас! — вигукнула вона в страшному збудженні. — Й до ранку не зостануся! Ні... ні...

— Але ж я не хочу вас виганяти! — збентежено заперечив він. — Зоставайтесь у мене, Йоганко. Сталося — сталося, буває й гірше... Адже я й не сказав вам нічого. Тож не плачте!

— Найміть собі іншу, —душиться слізьми Йоганка. — Я тут і до ранку не зостануся!.. Чи я ... собака... щоб усе терпіти!.. Ні, не зостануся, — розпачливо вереснула вона, — хоч тисячі мені обіцяйте! Краще під тином ночувати...

— Та чому ж, Йоганко, — безпорадно захищався він. — Чи я вас так скривдив? Не відмагатиметеся ж ви...

— Ні, не скривдили! — кричить Йоганка ще розпачливіше. — Це не кривда... обшукувати шафу... мов у злодійки! Це нічого... Це я маю стерпіти... Так мене ще ніхто не ганьбив... Чи я... хвойда яка! — заридала вона конвульсивно й вибігла, грюкнувши дверима.

Він стояв остовпілий. Замість каяття — отаке! Що ж це робиться? Крала без сорому — це, бач, нічого, але її образило, що він про все дізнався; бути злодійкою вона не соромиться, але її страшенно мучить те, що її вважають злодійкою... Чи вона сповна розуму?

Та помалу йому ставало все більше й більше шкода її. «От бач, — казав він собі, — у кожної людини є своє

слабке місце, і нічим не образиш її так, як тим, що відкриєш його. Ох, яка безмежна моральна вразливість у винної людини! Яка вона слабка душевно в своїх гріхах! Зачепи приховане в ній зло, і що почуєш? Крик болю й образи! Невже ти не бачиш, що, бажаючи засудити винного, засуджуєш ображеного?»

Із кухні чути було плач, приглушений ковдрою. Він хотів увійти, але двері були замкнені. Стоячи під дверима, він довго умовляв Йоганку, сварив, заспокоював, але відповіддю було тільки ридання, дедалі бурхливіше й голосніше. Він вернувся до своєї кімнати, пригнічений безсилим жалем. На столі ще лежали накрадені речі — гарні нові сорочки, купа білизни, родинні пам'ятки і ще бозна-що. Він торкнув їх пальцем, але від того доторку тільки тяжчі стали смуток і самотність.

ВОРОЖКА

Кожен, хто хоч трохи знає світ, збагне, що ця історія не могла відбутись ні в нас, ні у Франції, ні в Німеччині, бо в цих країнах, як відомо, судді повинні судити й карати правопорушників згідно з буквою закону, а не так, як підказує їм власний здоровий глузд і сумління. А оскільки в цій історії виступає суддя, який виносить вирок, керуючись не статтями кодексу, а здоровим людським розумом, очевидно, що описана далі пригода могла статися тільки в Англії й більш ніде. І справді, вона сталась у Лондоні — точніше кажучи, в Кенсінгтоні... ні, стривайте, мабуть, у Бромптоні чи в Бейсуотері. Одне слово, десь там. Той суддя, про якого піде мова, був магістр права Келлі, а жінка, яку він судив, звалася просто Майєрс. Місіс Едіт Майєрс.

Річ у тому, що ця дама, взагалі цілком гідна пошани, привернула увагу комісара поліції Маклірі. І якось увечері містер Маклірі сказав своїй дружині:

— Люба моя, мені не йде з думки ота місіс Майєрс. Я б хотів знати, з чого вона живе. Сама поміркуй: тепер, у лютому, вона посилає служницю по спаржу. Далі я з'ясував, що до неї щодня приходить десятків до двох жінок. Усіляких — від крамарки й до герцогині. Я знаю, серденько, ти скажеш, що вона, певне, ворожить. Може, й так, та чи це не ширма для чогось іншого — приміром, звідництва або шпигунства? Варто було б з'ясувати.

— Гаразд, Бобе, — відказала його славна жіночка, — полиш це на мене.

Отож наступного дня місіс Маклірі — звісно, без шлюбної обручки, а вбрана й зачесана, як дівуля-перестарок, що намагається молодитись, із боязкою міною на лиці подзвонила біля дверей місіс Майєрс у Бейсуотері чи в Мерілебоні. Їй довелося часинку почекати, поки місіс Майєрс прийняла її.

— Сядьте, дитино моя, — сказала їй літня дама, пильно обдивившись несміливу відвідувачку. — Чим я можу вам прислужитися?

— Я... я... — затинаючись, почала місіс Маклірі. — Мені завтра сповниться двадцять років... То я б дуже хотіла знати свою долю.

— Ну що ви, міс... пробачте, як вас звуть? — відказала місіс Майєрс і, вхопивши колоду карт, заходилась енергійно тасувати їх.

— Джонс, — підказала місіс Маклірі.

— Люба міс Джонс, — повела далі місіс Майєрс, — ви помилились: я не ворожка. Хіба вряди-годи своїм знайомим розкину карти, як кожна стара жінка. Зніміть карти лівою рукою й розкладіть на п'ять купок. Гаразд. Буває, що й поворожу для розваги, але взагалі... О, диви! — вигукнула вона, перевернувши першу купку. — Бубна. Це означає гроші. І червовий валет. Чудова карта!

— Ах! — зраділа місіс Маклірі. — А далі?

— Бубновий валет, — сказала місіс Майєрс, піднявши другу купку. — Винова десятка — дорога. А ось і жир! — скрикнула вона. — Жирові карти — це завжди клопіт; але під кінець — червова дама.

— А що це означає? — спитала місіс Маклірі, вирячивши очі, нібито в подиві.

— Знов бубна, — замислилась місіс Майєрс над третьою купкою. — Дитя моє, ви будете дуже багаті; а кому далека дорога — ще не знаю, чи вам, чи комусь близькому для вас.

— Я маю поїхати до тітки в Саутгемптон, — відказала місіс Маклірі.

— Оце й є далека дорога, — підтвердила місіс Майєрс, перевертаючи четверту купку. — Хтось вам перешкоджатиме, якийсь літній чоловік...

— Мабуть, тато! — вигукнула місіс Маклірі.

— Ну, а ось і воно! — урочисто оголосила місіс Майєрс над п'ятою купкою. — Люба міс Джонс, такої щасли-

вої карти я ще зроду не бачила. Не мине й року, як ви вийдете заміж; вас візьме дуже, дуже багатий молодий чоловік, мільйонер; певне, комерсант, бо він часто буває в дорозі. Та спершу вам доведеться подолати великі перешкоди, якийсь літній чоловік вам боронитиме, але ви повинні стояти на своєму. А як одружитесь, то виїдете далеко-далеко, найскоріш за море. Будьте ласкаві пожертвувати одну гінею на навернення до християнства нещасних чорношкірих.

— Я вам така вдячна, — прощебетала місіс Маклірі, дістаючи з сумочки фунт і шилінг. — Така вдячна! А скажіть, місіс Майєрс, коли без тих перешкод — скільки це коштуватиме?

— Карт не підкупите, — відказала старенька дама з гідністю. — А хто ваш татусь?

— Він у поліції служить, — з невинною міною збрехала місіс Маклірі. — В секретному відділі, знаєте?

— А... — протягла старенька й вийняла з колоди три карти. — О, кепське діло, дуже кепське... Скажіть йому, дитя моє, що йому загрожує велика небезпека. Хай прийде до мене, то довідається більше. До мене зі Скотленд-Ярду багато хто ходить, кажуть мені все, що їм серце гнітить, а я їм ворожу. Так, так, пришліть свого татуся до мене. Кажете, він служить у політичному відділі? Містер Джонс? Перекажіть йому, що я його чекатиму. На все добре, люба міс Джонс... Хто там далі?

— Не подобається мені це діло, — сказав містер Маклірі, замислено пошкрябавши потилицю. — Нітрохи не подобається, Кеті. Чого ця жінка так зацікавилася твоїм небіжчиком татом? А крім того, насправді її прізвище не Майєрс, а Майєргофер, і родом вона з Любека. Бісова німкеня, як же її вивести на чисту воду? Ставлю п'ять проти одного, що вона вивідує у людей речі, до яких їй не повинно бути діла. Знаєш що, я доповім про неї начальству.

Містер Маклірі справді доповів начальству; як не дивно, але воно не відмахнулось, і тому шановну місіс Майєрс викликали до судді Келлі.

— Це правда, місіс Майєрс, що ви ворожите людям на картах? — спитав суддя.

— Ох боже, — зітхнула старенька, — треба ж людині з чогось жити, добродію! Не піду ж я в своїх літах танцювати у вар'єте.

— Гм... — гмукнув містер Келлі. — Але на вас ось є скарга, що ви ворожите погано. А це, шановна пані Майєрс, однаково що замість шоколаду продавати плитки глини. За гінею люди мають право сподіватися справжньої ворожби. Даруйте, але як це ви беретесь ворожити, не вміючи?

— А декотрі не скаржаться, — почала виправдовуватися старенька. — Розумієте, я провіщаю людям те, що їм до вподоби. Невже така втіха не варта кількох шилінгів, добродію? А часом буває, що й угадаєш. Ось недавно мені одна жінка сказала: «Місіс Майєрс, мені ще ніхто ніколи не ворожив так добре, як ви». Вона живе в Сент-Джонс-Вуді й розводиться з чоловіком.

— Стривайте, — зупинив її суддя. — У нас є один свідок, що свідчитиме проти вас. Місіс Маклірі, розкажіть нам, як воно було.

— Місіс Майєрс наворожила мені, — заторохтіла місіс Маклірі, — що не мине й року, як я вийду заміж за дуже багатого молодого чоловіка і виїду з ним кудись за море.

— А чого саме за море? — спитав суддя.

— Бо в другій купці була винова десятка, а це, сказала мені місіс Майєрс, нібито означає дорогу.

— Дурниця, — буркнув суддя. — Винова десятка означає надію. Дорогу віщує виновий валет; а коли поряд із ним бубнова сімка, це далека дорога, з якої буде зиск. Мене ви не заморочите, місіс Майєрс. Ви ще наворожили свідкові, що не мине й року, як вона вийде за молодого багатія, а тим часом вона вже три роки замужем за комісаром поліції Маклірі. Як ви поясните таку нісенітницю, місіс Майєрс?

— Ну що ж, буває, що й помилится, — спокійно відказала старенька. — Ця дамочка прийшла до мене вичепурена, як на танці, а ліва рукавичка розірвана; я й подумала, що грошей у неї не густо, а пофорсити любить. Сказала, що їй двадцять років, а насправді — всі двадцять п'ять...

— Двадцять чотири, — вихопилась місіс Маклірі.

— Однаково. Я й подумала, що їй заміж припікає: адже вона вдавала з себе дівчину. Тому я й наворожила їй заміжжя й багатого жениха: мені здалося, що так я їй найбільше догоджу.

— А що то за перешкоди, літній чоловік і дорога за море? — спитала місіс Маклірі.

— Просто аби більше сказати, — пояснила місіс

Майєрс спокійно. — За гінею люди хочуть почути цілу купу всякої всячини.

— Ну, цього досить, — сказав суддя. — Нікуди не дінешся, місіс Майєрс: так ворожити — це шахрайство. На картах треба розумітися. Правда, є різні теорії, але ніколи — затямте собі, ніколи — винова десятка не означає дороги. Вам доведеться заплатити п'ятдесят фунтів штрафу, як за фальсифікацію харчових продуктів або продаж неповноцінних товарів. Щодо вас, місіс Майєрс, є ще підозра, що ви, крім того, шпигунка, але в цьому ви, мабуть, не признаєтеся.

— Богом всевишнім присягаюся! — заволала місіс Майєрс, але містер Келлі спинив її:

— Ну, ну, облишмо це; та оскільки ви чужоземка і не маєте певних джерел прибутку, політичні органи скористаються своїми повноваженнями і вишлють вас із країни. На все добре, місіс Майєрс; дякую вам, місіс Маклірі. Але застерігаю вас, що так ворожити — несумлінно й цинічно.

— От лихо, — зітхнула старенька. — Тільки-но розжилася трохи...

Десь за рік суддя Келлі зустрівся з комісаром Маклірі.

— Непогана погода, — привітно мовив суддя. — До речі, як себе почуває місіс Маклірі?

Містер Маклірі глянув на нього якось кисло і сказав трохи збентежено:

— Та знаєте, містере Келлі... ми з нею... розлучились.

— Не може бути! — вигукнув суддя. — Така гарненька, молоденька жіночка...

— Отож-бо, — буркнув містер Маклірі. — В неї раптом утелющився один молодий дженджик... мільйонер, якийсь там комерсант із Мельбурна... Я її відраджував, але... — містер Маклірі безнадійно махнув рукою. — Вже тиждень, як вони виїхали до Австралії.

ЯСНОВИДЕЦЬ

— Повірте, пане прокуроре, мене не так легко обморочити, — запевнив пан Яновіц, — недарма ж я єврей. Але те, що робить цей чоловік, мені несила збагнути. Це не просто собі графологія, це бозна-що. Ви уявіть собі:

йому дають зразок чийогось почерку в незаклеєному конверті, він навіть не подивиться на те письмо, тільки застромить у конверт пальці, мацає ними зразок, а сам кривить уста, наче в нього що болить. А за хвилинку починає змальовувати вам характер тієї людини, чиє письмо, та так змалює його, що ви рота роззявите. Як у око вліпить. Я йому дав у конверті лист від старого Вейнбергера, то він усе чисто вгадав: і що в нього діабет, і що він ось-ось збанкрутує. Що ви на це скажете?

— Нічого, — сухо відказав прокурор. — Може, він знає старого Вейнбергера.

— Таж він і не бачив того листа! — запалився пан Яновіц. — Він каже, що кожне письмо має свій флюїд і той флюїд можна розпізнати дотиком. Каже, що це чисто фізичне явище, як радіо. Це не шарлатанство, пане прокуроре! Адже той князь Карадаг і грошей ні з кого не бере; він нібито з дуже старовинної родини, з Баку — це мені один росіянин казав. Та що я вам розповідатиму, прийдіть самі подивіться, він сьогодні ввечері буде у нас. Приходьте неодмінно!

— Слухайте, пане Яновіц, — сказав прокурор, — усе це дуже гарне, але чужоземцям я вірю хіба наполовину, особливо коли не знаю, з чого вони живуть; росіянам я вірю ще менше, а отим східним штукарям майже не вірю. А коли він, до всього, ще й князь, то я йому й зовсім не повірю. Де він, кажете, навчився такого? А, в Персії. Дайте спокій, пане Яновіц. Весь Схід — то поспіль шарлатанство.

— Ну що ви, пане прокуроре, — не здавався пан Яновіц. — Цей хлопчина пояснює все по-науковому: ніяких чарів, ніяких таємних сил, строго науковий метод, кажу вам.

— Значить, і поготів шарлатанство, — суворо мовив прокурор. — Пане Яновіц, я вам дивуюся: ви ціле життя обходились без суворих наукових методів, а тепер хвалитеся ними. Зрозумійте: якби там щось було, всі б уже давно знали, в чому річ. Хіба не правда?

— Атож, — трохи збентежено промовив пан Яновіц. — Та я на власні очі бачив, як він розгадав старого Вейнбергера до цяточки. Просто геніально! А знаєте що, пане прокуроре? Приходьте подивитись. Коли це дурисвітство, то ви його розгадаєте, ви ж на це спеціаліст, пане прокуроре, вас ніхто не обдурить.

— Так, навряд, — скромно підтвердив прокурор. — Ну гаразд, я прийду, пане Яновіц, але тільки щоб викрити

того вашого феномена. У нас люди такі легковірні, аж сором бере. Але ви йому не кажіть, хто я такий; стривайте, я дам йому в конверті один рукопис — щось надзвичайне. Можете закластися, що я його спіймаю на шахрайстві.

Треба вам знати, що пан прокурор (чи, точніше кажучи, пан старший прокурор доктор права Клапка) на найближчій сесії суду присяжних мав виступати обвинувачем у справі Гуго Мюллера, якого мали судити за вбивство з заздалегідь обдуманим наміром. Гуго Мюллера, фабриканта-мільйонера, обвинувачували в тому, що він застрахував на величезну суму життя свого молодшого брата Отто, а потім утопив його в Доксанському ставку. Крім того, була підозра, що він кілька років тому вирядив на той світ і свою коханку, але цього не можна було довести. Коротше кажучи, то була одна з тих великих справ, від яких пан прокурор сподівався лаврів, тому він працював над матеріалами слідства з усім тим завзяттям і проникливістю, що завдяки їм його вважали найгрізнішим серед обвинувачів. Справа не була зовсім ясна, і прокурор бозна-що дав би за один-однісінький прямий доказ, але поки що мусив розраховувати більше на свою красномовність, щоб домогтися від присяжних зашморга для вбивці: це, щоб ви знали, для кожного прокурора питання честі.

Пан Яновіц того вечора трошечки хвилювався.

— Князь Карадаг, — притишеним голосом відрекомендував він. — А це доктор Клапка. Ну, можна починати.

Прокурор допитливо придивився до екзотичного створіння: то був ще молодий, стрункий чоловік в окулярах, з обличчям тібетського монаха й тонкими злодійськими руками. «Шахрай», — вирішив прокурор.

— Пане Карадаг, — розсипався пан Яновіц, — прошу сюди, до цього столика. Мінеральну воду вже поставили. Будь ласка, засвітіть торшер, а люстру ми погасимо, щоб не заважала вам. Так... Панове, попрошу тихіше. Пан... м-м-м... ось пан Клапка приніс якийсь лист; чи не буде пан Карадаг такий ласкавий...

Прокурор відкашлявся й сів так, щоб добре бачити ясновидця.

— Ось цей зразок, — сказав він і дістав з нагрудної кишені незапечатаний конверт. — Прошу.

— Дякую, — втомлено відказав ясновидець, узяв конверт і, заплющивши очі, покрутив його в пальцях. Раптом він здригнувся й труснув головою. — Дивно! — промурмотів він і випив ковток води. Потім устромив у конверт свої тонкі пальці — й завмер. Здавалось, наче його жовтаве обличчя ще дужче зблідло.

В кімнаті стояла така тиша, що чути було, як ядушно хрипить пан Яновіц.

Тонкі губи князя Карадага тремтіли й кривились, ніби він держав у пальцях розжарене залізо; а на лобі в нього виступив піт.

— Я не можу витримати, — просичав він здушено, вийняв пальці з конверта, обтер їх хусточкою і якусь хвилинку водив ними по сукні столу, ніби гострив ніж; а потім знову нервово надпив води й обережно взяв конверт у руки.

— У тому, хто це писав, — заговорив він стримано, — у тому, хто це писав, є велика сила, але така сила... — він видимо підшукував слово. — Така сила, що чигає. Це чигання жахливе! —крикнув він і впустив конверт на стіл. — Не хотів би я, щоб цей чоловік був моїм ворогом!

— А чому? — не втримався прокурор. — Він вчинив щось лихе?

— Не питайте мене, — відказав ясновидець. — Кожне запитання підказує відповідь. Я тільки знаю, що він здатен учинити шось велике й страшне — що завгодно. В ньому є дивовижна сила волі... жадоба успіху... багатства... Життя ближнього не спинить його. Ні, він не звичайний злочинець: тигр також не злочинець, тигр — владар. Цей чоловік не здатен на підлоту, але він гадає, що життя людей підвладне йому. Вийшовши на влови, він бачить у людях тільки здобич. І вбиває їх.

— Він стоїть по той бік добра й зла, — видимо погоджуючись, промурмотів пан Клапка.

— Це тільки слова, — сказав князь Карадаг. — Ніхто не стоїть по той бік добра й зла. У цього чоловіка свої суворі моральні принципи: він нікому нічого не винен, він не краде й не бреше; убити — це для нього ніби дати мат на шахівниці. Така його гра, і в ній він чесно дотримує правил. — Ясновидець від напруження аж лоб наморщив. — Не розумію, що це. Бачу великий став, а на ньому моторний човен.

— А далі що? — скрикнув прокурор: йому аж дух перехопило.

— Далі не видно нічого, все як у тумані. Все якось дивно туманиться перед жорстокою й нещадною волею хижака, що прагне схопити здобич. Але в ньому немає пристрасті — лише холодний розум. Кожна подробиця тверезо обміркована. Він наче розв'язує математичну задачу або технічну проблему. Цей чоловік ніколи не жалкує за своїми вчинками. Він завжди певний себе і завжди спокійний за себе; він не знає докорів сумління. У мене таке враження, що він на все дивиться звисока; він надзвичайно пихатий і самолюбний. Йому приємно, що люди бояться його. — Ясновидець знову ковтнув води. — Але він ще й актор. У глибині душі він користолюбець, але схильний до позерства. Йому хочеться приголомшити світ своїми вчинками... Годі. Я втомився. Він мені гидкий.

— Слухайте, Яновіц, — схвильовано мовив прокурор, — ваш ясновидець справді якесь диво. Адже він змалював точний портрет. Сильна, рішуча людина, що бачить у інших тільки здобич і майстерно веде свою гру; раціоналіст, що холодно обмірковує всі свої вчинки й за жодним із них не жалкує; джентльмен і водночас актор. Пане Яновіц, ваш Карадаг розгадав його на всі сто процентів!

— От бачте, — зрадів Яновіц. — А не казав я вам? То був лист від Шліфена з Ліберець, правда?

— Якого там Шліфена! — вигукнув прокурор. — То був лист одного вбивці, пане Яновіц.

— Ти ба! — здивувався пан Яновіц. — А я думав, що це від текстильника Шліфена; бо він, знаєте, великий шахраюга, той Шліфен.

— Ні. Це був лист Гуго Мюллера, отого братовбивці. Ви звернули увагу, коли ясновидець згадав про човен на ставку? З того човна Мюллер кинув у воду свого брата.

— Та що ви кажете! — вжахнувся пан Яновіц. — От бачте! Правда, дивовижний талант, пане прокуроре?

— Безперечно, — погодився пан Клапка. — Як він розгадав усю натуру того Мюллера й мотиви його злочину! Просто феноменально, пане Яновіц. Навіть я б не змалював Мюллера так влучно. А ваш ясновидець помацав кілька рядків, написаних Мюллером, — і все... Ні, тут щось таки є, пане Яновіц. Мабуть, людське письмо справді випромінює якийсь особливий флюїд, чи що.

— А що я вам казав? — тріумфував пан Яновіц. — Будь ласка, пане прокуроре, покажіть мені той лист: я ще ніколи не бачив письма вбивці.

— Прошу, — погодився прокурор і видобув з кишені конверт. — Між іншим, лист дуже цікавий, — додав він, виймаючи аркушик із конверта — і раптом змінився на виду. — А втім... пане Яновіц... — промовив він якось розгублено, — це ж документ із судової справи, і я... не маю права показувати його вам. Вибачте.

За хвилинку прокурор уже біг додому, навіть не помічаючи, що йде дощ. «Ох, йолоп! — лаяв він себе. — Ох, кретин! Як це могло статися? Ідіот! Замість Мюллерового листа в поспіху схопив свої власні нотатки до обвинувачення й запхав у конверт. Розтелепа! То це було моє власне письмо! Красно дякую! Ну, стривай, дурисвіте, я до тебе доберуся!»

А втім, почав заспокоювати себе прокурор, хіба той ясновидець казав про нього щось таке вже погане? Дивовижна сила волі, не здатен на підлоту; має свої суворі моральні принципи... Це ж, власне, досить приємна характеристика. Не знаю докорів сумління? Слава богу, я не маю за що докоряти собі; я тільки виконую свій обов'язок. Щодо раціоналізму — теж правда. Ну, а щодо позерства — тут він трохи наплутав. Усе-таки він шарлатан.

Раптом прокурор зупинився. «Ну звісно, — зринула думка, — те, що казав цей ясновидець, пристає до більшості людей! Це ж просто загальники. Кожна людина — трохи позер і трохи користолюбець. У цьому весь фокус: говорити таке, щоб кожен упізнав себе. От і все», — вирішив прокурор і, розкривши парасольку, подався додому своєю звичайною рівною й енергійною ходою.

— Господи боже! Вже сьома година! — нарікав голова суду, скидаючи мантію. — Знов засиділися хтозна-поки. Ще б пак — прокурор говорив цілих дві години! Але таки домігся свого, колего: з такими мізерними доказами смертна кара — це таки успіх. Правда, цих присяжних ніколи не вгадаєш. Але ж гарно говорив, — провадив голова, миючи руки. — Особливо коли характеризував Мюллера. Просто портрет намалював: потворна, нелюдська натура вбивці... аж моторошно слухати. Пам'ятаєте, колего, як він сказав: «Це не звичайний злочи-

нець; він не здатен на підлоту, він не збреше й не вкраде. А коли вбиває, то робить це так спокійно, ніби дає мат на шахівниці. Він убиває не в запалі, а з холодним розрахунком, ніби розв'язує математичну задачу або технічну проблему». Дуже добре сказано, колего. І далі: «Вийшовши на влови, він бачить у людях тільки здобич...» Правда, з тим тигром вийшло, здається, трохи надміру театрально, але присяжним сподобалося.

— Або ще оті його слова, — озвався член суду: — «Цей убивця ніколи не жалкує за своїми вчинками: він завжди певний себе, завжди спокійний за себе; він не знає докорів сумління».

— А оце психологічне спостереження, — провадив голова, витираючи рушником руки, — що це актор і позер, якому хочеться приголомшити світ своїми вчинками...

— Так, Клапка небезпечний супротивник... — з повагою підтвердив член суду.

— Дванадцятьма голосами — «винен»! — дивувався голова. — Хто б подумав! Клапка все ж таки домігся свого. Для нього це як гра в шахи або полювання. Він у кожну справу отак угризається!. Не хотів би я, колего, щоб він був моїм ворогом.

— Йому приємно, що люди бояться його, — докинув член суду.

— Трохи самозакоханий, що правда, то правда, — замислено сказав шановний голова. — Але в нього дивовижна сила волі... прагнення успіху. Це велика сила, колего, але... — голова суду не знайшов потрібного слова. — Ну, ходімо вже вечеряти.

ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОФЕСОРА РОУССА

Серед присутніх були: міністр внутрішніх справ, міністр юстиції, начальник поліції, кілька депутатів парламенту та високопоставлених урядовців, визначні юристи, провідні вчені — і, звичайно, представники преси: адже без них не обходиться ніде.

— Панове, — почав професор Гарвардського університету Роусс, славетний американський учений, родом чех. — Експеримент, який я вам буду показати, грунтується на давніших дослідженнях моїх колег і співробіт-

ників; indeed[1], нового тут нема нічого, це... м-м-м... really[2]... Це, як то кажуть, стара пісня! — зраділо вигукнув професор, згадавши підходящий вислів. — Мені належить тільки метод... м-м-м... практичного використання деяких теоретичних висновків. Я прошу насамперед криміналістів оцінити те, що вони будуть побачити, з погляду їхньої practice[3]. Well[4].

Метод мій полягає ось у чому. Я сказатиму вам якесь слово, а ви повинні сказати мені інше слово, перше, яке спаде вам на думку, хай то навіть буде nonsense... м-м-м... дурниця... тобто нісенітниця. І врешті з тих слів, які ви будете мені сказати, я з'ясую, що є в вас у голові: про що ви думаєте і... м-м-м... що приховуєте. Зрозуміли? Я не вдаватимусь у теорію; тут відіграють роль асоціації, придушені бажання, трохи suggestion[5] і таке інше. Я скажу коротко: під час експерименту ви повинні... м-м-м... виключити волю й мислення; це вивільнить підсвідомі connexions[6], і я буду з них дізнатися, що... що... — славетний професор зам'явся, шукаючи слів. — Well, what's on the bottom of your mind.

— Що є на дні вашої душі, — підказав хтось.

— Атож, атож, — задоволено підтвердив професор. — Ви тільки повинні вимовляти automatically[7], що спливе вам у ту мить на язик, без будь-який контроль, не стримуючи себе. А я потім буду аналізувати ваші уявлення. That's all[8]. Усе це я спершу хочу показувати вам на одному кримінальному випадку... м-м-м... одному злочинці, а потім на комусь із присутніх — хто захоче. Well, пан начальник поліції зараз буде розповісти вам про того злочинця. Прошу, пане начальнику.

Начальник поліції підвівся й почав:

— Панове, чоловік, якого ви зараз побачите, — слюсар Ченек Суханек, власник клаптя грунту в Забеглицях. Він уже тиждень перебуває під попереднім арештом за підозрою в убивстві шофера таксі Йозефа Чепелки, який зник два тижні тому. Підстави для підозри такі: машину

---

[1] Атож *(англ.)*.
[2] Справді *(англ.)*.
[3] Практика *(англ.)*.
[4] Ось так; так ось; ну; гаразд *(англ.)*.
[5] Навіювання *(англ.)*.
[6] Зв'язки *(англ.)*.
[7] Автоматично *(англ.)*.
[8] Оце й усе *(англ.)*.

зниклого Чепелки знайдено в повітці заарештованого Суханека; на кермі й під сидінням водія є сліди людської крові. Але заарештований відмагається від усього: твердить, що купив машину у Чепелки за шість тисяч, бо сам хотів стати таксистом. Як з'ясовано, зниклий Чепелка справді казав, що хоче продати к бісу свою стару машину й кудись найнятися шофером; але розшукати його досі не пощастило. Оскільки більш ніяких доказів нема, завтра заарештованого Суханека мають передати до слідчої тюрми на Панкраці... Але я дістав дозвіл на те, щоб наш славетний співвітчизник, професор Роусс, провів на ньому свій експеримент. Будь ласка, пане професоре.

— Well,— сказав професор, який тим часом щось швидко записував,— прошу вас, нехай його привести сюди.

Начальник поліції кивнув, і поліцай увів до зали Ченека Суханека — похмурого чолов'ягу, чиє обличчя ніби промовляло: «Ідіть ви всі знаєте куди! Я вам так просто не дамся, і не сподівайтесь!»

— Підійдіть сюди,— суворо покликав його професор Роусс.— Я не буду вас допитувати. Я тільки буду сказати вам слова, а ви зразу відказуйте мені перше слово, яке вам спаде на думку, розумієте? Ну, почали. Склянка!

— Лайно,— злісно відрубав Суханек.

— Слухайте, Суханеку,—зразу втрутився начальник поліції.— Коли ви не відповідатимете як годиться, вас зараз відведуть на допит, чуєте? І допитуватимуть цілу ніч, затямте! Ну, ще раз.

— Склянка,— знову сказав професор Роусс.

— Пиво,— буркнув Суханек.

— Ну от, голубе,— мовив славетний професор,— бачте, як добре.

Суханек підозріливо зиркнув на нього. Чи нема тут якогось підступу?

— Вулиця,— сказав професор.

— Машини,— знехотя відказав Суханек.

— Швидше треба. Хата!

— Поле.

— Верстат.

— Латунь.

— Дуже добре...

Суханек, здавалося, вже не мав нічого проти такої гри.

— Мати!

— Тітка.
— Собака!
— Будка.
— Солдат!
— Артилерист.

Слово за словом, швидше й швидше, і Суханекові вже ставало навіть цікаво: мов у карти граєш, і чого тільки не пригадується в такій грі!

— Дорога, — кидав йому професор Роусс, не даючи звести дух.
— Шосе.
— Прага!
— Бероун.
— Сховати!
— Закопати.
— Витерти!
— Плями.
— Ганчірка!
— Мішок.
— Лопата!
— Садок.
— Яма!
— Паркан.
— Труп!

Мовчанка.

— Труп, — наполегливо повторив професор. — То ви закопали його під парканом, так?

— Я такого не казав! — крикнув Суханек.

— Ви закопали його під парканом у вашому садку, — рішуче повторив Роусс. — Ви вбили його по дорозі до Бероуна. Кров у машині витерли мішком. Де ви діли той мішок?

— Неправда! — закричав Суханек. — Ту машину я в пана Чепелки купив! Що ви мені хочете пришити!..

— Годі, — сказав Роусс. — Я буду попросити, щоб поліцмени пішли туди й пошукали. Але це вже не моє діло. Хай цього чоловіка відведуть. Ось вам, панове, будь ласка: експеримент тривав сімнадцять хвилин. Це дуже швидко. Випадок був легенький, так, дурничка. Здебільшого це триває з годину. Ну, а тепер я буду попросити, щоб підійшов хтось із присутніх, і я буду сказати йому слова. Це буде тривати досить довго, бо я не знаю, який у того добродія secret... Як це буде?

— Таємниця, — підказав хтось із зали.

— Так, таємниця, — зрадів наш видатний співвітчизник. — Таємниця. Це забере в нас багато часу, перше ніж той пан буде розкрити перед нами свою вдачу, своє минуле і свої найпотаємніші ideas...

— Думки, — підказав голос із публіки.

— Well. Ну прошу, панове, хто хоче піддавати себе аналізові?

Настала пауза; дехто в залі захихотів, але ніхто не ворухнувся.

— Прошу, — повторив професор Роусс. — Адже це не боляче.

— Ідіть ви, колего, — шепнув міністр внутрішніх справ міністрові юстиції.

— Іди ти, як представник своєї партії, — підштовхував депутат депутата.

— Пане начальнику відділу, може, ви? — заохочував урядовець колегу з іншого міністерства.

Всім ставало вже трохи ніяково, але ніхто не підводився.

— Прошу вас, панове, — [illegible]ретє сказав американський учений. — Ви ж не боїтеся виказати себе?

Тоді міністр внутрішніх справ обернувся назад і просичав:

— Ну йдіть уже хто-небудь, панове!

Десь у задніх рядах хтось скромно кахикнув і підвівся; то був худорлявий, уже немолодий чоловічок у припошеному костюмі. Від хвилювання в нього аж борлак ходив угору й униз.

— Я... м-м-м... — несміливо почав він. — Коли ніхто... тоді я дозволю собі...

— Йдіть сюди, — владно перебив його американець. — Сядьте. Кажіть те, що перше спаде на думку. Не задумуйтесь, вимовляйте слова несвідомо, mechanically[1]. Зрозуміли?

— Так, прошу, — охоче відповів піддослідний, трохи збентежений перед такою високою публікою; потім прокашлявся й налякано закліпав очима, ніби учень, що складає випускні іспити.

— Дуб, — випалив на нього вчений.

— Могутній, — прошепотів старий.

— Як, пробачте? — перепитав учений, не зрозумівши.

— Лісовий велетень, — несміливо пояснив піддослідний.

---

[1] Машинально *(англ.)*.

— А... Вулиця.

— Вулиця... вулиця в урочистих шатах.

— Що ви маєте на увазі?

— Якесь свято, прошу. Або похорон.

— Ах, так. То треба було сказати просто «свято». По змозі одним словом.

— Прошу.

— Гаразд. Торгівля.

— Процвітає. Криза нашої торгівлі. Політичний гендель.

— Гм... Установа.

— Яка, пробачте?

— Однаково. Скажіть будь-яке слово, швидше!

— Якби ви спитали «установи»...

— Well. Установи!

— Відповідні! — радісно вигукнув чоловічок.

— Молот!

— І ковадло. Між молотом і ковадлом. Розбив йому голову молотком.

— Curious...[1] — пробурчав учений. — Кров!

— До останньої краплі крові. Невинно пролита кров. Історія, писана кров'ю.

— Вогонь!

— Вогнем і мечем. Герой-пожежник. Полум'яна промова. Вогненні слова.

— Дивний випадок, — спантеличено мовив професор. — Ну, ще раз. Ви повинні казати тільки перше слово, яке спаде на думку, чуєте? Тільки те, що automatically вискакує у вас, коли ви чуєте моє слово. Go on[2]. Рука!

— Рука братньої допомоги. В міцних руках. Зціпивши кулаки. Брудні руки. Дамо по пальцях.

— Очі!

— На очах у всієї громадськості. Замилюють очі. Зняти полуду з очей. Берегти як зіницю ока. Невинні дитячі оченята. Дивитись правді в очі.

— Не так багато. Пиво!

— Плзенське світле. В чаду сп'яніння.

— Музика!

— Велична симфонія. Зіграний оркестр. Нація музикантів. Чарівні звуки. Ансамбль великих держав. Єрихонська сурма. Національний гімн.

---

[1] Дивно *(англ.)*.

[2] Давайте далі *(англ.)*.

— Пляшка!

— З кислотою. Нещасливе кохання. Сконала в лікарні у страшних муках.

— Отрута.

— Дихає отрутою. Отруєні джерела.

Професор Роусс почухав потилицю.

— Never heard that...[1] Почнімо спочатку. Панове, я хотів би звернути вашу увагу на те, що завжди треба починати з plain[2], звичайних речей, коли з'ясовуєш інтереси піддослідного, його profession[3]. Ну далі. Рахунок!

— За великим рахунком. Звести рахунки з ворогами. Припадає на наш рахунок.

— Гм. Папір.

— Папір червоніє від сорому, — жваво відказав чоловічок. — Цінні папери. Папір усе стерпить...

— Bless you[4], — з досадою сказав професор. — Камінь.

— Хто перший кине каменем. Камінь спотикання. Наріжний камінь. Надгробний камінь. Вічна пам'ять, — промовив піддослідний з щирим зворушенням.

— Колесо!

— Колеса історії. Колесо фортуни. Тріумфальна колісниця. Колісниця Джагернаута.

— Ага! — вигукнув професор Роусс. — That's it[5]. Обрій.

— Захмарений, — зраділо відказав старий. — Нові хмари на нашому політичному обрії. Широкі обрії.

— Зброя!

— Чиста зброя. У всеозброєнні. З розгорненими знаменами. Отруєна стріла, — натхненно заторохтів піддослідний. — Не складемо зброї. У запалі бою. Виборчі баталії.

— Стихія!

— Розбурхані стихії. Стихійний опір. У своїй стихії.

— Годі! — зупинив його професор Роусс. — Ви працюєте в газеті, правда?

— Так, з вашої ласки, — зрадів піддослідний. — Вже тридцять років. Я репортер Вашатко.

— Дякую вам, — сухо вклонився наш славетний земляк-американець. — Finished, gentlemen[6]. Аналізом уяв-

---

[1] Такого я ще не чув *(англ.)*
[2] Простих *(англ.)*.
[3] Професія *(англ.)*.
[4] Тут: бодай вам! *(Англ.)*
[5] Ось воно що! *(Англ.)*
[6] Кінець, панове *(англ.)*.

лень цього чоловіка ми... м-м-м... з'ясували, що він... є журналістом. Я гадаю, що не варто провадити експеримент далі. It would only waste your time[1]. Цей експеримент, пробачте, не вдався. So sorry, gentlemen[2].

— Ти диви, — вигукнув увечері в редакції пан Вашатко, переглядаючи матеріали, — поліція повідомляє, що труп Йозефа Чепелки знайшли. Він був закопаний у Суханековому садку біля паркана, а під ним лежав закривавлений мішок. Бачте, як угадав той Роусс! Ви не повірите, колего: я йому й слова не сказав про газету, а він як в око вліпив, що я газетяр. «Панове, — каже, — перед вами заслужений, видатний журналіст!..» Ну, і я ж написав у репортажі про його лекцію: «В колах фахівців висновки нашого уславленого співвітчизника здобули щире схвалення». Ні, стривайте, тут треба підправити стиль: «У колах фахівців цікаві висновки нашого уславленого співвітчизника по заслузі здобули щире й одностайне схвалення». Ось тепер буде все як слід.

ПОЕТ

То був цілком повсякденний для поліції випадок: о четвертій годині ранку на Житній вулиці автомобіль збив п'яну бабу й помчав із шаленою швидкістю далі. І ось тепер молодий слідчий-практикант доктор Мейзлік мав розшукати винуватця. А молоді практиканти ставляться до таких справ дуже серйозно.

— Гм... — сказав д-р Мейзлік постовому поліцаєві № 141. — Значить, ви побачили за триста кроків від себе автомобіль, що їхав з великою швидкістю, а на бруку — людину. Що ж ви зробили насамперед?

— Насамперед я побіг до збитої жінки, — відповів постовий, — щоб подати їй першу допомогу.

— Насамперед треба було записати номер машини, — пробурчав Мейзлік, — а вже потім клопотатись тією бабою. Але, — додав він, шкрябаючи голову олівцем, — може, я й сам би зробив так, як ви. Отже, номера машини ви не побачили. Ну, а якісь інші прикмети?

---

[1] Нащо марнувати вам час *(англ.)*.
[2] Вибачте, панове *(англ.)*.

— Здається, — нерішуче почав постовий № 141, — вона була якась темна. Чи синя, чи темно-червона. За димом із мотора я не розгледів.

— А бодай вам, — розсердився Мейзлік, — як же я маю тепер розшукувати цю машину? Невже бігати та питати всіх шоферів: «Скажіть, будь ласка, це не ви збили стару бабу на Житній вулиці?» Ну що я маю тепер робити, га?

Постовий шанобливо й безпорадно знизав плечима.

— Пане слідчий, — сказав він, — один свідок зголосився, але він теж нічого не знає. Він чекає тут поряд.

— Ну, приведіть його, — сказав з нехіттю д-р Мейзлік і втупився в куций протокол, марно намагаючись щось із нього вичитати.

— Будь ласка, ваше прізвище, ім'я й місце проживання, — машинально сказав він, навіть не глянувши на свідка.

— Ян Кралік, студент механічного факультету, — рішучим голосом відповів свідок.

— То ви, пане Кралік, бачили, як сьогодні о четвертій годині ранку невідомий автомобіль збив Божену Махачкову?

— Так, і мушу сказати, що винен шофер. Вулиця була зовсім вільна, пане комісаре, якби він пригальмував на перехресті...

— Як далеко були ви від місця події? — перебив його Мейзлік.

— За десять кроків. Я проводжав свого приятеля додому... з кав'ярні, і коли ми вийшли на Житню вулицю...

— А хто такий ваш приятель? — знову перебив його Мейзлік. — Тут він у мене не зазначений.

— Ярослав Нерад, поет, — сказав свідок не без гордості. — Але від нього ви навряд чи дізнаєтеся щось.

— А чому? — буркнув Мейзлік, хапаючись за соломинку.

— Бо він... ну, одне слово поет. Коли сталося це нещастя, він розплакався, як мала дитина, й побіг додому. Отже, коли ми вийшли на Житню вулицю, ззаду з шаленою швидкістю вилетів автомобіль...

— Який він мав номер?

— Пробачте, не знаю. Я не звернув уваги. Я помітив тільки, що він мчить як шалений, і саме сказав, що...

— А яка ж була та машина? — перебив його Мейзлік.

— З чотиритактним двигуном внутрішнього згоряння, — упевнено відповів свідок. — А на марках автомобілів я не знаюсь.

— А якого кольору? Скільки душ у ній їхало? Відкрита чи закрита?

— Не знаю, — спантеличено відказав свідок. — Здається, чорна; але як слід я не роздивився, бо коли сталось те нещастя, я зразу обернувся до Нерада й сказав: «Диви які падлюки: збили людину і навіть не зупинились!»

— Гм... — гмукнув д-р Мейзлік невдоволено, — це, звичайно, реакція цілком природна і слушна з морального погляду, але я волів би, щоб ви запам'ятали номер машини. Просто диво, добродію, які неспостережливі люди. Що винен шофер, це ви зразу побачили, і що такі люди — падлюки, це ви справедливо розсудили, а от щоб запам'ятати номер — то ні. Судити вміє кожен; а от щоб уважно, по-діловому роздивитись... Дякую вам, пане Кралік; не буду вас затримувати.

За годину постовий № 141 подзвонив до квартири, де наймав кімнату поет Ярослав Нерад. Господиня квартири сказала постовому, що поет удома, але він спить. Коли до нього постукали, Нерад прочинив двері і втупив у поліцая перелякані очиці: він ніяк не міг пригадати, чого це накоїв учора. Нарешті-таки до нього дійшло, навіщо його викликають у поліцію.

— А конче треба йти? — невпевнено спитав він. — Бо я вже нічого не пам'ятаю. Я вночі був трохи...

— Під чаркою, — вмить зрозумів поліцай. — Я не одного поета знаю, добродію. Одягніться, будь ласка, я зачекаю.

Дорогою поет із поліцаєм розговорилися про нічні пивниці, про життя взагалі, про дивні знаки на небі й ще про всяку всячину; тільки політика не цікавила обох. Отак, ведучи дружню й повчальну розмову, й дійшов поет до поліції.

— Ви пан Ярослав Нерад, поет, так? — спитав його д-р Мейзлік. — Ви були свідком того, як невідомий автомобіль збив Вожену Махачкову?

— Так, — зітхнув поет.

— А ви можете описати той автомобіль? Відкритий він був чи закритий, якого кольору, скільки душ у ньому їхало, який його номер?

Поет хвилинку напружено думав, потім відповів:

— Не знаю. Я не помітив.

— Може, хоч якусь подробицю згадаєте? — наполягав Мейзлік.

— Ну що ви! — аж здивувався поет. — На подробиці я ніколи не звертаю уваги.

— Пробачте, а що ж ви тоді взагалі помітили? — спитав Мейзлік іронічно.

— Ну... загальний настрій, — відповів поет непевно. — Розумієте, безлюдна вулиця... — Раптом він схопився. — Та я ж написав про це вірші, як прийшов додому!

І заходився шпортатись у кишенях, видобуваючи один ва одним рахунки, старі конверти та ще якісь папірці.

— Ні, це не воно, — мурмотів він. — І це не воно. Стривайте — здається, оце, — сказав він, втупившись у щось написане на внутрішньому боці розірваного конверта.

— Ану покажіть, — мовив Мейзлік поблажливо.

— Та це дурниця, — засоромився поет. — Але, як хочете, я вам прочитаю.

І, натхненно закотивши очі під лоб, він співуче продекламував:

марш темних будинків раз два на місці стій
світанок грає на мандоліні
чому так зашарілась дівчино чому
машиною в сто двадцять кінських сил
поїдемо аж на край світу
а може в Сінгапур
авто летить спиніть спиніть
кохання наше в поросі простерте
о дівчино о квіте зломлений
о лебедина шия
і перса й барабан і тарілки
навіщо стільки сліз

— Оце й усе, — закінчив Нерад.

— Пробачте, а що це означає? — спитав Мейзлік.

— Та це ж усе про ту пригоду з автомобілем, — здивувався поет. — Невже не зрозуміло?

— По-моєму, не дуже, — сказав д-р Мейзлік критично. — Чогось я з цих віршів не бачу, що п'ятнадцятого липня о четвертій годині ранку на Житній вулиці автомобіль із таким і таким номером збив п'яну шістдесятирічну жебрачку Божену Махачкову. Потерпілу відвезено в тяжкому стані до міської лікарні. Про всі ці факти, наскільки я помітив, у вашому вірші не згадано, добродію.

— Так це ж тільки сира, поверхнева дійсність, — відказав поет, обмацуючи свій ніс. — А поезія — то дійсність внутрішня, глибинна. Поезія — це вільні, надреальні уявлення, які дійсність будить у підсвідомості

поета, розумієте? Ну, всякі зорові та слухові асоціації. Ось їх і повинен сприйняти читач, і тоді він зрозуміє вірші, — докірливим тоном пояснив Нерад.

— Е, ні, даруйте, — насупився Мейзлік. — А втім — дайте-но мені цей ваш опус. Ну, ось ви тут написали: «Марш темних будинків раз два на місці стій». Поясніть, будь ласка, як це розуміти.

— Житня вулиця, — спокійно відказав поет. — Два ряди будинків.

— А чому це саме Житня, а не Національний проспект, скажімо? — запитав Мейзлік скептично.

— Бо Національний проспект не такий рівний, — переконливо відповів Нерад.

— Далі... «Світанок грає на мандоліні». Ну, хай уже. «Чому так зашарілась дівчино чому?» Вибачте, звідки тут дівчина?

— Заграва, — пояснив поет лаконічно.

— Ах так. «Машиною в сто двадцять кінських сил поїдемо аж на край світу». Що це?

— Ну, це про ту автомашину, — розтлумачив поет.

— Вона справді мала мотор у сто двадцять сил?

— Не знаю. Я мав на увазі те, що вона їхала швидко.

— Ага. «А може в Сінгапур». Ради бога, чому саме в Сінгапур?

Поет знизав плечима.

— Оцього вже не знаю. Може, тому, що там живуть малайці.

— А до чого тут малайці?

Поет розгублено засовався на стільці.

— Може, машина була брунатного кольору? — сказав він замислено. — Щось брунатне там напевне було. Інакше звідки б узявся Сінгапур?

— А інші очевидці кажуть, що вона була синя, темночервона або чорна, — відповів Мейзлік. — Бачте, який вибір. На чиєму ж кольорі спинитись?

— На моєму, — відказав поет. — Він приємніший.

— «Кохання наше в поросі простерте о дівчино о квіте зломлений», — читав далі Мейзлік. — Зломлений квіт — це, виходить, п'яна жебрачка?

— Невже я мав так і написати — «п'яна жебрачка»? — уразився поет. — Для мене то була просто жінка, і все.

— Ага! А це що — «о лебедина шия і перса й барабан і тарілки»? Це вільні асоціації?

— Покажіть-но, — трохи спантеличено попросив поет і схилив голову над папірцем. — Справді: «лебедина шия і перса й барабан і тарілки» — що ж воно таке?

— Про це ж я й питаю, — буркнув Мейзлік досить ущипливо.

— Стривайте... — замислено мовив поет. — Щось там мусило бути таке, що підказало мені... Слухайте, а вам не здається, що двійка схожа на лебедину шию? Ось гляньте.

І написав олівцем цифру 2.

— Ага, — сказав Мейзлік уже уважніше. — А перса?

— Та це ж цифра три — дві кругленькі дужки, правда? — здивувався сам поет.

— Тут іще барабан і тарілки! — з напруженим інтересом вигукнув слідчий.

— Барабан і тарілки... — Нерад задумався. — Барабан і тарілки... може, це п'ятірка? Ось дивіться, — і він написав цифру 5. — Кругле черевце внизу — барабан, а над ним — тарілки.

— Заждіть... — Мейзлік написав на папірці число 235. — Ви, значить, певні, що машина мала номер двісті тридцять п'ять?

— Я взагалі не помітив ніякого номера, — рішуче заперечив Нерад. — Але щось таке там мусило бути, бо звідки ж воно взялось би в мене? — додав він якось розгублено, вдивляючись у свій твір. — А знаєте, це найкращі рядки в усьому вірші.

Через два дні д-р Мейзлік завітав до поета; цього разу Нерад не спав, у нього була якась дівчина, і він марно шукав очима вільний стілець, щоб посадити слідчого.

— Та я на одну хвилиночку, — сказав Мейзлік. — Я тільки зайшов сказати, що машина мала номер двісті тридцять п'ять.

— Яка машина? — зчудувався поет.

— «О лебедина шия і перса й барабан і тарілки», — одним духом висипав Мейзлік. — І з Сінгапуром теж правда.

— А! — згадав поет. — От бачте, це вам і є внутрішня дійсність. Хочете, я прочитаю вам ще кілька своїх віршів? Тепер ви вже розумітимете їх.

— Хай іншим разом, — квапливо відповів слідчий. — Коли знов буде якась така справа.

РЕКОРД

— Пане суддя, у мене тут справа з тяжким скаліченням, — доповів поліцай Гейда судді Тучекові. — Ну й спека, хай йому абищо!

— А ви розсупоньтеся, щоб зручніш було, — порадив суддя.

Гейда поставив рушницю в куток, кинув каску додолу й розстебнув ремінь і мундир.

— Уф, — відсапався він. — Бісів хлопцюга! Пане суддя, такого випадку в мене ще не бувало. Ось подивіться, — поліцай підняв з підлоги щось важке, зав'язане в синю носову хусточку, — увійшовши, він поклав той клуночок біля дверей, — розв'язав ріжки хусточки, і суддя побачив каменюку завбільшки з людську голову. — Подивіться-но, — повторив Гейда наполегливо.

— А що тут такого дивного? — спитав суддя, постукавши по каменюці олівцем. — Це брусковий камінь, правда?

— Атож, — підтвердив Гейда, — і чималий кругляк. Отже, пане суддя, рапортую: Лисицький Вацлав, дев'ятнадцяти років, працює і мешкає в цегельні... записали? — пожбурив доданий до цього камінь вагою п'ять кілограмів дев'ятсот сорок дев'ять грамів у Франтішека Пуділа, селянина з села Дольній Уєзд, будинок номер чотирнадцять... записали? — і влучив його в ліве плече, наслідком чого було ушкодження суглоба, перелам плечової кістки і ключиці, відкрита рана плечового м'яза, розрив сухожилка й м'язової оболонки... записали?

— Так, — відповів суддя. — І що ж тут такого надзвичайного?

— Еге, зараз побачите, пане суддя! — з притиском оголосив Гейда. — Я розповім усе по порядку. Три дні тому кличуть мене до цього Пуділа. Та ви його знаєте, пане суддя.

— Знаю, — підтвердив той. — Ми його двічі притягали: раз за лихварство, а другий...

— За азартну гру. Оце ж той самий Пуділ. У нього черешневий садок аж над річкою, а там Сазава повертає, і вона ширша, ніж деінде. Отож уранці Пуділ послав по мене — щось із ним сталося. Приходжу я — він лежить у ліжку, стогне й лається. Розказує, нібито пішов увечері в садок подивитись на черешні й застукав на дереві якогось хлопчака, що напихав ягодами кишені. А той Пуділ, знаєте, трохи скажений; то він скинув ремінь, стяг хлопця

за ногу з дерева і ну його шмагати. Аж раптом хтось кричить на нього з того берега: «Пуділе, пустіть хлопця!» А Пуділ трохи недобачає — мабуть, від пияцтва, — то він розгледів тільки, що на тому боці хтось стоїть і дивиться на нього. Тому він огризнувся, аби не змовчати: «Не лізь не в своє діло!» — і періщить хлопця ще дужче. «Пуділе, — загорлав той чоловік за річкою, — пустіть хлопця, чуєте?» Пуділ подумав: «А що він мені зробить?» — і гукає йому: «Іди ти знаєш куди, бовдуре!» Тільки-но він це гукнув, як його щось зі страшенною силою вдарило в ліве плече й звалило на землю; а той, з другого берега, каже: «На ж тобі, чортів жмикруте!» То ви знаєте, Пуділ навіть підвестись не зміг — мусили нести його додому. А біля нього лежала оця каменюка. Вночі ж таки послали по лікаря, той хотів відвезти Пуділа до лікарні, бо в нього там кістки розтрощені, і ліва рука так уже нібито й зостанеться калічною. Та Пуділ у цю пору, в жнива, не захотів до лікарні. Отож уранці він послав по мене, щоб я заарештував того поганця, того лобуряку, що так його скалічив. Отаке-то.

Але як побачив я ту каменюку, то, ви знаєте, аж рота роззявив. Це не простий брусковий камінь, а з домішкою колчедану, отож він насправді ще важчий, ніж на погляд. Ось спробуйте підняти; я, прикинувши в руках, сказав, що тут шість кілограмів, і помилився тільки на п'ятдесят один грам. Таку каменюку сплоха не жбурнеш! Тоді я пішов у той садок подивитись. Знайшов те місце, де впав Пуділ, — там трава притолочена, — й бачу, що звідти до води ще метрів зо два, а річка там, на закруті, добрих чотирнадцять метрів завширшки. Я аж підскочив. Кричу, щоб мерщій принесли мені вісімнадцять метрів шпагату. Тоді забив кілочок там, де впав Пуділ, прив'язав до кілочка шпагат, роздягся, другий кінець мотузочки в зуби — і поплив на той бік. І що б ви сказали, пане суддя: ледве-ледве вистачило шпагатини до берега, а там же над водою укіс, вимощений каменем, і аж нагорі над укосом стежечка. Я тричі переміряв: від кілочка до стежки точно дев'ятнадцять метрів і двадцять сім сантиметрів.

— Гейдо, голубе, — мовив суддя, — це ж неможлива річ: дев'ятнадцять метрів — чимала відстань. А може, той чоловік стояв у воді, посеред річки?

— Я теж був подумав так, — відповів Гайда. — Але там, пане суддя, на закруті, від берега до берега більш

як два метри завглибшки. А від каменюки ще ямка лишилась на укосі: там другий берег вимощений каменем, щоб не розмивало, отож той чоловік і вивернув одну каменюку. А пожбурити її він міг тільки зі стежки, бо в воді занадто глибоко, а укіс крутий, не встоїш. А це означає, що каменюка пролетіла дев'ятнадцять метрів і двадцять сім сантиметрів. Ви розумієте?

— Може, він мав пращу? — невпевнено зауважив Тучек.

Гейда докірливо глянув на нього.

— Пане суддя, ви, мабуть, ніколи не держали в руках пращі. Спробуйте-но кинути пращею шестикілограмову каменюку! Це треба мати катапульту. Я з цією каменюкою два дні морочився; пробував зробити такий зашморг і розкрутити її — як ото молот кидають. Але вона з будь-якого зашморга випадає. Ні, її можна було тільки штовхнути, як ядро. І ви знаєте, що це таке? — схвильовано вигукнув він. — Світовий рекорд! Ось що!

— Та невже! — зчудувався Тучек.

— Так, світовий рекорд! — урочисто повторив Гейда. — Правда, спортивне ядро важче, в ньому сім кілограмів; а нинішній рекорд — шістнадцять метрів без кількох сантиметрів. Попередній рекорд, п'ятнадцять з половиною метрів, держався дев'ятнадцять років, і аж цього року один американець, як пак його прізвище, чи то Кук, чи то Гіршфельд, штовхнув майже на шістнадцять. Шестикілограмове ядро він би штовхнув метрів на вісімнадцять-дев'ятнадцять. А ми тут маємо на двадцять сім сантиметрів більше! Пане суддя, цей хлопчина штовхнув би спортивне ядро на добрих шістнадцять метрів із чвертю, і це без тренування! Боже, шістнадцять з чвертю! Пане суддя, я в цьому спорті маю досвід, іще на війні хлопці, було, завжди гукали: «Ану, Гейдо, закинь-но туди!» — ручну гранату цебто. А у Владивостоці я якось змагався з американськими моряками; я штовхнув ядро на чотирнадцять метрів, а їхній судновий священик побив мене на чотири сантиметри. Ого, в Сибіру ми накидалися! Але цю каменюку я штовхнув тільки на п'ятнадцять з половиною метрів, пане суддя, — далі ніяк не міг. А тут — дев'ятнадцять. Сто чортів, сказав я сам собі, цього хлопця я мушу розшукати; він нам поставить рекорд. Ви уявіть собі — в американців рекорд відібрати!

— А як же з Пуділом? — нагадав суддя.

— К бісу Пуділа! — вигукнув Гейда. — Пане суддя, я почав розшуки невідомого, що поставив світовий

рекорд; адже тут ідеться про інтереси всієї країни, хіба ні? Отож я насамперед пообіцяв, що за Пуділа винного не каратимуть.

— Ну, це занадто, — запротестував суддя.

— Стривайте; я пообіцяв таке з умовою, що він справді перекине шестикілограмову каменюку через Сазаву. Околишнім старостам я розтлумачив, яке це буде велике досягнення: мовляв, про нього писатимуть у газетах по всьому світі; і ще я сказав, що той хлопчина заробить на цьому тисячі. Лишенько, що тоді сколотилось, пане суддя! Всі парубки в околиці покинули жнива, збіглись туди, над річку, і давай жбурляти каміння на той бік. Там, на укосі, вже ні одної каменюки не зосталося, і тепер вони розбивають межові камені та валять кам'яні огорожі, щоб було чим жбурляти. А хлопчаки, чортенята, по всьому селу камінням кидаються, курей уже хтозна-скільки перебили... А я стою на березі й пильную. Звісно, ніхто не докинув далі, як до середини річки — тільки й того, що її там певне вже наполовину загатили. Аж ось учора ввечері приводять до мене парубка — буцім це той, що скалічив Пуділа. Ви його зараз побачите, поганця, він чекає надворі. «Слухай, Лисицький, — кажу йому, — то це ти пожбурив оцю каменюку на Пуділа?» — «Я, — відказує. — Пуділ мене вилаяв, то я розсердився, а іншої каменюки напохваті не було...» — «Ну то ось тобі інша, така сама, — кажу йому, — докинь її на Пуділів берег; але як не докинеш, то знатимеш у мене!»

Ну, взяв він ту каменюку — ручиська в нього як лопати, — став над укосом і намірився. Бачу, техніки в нього ніякої, про стиль і балакати нема що, ні ногами, ні тулубом не працює — а все ж каменюка шубовснула в воду за чотирнадцять метрів. Непогано, але... От я заходився йому показувати: «Телепню, стань отак, правим плечем назад, а як кидатимеш, то не самою рукою, а й цим плечем рухай, зрозумів?» — «Атож», — відповідає; скривився. як святий Ян Непомуцький, і кинув... на десять метрів.

Ну, я сказився. «Ледащо! — кричу. — І це ти влучив у Пуділа? Брешеш!» — «Пане вахмістре, — відказує, — бог мені свідок, що я в нього влучив; хай Пуділ стане там, то я йому, собаці, вріжу ще раз!» Я тоді біжу до Пуділа, прошу його: пане Пуділ, послухайте, йдеться про світовий рекорд — будь ласка, вийдіть знов на свій берег та налайте того цегляра, хай він ще на вас каменюкою пожбурить!» Та де там, пане суддя, — повірите,

Пуділ нізащо не погодився. В цих селюків ніяких вищих інтересів нема...

Іду я знов до Вашека — цегляра того.

«Ти шахрай!» — кричу на нього. — Це неправда, що ти вдарив Пуділа! Він каже, що то був не ти!» — «Бреше, — відказує Лисицький. — То таки я був». — «То доведи, — вимагаю, — докинь туди каменюку!» А він тільки чухається та сміється. «Пане вахмістре, — каже, — я так просто не вмію, але до Пуділа хоч коли докину, бо я на нього лютий». Я йому вже по-доброму: «Вашеку, як докинеш, то я тебе відпущу; а як не докинеш, доведеться відсидіти за те, що скалічив Пуділа. За таке півроку дають, дурню!» — «Ну що ж, — він на те, — відсиджу взимку». Тоді я його заарештував ім'ям закону. Він тепер чекає тут, у коридорі; пане суддя, може, ви якось витягнете в нього, чи справді це він кинув ту каменюку, чи тільки хвалиться! Я гадаю, що він злякається й відмовиться, так ви тоді припечіть йому, ледащові, хоч місяць за обман влади чи за шахрайство. Адже в спорті дурити не можна, за це треба карати. Зараз я вам його приведу.

— То це ви Вацлав Лисицький? — сказав Тучек, суворо поглядаючи на білявого арештанта. — Ви признались, що пожбурили цей камінь на Франтішека Пуділа з наміром ударити його і завдали йому тяжкого поранення. Це правда?

— Пане суддя, — почав хлопчина, — ось воно як вийшло: той Пуділ лупцював якогось хлопчиська, а я кричу йому через річку, щоб пустив його, а він мене вилаяв...

— Ви кинули цей камінь чи ні? — гримнув Тучек.

— Кинув, пане суддя, — скрушно мовив парубок. — Але ж він мене лаяв, так я тоді вхопив каменюку...

— Чорт би вас узяв! — розкричався суддя. — Нащо ви брешете? Чи ви не знаєте, що за неправдиві свідчення суворо карають? Нам добре відомо, що ви цього камепя не кидали!

— Ні, кинув, пане суддя, — промимрив молодий цегляр. — Так Пуділ же послав мене... знаєте куди?

Суддя запитливо подивився на Гейду, а той безпорадно знизав плечима.

— Роздягніться! — крикнув тоді Тучек на пригніченого винуватця. — Ну, швидше! І штани теж!

За хвильку молодий здоровило стояв перед ними голісінький і весь трусився: він, мабуть, боявся, що його катуватимуть, бо такий порядок.

— Гляньте, Гейдо, на цей дельтовидний м'яз, — промовив суддя Тучек. — А оцей біцепс — що ви скажете?

— Непогані, — відповів Гейда тоном знавця. — Але черевні м'язи розвинені слабко. Пане суддя, для штовхання ядра потрібні черевні м'язи; ви ж знаєте, як треба крутити тулубом. Побачили б ви мої черевні м'язи!

— Ну що ви, — заперечив суддя, — чим поганий живіт? Дивіться, які горби. А огруддя! — додав він, тицьнувши пальцем у золотаву шерсть на Вашекових грудях. — Але ноги слабкуваті. В цих селюків ноги завжди нікудишні.

— Бо не треновані, — пояснив Гейда. — Хіба це ноги? Щоб штовхати ядро, знаєте яких ніг треба!

— Поверніться! — визвірився суддя на парубка. — А спина як?

— Угорі, од лопаток, усе гаразд, — відповів Гейда, — але внизу — нема нічого. Тулуб у нього розмаху не дасть. Я гадаю, пане суддя, що це не він кинув.

— Ну, одягайтесь! — ревнув суддя на цегляра. — Востаннє вас питаю: ви кинули цей камінь чи ні?

— Кинув, — уперто, як баран, промимрив Вацлав Лисицький.

— Йолоп! — крикнув суддя. — Якщо ви кинули цей камінь, то за тяжке скалічення крайовий суд дасть вам кілька місяців, зрозуміли? Годі морочити нас! Признайтеся, що ви все це вигадали, і я дам вам три дні за неправдиве свідчення, та й по всьому. Ну що, ви вдарили цим каменем Пуділа чи ні?

— Ударив, — затято правив своєї Лисицький. — Він мене лаяв через річку...

— Виведіть його! — загорлав суддя. — Чортів дурисвіт!

За хвильку в дверях знов показалась Гейдина голова.

— Пане суддя, — сказав поліцай мстиво, — можна припаяти йому ще за ушкодження чужого майна: адже він вивернув камінь з укосу, а тепер там геть усе розібрали.

СЛІДИ

Того вечора пан Рибка йшов додому в чудовому настрої: по-перше, він виграв партію в шахи («Гарний був мат конем!» — задоволено згадував він, ідучи), а по-друге — насипало свіжого снігу, і він м'яко хрупотів під ногами

в чарівній, прозорій тиші. «Боже, яка краса! — думав пан Рибка. — Місто під снігом раптом стає якесь маленьке-маленьке, таке старосвітське містечко, аж сподіваєшся побачити нічних вартових та диліжанси. Просто диво, який стародавній і сільський вигляд має сніг».

Хруп, хруп — пан Рибка намагався ступати по нетоптаному, такий приємний був йому той хрупіт. Він жив на тихій вулиці з садками, і слідів дорогою дедалі меншало. Он до тієї хвіртки звернули чоловічі чоботи й жіночі черевики. Мабуть, подружжя. «Цікаво, чи молоді вони?» — ласкаво подумав пан Рибка, ніби хотів поблагословити їх. А онде пробігла кицька, лишивши на снігу свої слідочки, схожі на квітки. «Добраніч, кицюню, — не померзли лапки?» А далі тяглася вже тільки одна низочка слідів — чоловічих, глибоких, рівних, виразний разочок кроків, що його розмотав якийсь самотній перехожий. «Хто ж це з сусідів пройшов?» — із приязною цікавістю спитав себе пан Рибка. — Тут ходить так мало людей, і ніщо не проїхало. Ми тут наче на краю життя. Коли я дійду додому, вулиця натягне білий пуховик аж до поса, і їй снитиметься, що вона сама — лише дитяча іграшка. Шкода — вранці цей сніг потопче та стара, що розносить газети, і наробить тут слідів і вздовж і впоперек, ніби заєць...»

Раптом пан Рибка зупинився: саме коли він зібрався перейти через білесеньку вулицю до своєї хвіртки, йому впало в око, що й ті сліди, які тяглися перед ним, звертають із тротуару в напрямку його хвіртки. «Хто ж це міг завітати до мене?» — спантеличено подумав він, перебігаючи поглядом по тих виразних слідах. Їх було п'ять, і якраз серед вулиці вони закінчувались чітким відбитком лівої ноги: далі не було нічого, тільки нерушений, незайманий сніг.

«От чудасія! — сказав собі пан Рибка. — Може, той чоловік вернувся на тротуар?» Але тротуар попереду, скільки сягало око, був рівненько засипаний пухким снігом, і жодного людського сліду на ньому не було. «Що за чортівня! — здивувався пан Рибка. — Може, він далі пішов тим боком вулиці?» Він дугою обійшов той недокінчений рядочок слідів; але й на другому тротуарі не було жодного сліду, і далі вся вулиця світилася ніжним, неторканим снігом, таким чистим, що аж дух переймало: відколи нападало снігу, там ще не пройшов ніхто. «Диво якесь, — пробурчав пан Рибка. — Мабуть, він вернувся

на тротуар задки, ступаючи у власні сліди; але ж тоді він мусив би задкувати так аж до рогу, бо тільки *одні оці сліди* тяглися звідти поперед мене... навіщо йому було так робити? — подумав пан Рибка зчудовано. — Та й як би він міг, ідучи задки, попадати у власні сліди *так точно?*»

Хитаючи головою, він відімкнув хвіртку й увійшов до свого дому; хоч він розумів, що це нісенітниця, але очі його мимохіть шукали, чи не наслідженo снігом у домі. Та, звісно, цього не могло бути. «Може, мені просто примарилося все? — стривожено пробурчав пан Рибка й виглянув у вікно. На освітленому ліхтарем снігу виразно видніло п'ять чітких, глибоких ступаків, що уривалися посеред вулиці: далі не було нічого. «Хай йому чорт! — подумав пан Рибка. — Колись я читав оповідання про один слід на снігу, але тут їх ціла вервечка, а далі — нічого. Де ж подівся той, хто залишив їх?»

Хитаючи головою, він почав роздягатись; але раптом підійшов до телефону, подзвонив до поліції й здушеним голосом сказав у трубку:

— Алло! Пан комісар Бартошек? Пробачте, але тут сталась одна *дивна* річ, *дуже* дивна... Може, ви пришлете когось? Або краще самі прийдіть. Гаразд, я почекаю вас на розі. Ні, я не знаю, що воно таке... Ні, ні, небезпеки нема ніякої, я тільки боюся, щоб хто не затоптав тих слідів... Чиїх? Не знаю. Ну гаразд, я чекатиму вас.

Пан Рибка одягнувся й знову вийшов надвір; він обережно обминув ті сліди, та й на тротуарі остерігався, щоб не затоптати їх. На розі він зупинився і, тремтячи від холоду й хвилювання, став чекати комісара Бартошека. Стояла тиша, і земля, заселена людьми, мирно випромінювала світло у всесвіт.

— Як тут тихо та любо, — меланхолійно пробурчав комісар Бартошек. — А до мене привели двох забіяк та одного п'яницю. Тьху!.. Ну, що тут у вас?

— Простежте оці сліди, пане комісаре, — тремтячим голосом сказав пан Рибка. — Отуди, трохи далі.

Комісар присвітив електричним ліхтариком.

— Як судити по розміру взуття й довжині кроків — високий чоловік, десь так метр вісімдесят, — зауважив він. — Черевики пристойні — певне, ручної роботи. Не п'яний, ішов досить швидко. Що вам не сподобалося в цих слідах?

— А ось що, — коротко мовив пан Рибка й показав на недокінчену низочку слідів посеред вулиці.

— Ага, — промовив Бартошек, тоді, не довго думаючи, попростував до останнього сліду, присів навпочіпки й присвітив ліхтариком. — А що такого? — сказав він. — Цілком нормальний твердий слід. Вага тіла припадала більше на п'яту; якби цей чоловік ступив або стрибнув далі, вона перенеслася б на носок, розумієте? Це було б видно.

— Отже, це означає... — напруженим тоном почав пан Рибка.

— Авжеж, — спокійно відказав комісар, — це означає, що далі він уже не йшов.

— Коли так, то де ж він подівся? — гарячково вигукнув пан Рибка.

Комісар знизав плечима:

— Не знаю. Ви його в чомусь підозрюєте?

— Підозрюю? — здивувався пан Рибка. — Ні, я тільки хочу знати, де він подівся. Гляньте, ось тут він ступив останній крок, а куди ж він пішов далі, скажіть, ради бога! Адже тут більше нема жодного сліду!

— Бачу, — сухо відказав комісар. — Але що вам до того, куди він пішов? Це хтось із вашого дому? У вас хтось пропав? Ну скажіть, яке вам діло до того, де він подівся?

— Так треба ж з'ясувати! — промимрив пан Рибка. — Як ви гадаєте — може, він вернувся, ступаючи задки у власні сліди?

— Дурниця, — буркнув комісар. — Ідучи задки, людина ступає не так широко, а ноги розставляє ширше — задля рівноваги; крім того, вона не піднімає ніг, отже, поорала б сніг підборами. В ці сліди вдруге ніхто не ступав, добродію. Ви ж бачите, які вони чіткі!

— А коли він не вернувся цією дорогою, — вперто допитувався пан Рибка, — то *куди він щез*?

— Це його діло, — пробурчав комісар. — Зрозумійте: коли він нічого не накоїв, ми не маємо права втручатись у його справи. От якби на нього хтось *заявив* — тоді б ми, звичайно, почали попереднє розслідування...

— Але хіба може людина отак просто зникнути посеред вулиці? — вжахнувся пан Рибка.

— Треба почекати, добродію, — спокійно порадив йому комісар. — Якщо хтось зник, то нас про це через кілька днів повідомить його родина чи ще хто, і ми тоді почнемо його розшукувати. А доти нам нема діла до цього, і ми не можемо втручатися.

В панові Рибці почав закипати глухий гнів.

— Даруйте, — різко сказав він, — але я гадаю, що поліція *повинна* зацікавитись, коли мирний перехожий отак несподівано зникне серед вулиці.

— Та нічого з ним не сталося, — заспокійливо мовив пан Бартошек. — Адже ніяких ознак боротьби тут нема... Якби хто на нього напав чи викрав його, тут би все було потоптане... Дуже шкодую, добродію, але я не бачу підстав для втручання.

— Але ж хоч поясніть мені, пане комісаре, — сплеснув руками пан Рибка. — Адже тут щось таке загадкове, таке таємниче...

— Правда, —погодився пан Бартошек і замислився. — Ви, добродію, й уявлення не маєте, скільки таємничого на світі. Що дім, що родина, то й таємниця. Ось як я йшов сюди, в отому он будиночку заридала молода жінка. Таємниці, добродію, це не наше діло. Нам платять за порядок. Невже ви думаєте, що ми вистежуємо якогось там злочинця з цікавості? Ні, ми його вистежуємо, щоб заарештувати. Повинен бути порядок.

— От бачте, — підхопив пан Рибка. — А скажіть самі, який же це порядок, коли хтось серед вулиці... ну, скажімо, знявся в повітря?

— А це залежить від того, як тлумачити такий факт, — відказав комісар. — Існує поліційний припис: коли є небезпека впасти з великої височини, людина повинна прив'язуватись. У випадку порушення цього припису за першим разом попереджують, за другим — штрафують. Коли цей добродій з власної волі знявся вгору, постовий поліцай, звичайно, мав би його попередити, що треба пристібнутися страхувальним поясом; але тут, певне, не було постового, — додав він, наче виправдовуючись. — Бо ж він лишив би сліди. А втім, може, цей добродій зник звідси якось інакше.

— Але ж як? — ухопився за ті слова пан Рибка.

Комісар Бартошек покрутив головою.

— Важко сказати. Може, його взято живим на небо абощо... — невпевнено сказав він. — Це, правда, можна вважати викраденням — якщо його взято на небо силоміць; але такі речі, я гадаю, звичайно відбуваються за згодою обраної особи. А може, цей чоловік уміє літати? Вам ніколи не снилося, ніби ви літаєте? Отак ледь-ледь відштовхнетеся ногою — і вже летите... Дехто літає, як повітряна куля, але я, коли літаю вві сні, мушу час від

часу відштовхуватись від землі ногою — мабуть, через оцю важку форму та шаблю. Може, той чоловік заснув, ідучи, та й почав уві сні літати. А це ж не заборонено, добродію. Правда, на людній вулиці постовий мусив би зробити йому зауваження. Або, стривайте, може, це була левітація? Адже спірити вірять у левітацію; а спіритизм також не заборонений. Мені казав один чоловік, пан Баудиш, ніби він сам бачив, як медіум висів у повітрі. Хтозна — може, воно й правда.

— Ну що ви, пане комісаре! — відказав пан Рибка докірливо. — Невже ви в це вірите? Адже це було б таке порушення законів природи...

Пан Бартошек скептично здвигнув плечима.

— Ет, добродію! Хто-хто, а я знаю, що люди порушують будь-які закони й розпорядження. Якби ви служили в поліції, то знали б про це більше... — Комісар махнув рукою. — Тож я не здивуюся, коли вони й закони природи порушать. Люди — велика сволота, голубе мій. Ну, добраніч. Щось холод пробирає...

— Може, зайдете до мене, вип'єте склянку чаю... або чарку сливовиці? — запропонував пан Рибка.

— Чом ні, — меланхолійно буркнув комісар. — У формі нам незручно й до пивниці зайти посидіти. Через це поліція так мало п'є...

— Кажете, щось загадкове... — заговорив він знову, сидячи в кріслі й замислено дивлячись, як тане сніг на носку його черевика. — Дев'яносто дев'ять чоловік із ста проминуло б ті сліди й нічого не помітило. Та й ви самі в дев'яноста дев'ятьох випадках із ста не помічаєте з біса загадкових речей. Дідька лисого ми знаємо про те, що буває на світі. Не загадкового дуже мало. Порядок не загадковий. Правосуддя не загадкове. І поліція не загадкова. Але кожна людина, що йде по вулиці, — вже загадкова, бо нам до неї зась, добродію. От коли вона щось украде, то стає вже не загадкова, бо ми її заарештуємо, та й усе; тоді принаймні ми знаємо, що вона робить, і можемо будь-коли подивитись на неї крізь вічко в дверях. От газетярі пишуть, скажімо: «Загадкове вбивство! Знайдено труп!» А що в тому трупі загадкового? Коли він потрапить у наші руки, ми його вимірюємо, сфотографуємо, зробимо розтин і тоді знатимемо кожну ниточку на ньому, знатимемо, що цей чоловік їв наостанці, і від чого вмер, і все-все. Крім того, ми знатимемо, що його хтось убив — найімовірніше через гроші. Це

все таке ясне й неприкрите... Чаю мені налийте міцненького. Всі злочини ясні, добродію: в них принаймні видно мотиви і все інше. А от що думає ваша кицька — це вже загадка. І що сниться вашій служниці, і чому ваша дружина так замислено дивиться у вікно. Усе на світі загадкове, добродію, крім карних злочинів; а от кримінальний злочин — це точно окреслений шмат дійсності, певний фрагмент, який ми освітили своїм ліхтариком. Ось, приміром, якби я тут розгледівся, то чимало б дізнався про вас, але я дивлюся на носок свого черевика, бо офіційно мені до вас нема діла: вас ніхто ні в чому не обвинувачує, — додав він, сьорбаючи гарячий чай.

— У людей є дивне уявлення, — знову почав він за хвилинку, — ніби поліція, а насамперед таємна поліція цікавиться загадковим. Нам начхати на загадкове; нас цікавлять порушення. Злочин цікавить нас, добродію, не тому, що він загадковий, а тому, що він заборонений. Ми ганяємось за тим чи іншим негідником не з інтелектуального інтересу; ми за ним ганяємось, щоб заарештувати його ім'ям закону. Адже підмітальники не бігають по вулиці з мітлою, щоб у поросі читати людські сліди, а щоб підмести й прибрати все те свинство, якого там наробить життя. В порядку нема й крихти загадковості. Наводити порядок — страшенно брудна робота, добродію; хто хоче, щоб було чисто, тому доводиться стромляти руки в усяку гидоту. Але ж хтось мусить це робити, — сказав він меланхолійно, — як хтось мусить різати телят. Різати телят із цікавості — це жорстокість; таке діло має бути тільки ремеслом, для заробітку. Коли хто зобов'язаний щось робити, то він принаймні знає, що має право це робити. Правосуддя, щоб ви знали, повинне бути непомильним, як таблиця множення. Я не знаю, чи ви змогли б довести, що кожна крадіжка негарна, але я вам доведу, що кожна крадіжка заборонена, бо, як ви що вкрадете, я вас неодмінно заарештую. Якби ви розсипали на вулиці перли, постовий зауважив би вам, що ви засмічуєте вулицю. Але якби ви почали творити чудеса, ми б вам не змогли цього заборонити — хіба що кваліфікували б це як порушення громадського спокою чи недозволену дію. Щоб ми втрутилися, має статися щось неподобне.

— Та невже ви більш нічого знати не хочете, пане комісаре? — відказав пан Рибка, невдоволено засовавшись. — Тут ідеться про... таку дивовижну річ... а ви...

Пан Бартошек знизав плечима:

— А я не звертаю уваги. Коли хочете, добродію, я накажу усунути ці сліди, щоб вони не порушували вашого нічного спокою. Більше я нічого не можу зробити. Ви нічого не чуєте? Ніяких кроків? Це йде наш патруль; значить, уже сім хвилин на третю. Добраніч.

Пан Рибка провів комісара за хвіртку; посеред вулиці ще видно було той недокінчений, незбагненний рядок слідів.

Другим тротуаром наближався патрульний.

— Мімро! — покликав його комісар. — Що там нового?

Поліцай Мімра відсалютував і доповів:

— Нічогісінько, пане комісаре. Отам, коло сімнадцятого номера, кіт нявкав надворі, то я подзвонив, щоб його впустили. В дев'ятому хвіртка була не замкнена. На розі розкопали вулицю, а червоного ліхтаря не повісили; а на Маршіковій крамничці відірвалася з одного боку вивіска. Треба сказати, щоб уранці зняли зовсім, а то комусь на голову впаде.

— Це все?

— Усе, — відказав патрульний Мімра. — Вранці годилось би посипати тротуари, щоб хто не зламав ногу; о шостій би треба подзвонити всім...

— Гаразд, — сказав комісар Бартошек. — Добраніч!

Пан Рибка ще раз глянув на ті сліди, що вели у безвість. Але там, де був останній слід, тепер видніли два чіткі відбитки казенних чобіт поліцая Мімри, а звідти ці широкі ступаки тяглися правильним і виразним рядочком далі.

— На все добре, — зітхнув пан Рибка й пішов спати.

КУПОН

Того спекотного серпневого вечора на Стрілецькому острові було повно люду, тож Мінці з Пепою довелося сісти за столик, за яким уже сидів добродій із густими, сумно обвислими вусами.

— Дозвольте, — сказав Пепа, і той добродій ледь кивнув головою.

«От бурмило, — подумала Мінка. — Не міг сісти десь-інде, треба йому за нашим столиком сидіти!» Вона гордо,

мов герцогиня, сіла на стілець, який Пепа витер хусточкою, тоді негайно дістала пудреницю й напудрила собі ніс, щоб він, боронь боже, не заблищав у таку спекоту. А коли вона виймала пудреницю, з сумочки випав якийсь пожмаканий папірець. Вусатий добродій зразу нахилився й підняв того папірця.

— Сховайте, панночко, — понуро мовив він.

Мінка зашарілася: по-перше, тому, що до неї заговорив незнайомий чоловік, а по-друге — оскільки їй було прикро, що вона зашарілася.

— Дякую, — сказала вона й зразу відвернулась до Пепи: — Це купон із тієї крамниці, де я панчохи купувала, пам'ятаєш?

— Отож-то, — мовив смутний чоловік. — Ви, панночко, навіть гадки не маєте, нащо такий купон може придатися.

Пепа вирішив, що його рицарський обов'язок — утрутитись.

— Навіщо зберігати всякі нікчемні папірці, — озвався він, не дивлячись на випадкового сусіда. — Їх потім набираються повні кишені.

— То дарма, — сказав вусатий. — Часом такий папірець буває цінніший, ніж не знати що.

Мінчине обличчя набрало кам'яного виразу. «Боже, чого ми не сіли десь-інде! Цей бурмило весь час устряватиме нам у розмову!»

Пепа вирішив покласти цьому край.

— Цебто як? — спитав він крижаним тоном і насупив брови.

«Як це йому личить!» — подумала в захваті Мінка.

— Для слідства, — пояснив «бурмило» й додав, замість відрекомендуватися за всією формою: — Розумієте, я в поліції служу; моє прізвище Соучек. У нас якраз нещодавно був такий випадок... — сказав він і махнув рукою. — Люди часом самі не відають, що вони носять у кишенях...

— А який же випадок? — не стримався Пепа. (Мінка помітила, що на неї дивиться юнак біля сусіднього столу. «Стривай, Пепо, я тебе навчу розмовляти з іншими»).

— Та з тією дівчиною, що знайшли біля Розтил, — сказав вусань і замовк, очевидно не бажаючи говорити далі.

У Мінці раптом прокинулась цікавість — найскоріш через те, що йшлося про дівчину.

— З якою дівчиною? — вихопилась вона.

— Та з тією ж, що там знайшли, — ухильно пробурчав пан Соучек із поліції й трохи розгублено дістав з кишені сигарету. І враз сталось щось абсолютно несподіване: Пепа квапливо сягнув рукою до кишені, черкнув запальничкою й підніс сусідові вогню.

— Дякую, — сказав пан Соучек, видимо зворушений і підлещений. — Це я про ту дівчину, що її труп знайшли женці в житі між Розтилами і Крчею, — пояснив він, демонструючи тим свою вдячність і приязнь.

— Я про неї нічого не чула, — сказала Мінка з круглими від подиву очима. — Пепо, пам'ятаєш, як ми з тобою їздили до Крчі?.. А що ж із тією дівчиною сталось?

— Задушили, — сухо відповів Соучек. — І зашморг був на шиї. Не хочу розповідати при панночці, який був у неї вигляд — самі розумієте, в липні, а пролежала там мало не два місяці... — Пан Соучек скривився й пустив з рота дим. — Ви не можете й уявити, як виглядає такий труп. Рідна мати б не впізнала. А мушви!.. — Пан Соучек меланхолійно похитав головою. — Знаєте, панночко, тільки-но шкіра пропала, про красу вже шкода й говорити. А встановити тоді особу — то вже й не питайте. Поки є ніс і очі, ще якось можна розпізнати; але як труп полежить більше місяця на сонці...

— А по мітках на білизні? — тоном знавця докинув Пепа.

— Які там мітки, — пирхнув пан Соучек. — Незаміжні, добродію, звичайно міток не нашивають, бо думають: однаково скоро заміж вийду, інше прізвище буде. І в тієї дівчини не було ніяких міток.

— І молода вона була? — співчутливо поцікавилась Мінка.

— Років двадцять п'ять, сказав лікар. Знаєте, він визначає по зубах тощо. Робітниця або служниця, як по одежі, але скоріше служниця, бо сорочка селянська. А крім того, якби вона була робітниця, її б уже шукали, адже робітниці звичайно держаться одного місця й однієї квартири. А служниця як покине службу, то вже хазяї не знають і не цікавляться, куди вона перейшла. Отак воно зі служницями буває. Отож ми й вирішили: коли її два місяці ніхто не кинувся розшукувати, то це, найпевніше, служниця. Але найголовніше — це той купон.

— Який купон? — жваво спитав Пепа: він, звичайно, відчував у собі героїчну снагу стати детективом, канад-

ським трапером, капітаном корабля абощо, і його обличчя прибрало доречного в таку хвилину енергійного й зосередженого виразу.

— Бачте, — відказав пан Соучек, задумливо втупивши очі в підлогу, — при ній не знайшли анічогісінько: той, хто її вбив, забрав у неї дочиста все, що мало хоч якусь вартість. Тільки в лівій руці вона затисла ремінець, відірваний від сумочки, а саму сумочку ми знайшли трохи поодаль у житі. Він, мабуть, хотів видерти в неї й сумочку, та, як ремінець урвався, викинув її в жито, але перше повибирав з неї все. Зостався там між складочками тільки квиток із трамвая номер сім, та ще купон із посудної крамниці на суму п'ятдесят п'ять крон. Більше ми не знайшли нічого.

— А зашморг на шиї? — нагадав Пепа. — Хіба це вам не зачіпка?

Пан Соучек покрутив головою.

— Просто уривок білизняної шворки — яка ж це зачіпка? Отож у нас не було нічогісінько, крім того трамвайного квитка та купона. Звісно, ми дали оголошення в газети, що знайдено труп жінки віком близько двадцяти п'яти років, у сірій спідниці та блузці в смужечку, тож коли від когось два місяці тому пішла служниця з такими прикметами, хай повідомить поліцію. Надійшло понад сотню повідомлень: бачте, у травні служниці чомусь найчастіш міняють місце; але всі ті повідомлення виявились ні до чого. Тільки мороки набралися, перевіряючи, — меланхолійно сказав пан Соучек. — Поки така дівуля, що служила в Дейвицях, знайдеться десь у Вршовицях або в Коширжах, добродію, цілий день пробігаєш, а врешті виявиться, що марно: вона там собі живісінька, та ще й посміється з тебе, дурепа. О, яке гарне грають, — відзначив він задоволено, киваючи головою в такт мелодії з Вагнерової «Валькірії», у яку оркестр на острові вкладав усю свою снагу. — Такий сумний мотив... Я люблю сумну музику. Тому й ходжу на всі пишні похорони — ловити там кишенькових злодіїв.

— Але ж не міг той убивця не лишити ніяких слідів! — зауважив Пепа.

— Бачите он того жевжика? — жваво спитав пан Соучек. — Він обкрадає карнавки в церквах. Хотів би я знати, чого йому тут треба. Ні, той убивця ніяких слідів не лишив. Але як знайдете вбиту дівчину, то можете закластися, що то доклав рук її коханець, так буває зви-

чайно, — промовив він задумливо. — Ви, панночко, не хвилюйтеся... Тож якби ми дізналися, хто вона, то спіймали б і вбивцю. Але як дізнатися, хто вона? От де була морока.

— Але ж у поліції є свої методи, — невпевнено сказав Пепа.

— Авжеж, є, — з нехіттю погодився пан Соучек. — Такий, приміром, метод, як шукати одну пшонину в мішку з сочевицею. Терпіння треба мати, юначе. Знаєте, я люблю читати детективні романи — скільки там пишуть про всякі там мікроскопи тощо. Але що б ви побачили в мікроскоп на тій нещасній дівчині? Хіба що захотіли б подивитись на родинне щастя якого-небудь жирного хробака, як він веде на прогулянку своїх хробаченят. Вибачте, панночко... Мене завжди за печінки бере, коли я чую балачки про методи. Бачте, провадити розслідування — це не те, що читати роман і вгадувати, чим він закінчиться. Це скоріш буває так, ніби вам дали той роман і сказали: «Пане Соучек, прочитайте оце все підряд і, де знайдете слово «хоча», відзначте ту сторінку». Отака наша робота, розумієте? Тут вам не поможе ніякий метод і ніяка кмітливість; треба читати й читати, а врешті виявиться, що в усій книжці немає жодного «хоча». Або ж мусиш бігати по всій Празі та розшукувати, де живе добра сотня Андул чи Марженок, щоб за всіма правилами криміналістики з'ясувати, що жодної з них не вбито. Ось про що варто б написати, — сердито сказав детектив, — а не про вкрадене перлове намисто цариці Савської. Бо це принаймні солідна робота, юначе.

— Ну, і як же ви розплутали це діло? — спитав Пепа, наперед певний, що він узявся б не так.

— Як розплутали? — замислено перепитав пан Соучек. — Насамперед — треба було з чогось почати. Хоч би з отого трамвайного квитка. Можна було гадати, що та дівчина — коли вона була служниця — служила десь недалеко від тієї лінії; звісно, може, воно й не так, може, вона їхала сімкою випадково, але ж для початку треба за щось зачепитись, а то як же ти почнеш? Але сімка ходить через усю Прагу, з Бжевнова через Малу Страну і Нове Место аж на Жижков. Отже, знов це нічого не давало. Правда, був ще той купон, і ми принаймні знали, що дівчина недавно купила в такій і такій посудній крамниці на п'ятдесят п'ять крон товару. Ми й пішли до тієї крамниці.

— І там її згадали! — вигукнула Мінка.

— Та де, панночко! — буркнув пан Соучек. — Хто б там її пам'ятав. Але пан доктор Мейзлік, наш комісар цебто, пішов туди й спитав, що в них можна купити за п'ятдесят п'ять крон. «Це залежить від того, скільки предметів, — сказали йому. — Але як один предмет, то це може бути тільки англійський чайничок на одну персону: він коштує рівно п'ятдесят п'ять крон». — «Ну, дайте мені такий чайничок, — каже пан доктор, — тільки з відбракованих, щоб не так дорого».

А тоді, значить, пан комісар кличе мене й наказує: «Слухайте, Соучек, це діло для вас. Припустимо, що та дівчина була служниця. Ну, а служниці частенько трапляється розбити щось із посуду. Коли таке станеться втретє, хазяйка їй каже: «Тепер купи за свої гроші, розтелепо!» І тоді служниця йде й купує один предмет — такий, як вона розбила. А один предмет за п'ятдесят п'ять крон — це може бути тільки отакий англійський чайничок». — «Та й дорогий же, бісова душа», — кажу. А він мені: «Отож-бо й є. По-перше, це нам пояснює, чому та дівчина зберігала купон: для неї це була купа грошей, і вона, мабуть, сподівалася, що колись хазяйка їй ті гроші поверне. По-друге — це чайник на одну персону. Отже, або дівчина служила в якоїсь самотньої людини, або ж її господиня мала таку людину на квартирі, і їй подавали на сніданок чай у такому чайничку. І найскоріш та самотня людина була жінка, бо самотній чоловік навряд чи купив би собі такий дорогий і гарний чайник: чоловіки звичайно навіть не помічають, із чого п'ють. І ще з однієї причини я думаю, що це самотня жінка: такі старі панни-квартирантки завжди дуже люблять мати щось своє, гарненьке, тож і купують отакі надміру дорогі речі».

— Це правда! — вигукнула Мінка. — Ти знаєш, Пепо, у мене теж є така гарнесенька вазочка!

— От бачте, — сказав пан Соучек. — Але купона від неї ви не зберегли. А потім пан комісар мені каже: «А тепер, Соучеку, міркуватимемо далі; звичайно, все це дуже непевне, але ж із чогось треба почати. Завважте! людина, що може викинути п'ятдесят п'ять крон за чайничок, на Жижкові не житиме. (Розумієте, це пан доктор мав на увазі сьомий трамвай, тобто той трамвайний квиток). У центрі Праги мало хто пускає квартирантів, а на Малій Страні п'ють тільки каву. Тож я гадаю, що найкраще

пошукати між Градчанами і Дейвицями, коли вже держатися сьомого маршруту. І ще я майже певен, — каже, — що панна, котра п'є чай із такого англійського чайничка, мешкає неодмінно в будиночку з палісадником; такий уже сучасний англійський стиль, Соучеку». Бачте, у нашого доктора Мейзліка часом бувають такі шалені ідеї. «То знаєте що, Соучеку, — каже він мені, — візьміть цей чайничок і попитайте в тому районі, де там є такі заможні квартирантки; і коли в котроїсь є такий чайничок, то ви спитайте, чи в її господині не звільнилась у травні служниця. Це, звичайно, з біса непевний слід, але спробувати можна. Тож ідіть, це діло якраз для вас».

Я, сказати правду, такого ворожіння не люблю: порядний детектив — не якийсь там астролог чи ясновидець. Детективові не слід так удаватися в міркування: правда, буває, що випадково угадаєш, але ж випадок — то не чесна праця. Той трамвайний квиток і чайничок — це принаймні таке, що можна в руках подержати, але решта — то тільки... гра фантазії, — сказав пан Соучек, трохи бентежачись, що вжив такого вченого слова. — Тож я й узявся до діла по-своєму: став ходити там від будинку до будинку й питати, чи немає в них такого чайничка. І уявіть собі: навідав сорок шість будинків, а в сорок сьомому служниця каже: «Ой-ой, такий самісінький у нашої квартирантки!» Я тоді кажу їй, щоб провела мене до господині. Та господиня, генеральська вдова, держала двох квартиранток, і в однієї, панни Якоубкової, викладачки англійської мови, був такий англійський чайник. Я й питаю: «Ласкава пані, від вас не пішла у травні служниця?» — «Пішла, — відказує, — звали її Маржка, а прізвища не пам'ятаю». — «А не розбила вона чайника у вашої квартирантки?» — «Розбила, — каже, — і мусила купити новий за свої гроші. Господи, але звідки ви знаєте?» — «Ми, ласкава пані, знаємо про все!»

Ну, далі вже пішло легко: насамперед я розшукав служницю, що з нею та Маржка приятелювала, — знаєте, у кожної служниці є приятелька, неодмінно тільки одна, але тій одній вона вже все-все розказує, — і довідався від неї, що вбиту звали Марія Паржизкова, а родом вона була з Джевича. Але найбільш мені треба було знати, чи мала кавалера та Маржка. Виявилося, вона гуляла з якимось Франтою; хто він і що, приятелька не знала, але згадала, що якось була з ними обома в «Едені» і там ще якийсь тип гукнув тому Франті: «Здоров,

Фердо!» А в нас у поліції є такий пан Фриба, фахівець по всяких прізвиськах. Спитали його, і він зразу сказав: «Франта, або ж Ферда, — це Кроутіл із Коширж, а справжнє його прізвище — Пастиржик. Я його візьму, пане комісаре, тільки не сам, дайте мені ще одного чоловіка». Тож я пішов з ним, хоч це вже була не моя робота. Застукали його в коханки, він ще й стріляти хотів, поганець... Потім узяв його в шори комісар Матічка; як він це робить, ніхто не знає, але за шістнадцять годин комісар витяг із того Франти, чи Пастиржика, все: він признався, що задушив у житі Марію Паржизкову і забрав у неї ту сотню-другу крон, що вона одержала, як покинула службу. Він обіцяв їй, що одружиться: вони всі так роблять, — похмуро додав Соучек.

Мінка здригнулася.

— Пепо, — шепнула вона, — який жах!

— Тепер уже ні, — поважно сказав пан Соучек із поліції. — От коли ми стояли над нею на полі, не знайшовши нічого, крім купона й трамвайного квитка, ото був жах! Два нікчемні папірці... І все ж ми помстились за сердешну Маржку. Отож я й кажу: нічого, нічого не треба викидати; навіть найнікчемніша річ може бути слідом або доказом. Ніхто не знає, юначе, що у нього в кишені потрібне, а що ні.

Мінка сиділа й дивилась перед себе застиглими, повними сліз очима; та ось вона в пориві палкої відданості обернулася до Пепи, і з її вогкої долоні випав зіжмаканий купончик, що його вона весь той час нервово м'яла в руці. Пепа того не побачив, бо він дивився на зорі; але пан Соучек із поліції побачив і всміхнувся сумно й мудро.

СІЛЬСЬКИЙ ЗЛОЧИН

— Підсудний, встаньте, — сказав голова суду. — Вас обвинувачують в убивстві свого тестя Франтішека Лебеди. На слідстві ви зізналися, що тричі вдарили його сокирою по голові з наміром убити. Визнаєте себе винним?

Змарнілий чоловік здригнувся і ковтнув слину.

— Ні, — видушив він із себе.

— Ви забили тестя?

— Забив.

— То визнаєте себе винним?

— Ні.

Голова суду мав ангельське терпіння.

— Слухайте, Вондрачеку, — сказав він. — Виявилося, що ви вже одного разу хотіли отруїти його: всипали йому в каву отруту для щурів. Це правда?

— Правда.

— З цього видно, що ви вже давно зазіхали на його життя. Ви мене розумієте?

Чоловік шморгнув носом і безпорадно знизав плечима.

— Так це ж через той клапоть конюшини, — промимрив він. — Тесть продавав його, а я кажу: «Тату, не продавайте, я куплю кролів...»

— Стривайте, — перебив його голова суду. — То була його конюшина чи ваша?

— Ну, його, — буркнув обвинувачений. — Але навіщо йому конюшина? А я йому кажу: «Тату, лишіть мені хоч оте люцернище», а він мені: «Як помру, воно зостанеться Маржці, а тоді роби з ним що хочеш, голодранцю». Маржка — це жінка моя.

— І за це ви хотіли його отруїти?

— Авжеж.

— За те, що вилаяв вас?

— Ні. За грунт. Він сказав, що продасть його.

— Ну то що? — вигукнув голова. — То ж був його грунт чи ні? І чому він не мав права його продати?

Обвинувачений Вондрачек докірливо подивився на голову.

— Адже ж у мене там поряд смужка картоплища, — пояснив він. — Я на те й купив її, щоб колись до того клаптя приточити, а він каже: «Яке мені діло до твоєї смужки, я свій клапоть продам Йоудалові».

— То ви з ним не ладнали? — допитувався голова.

— Атож, — похмуро підтвердив Вондрачек. — А все через ту козу.

— Яку козу?

— Він мою козу доїв. Я йому кажу: «Тату, не займайте кози або дайте нам отой лужок над річкою». А він віддав лужок у оренду.

— А гроші куди подів? — спитав один з присяжних.

— Та куди ж, — засмучено відказав обвинувачений. — У скриню сховав. «Як помру, — каже, — вам зостануться». А сам не вмирає та й не вмирає. А йому ж було вже за сімдесят.

— То ви кажете, що в незгоді винен був ваш тесть?

— Атож, — невпевнено відказав Вондрачек. — Він не хотів нічого нам дати. «Поки я живий, я хазяйную, — казав, — і квит». А я йому кажу: «Татусю, якби ви купили корову, то я б те поле впорав, та й не треба продавати». А він мені: «Як умру, купуй хоч дві корови, але свою смужку я продам Йоудалові».

— Слухайте, Вондрачеку, — суворо сказав голова, — а не через ті гроші в скрині ви вбили його?

— Ні, ті гроші були на корову, — вперто відказав Вондрачек. — Ми собі покладали — як він помре, купимо за них корову. Ну як у хазяйстві без корови? Де гною брати?

— Обвинувачений, — втрутився прокурор, — тут ідеться не про корову, а про людське життя. Чому ви вбили свого тестя?

— Таж за той грунт.

— Це не відповідь.

— Він хотів його продати...

— Але ж гроші після смерті однаково лишились би вам!

— Авжеж, але він не хотів умирати, — з досадою відказав Вондрачек. — Якби він, ласкавий пане, вмер подоброму... Я йому ніколи нічого лихого не зробив. Усе село посвідчить, що я його шанував, як рідного батька, правда ж? — сказав він, обернувшись до публіки.

Зал, де сиділо півсела, схвально загомонів.

— Авжеж, — мовив голова поважно. — І через це хотіли його отруїти, так?

— Еге, отруїти, — буркнув обвинувачений. — А нащо ж він продавав той клапоть? Спитайте кого хоч, ласкавий пане, кожне вам скаже, що без конюшини в хазяйстві не можна. Правда?

Зал знов ствердно загомонів.

— Звертайтесь до мене, обвинувачений! — гримнув голова. — А то я накажу повиводити ваших сусідів. Розкажіть нам, як сталося вбивство.

— Ну... — почав Вондрачек нерішуче. — Це було в неділю: я побачив, що він знов розмовляє з тим Йоудалом. «Тату, — кажу йому, — не продавайте поля». А він мені: «Тебе не питатимуся, злидню». Я тоді й сказав собі: далі вже не стерплю. І пішов колоти дрова.

— Оцією сокирою?

— Еге.

— Оповідайте далі!

— Увечері кажу жінці: «Йди до тітки й дітей відведи». Вона зразу в сльози. «Не реви, — кажу їй, — я з ним зразу ще побалакаю». А він прийшов у повіточку й каже: «Це моя сокира, давай її сюди». А я йому кажу, що він мою козу доїв. Тоді він став віднімати в мене сокиру. Ну, я й рубонув його.

— За що?

— Таж за той грунт.

— А чому рубонули тричі?

Вондрачек знизав плечима.

— А то вже так... Наш братчик, ласкавий пане, звиклий до важкої праці.

— А потім?

— Потім ліг спати.

— І спали?

— Ні. Я думав, скільки коштуватиме корова та що за той клаптик виміняю клинець при дорозі, хай уже все вкупі буде.

— І сумління вас не мучило?

— Ні. Мене мучило, що ті клапті не вкупі. Ну, і ще ж для корови треба хлів полагодити, це також не одна сотня. Адже в нього, в тестя, вже й воза не було. Я йому казав: «Тату, хай бог милує, хіба це по-хазяйському? Адже ці два клапті самі просяться докупи, пожалійте мене».

— А ви самі старого пожаліли? — загримів голова.

— Так він же хотів продати ту смужечку Йоудалові, — промимрив обвинувачений.

— Отже, ви вбили його з корисливості!

— Ні, неправда! — розхвилювався обвинувачений. — Це за той клапоть! Якби ті смужки сточити докупи...

— Ви визнаєте себе винним?

— Ні.

— То, по-вашому, вбити стару людину — це ніщо?

— Та я ж кажу, що це через той клапоть! — вигукнув Вондрачек, мало не плачучи. — Яке ж це вбивство? Господи, ну як ви не розумієте, ласкавий пане! Це ж у своїй родині! Хіба б же я чужому таке зробив... Я ніколи нічого не вкрав... спитайте про Вондрачека... а вони мене забрали, як злодія... як злодія... — простогнав Вондрачек, аж задихаючись від жалю до себе.

— Ні, як батьковбивцю, — сумно поправив голова. — Ви знаєте, Вондрачеку, що за це карають смертю?

Вондрачек шморгнув носом.

— Це ж за той клапоть... — мовив він безнадійно.

Судова процедура потяглась далі; допит свідків, виступи прокурора й захисника...

Присяжні вийшли радитися про те, винен обвинувачений Вондрачек чи не винен; голова суду стояв у канцелярії біля вікна й замислено дивився надвір.

— Досить мляво вийшло, — пробурчав член суду. — Прокурор якось не дуже хапався, та й адвокат багато не наговорив... Одне слово, справа очевидна, і що тут балакати...

Голова суду засопів.

— Справа очевидна... — мовив він і махнув рукою. — Слухайте, колего, адже цей чоловік почуває себе так само невинним, як ви чи я. У мене таке відчуття, наче я маю судити різника за те, що він зарізав корову, або крота за те, що він нариває кротовини. Мені раз у раз думалося, що це взагалі не наше діло, розумієте, — не питання права чи закону. Фу-у, — відсапався він і скинув мантію. — Трошки відпочину від цього... Знаєте, присяжні його, мабуть, виправдають. Це безглуздя, але його, мабуть, таки виправдають, бо... Ось що я вам скажу: я сам із села родом, і коли цей чоловік сказав, що ті два клапті просяться докупи, то... я побачив дві смуги поля, і мене опанувало таке почуття, що якби ми мали судити... ну, за якимсь божим законом... то мусили б судити саме ті дві смуги. І знаєте, що б я зробив? Я б підвівся, скинув шапочку й сказав: «Обвинувачений Вондрачек, пролита кров волає до небес, і тому в ім'я боже ти засієш обидві ці смуги блекотою, так, блекотою й будяками, і до самої смерті матимеш перед очима це поле ненависті...» Цікаво мені, що сказав би на це прокурор. Часом, колего, людей мав би судити сам бог; він міг би накладати такі страшні, тяжкі кари... Але судити в ім'я боже нам не під силу... Ну що, присяжні вже скінчили нараду? — І голова суду, аж зітхнувши від нехоті, надів мантію. — Ну, ходімо. Кличте присяжних!

ЗНИКНЕННЯ АКТОРА БЕНДИ

Другого вересня пропав безвісти актор Бенда, маестро Ян Бенда, як стали його називати, відколи він одним махом злетів на вершину театральної слави. Тобто дру-

гого вересня, власне, не сталося нічого: служниця, що о дев'ятій годині ранку прийшла прибрати в Бендиній квартирі, побачила там розкидану постіль і весь той свинський розгардіяш, що звичайно оточував Бенду, але самого маестро вдома не застала. Та оскільки в цьому не було нічого незвичайного, вона, як завжди, сяк-так поприбирала й пішла собі. Оце й усе. Але відтоді Бенди ніхто не бачив.

Служниця, пані Марешова, не дуже дивувалася й цьому: що ви хочете, адже ці актори — чисто тобі цигани. Хто його зна, куди він знову поїхав грати чи колобродити. Але десятого вересня Бенду стали шукати: він мав з'явитись до театру, де починали репетирувати «Короля Ліра», і коли Бенда не прийшов навіть на третю репетицію, в театрі знепокоїлись і зателефонували Бендиному приятелеві докторові Гольдбергу, чи він не знає, що там з Бендою.

Той Гольдберг був хірург і заробляв шалені гроші, оперуючи апендицити, — це вже така єврейська спеціальність. А взагалі це був товстий чоловік у золотих окулярах із товстими скельцями й золотим серцем; він палко кохався в мистецтві, своє помешкання від підлоги до стелі обвішав картинами і віддано любив Бенду, а той ставився до нього з дружньою зверхністю й ласкаво дозволяв платити за нього в ресторанах — між нами кажучи, то була не дрібничка. Трагічну маску Бенди і веселе обличчя доктора Гольдберга (який не пив нічого, крім води) можна було бачити поряд на всіх сарданапалівських бенкетах і в диких скандалах, що були зворотним боком слави великого лицедія.

Отож цьому докторові Гольдбергу зателефонували з театру, чи не знає він, що діється з Бендою. Гольдберг відповів, що не має уявлення, але пошукає його. Він не сказав, що сам уже цілий тиждень розшукує його по нічних ресторанах та заміських готелях, дедалі більше тривожачись: у нього було гнітюче передчуття, що з Бендою сталося щось лихе. Річ у тому, що доктор Гольдберг, наскільки він міг з'ясувати, був останній, хто бачив Яна Бенду. Десь наприкінці серпня він ще відбув з актором тріумфальний нічний похід по празьких місцях розваг; але після цього Бенда ні разу не прийшов побачитись, як звичайно. «Може, захворів», — подумав урешті Гольдберг і якось увечері поїхав до Бенди додому; це було якраз першого вересня. Коли він подзвонив, ніхто

не вийшов відчинити, але за дверима чути було якесь шарудіння. Лікар деренчав дзвінком добрих п'ять хвилин; раптом почулися кроки, двері розчинились і на порозі став Бенда вкутаний у халат. Доктор Гольдберг ужахнувся — такий страшний на вигляд був славетний актор: розкуйовджене волосся позлипалось, обличчя з тиждень не голене, і весь він здавався змарнілим і брудним.

— А, це ви, — сказав Бенда неприязно. — Чого ви хочете?

— Господи, що це з вами? — сторопіло вигукнув лікар.

— Нічого, — буркнув Бенда. — Я нікуди не піду. Зрозуміли? Дайте мені спокій.

І зачинив двері перед носом у Гольдберга. А наступного дня він зник.

Гольдбергові очі за товстими скельцями були стурбовані. Щось тут негаразд. Від двірника будинку, де мешкав Бенда, він дізнався лише те, що якось уночі — здається, якраз проти другого вересня — годині о третій перед будинком зупинився автомобіль, але з нього ніхто не вийшов — тільки засурмив клаксон, ніби когось викликали з будинку. Потім двірник почув, що хтось вийшов на вулицю, грюкнувши дверима, і автомобіль поїхав. Що то був за автомобіль, двірник не подивився: кому охота о третій годині ранку вставати з постелі без крайньої потреби? Але клаксон сурмив так, ніби люди в машині страшенно квапились і не могли зачекати й хвилинки.

Пані Марешова повідомила, що маестро цілий тиждень не виходив з дому (хіба, може, вночі), не голився і, як судити з вигляду, мабуть, і не мився; їсти велів собі приносити з ресторану, цмулив коньяк і валявся на канапі; оце наче й усе. Тепер, коли за зниклого Бенду почали непокоїтись і інші люди, доктор Гольдберг знову пішов до пані Марешової.

— Слухайте, матінко, — сказав він, — ви не знаєте, в що був Бенда одягнений, коли виходив з дому?

— Ні в що, — відказала пані Марешова. — Оце ж то мені й не до вподоби. Ні в що він не одягся. Я знаю всі його костюми, і всі висять у квартирі, жодних штанів не бракує.

— Невже він вийшов у самій білизні? — мовив лікар, украй спантеличений.

— Та ні, й не в білизні, — заявила пані Марешова. — І без черевиків. Отож-то й диво. Бачте, у мене вся його

білизна записана, бо я ж її ношу до пральні, а тепер саме забрала звідти, поскладала й перелічила: є всі вісімнадцять сорочок, жодної не бракує, і хусточки всі, ну все ціле, все на місці. Тільки однієї валізки нема — тієї, що він завжди з собою бере. Коли він пішов кудись, то, певне, голісінький.

Доктор Гольдберг стурбовано насупився.

— Матінко, — сказав він, — а коли ви прийшли туди другого вересня, то чи не помітили там якогось особливого безладу? Може, поперекидане щось або двері виламані?

— Безладу? — перепитала пані Марешова. — Звісно, безлад був, як завше, бо пан Бенда таки страх який нехлюйний. Ну, а щоб незвичайне щось, то ні, не було. Але скажіть, ради бога, куди він міг піти отак без нічогісінько на собі?

Звичайно, доктор Гольдберг знав про це не більше за неї, отож він, сповнений найтяжчих побоювань, звернувся вже до поліції.

— Гаразд, будемо шукати, — сказав поліційний урядовець, коли Гольдберг виклав йому все, що знав. — Та коли він, як ви розповіли, цілий тиждень сидів, замкнувшись, удома, неголений і невмиваний, валявся на канапі, цмулив коньяк, а потім десь подівся, голий, мов дикун, — це, добродію, скидається на... гм...

— На білу гарячку, — підказав доктор Гольдберг.

— Атож, — погодився урядовець. — Або, скажімо, на самогубство в стані психічного розладу. Якби з ним таке сталось, я б не здивувався.

— Але ж тоді знайшовся б труп, — невпевнено зауважив Гольдберг. — А крім того — чи далеко він міг зайти голий? І нащо б він брав із собою валізку? А той автомобіль, що чекав коло будинку... Ні, це більше схоже на втечу.

— А борги в нього були? — спитав урядовець.

— Ні, — відразу заперечив лікар. — Хоч Ян Бенда завжди був по вуха в боргах, але він ніколи не сприймав цього трагічно.

— А може... якісь особисті прикрощі... нещасливе кохання, чи сифіліс, чи ще якийсь великий клопіт?

— Наскільки я знаю, нічого такого не було, — відповів Гольдберг не без вагання; йому згадалися два-три випадки, але він про них змовчав. Та й навряд чи вони могли якось стосуватися незбагненного зникнення Бенди.

Та все ж він вислухав запевнення, що поліція зробить усе можливе, а йдучи додому, перебирав у думці все, що знав про цей бік життя Бенди. Такого було небагато:

1) Бенда мав десь за кордоном законну дружину, про яку, звичайно, не дбав.

2) Він утримував якусь дівчину в Голешовицях.

3) Мав зв'язок — можна сказати, скандальний зв'язок — із пані Гретою Корбеловою, дружиною багатого фабриканта. Пані Грета будь-що-будь хотіла красуватись на екрані, і тому пан Корбел фінансував кілька фільмів, у яких його дружина, звичайно, грала головну роль. Такось, було відомо, що Бенда — коханець Грети Корбелової, що вона всюди за ним їздить і навіть не стережеться, хоч би задля пристойності. Правда, Бенда про такі речі ніколи не говорив, він ставився до них із погордою, в якій були і царствена гідність, і цинізм, що шокував Гольдберга.

«Ні, — безнадійно сказав собі лікар, — в особистих Бендиних справах ніхто не добере діла. Я не я буду, коли не таїться тут якась гидка історія; але тепер хай про це думає поліція».

Доктор Гольдберг, звичайно, не знав, як узялась за цю справу поліція і якими способами вона діє; він тільки чекав дедалі неспокійніше якоїсь звістки. Та минув уже місяць від зникнення Яна Бенди, і про актора почали говорити в минулому часі.

Якось надвечір Гольдберг зустрів старого актора Лебдушку; вони розговорилися і врешті згадали про Бенду.

— Ох і артист був! — згадував старий Лебдушка. — Я його пам'ятаю, ще коли йому було років двадцять п'ять. Бісів син, як він грав Освальда! Ви знаєте, студенти медики ходили до театру дивитись, який вигляд у паралітика. А як він уперше грав короля Ліра! Я навіть не знаю, як він грав, чуєте, бо я весь час дивився йому на руки. Вони в нього були мов у вісімдесятирічного діда — такі змерзлі, зсохлі, мізерні... я й досі не розумію, як він це зробив. Я ж таки теж умію гримуватись; але того, що робив Бенда, не зробить уже ніхто. Тільки актор може це оцінити.

Доктор Гольдберг із сумною втіхою слухав цей акторський некролог.

— Вимогливий артист був, добродію, — зітхнув Лебдушка. — Як він варив воду з театрального кравця! «Я не гратиму короля, — кричав було, — коли ви мені наши-

єте таке дешеве мереживо!» Він не міг терпіти на собі бутафорської халтури. Коли готував роль Отелло, то оббігав усі антикварні крамниці, поки знайшов старовинний ренесансний перстень, і, граючи Отелло, весь час мав його на пальці. Він казав, що йому краще грається, коли на ньому є щось справжнє. Та він взагалі не грав, він просто... перевтілювався, — сказав Лебдушка нерішуче, не певний, чи правильного слова вжив. — А в антрактах завжди бував брутальний, мов биндюжник, і замикався в своїй прибиральні, щоб ніхто не перебивав йому сценічного настрою. Через те він і пив, що завжди мав нерви, як струни, — замислено мовив Лебдушка. — Ну, я йду в кіно, — сказав він, прощаючись.

— Я піду з вами, — напросився доктор Гольдберг, не знаючи, як згаяти вечір.

У кінотеатрі йшов якийсь фільм з життя моряків, але Гольдберг навіть не бачив до пуття, що робиться на екрані: він мало не зі слізьми на очах слухав, як старий Лебдушка просторікає про Яна Бенду.

— Ні, це був не артист, — казав старий, — а якийсь диявол. Йому мало було одного життя, от що. В житті він був свинюкою, пане докторе, але на сцені це був справжній король або справжній злидень. Як він умів дати знак рукою — ніби все життя тільки те й робив, що наказував. А тим часом його батько був мандрівний гострильник. Он дивіться, отой йолоп на екрані: врятувався з розбитого корабля, сидить на безлюдному острові, а нігті обрізані. Бачте, як видно, що борода наліплена! Якби його грав Бенда, той відпустив би справжню бороду і під нігтями мав би справжній бруд... Пане докторе, що з вами?

— Вибачте, — підводячись, промимрив Гольдберг, — мені дещо пригадалося. Дякую вам, — і вибіг з кінотеатру. «Бенда відпустив би справжню бороду», — повторював він. — І він її *таки відпустив*! Як це я зразу не здогадався!»

— До управління поліції! — крикнув він, ускочивши в перше таксі, яке трапилось. А коли добувся до нічного чергового-вахмістра, почав галасливо просити, умовляти, благати, щоб йому *негайно*, ради всього святого *негайно* з'ясували, чи другого вересня або в наступні дні не знайдено де-небудь — *одниково де*! — трупа невідомого волоцюги. Проти всякого сподівання, вахмістр справді пішов кудись пошукати чи спитати — скоріше з нудьги,

Вранці він уже був в одній окружній управі й просив розбудити начальника. На щастя, виявилося, що той колись лікувався в Гольдберга: лікар власноручно розпоров і зашив його й вручив на пам'ять заспиртований у баночці апендикс. Внаслідок цього аж ніяк не поверхового знайомства він через дві години вже мав у руках дозвіл на ексгумацію і, стоячи поруч сердито насупленого окружного лікаря, дивився, як гробарі викопують труп невідомого волоцюги.

— Я ж вам кажу, колего, — бурчав окружний лікар, — ним уже цікавилася празька поліція. Годі й думати, щоб це був Бенда. Звичайнісінький бруднющий волоцюга.

— А воші у нього були? — зацікавлено спитав Гольдберг.

— Не знаю, — бридливо відказав лікар. — Та ви вже й не впізнаєте його, колего. Самі подумайте, труп цілий місяць пролежав у землі!

Коли могилу розкопали, докторові Гольдбергу довелось послати по горілку, бо інакше не можна було умовити гробарів, щоб вони витягли й занесли до трупарні те невимовне страхіття, що лежало на дні ями, зашите в лантух.

— Ідіть оглядайте самі! — сердито кинув окружний лікар Гольдбергові й лишився надворі перед моргом, закуривши міцну сигару.

За хвильку з трупарні, заточуючись, вийшов Гольдберг, блідий як смерть.

— Ідіть гляньте, — сказав він хрипко, вернувся до трупа й показав на те, що колись було людською головою. Пінцетом він відтяг рештки губів, і стало видно жахливо попсовані зуби — чи, скоріше, тільки жовті залишки зубів між чорними плямами гнилі.

— Дивіться уважно, — шепнув Гольдберг, тицьнув пінцетом між зуби й здер з них щось чорне. Відкрилися два чудові, міцні різці. Але довше доктор Гольдберг не міг витримати: він вибіг із трупарні, обома руками держачись за голову.

Незабаром він вернувся, блідий і тяжко засмучений.

— Оце вам «помітно попсовані зуби», колего, — тихо мовив він. — То була тільки чорна смола — актори наліплюють її на зуби, коли грають старих дідів або волоцюг. Цей брудний голодранець був артист, колего.. І то великий артист, — додав він, безнадійно махнувши рукою.

ніж зі службової ревності чи з цікавості. А доктор Гольдберг тим часом обливався потом від хвилювання, бо йому вже мрів страшний здогад.

— Так, добродію, — сказав вахмістр, вернувшись, — другого вересня вранці в Кшивоклатському лісі лісник знайшов труп невідомого волоцюги, віком близько сорока років; третього вересня з Лаби поблизу Літомержиць витягли труп невідомого чоловіка, віком близько тридцяти років, що пробув у воді не менше двох тижнів. Десятого вересня біля Німецького Броду повісився якийсь невідомий, віком близько шістдесяти років...

— А про того волоцюгу нічого точніше не відомо? — спитав Гольдберг, затамувавши дух.

— Убивство, — відказав вахмістр, уважно дивлячись на схвильованого лікаря. — Згідно з рапортом поліційного посту, голова розбита тупим предметом. Дані розтину: алкоголік, причина смерті — ушкодження мозку. Ось фотографія, — сказав вахмістр і додав тоном знавця: — Ох і розтовкли ж!

На фотографії видно було знятий вище пояса труп чоловіка в брудному дранті, в розхристаній полотняній сорочці; на місці лоба й очей був жахливий клубок з позліплюваного кров'ю волосся, шкіри, уламків кістки, і тільки наїжачене щетиною підборіддя та напіврозтулені уста ще схожі були на людські. Доктор Гольдберг затремтів, мов осиковий листок. Невже... невже це Бенда?

— А... якісь особливі прикмети були? — видушив із себе він.

Черговий зазирнув у папери.

— Гм... Зріст метр сімдесят вісім, волосся сивувате, зуби помітно попсовані...

Доктор Гольдберг гучно зітхнув:

— Ну, то це не він. У Бенди зуби були здоровісінькі. Це не він. Вибачте, що потурбував вас, але це не може бути він. Виключено...

«Виключено, — з полегкістю твердив він собі, йдучи додому. — Може, він живий! Господи, може, він сидить десь у «Олімпії» або в Чорної Качі...»

Тієї ночі Гольдберг знову обійшов усі нічні заклади Праги; в кожному шинку, де колись королював Ян Бенда, він випивав свою склянку води й блискав золотими окулярами в усі кутки, але Бенди не було ніде. Удосвіта лікар раптом зблід, обізвав себе вголос ідіотом і побіг до свого гаража.

Того ж таки дня доктор Гольдберг відвідав фабриканта Корбела. То був рослий, дужий чоловік з могутнім тілом і важким випнутим підборіддям.

— Добродію, — сказав йому Гольдберг, зосереджено дивлячись на нього крізь опуклі скельця окулярів, — я прийшов до вас... у справі актора Бенди.

— О! — здивовано мовив фабрикант і заклав руки за потилицю. — То він уже знайшовся?

— Почасти, — відповів доктор Гольдберг. — Я гадаю, що вас це зацікавить... хоч би через той фільм, що ви хотіли знімати з ним... Тобто фінансувати.

— Який фільм? — байдуже запитав велетень. — Я нічого не знаю.

— Я маю на увазі той фільм, — уперто провадив Гольдберг, — що в ньому Бенда мав грати волоцюгу... а пані Грета якусь жіночу роль. Власне, весь фільм мав ставитись заради пані Грети, — невинним тоном додав лікар.

— А яке вам діло до того фільма! — пробурчав Корбел. — Це вам, мабуть, Бенда щось наговорив... То все передчасні балачки. Щось таке, може, й справді малося на думці... Вам Бенда сказав, так?

— Та ні! Ви ж йому звеліли, щоб нікому про це ні слова. Все в такій таємниці держали... Але, ви знаєте, Бенда в останні дні свого життя відпускав собі бороду й патли, щоб мати вигляд справжнього волоцюги. Адже Бенда був дуже вимогливий до таких деталей, правда?

— Не знаю, — відрубав фабрикант. — Ви ще чогось хочете?

— І фільм той мали знімати другого вересня, правда? Перші сцени малося зіграти в Кшивоклатському лісі вдосвіта; волоцюга прокидається на узліссі... в уранішньому тумані... обтрушує зі свого лахміття листя й глицю... Уявляю собі, як Бенда зіграв би цю сцену. Я певен, що він перебрався б у найгірші лахи й шкарбани; він їх мав на горищі цілу скриню. Ось чому, коли він зник, увесь його одяг і білизна були вдома цілі. І як ніхто не здогадався! Адже слід було сподіватися, що він одягнеться в канцур'я й підпережеться мотузком, як справжній голодранець. Адже він був просто схибнутий на ретельності в костюмуванні.

— А далі що? — спитав велетень, відхилившись у затінок. — Бо я не розумію, нащо ви мені все це розповідаєте.

— Бо другого вересня, годині о третій ранку, — уперто вів далі доктор Гольдберг, — ви приїхали по нього машиною... мабуть, найманою, але, напевне, закритою; за кермом сидів, я гадаю, ваш брат — він, по-перше, спортсмен, а по-друге — не пробалакається. Ви, як було домовлено з Бендою, не пішли нагору, а засигналили на вулиці. За хвилинку вийшов Бенда... чи, власне, брудний і неголений волоцюга. «Ну, швидше, — сказали ви йому, — оператор уже поїхав попереду». І повезли його до Кшивоклатського лісу.

— Номера машини ви, певне, не знаєте, — іронічно мовив чоловік у затінку.

— Якби я знав його, вас би вже заарештували, — сказав Гольдберг дуже виразно. — Вдосвіта ви були на місці: десь на узліссі гаю зі столітніх дубів — чудовий пейзаж для кадру! Ваш брат, певне, зостався на шляху й удав, ніби щось лагодить у моторі. Ви повели Бенду в ліс, а кроків за чотириста від шляху сказали: «Отут». — «А де ж оператор?» — раптом згадав Бенда. І тоді ви вдарили його.

— Чим? — спитав чоловік у затінку.

— Свинцевою гирею, — відповів Гольдберг. — Бо французький ключ був би занадто легкий для Бендиного черепа, а ви хотіли знівечити його обличчя до невпізнання. А добивши його, вернулися до машини. «Готово?» — спитав ваш брат; але ви, мабуть, не відповіли, бо вбити людину — це не жарт.

— Ви збожеволіли, — мовив чоловік у затінку.

— Ні, я не збожеволів. Я тільки хотів нагадати вам, як, напевне, все було. Ви хотіли прибрати Бенду через ту історію з вашою дружиною: вона занадто вже відверто витворяла...

— Ах ви паршивий жиде! — гримнув на нього чоловік у кріслі. — Що це ви собі дозволяєте...

— Я вас не боюся, — сказав доктор Гольдберг, поправляючи окуляри, щоб мати суворіший вигляд. — Мені ви нічого не зробите — з усім вашим багатством. Чим ви можете мені дошкулити? Що не захочете оперуватись у мене? Я й сам би вам не радив.

Чоловік у затінку тихо засміявся.

— Слухайте, — сказав він із якоюсь ніби веселістю, — якби ви могли довести хоч десяту частину того, що отут мені наговорили, то не прийшли б до мене, а пішли б до поліції, правда?

— Атож, — дуже серйозно відказав Гольдберг. — Якби я міг довести хоч десяту частину, то не прийшов би сюди. Гадаю, що цього вже ніколи не доведуть. І що той зотлілий волоцюга був Бенда, також не доведуть. Ось тому я й прийшов.

— Що, шантажувати? — спитав чоловік у кріслі й простяг руку до дзвоника.

— Ні, страхати. У вас, добродію, сумління не дуже чутливе — для цього ви занадто багаті. Та коли ви знатимете, що комусь відомо про все це страхіття, про те, що ви убивця і ваш брат убивця, що ви замордували актора Бенду, сина гострильника, — ви, два фабриканти, — це навіки порушить вашу великопанську рівновагу. Поки я житиму на світі, ви обидва не матимете спокою. Я б хотів побачити вас на шибениці. Цього не буде, але я принаймні довіку отруюватиму вам життя. Бенда був не мед; я краще за будь-кого знаю, який він бував злий, пихатий, цинічний, безсоромний; але він був митець. Усі ваші мільйони не варті того п'яного комедіанта; з усіма своїми мільйонами ви не відтворите того царственого поруху руки — тієї штучної і все ж прекрасної людської величі... — Доктор Гольдберг розпачливо сплеснув руками. — Як ви могли це зробити? Ніколи, ніколи ви не матимете спокою, я не дозволю вам забути! До самої смерті нагадуватиму вам: «Пам'ятаєте актора Бенду? То був великий *митець*, чуєте?».

ЗАМАХ НА ЖИТТЯ

Того вечора радник Томса розкошував: сидів, надівши навушники, і, блаженно всміхаючись, слухав по радіо танці Дворжака. «От де музика!» — вдоволено приказував він сам до себе. Аж раптом надворі щось двічі ляснуло, і з вікна на голову радникові, забряжчавши, посипалося скло. Треба зауважити, що пан Томса сидів у кімнаті на першому поверсі.

Він повівся так, як, мабуть, повівся б кожен з нас: хвилинку почекав, що буде далі, потім скинув навушники, трохи сердито подивився, що ж сталось, і аж потім злякався, бо побачив, що вікно, біля якого він сидів, у двох місцях прострелене, а в дверях навпроти, відщепивши тріску, застрягла куля. Перший його порух був вибігти на вулицю й голіруч схопити того негідника,

що стріляв, за комір; та коли людина вже немолода й солідна, вона звичайно стримує той перший порух і чинить за другим. Тому пан Томса кинувся до телефону й подзвонив у поліцію;

— Алло, мерщій пришліть сюди когось; мене щойно хотіли вбити.

— А де це? — спитав сонний, байдужий голос.

— У мене! — розсердився пан Томса, ніби поліція була в тих пострілах винна. — Це ж неподобство — отак з доброго дива стріляти в мирного громадянина, що сидить собі спокійно вдома! Цю історію треба якнайретельніше розслідувати! Добре мені діло — отак...

— Гаразд, — перебив його сонний голос. — Когось пришлемо.

Дожидаючись, пан радник аж кипів з нетерплячки; йому здавалося, наче той «хтось» плентає до нього цілу вічність. А насправді вже через двадцять хвилин до нього з'явився такий собі розважний інспектор поліції й зацікавлено оглянув прострелену шибку.

— Хтось стріляв до вас у вікно, добродію, — констатував він.

— Це я й без вас знаю! — розсердився пан Томса. — Я ж біля цього вікна сидів!

— Калібр сім міліметрів, — сказав інспектор, виколупавши ножем кулю з дверей. — Очевидно, з армійського револьвера старого зразка. Зверніть увагу: стрілець, видно, спершу заліз на паркан, бо якби він стріляв з тротуару, куля застрягла б вище. А це означає, що він цілився в вас, добродію.

— Чи ти ба, — ущипливо мовив пан Томса. — А я вже думав, що він просто хотів двері зіпсувати.

— Хто ж це був? — не звертаючи уваги на ту шпильку, спитав інспектор.

— Вибачте, але адреси його я вам дати не можу, — відказав радник. — Я його не бачив і не здогадався покликати сюди.

— Кепська справа, — незворушно мовив інспектор. — А може, ви маєте на когось підозру?

Панові Томсі вже уривався терпець.

— Яка там підозра! — відрубав він дратливо. — Я ж не бачив того поганця, та й хоч би він чекав там, поки я пошлю йому з вікна цілунок, то я б його в пітьмі не розгледів. Якби я знав, хто він, то навіщо б я вам голову морочив, добродію?

— Авжеж, авжеж, — відказав інспектор заспокійливо. — Але, може, ви згадаєте, хто міг би мати користь із вашої смерті? Або хто хотів би помститися вам? Завважте, це був не грабіжник; грабіжники стріляють, лиш коли вже неминуче. Може, є хтось дуже лютий на вас? Ось що ви нам скажіть, добродію, а ми вже розслідуємо далі.

Пан Томса спантеличився: щось таке йому ще не спадало на думку.

— Та ні, не знаю... — сказав він невпевнено, окидаючи одним поглядом своє тихе життя урядовця й старого парубка. — Хто б це міг бути такий лютий на мене? — провадив він здивовано. — Слово честі, наскільки я знаю, у мене нема жодного ворога. Ні, це виключено, — запевнив він, хитаючи головою. — Адже я ні з ким не знаюся, добродію; живу сам, ні в кого не буваю, ні до чого не втручаюся... За що б мав хтось мені мститися?

Інспектор знизав плечима.

— Ну, то й я ж не знаю, добродію. Але, може, ви до завтра щось пригадаєте? Ви не боятиметесь тут самі?

— Ні, не боятимусь, — відказав пан Томса замислено. «Дивно, — сказав він собі пригнічено, коли зостався на самоті. — Чому в мене хтось стріляв, *ну чому*? Адже я майже відлюдник; відсиджу свої години на службі й іду додому... Я ж ні з ким ніякого діла не маю! За що ж мене хотіли застрелити?» Така несправедливість дивувала його й сповнювала душу гіркотою. Помалу його розбирав жаль до себе. «Працюю як віл, — думав радник, — навіть додому роботу беру, ніяких тобі розкошів, живу, як равлик у черепашці, і раптом — трах! Хтось надумав мене вколошкати. Боже, звідки в людей така злість! — у подиві й жаху міркував радник. — Що я кому заподіяв! *За віщо* мене хтось так люто, так нестямно ненавидить?»

«Та ні, це, мабуть, якась помилка, — заспокоював він сам себе, сидячи на постелі зі щойно скинутим черевиком у руці. — Звичайно ж, мене просто з кимось сплутали. Той чоловік вважав мене за когось іншого, на кого був злий! Так воно й є, — казав він собі з полегкістю, — бо за що, *за що* хтось міг би так ненавидіти мене?»

Раптом рука його впустила черевик. «Правда... — трохи збентежено пригадав він. — Ось недавнечко я впоров таку дурницю — звичайно, мимохіть. Розмовляв із Роубалом, і мені ненароком злетів з язика неподобний натяк на його дружину. Весь світ знає, що вона зраджує його

з ким лише трапиться, і сам він про це знає, тільки показувати не хоче. А я, бовдур, так по-дурному ляпнув...» Радник згадав, як Роубал тільки слину ковтнув і зціпив кулаки. «Боже, — ужахнувся пан Томса, — як же я вразив його! Адже він кохає дружину до нестями! Звісно, я зразу спробував усе зам'яти, заговорити його чимсь іншим, але як той Роубал кусав собі губи! Ось хто справді має за що ненавидіти мене, — засмучено подумав радник. — Я знаю, що стріляв не він, про це нема чого й балакати; але я б не здивувався...»

Пан Томса спантеличено втупив очі в підлогу. «Або, скажімо, кравець, — із гнітючим почуттям згадав він. — П'ятнадцять років він обшивав мене, а потім мені сказали, що в нього сухоти, відкрита форма. Звісно, хто б не побоявся носити одежу, обкашляну сухотником; тож я й перестав шити в нього... А він тоді прийшов просити: мовляв, роботи нема, жінка хворіє, та ще й дітей треба б на село відвезти, то чи не вшаную я його знову своєю довірою. Господи, який він був блідий, як хворобливо пітнів! «Нічого не вийде, пане Колінський, — сказав я йому. — Мені потрібен кращий кравець, я незадоволений вашою роботою». — «Я старатимусь, пане раднику», — жалібно запевняв він, аж пітніючи від страху та розгубленості. Мало не заплакав! А я, — згадував радник, — а я вирядив його, сказавши: «Гаразд, побачимо», — слова, добре знайомі таким бідолахам. І цей кравець міг би ненавидіти мене, — вжахнувся пан Томса. Адже це страхіття: прийти до когось благати, щоб тобі врятували життя, — і зіткнутися з такою байдужістю! Але що я мав з ним робити? Я знаю, це не він стріляв, але...»

Панові радникові ставало дедалі тяжче на серці. «А як негарно було, — згадалося йому, — коли я на службі напався на кур'єра. Десь заподівся один документ, то я викликав старого до себе й привселюдно накричав на нього, як на хлопчиська. Мовляв, коли у вас буде порядок, що це ви, бовдуре, за свинюшник тут розвели, я вас утришия вижену! А потім той документ знайшовся в моїй власній шухляді... А стариган навіть не писнув, тільки трусився та кліпав очима. — Пана радника мов жаром обсипало. — Звісно, перед підлеглим не будеш вибачатися, хоч би й трохи скривдив його, — почав він виправдовуватись перед собою. — Але як ті підлеглі, певне, ненавидять своїх начальників! Ну, дарма, я

йому віддам котрийсь старий костюм; але, власне, і це для нього приниження...»

Пан радник не міг уже влежати в ліжку, його навіть ковдра душила. Він сів і, обхопивши руками коліна, втупився в темряву. «Або той випадок з Моравеком, — ужалила його пекуча думка. — Такий культурний юнак, вірші пише. А я, коли він недоладно склав мені один документ, сказав йому: «Переробіть, колего!» — і хотів кинути папір йому на стіл, а він упав додолу, і Моравек мусив нахилятися, аж вуха йому почервоніли від образи...»

— Надавати б собі ляпасів за це! — промурмотів пан радник. — Адже мені той юнак симпатичний, а я його так принизив, хоч і ненавмисне...

В радниковій пам'яті зринуло ще одне: бліде, обрезкле обличчя колеги Ванкла. «Сердега, він так хотів стати начальником канцелярії... Це ж кілька сотень на рік додалось би до платні, а в нього шестеро дітей... Кажуть, він хоче найстаршу дочку віддати навчатися співу, але не має за що. І ось я його випередив, бо він такий маруда в роботі... Дружина в нього як відьма, худюща й злюща від постійних нестатків; у обід він давиться черствою булочкою... — тоскно думав радник. — Як йому, бідоласі, мабуть, прикро, що я на себе одного одержую більше, ніж він; але хіба ж я винен? Мені завжди аж серце стискається, коли він так смутно й докірливо поглядає на мене...»

Радник потер рукою чоло, змокріле від хвилювання. «А тоді, коли мене офіціант обдурив на кілька крон! — сказав він собі. — Я викликав хазяїна, і той зразу вигнав офіціанта геть. «Ах ти злодюго! — сичав він на нещасного. — Я подбаю, щоб тебе ніхто в усій Празі не взяв на роботу!» І офіціант не сказав ні слова, мовчки пішов геть... і так у нього лопатки під стареньким фраком випиналися...»

Радник не міг уже й усидіти в ліжку; він сів до радіоприймача й начепив на голову навушники, але радіо мовчало, стояла безмовна ніч, німотні нічні години. Пан Томса підпер голову долонями й ще довго сидів, згадуючи всіх людей, яких коли зустрічав у житті, всіх тих дивних скромних людей, з якими він не вмів порозумітись і про яких досі ніколи не думав.

Уранці він, трохи блідий і розгублений, прийшов до поліції.

— Ну як, — спитав його інспектор, — згадали когось такого, хто може вас ненавидіти?

Радник похитав головою.

— Не знаю, — сказав він невпевнено. — Таких, що могли б ненавидіти мене, є стільки, що... — І безнадійно махнув рукою. — Хіба хто відає, скількох людей він скривдив за своє життя... Біля вікна я більше не сидітиму. А вас прийшов попросити, щоб ви прикрили цю справу.

ВІДПУЩЕНИЙ НА ВОЛЮ

— Ну, що, Зарубо, зрозуміли? — спитав начальник в'язниці майже урочистим тоном дочитавши надіслане з міністерства юстиції розпорядження. — Це означає, що вас умовно звільняють із довічного ув'язнення. Ви відсиділи дванадцять з половиною років і весь цей час поводилися... ну, коротше кажучи, зразково. Ми дали вам найкращу характеристику, і... м-м-м... одне слово, можете йти додому, розумієте? Але пам'ятайте, Зарубо: коли ви чогось накоїте, то умовне звільнення буде скасоване і доведеться вам уже сидіти довіку за вбивство своєї дружини Марії. Так, тоді сам господь вам не поможе, Тож стережіться, Зарубо: як попадете сюди знов, то вже до самої смерті сидітимете. — Пан начальник розчулено висякався. — Ми любили вас, Зарубо, але вдруге я б не хотів побачити вас тут. Ну, на все добре вам. Одержіть свої гроші в конторі і можете йти.

Заруба, здоровило майже два метри на зріст, переступав з ноги на ногу й щось мимрив; він був такий щасливий, що аж стерпіти несила, і в грудях у нього щось булькотіло, наче хлипання.

— Ну гаразд, гаразд, — буркнув начальник в'язниці. — Глядіть іще розрюмсайтесь. Ми для вас підібрали в що вдягтися, і підрядчик Малек пообіцяв мені, що візьме вас на роботу. Що, ви хочете спершу з'їздити додому? А, на дружинину могилу! Ну що ж, це ви гарно надумали. Щасливої дороги, пане Зарубо, — квапливо сказав начальник і подав Зарубі руку. — Та шануйтеся, ради бога, пам'ятайте, що вас випустили умовно!..

— Такий славний чолов'яга, — сказав начальник в'язниці, тільки-но за Зарубою зачинилися двері. — Знаєте, Форманеку, ці вбивці часом бувають дуже порядні люди. Найгірші — розтратники: тим у в'язниці все не так. А цього Заруби шкода.

Коли залізна брама й подвір'я Панкрацької в'язниці лишилися за спиною в Заруби, в нього ще було таке невиразне, покірливе відчуття, наче перший стрічний поліцай затримає його й приведе назад; тому він плентав нога за ногою, щоб не подумали, ніби він утікає. Коли він вийшов на вулицю, у нього аж голова обертом пішла: стільки людей надворі, а он гасають дітлахи, а он два шофери гарикаються, господи, скільки людей... Колись їх стільки не було... куди ж йому йти? Однаково; кругом автомобілі і стільки жінок... чи ніхто за ним не йде? Ні... але ж скільки машин! Заруба звернув униз, до Праги, і піддав ходу, аби вже опинитись чимдалі від в'язниці. Ось запахло ковбасою... ні, не зараз, хай потім; а тоді запахло ще сильніше — будова. Муляр Заруба зупинився і вдихнув запах вапна та дерева. Він задивився на робітника, що мішав вапно, і йому захотілось побалакати з ним, але чогось не виходило; він не міг видобути в себе голосу: в одиночному ув'язненні людина відвикає говорити. Широко ступаючи, Заруба попростував до Праги. Господи, скільки тут будується! Он там усю будівлю роблять з бетону, дванадцять років тому такого не бувало, ні, за його часів такого не було, подумав Заруба; таж воно в них завалиться — он які тоненькі колони!

— Обережно! Сліпий, чи що?

Його мало не збив автомобіль, він мало не попав під трамвай, не почувши дзвінка: хай йому біс, за дванадцять років геть відвик від вулиці. Йому хотілося спитати, що це за велика будова і як дійти до Північно-Західного вокзалу; повз нього саме з гучним брязкотом їхав вагонвіз, навантажений залізом, і він під той брязкіт спробував сказати вголос сам до себе: «Скажіть, будь ласка, як дійти до Північно-Західного вокзалу?» Ні, не вийшло: чи то голос у ньому засох, чи що... Там, нагорі, сидячи, людина іржавіє й німіє: перші три роки ще інколи спитаєш про дещо, а потім замовкаєш зовсім. «Скажіть, будь ласка, як дійти до...» — тільки захрипіло у нього в горлі, але то не був людський голос.

Широкими кроками Заруба гнав по вулицях. Він почував себе так, наче був п'яний або снив; усе довкола було зовсім не таке, як дванадцять років тому: більше, гамірніше, метушливіше. Самих людей он скільки! Зарубі аж сумно стало, йому здається, наче він десь на чужині й не може навіть порозумітися з цими людьми.

Якби лиш дістатися на вокзал та поїхати додому, додому...

Раптом він почув іззаду крик, і хтось шарпнув його на тротуар.

— Ви чого не йдете тротуаром? — визвіряється на нього шофер. Заруба хоче відповісти, але не може; тільки прохарчав щось і побіг далі. «Тротуаром! — думає він. — Мені тротуару мало, люди добрі, я кваплюся, я хочу додому, скажіть, будь ласка, як пройти на Північно-Західний вокзал!» Може, оцією найлюднішою вулицею, вирішив він, оцією, де ціла вервечка трамваїв їде. І де лиш набралося стільки людей? Адже їх тут ціле юрбище, і всі йдуть в один бік, напевне, до вокзалу, і так біжать, щоб не спізнитися на поїзд. Височенний Заруба піддав ходу, щоб не лишитися позаду; бач, людям уже не вистачає тротуару, вони сунуть серединою вулиці — щільний, галасливий натовп, і весь час до нього пристають нові й нові, біжать підтюпцем і щось кричать; і враз заревли всі — протягло й гучно.

Зарубу сп'янив той гамір, у нього голова пішла обертом. Господи, як гарно, стільки люду! А попереду вже заспівали щось на маршовий мотив. Заруба вирівнює ходу і завзято гупає ногами, а довкола нього вже всі співають, і в Заруби щось розтає й наливається в грудях, воно немов душить його, рветься з горла, і це спів: раз-два, раз-два, Заруба співає пісню без слів, мугикає, гуде густим басом. Що ж це за пісня? Чи не однаково, я їду додому, я їду додому! Височенний Заруба вже виступає в першому ряду й співає, не словами, але так йому гарно співається, раз-два, раз-два, піднісши руку, Заруба сурмить, мов слон, у нього таке відчуття, ніби звучить усе його тіло, живіт вібрує, мов бубон, груди голосно гудуть, а в горлі йому так приємно, ніби він п'є або плаче. Тисячі людей кричать: «Ганьба! Ганьба урядові!», — але Заруба не може зрозуміти, що вони кричать, і переможно трубить: «А-а! А-а!» Махаючи довгою рукою, Заруба йде на чолі всіх, рикає, реве, співає, бушує, тарабанить кулаками в груди, і з уст його вилітає гучний крик, що підноситься над усіма головами, мов розмаяний прапор. «Уа-ва, уа-ва!» — сурмить Заруба на всю горлянку, всіма легенями, всім серцем, заплющуючи очі, як півень, що кукурікає. «Уа-ва! А-а! Ура-а!» Та ось натовп чомусь зупинився, не може йти далі, відкочується назад безладною хвилею, сопе й наїжачується збудженими вигуками.

«Уа-ва! Ура-а!» Заруба, заплющивши очі, віддається тому великому, визволеному голосові, що здіймається з його нутра. І раптом його хапають чиїсь руки й захеканий голос харчить йому в вухо: «Іменем закону я вас заарештовую!»

Заруба вирячив очі; на одній його руці повис поліцай і витягає його з купки людей, що шарпається туди й сюди. Заруба зойкнув з жаху і хоче вирвати руку в поліцая, а той викручує її. Заруба ревнув з болю й другою рукою, мов довбешкою, вдарив поліцая по голові. Поліцай почервонів і пустив його, а за мить і сам Заруба дістав кийком по голові, й ще раз, і ще, й ще! Дві здоровезні руки закрутились, мов крила вітряка, падаючи на чиїсь голови, та враз на них, мов бульдоги, почепилися два чоловіки в касках. Заруба, заїкаючись від жаху, намагається струснути їх, стусає ногами кругом себе, шарпається, мов шалений, його кудись тягнуть і штовхають, два поліцаї ведуть його за викручені руки спустілою вулицею — раз-два, раз-два. Заруба йде, як овечка... «Скажіть, будь ласка, як дійти до Північно-Західного вокзалу? Адже мені треба їхати додому».

Два поліцаї майже вкинули його в двері комісаріату.

— Як вас звати? —гримнув на нього злий, холодний голос.

— Антонін Заруба, — хрипко прошепотів здоровань.

— Де живете?

Заруба безпорадно знизав плечима.

— На Панкраці, — видушив із себе він. — В одиночній камері.

Хоч воно й не годиться, але так сталося: три юристи сиділи й радились, як визволити Зарубу з цієї халепи — голова суду, прокурор і офіційно призначений адвокат.

— Нехай той Заруба відмагається від усього, — сказав прокурор.

— Не можна, — відказав голова суду. — Він на попередньому допиті зізнався, що бився з поліцаями. А коли вже сам зізнався, бовдур...

— А якби ті поліцаї заявили, що не впізнають Зарубу напевне, — запропонував адвокат, — що то міг бути хтось інший...

— Ну що ви, — обурився прокурор. — Невже ми маємо підбивати поліцаїв на брехню? Адже вони з певністю пі-

знають Зарубу. Найкраще — якби його визнали ненормальним. Зажадайте психіатричного обстеження, колего, і я вас підтримаю.

— Та це можна, чом ні, — погодився адвокат. — Але що, як лікарі не визнають його божевільним?

— Я з ними побалакаю, — сказав голова суду. — Хоч і не годиться так, але... Хай йому біс, мені не хотілось би, щоб... Заруба за таку дурницю сидів довіку. Що завгодно, тільки не це. Господи, півроку б я йому дав, і оком не моргнувши; але щоб він сидів до самої смерті — це мені, панове, страшенно не теє... не подобається.

— Як не допоможе психічна ненормальність, то буде кепсько, — розмірковував прокурор. — Що я можу вдіяти? Я мушу кваліфікувати його вчинок як злочин; що мені більше лишається? Якби той йолоп хоч десь у шинку побував, то можна б вирішити, що він був просто п'яний, та й квит.

— Прошу вас, панове, — наполягав голова суду, — зробіть уже якось, щоб я міг його пустити. Я старий чоловік, і мені страх як не хочеться брати на себе... ну, самі знаєте що.

— Важке діло, — зітхнув прокурор. — Ну, побачимо. Може, щось вийде з тими психіатрами. Розгляд справи завтра, так?

Але до розгляду справи не дійшло. Вночі Антонін Заруба повісився — очевидно, зі страху перед карою. А що він був занадто довготелесий, то висів так чудно, наче сидів на підлозі.

— Паскудна історія, — буркнув прокурор. — Господи, яка дурна історія! Та принаймні ми тут не винні.

ПРИГОДИ З ГРАБІЖНИКОМ І ПАЛІЄМ

— Авжеж, красти треба вміючи, — озвався пан Їлек. — Так казав і Балабан, той самий, що наостанку впорав касу у фірмі «Шолле і компанія». Той Балабан був такий культурний, розважливий злодій; і немолодий уже — а з досвідом, певна річ, і розуму прибуває. Молодих здебільшого підганяє азарт; звісно, з наскоку багато що

може вдатись. Та як почнеш думати, то запал звичайно пропадає, і тоді берешся за діло, тільки гарненько все зваживши. Так воно й у політиці, й у всьому.

Отож той Балабан казав, що в усякому ділі є свої правила. Приміром, фахівцеві по касах завжди слід працювати самому, бо на інших покладатися не можна; по-друге, не слід довго працювати в одному місті, бо незабаром твою руку пізнаватимуть; а по-третє, треба не відставати від свого часу й вивчати все, що з'являється в твоєму фахові нового. Та водночас краще не занедбувати традицій і не дуже вирізнятись, бо чим більше злодіїв працюватиме однаково, тим важче буде поліції. Тому Балабан держався ломика, хоч мав і електричний дриль, та навіть і термітом умів користуватися. Він казав, що братись за оті новітні панцерні сейфи не варто — це тільки для хвальків та честолюбців, а він воліє старі солідні фірми зі старомодними залізними шафами, де лежать справжні гроші, готівка, а не якісь там чеки. Так, у нього, в того Балабана, все було як слід обмірковано й зважено. Він, крім того, торгував старовинною бронзою, заробляв дещицю й маклерством, менджував і кіньми — одне слово, не бідував. І ось він вирішив, що впорає ще одну касу, та й покине це діло. Але робота буде така чиста, що молоде покоління аж роти пороззявляє. Бо головне, мовляв, не в тому, щоб загребти великі гроші; головне, казав Балабан, не попастися.

Ну, і нагледів він собі ту останню касу у фірми «Шолле і компанія» — знаєте, ота фабрика в Бубнах. І роботу зробив справді так, що вже чистіш нікуди. Мені про це розповідав один агент із поліції, такий собі Піштора. Балабан заліз до контори вікном із подвір'я, виламавши грати; але так уже чисто ті грати вийняв, казав Піштора, що любо глянути, навіть не насмітив — такий ото майстер з нього був. І саму касу відчинив з першої спроби, жодної зайвої дірки чи дряпини не зробив, навіть фарби марно не обдер. Зразу видно було, казав Піштора, що цей чоловік любить своє діло. Ту касу потім забрали до криміналістичного музею, як зразок майстерної роботи. Відкривши касу, Балабан забрав гроші — щось із шістдесят тисяч, — з'їв шматок хліба з салом, принесений із собою, і виліз тим самим вікном; він полюбляв казати, що полководець і грабіжник повинні дбати насамперед про відступ. Потім заніс гроші до небоги, інструмент — до приятеля, якогось Лізнера, прийшов додому, почи-

стив костюм і черевики й ліг спати, як кожна порядна людина.

Та ще не було й восьмої години ранку, а вже хтось стукає до нього в двері й гукає: «Пане Балабан, відчиніть!» Балабан здивувався — хто воно такий, — але з чистим сумлінням відчинив. А в двері впихаються два поліцаї і з ними агент Піштора. Може, й ви його знаєте: такий невисокий чоловічок, зуби як у білки, і весь час усміхається. Він перше служив у поховальному бюро, але мусив піти звідти, бо люди не могли втриматись від сміху, коли бачили, як він виступає перед труною і весь час так кумедно шкіриться. Я давно помітив, що багато людей усміхаються просто від збентеження, бо не знають, що їм робити зі своїм ротом, як інший не знає, куди подіти руки. Ось чому люди так безперестану всміхаються, коли говорять із якоюсь високою особою — з монархом чи там з президентом: не стільки з радості, скільки від збентеження. Та слухайте ж далі про Балабана.

Коли він побачив поліцаїв із Пішторою, то зразу накинувся на них у праведному гніві:

— Чого ви шюди до мене ліжете? Я ваш жнати не хочу! — і йому самому стало чудно, що він так шепелявить.

— Та ну-бо, пане Балабан, — сміється Піштора. — Ми тільки хочемо глянути на ваші зуби. — І ступає до розмальованого кухлика, куди Балабан клав на ніч свої вставні щелепи: він одного разу мусив виплигнути у вікно і позбувся тоді майже всіх зубів.

— А правда, пане Балабан, — із превеликою втіхою каже йому Піштора, — погано держаться оці протези; вони у вас хилиталися в роті, коли ви свердлили касу, то ви їх вийняли і поклали на письмовий стіл. А стіл був запорошений... Невже ви, пане Балабан, не знаєте, скільки пилюки буває в бухгалтеріях? Ну, а ми як знайшли там слід від зубів, то що нам лишалося? Мусили йти до вас, пане Балабан; ви вже не гнівайтесь. Треба вам було спершу витерти порох.

— От чортівня, — здивувався Балабан. — Таки правда, Пішторо, що від однієї помилки не встережеться і найбільший проноза.

— Але ви зробили цілих дві, — усміхнувся Піштора. — Ми тільки-но розглянулись там, як зразу подумали на вас — а знаєте чому? Кожен путящий грабіжник неодмінно, вибачте, сходить до вітру на місці злочину, бо є

прикмета, що тоді не попадешся. Ну, а ви, бач, дуже мудрий, ні в які забобони не вірите, гадаєте, що в усьому досить самого розуму. Та й бачите, що вийшло. Ні, пане Балабан, красти треба вміючи.

— Е, бувають таки справді дуже кмітливі люди, — зауважив статечно пан Малий. — Я колись читав про один цікавий випадок — може, хто з вас не чув про нього, то я розкажу. Сталося це десь у Штірії. Жив там лимар, на ім'я Антон, а на прізвище чи то Губер, чи то Фогт, чи то Майєр, як то звичайно у німців. Отож він, той німець, справляв свої іменини й сидів у себе вдома за святковим столом. Правда, в тій Штірії навіть у свято не з'їдять смачно, не те що в нас. Я якось чув, ніби там їдять і каштани. Ну, то сидить той лимар після обіду зі своєю родиною, аж раптом хтось стукає у вікно: «Сусіде, у вас покрівля горить!»

Лимар вискакує надвір — аж справді вся покрівля вже в полум'ї. Ну, звісно, діти в крик, жінка, плачучи, виносить годинник — я чимало на пожежі надивився, то помітив, що звичайно люди, розгубившись, починають виносити всякі дрібниці — годинник, чи млинок для кави, чи там клітку з канаркою, і тільки як стане запізно, згадають, що там зосталась бабуся, і одіж, і ще бознащо. Зразу позбігались люди, заходились гасити, та більше заважали одне одному. Тоді над'їхали пожежники: ви ж знаєте, пожежникові треба переодягтися, перше ніж їхати на пожежу. Тим часом зайнялася ще одна оселя, і до вечора згоріло їх п'ятнадцять.

Хто хоче побачити путящу пожежу, хай поїде на село або до невеликого містечка; у великому місті вже не те, там ви дивитесь не стільки на пожежу, скільки на трюки пожежників. А найкраще буває, коли ви самі допомагаєте гасити чи принаймні можете давати поради тим, хто гасить. Це дуже приємна робота — гасити пожежу: воно так гарно сичить і стріляє; а от носити воду з річки ніхто не любить... У людській натурі є щось дивне: коли людина бачить якусь катастрофу, то вже хоче, щоб вона була неабияка. Велика пожежа чи велика повінь якось розбуркують нас; нам тоді здається, наче ми, так би мовити, не прогавили в житті свого. А може, це щось таке, ніби захват поганина перед божественною силою стихії.

Звісна річ, другого дня там було таке, як... ну, як після пожежі, та й годі. Вогонь прекрасний; але пожарище —

страшне. Це так само, як у коханні. Тільки дивишся безсило й думаєш, що від цього лиха вже не оговтаєшся. Ну, і прибув туди один молодий поліцай — з'ясувати причини пожежі.

— Пане вахмістре, — каже йому той Антон, лимар, — я ладен закластися, що це хтось підпалив. Бо чому воно зайнялося саме на мої іменини, коли я сидів за столом? Але я нізащо не збагну, хто це може мститися мені. Адже я нікому нічого лихого не роблю, та й політикою не цікавлюся. Просто не знаю, хто це міг би бути такий злий на мене.

Був полудень, сонце пекло. Поліцай ходить по пожарищу й думає: тепер сам чорт не добере, від чого воно зайнялося.

— Пане Антоне, — враз питає він, — а що то блищить у вас он там на балці?

— Там було дахове вікно, — відказує йому лимар, — то, мабуть, якийсь гвіздок.

— Ні, на гвіздок не схоже, — поліцай йому, — скоріш на дзеркальце.

— Де б там узялося дзеркальце? — заперечив лимар. — Адже на горищі була сама солома.

— Ні, таки дзеркальце, — каже поліцай. — Зараз я вам його покажу.

Приставив до тієї обгорілої балки пожежну драбину, зліз нагору й каже:

— Ні, пане Антоне, це й не гвіздок, і не дзеркальце, а кругле скельце. Прикріплене до балки. Навіщо воно тут?

— А кат його знає, — відказує лимар. — Може, то діти гралися.

А поліцай дивився-дивився на скельце, та як крикне:

— Ой! Пече, бісова душа! Що воно таке? — і помацав себе за ніс. Тоді знов як закричить: — Що за чорт! Тепер руку обпекло. Ану, пане Антоне, подайте мені якогось папірця.

Лимар подав йому аркушик із блокнота, і поліцай хвилинку подержав той аркушик під скельцем, а тоді каже:

— Здається, я вже знаю, в чім річ, пане Антоне.

Злазить з драбини додолу й показує папірець лимареві, а в папірці пропалена дірка, і ще димок куриться.

— Пане Антоне, — каже поліцай, — це скельце, щоб ви знали, — збиральна лінза, або ж лупа. А тепер я хотів би знати, хто прилаштував цю лупу тут, на балці, якраз

над купою соломи. І будьте певні: хто це зробив, того я поведу звідси в наручниках.

— Господи праведний! — ужахнувся лимар. — Та в пас і в домі лупи не було... Стривайте! — гукнув він раптом. — У мене тут був у науці один хлопець, Зеппом звали, то він усе бавився такими цяцьками. Я його за те й вигнав, бо путящої роботи з нього не було, а самі отакі дурниці та всякі фокуси в голові. Може, справді це той шибеник?.. Та ні, пане вахмістре. Адже я його вигнав на початку лютого; бозна, де він тепер, але тут відтоді й не показувався.

— Ну, ми дізнаємося, чи його це лупа, — сказав поліцай. — Пане Антоне, дайте телеграму до міста, щоб прислали сюди ще двох із поліції; а лінзи щоб ніхто й пальцем не торкнув. Але насамперед треба розшукати хлопця.

Звісно, хлопця розшукали — він уже був у науці в майстра-валізника в іншому містечку; і тільки-но поліцай увійшов до майстерні, він затремтів, мов лист на осиці.

— Зеппе! — гукає до нього поліцай. — Де ти був тринадцятого червня?

— Тут був, пане вахмістре, — промимрив хлопець, — я тут із п'ятнадцятого лютого і не відлучався звідси навіть на півдня, у мене свідки є.

— Це правда, — каже хазяїн, — я сам можу посвідчити: він мешкає у мене й глядить дитину.

— От морока! — вигукнув поліцай. — Виходить, це не він.

— А що таке? — спитав майстер.

— Та була на нього підозра, — відповідає поліцай, — що тринадцятого червня він у такому й такому селі підпалив дім лимаря Антона, а від того згоріло півсела.

— Тринадцятого червня? — здивувався майстер. — Слухайте-но, це дивна річ: якраз тринадцятого хлопець спитав у мене: «Яке сьогодні число? Тринадцяте червня? Це святого Антоніна, еге? Ну, сьогодні десь щось скоїться, так і знайте!»

Ту ж мить хлопець зірвався з місця й хотів дати драла, але поліцай ухопив його за комір і повів. Дорогою Зепп йому признався, що був злий на майстра Антона, бо той лупцював його за досліди, як цуцика. Отож він, надумавши помститись, вирахував, де буде сонце опівдні тринадцятого червня, на майстрові іменини, і так припасував на горищі лінзу, щоб вона запалила солому; а

сам він, Зепп, того дня вже буде бозна-де. Все це він налаштував іще в лютому, та й пішов від лимаря.

То що б ви думали? Потім привозили якогось астронома з Відня подивитись на ту лінзу, так він довго крутив головою, коли побачив, як точно вона наставлена на опівденне сонце саме тринадцятого червня. Казав, що це треба неймовірного розуму — так угадати; а ще дивніше, що зробив це п'ятнадцятирічний підліток, і то без ніяких кутомірних інструментів. Що сталося з тим Зеппом далі — не знаю; але часом думаю собі: який астроном або фізик вийшов би з шибеника! Адже цей бісів хлопчисько міг би стати другим Ньютоном — чи там ще ким! Скільки ж то в світі марнується винахідливого розуму та дивовижних здібностей! Шукати діамантів у піску або перлів у морі — на це, бач, людям вистачає терпіння; а от знайти в інших рідкісний і дивний дар божий, щоб він не пропав марно, — це нікому й на думку не спаде. А шкода, дуже шкода!

ГОЛКА

— Я ніколи не мав діла з судами, — почав пан Костелецький, — але мушу сказати, що мені в них дуже подобається надзвичайна скрупульозність, усі оті тонкощі, яких там дотримуються, навіть коли справа щербатого мідяка не варта. Це, бачте, викликає довіру до правосуддя. Коли у Феміди в руках терези, то хай уже вони будуть аптекарські, а коли меч — хай він буде гострий, як бритва.

Пригадується мені такий цікавий випадок, що стався на нашій вулиці.

Одна двірничка, Машкова на прізвище, купила в сусідній крамничці булочку, а як надкусила її, раптом щось шпигнуло їй у піднебення. Вона пальці в рот — і виймає... голку. Вона зразу тільки сторопіла, а потім перелякалась: «Господи, адже ж я могла цю голку проковтнути, і вона б мені проколола кишки! А це видима смерть. Ні, я так цього не подарую! Треба дізнатися, який паскудник устромив у булочку голку!» І віднесла ту голку разом з недоїденою булочкою до поліції.

Там допитали крамаря, допитали й пекаря, що пік ті булочки, але, звісна річ, жоден до голки не признався. Потім поліція передала всю справу до суду, бо за такі

речі є, щоб ви знали, стаття про «легке тілесне ушкодження». Слідчий, якому припала справа, — такий собі сумлінний, доскіпливий служака — знову допитав крамаря й пекаря; обидва божились і присягалися, що у них голка не могла попасти в булочку. Слідчий сходив до крамнички і з'ясував, що голки там не продаються. Потім він пішов до пекарні подивитись, як печуть булки; цілу ніч просидів там, дивлячись, як місять тісто, як воно підходить, як топлять піч, ліплять булочки й садовлять їх у піч, а перегодя виймають, зарум'янені, аж золотаві. В такий спосіб він з'ясував, що у випіканні булок голки не вживаються...

Ви не повірите, яке це прекрасне діло — пекти булочки, а особливо хліб. Мій небіжчик дідусь держав пекарню, то я вже знаю. Бачте, у печінні хліба є два чи три великих, майже священних таїнства. Перше — коли вчиняють опару. Учиняють її в діжі, і там, під покришкою, відбувається таємниче перетворення: за якийсь час із борошна й води робиться жива опара. Далі кописткою місять тісто; це знов же скидається на ритуальний танець. Потім діжу накривають полотниною й дають тістові підійти. Це друге таємниче перетворення — коли тісто велично підіймається, пухне, а ти не смієш підняти полотнину й зазирнути... Це, знаєте, щось таке прекрасне й дивне, як вагітність. Мені завжди здавалося, ніби в діжі є щось від жінки. А третє таїнство — це саме печіння, все те, що стається в печі з м'яким, блідим тістом. Виймете потім із печі золотаво-брунатну хлібину, а вона ж пахне — боже милий, навіть від немовляти не може пахнути приємніше. Диво дивне! Мені здається, під час усіх перетворень у пекарнях годилось би дзвонити в дзвони, мов у церкві, коли освячують дари.

Та вернімось до тієї голки. Отже, слідчий зайшов у глухий кут; але не з тих він був, щоб відступитись, прикрити справу. Взяв він ту голку й послав до хімічного інституту — хай там з'ясують, чи голка попала вже в готову булочку, чи в тісто. Він, той слідчий, був просто схибнутий на науковій експертизі.

А в інституті працював тоді такий професор Угер, страшенно вчений чолов'яга з пишною бородою. Як принесли йому ту голку, він почав лаятись на всі заставки: мовляв, чого лиш ті криміналісти не жадають від нього! Ось недавно прислали нутрощі, такі гнилі, що навіть прозектор не міг витримати; і взагалі, що має робити

хімічний інститут із якоюсь там голкою? Та потім, розміркувавши, він сам зацікавився нею — звісно, з наукового погляду. «А й справді, — сказав він, — мабуть, із металом стаються якісь зміни, коли він попаде в тісто або й пропечеться в ньому. Коли тісто кисне, в ньому утворюються кислоти, під час випікання теж відбувається щось, і все воно може якось вплинути на голку, роз'їсти її поверхню, а це можна з'ясувати під мікроскопом».

І взявся до праці.

Насамперед він закупив кількасот різних голок — і новеньких, і більш чи менш поіржавілих — і заходився пекти в інституті булочки. Одні голки він поклав у опару, щоб з'ясувати, як впливає на них процес заквашування. Другі — в щойно замішене тісто, треті — в таке, що тільки підходило, четверті — в те, що вже підійшло. Далі помістив їх у булки перед саджанням у піч, потім — під час випікання. А врешті настромляв їх у ще гарячі булочки й у вже охололі. А тоді задля контролю ще раз повторив усю ту серію спроб. Одне слово, в усьому хімічному інституті цілих два тижні тільки те й робили, що пекли булочки з голками. Професор, доцент, чотири асистенти й служник день у день замішували тісто, випікали булочки, а потім під мікроскопом досліджували й порівнювали вийняті з них голки. На це пішов ще тиждень, але врешті з'ясували точно, що прислана для експертизи голка попала в уже спечену булочку, бо під мікроскопом вона цілком відповідала дослідним голкам, устромленим у готові булки.

На підставі цього висновку слідчий вирішив, що голка попала до булочки або в крамниці, або дорогою з пекарні до крамниці. І тоді пекар згадав: ненечко, таж він якраз того дня вигнав з роботи учня, що розносив у кошику булки! Хлопця викликали, і він признався, що встромив ту голку в булочку із злості на хазяїна. Як неповнолітній, він відбувся попередженням, але пекаря умовно оштрафували на п'ятдесят крон, бо він відповідає за свій персонал. Оце вам приклад, яке точне й ретельне правосуддя.

Але в цій історії був ще один бік. Не знаю, чого воно так, але є в нас, чоловіках, якась особлива амбіція, чи впертість, чи що; одне слово, коли в хімічному інституті почали пекти ті спробні булочки, то хіміки взяли собі в голову, що повинні пекти їх добре. Спочатку траплялося всяк: були і глевкуваті, і зверху непоказні; але

чим далі, тим вони виходили кращі. Врешті їх стали посипати маком, сіллю і кмином, а робили так гарно, що любо глянути. А потім ті науковці хвалилися, що таких смачних, хрумких і гарно випечених булок, як у хімічному інституті, не знайдете в усій Празі.

— Ви називаєте це впертістю, пане Костелецький, — підхопив пан Лелек, — а мені здається, тут є щось від спорту — розумієте, прагнення досягти вершини. І цікавить справжнього чоловіка, власне, не результат; він, можливо, не вартий нічого. Ні, його вабить сама гра, пов'язаний з нею азарт. Я поясню вам прикладом, хоч ви, мабуть, скажете, що це дурниця і зовсім сюди не стосується.

Одне слово, коли я ще служив у бухгалтерії й складав піврічні балансові звіти, часом траплялось, що цифри не сходилися; так, якось у касі не вистачило трьох гелерів. Звісно, я б міг просто покласти в касу свої три гелери, та й по всьому; та це вже порушення правил гри. З бухгалтерського погляду так буде неспортивно. Треба знайти, в котрому з чотирнадцяти тисяч записів є помилка. І знаєте, коли я брався за баланс, мені завжди хотілося, щоб там виявилась така помилка.

Тоді я зоставався на роботі часом і цілу ніч! накладу перед собою цілий стос бухгалтерських книг — і починаю. І от яке диво: ті колонки цифр ставали для мене чимось матеріальним. Часом мені уявлялось, ніби я спинаюся по тих числах угору, як на круту скелю; або спускаюсь по них, мов по щаблях, у глибоку шахту. А інколи я почував себе мисливцем, що продирається крізь хащі цифр, полюючи на рідкісного й полохливого звіра — оті самі три гелери. А то ще здавалось, ніби я детектив і чатую в темряві за рогом вулиці, тисячі постатей проминають мене, а я дожидаю, щоб ухопити за комір того злодюжку — бухгалтерську помилку. А іншим разом увижалося, ніби я сиджу над річкою з вудкою в руці: ось зараз смикну за вудлище, і... спіймалась, капосна! Але найчастіше мені було так, ніби я з рушницею на плечі йду по зарошених кущиках чорниць то на гору, то в діл; так мені було радісно від отого відчуття руху й сили, така дивна воля й наснага окрилювали мене, наче я переживав якусь надзвичайну пригоду. Я міг цілі ночі ганятися за тими трьома гелерами, а коли нарешті виловлю-

вав їх, то мені й на думку не спадало, що це така мізерія; то була для мене мисливська здобич, і я йшов додому, щасливий, як переможець, і трохи-трохи не падав у ліжко прямо в черевиках. Оце й усе.

КОЛЕКЦІЯ МАРОК

— Свята правда, — сказав старий пан Карас. — Кожен, подлубавшись у своєму минулому, знайшов би в ньому досить матеріалу на ще кілька життів, зовсім інакших. Колись — чи то через помилку, чи то зі справжнього нахилу — ми обрали собі одне з тих життів і вже доживаємо його до кінця; та найгірше те, що інші, потенціальні життя теж не цілком мертві. І часом буває, що ти відчуваєш через них біль, як ото буває, що болить давно відрізана нога.

Коли мені було років десять, я почав колекціонувати марки. Татові це не подобалось, він вважав, що таке захоплення заважатиме мені в навчанні; але я мав товариша, Лойзіка Чепелку, і разом з ним віддавався філателістичній пристрасті. Той Лойзік був син катеринщика, такий собі вихрястий веснянкуватий хлопчисько, весь розкустраний, мов горобець, і я любив його так, як уміють любити друзів тільки діти. Знаєте, я вже старий чоловік, я мав дружину й дітей, але повірте мені — нема в людини почуття, прекраснішого за дружбу. Шкода тільки, що людина здатна до неї лише замолоду; потім вона помалу черствіє і стає себелюбною. Така дружба струменить, мов чисте-чисте джерело, з захвату й подиву, з повноти життя, з багатства й надміру почуттів; їх у тебе стільки, що ти мусиш когось ними обдарувати. Мій батько був нотаріус, найшанованіша людина в місті, страшенно поважний, суворий чоловік; а я прихилився серцем до Лойзіка, чий батько був п'яний катеринщик, а мати — замучена роботою праля. І я того Лойзіка шанував, обожнював, бо він був меткіший за мене, такий самостійний і завзятий, наче щур, мав на носі ластовиння й умів кидати камінці лівою рукою... Я вже й не згадаю всього, за що я його любив, але знаю, що не любив так більш нікого в житті.

Отож я, почавши збирати марки, зробив Лойзіка своїм повірником. Тут хтось сказав, що до колекціонерства

мають смак тільки чоловіки; це щира правда, і я думаю, що це якийсь рудиментарний інстинкт із тих часів, коли кожен чоловік збирав голови своїх ворогів, здобуту в бою зброю, ведмежі шкури, оленячі роги і взагалі все, що ставало його здобиччю. Одначе колекція марок задовольняє не тільки почуття власності; це — безнастанна пригода. Тебе проймає дрож, коли доторкаєшся до цих клаптиків далекого краю — скажімо, Бутану, Бірми чи мису Доброї Надії. Ти ніби зав'язуєш із цими чужими краями особисті, інтимні взаємини. Отож у колекціонуванні марок є якийсь присмак подорожування й мореплавства, взагалі отого чоловічого прагнення звідати в пригодах увесь світ. Так само, як колись у хрестових походах.

Я вже сказав, що батькові моє колекціонерство не подобалось; батьки завжди не люблять, коли їхні сини роблять щось інше, ніж вони самі. Я, панове, теж був зі своїми синами такий. Батьківство — це взагалі неоднорідне почуття; є в ньому велика любов, але й якесь упередження, недовіра, ворожість, чи що. Чим більше хто любить своїх дітей, тим більше є в ньому й того іншого почуття. Отож я мусив ховатися зі своєю колекцією на горищі, щоб тато мене з нею не застукав; у нас на горищі була стара скриня, в якій колись держали борошно, то ми в неї залазили, як миші, й показували один одному марки: «Диви, оце Нідерланди, а це Єгипет, а це Швеція». І в тому, що нам доводилось так ховатися зі своїми скарбами, теж було щось гріховно прекрасне. А добування тих марок також було сповнене пригод: я ходив до знайомих і незнайомих людей і канючив, щоб мені дозволили повідліплювати марки з їхніх старих листів. Де в кого знаходились десь на горищі або в секретері повні шухляди старих паперів; то були найщасливіші години мого життя, коли я, сидячи долі, перебирав ті запорошені купи всякої писанини й шукав на них марки, якої досі не мав: бо я, дурний, не збирав дублікатів. А коли траплялася мені стара Ломбардія чи котресь із німецьких князівств або вільних міст, то я відчував аж пекучу радість: адже всяке безмірне щастя завдає солодкого болю. А Лойзік тим часом чекав мене надворі, і коли я нарешті виходив, то зразу, на дверях, шепотів йому:

— Лойзо, Лойзіку, знайшов одну ганноверську!

— Взяв її?

— Взяв.

І ми щодуху бігли з тією здобиччю додому, до своєї скрині.

У нашому місті були ткацькі фабрики, що ткали всяку всячину: рядюгу, коленкор, ситець тощо; цей мотлох там у нас виробляли для темношкірих народів усієї земної кулі. Так мені дозволяли шукати марок у конторських кошиках для сміття, і то було найбагатше з моїх мисливських угідь. Там можна було знайти Сіам і Південну Африку, Китай, Ліберію, Афганістан, Борнео, Бразілію, Нову Зеландію, Індію, Конго — не знаю, чи й для вас ці назви звучать так таємниче й звабливо. Боже, яка то була радість, яка нестямна радість, коли я знаходив марку, скажімо, з Малайського півострова. Або з Кореї! З Непалу! З Нової Гвінеї! З Сьєрра-Леоне! З Мадагаскару! Ні, цей захват може збагнути тільки мисливець, або шукач скарбів, або археолог, що робить розкопки. Шукати і знайти — це найгостріше прагнення і найбільше задоволення, яке може дати нам життя. Кожній людині слід би чогось шукати: коли не марок, то правди, або цвіту папороті, або принаймні кам'яних стріл чи поховальних урн.

Отже, то були найкращі літа мого життя, коли я приятелював з Лойзіком і збирав марки. А тоді я захворів на скарлатину, і Лойзіка до мене не пускали; він стояв у нас біля дверей і свистів, щоб я його почув. А одного дня мене не догледіли, чи що, і я втік з ліжка й шаснув на горище — подивитись на свої марки. Я був такий кволий, що насилу підняв віко скрині. Але там не було нічого: коробочка з марками зникла.

Не можу й оповісти, як мені стало гірко й страшно. Здається, я стояв там, мов закам'янілий, і навіть плакати не міг — так здушило мені горлянку. Спершу мене вжахнуло, що мої марки, моя найбільша втіха, пропали; але ще жахливіше було те, що вкрав їх напевне Лойзік, мій друг, поки я хворів. Я відчував і жах, і розчарування, і розпач, і жаль, — це просто страхіття, скільки всього здатна пережити дитина. Як я спустився з того горища, не пам'ятаю вже; але після цього я лежав з високою температурою, а в хвилини притомності розпачливо думав. Батькові й тітці я ні про що не сказав — матусі тоді вже не було на світі; я знав, що вони взагалі мене не розуміють, і через це вони зробилися якісь чужі мені. Відтоді в мене вже не було по-справжньому щирої дитячої любові до них. Лойзікова зрада була для мене

майже смертельним ударом: тоді мене спіткало перше й найбільше розчарування в людині. Злидень, казав я собі; Лойзік — злидень, а тому й краде. Так мені й треба, щоб не товаришував із злиднями. І моє серце зачерствіло: відтоді я почав по-різному ставитись до людей, вийшов із стану соціальної невинності; але тоді я ще сам не знав, як глибоко це вразило мене і як багато в мені перевернуло.

Коли минулась моя гарячка, минувся й гіркий жаль за втраченими марками. Мене тільки шпигнуло ще в серце, коли я побачив, що й у Лойзіка вже є нові товариші; та коли він прибіг до мене, трохи розгублений після такої довгої розлуки, я сказав йому сухо, не по-дитячому:

— Іди геть, я з тобою не розмовляю.

Лойзік почервонів, помовчав трохи й відказав:

— Ну, гаразд.

Відтоді він запекло, по-пролетарському зненавидів мене.

І ця пригода вплинула на все моє життя, на вибір життєвого шляху, як сказали б ви, пане Паулус. Мій світ був, так би мовити, осквернений; я втратив довіру до людей, навчився ненавидіти й зневажати їх. Я більш ніколи не мав жодного друга; а подорослішавши, взяв собі за принцип, що я самотній, що ніхто мені не потрібен і що я нічого нікому не прощатиму. Згодом я став помічати, що мене ніхто не любить, і пояснював це тим, що я сам гордую любов'ю і чхаю на всяку сентиментальність. От і вийшла з мене пихата й честолюбна, егоїстична, педантична й церемонна людина. Я був злий і суворий з підлеглими, одружився без кохання, дітей виховував у послуху та страху і своєю ретельністю та сумлінністю здобув неабияку повагу. Таке було моє життя, все моє життя; я не дбав ні про що, крім свого обов'язку. Коли я спочину в бозі, то й у газетах напишуть, який це був заслужений працівник і яка бездоганна людина. Та якби знали люди, скільки в такому житті самотності, недовіри й черствості!..

Три роки тому померла моя дружина. Мені було страх як сумно, хоч я не признавався ні собі, ні іншим; і з того смутку я заходився перебирати всякі родинні пам'ятки, що лишились по батькові й матері: фотографії, листи, мої давні шкільні зошити — мені аж горло здушило, коли я побачив, як старанно складав і зберігав їх мій суворий тато. Мабуть, він усе ж таки любив мене. На горищі була повна шафа цього добра; а на дні однієї шух-

ляди я знайшов шкатулку, запечатану батьковими печатками. Відкривши її, я знайшов у ній ту колекцію марок, яку збирав п'ятдесят років тому.

Не хочу критись перед вами: мені з очей полилися сльози, і я відніс ту шкатулку до своєї кімнати, як скарб. Приголомшений, я збагнув, як воно тоді було: коли я хворів, хтось знайшов мою колекцію, і батько її конфіскував, щоб я через неї не занедбував навчання! Не слід було йому так робити, але ж і в тому вчинкові виявилась його сувора турбота й любов; мені мимоволі стало жаль і його, й себе.

А потім з'явилась думка: отже, Лойзік не вкрав моїх марок! Боже, який я був несправедливий до нього!.. Я знов побачив перед собою того веснянкуватого розкустраного шибеника — бозна, що вийшло з нього і чи він ще живий! Як же прикро й соромно було мені, коли я думав про все це! Через несправедливу підозру я втратив єдиного друга; та, власне, втратив дитинство. Через це почав я гордувати біднотою; через це поводився пихато; через це більш ні до кого не прихилився серцем. Через це я все життя не міг дивитись на поштову марку без нехоті й відрази. Через це я ніколи не писав листів своїй нареченій і дружині, прикриваючись тим, що, мовляв, стою вище за сентименти; а дружина страждала від цього. Через це я був такий сухий і відлюдний. Через це, лиш через це я зробив таку кар'єру і так зразково виконував свої обов'язки...

Перед моїми очима знов постало все моє життя, і воно зразу видалось мені порожнім і безглуздим. Адже я міг прожити його зовсім інакше, подумалось мені. Якби не сталося цього... Адже в мені було стільки завзяття, жадоби пригод, любові, рицарства, фантазії, довіри, всяких дивних і невгамовних поривань — боже, я б міг стати будь-яким іншим: мандрівником, або актором, або військовим! Адже я міг любити людей, бенкетувати з ними, розуміти їх — і ще невідь-що! Мені здавалось, наче в мені тане якась крига. Я перебирав марку за маркою; там були всілякі: Ломбардія, Куба, Сіам, Нікарагуа, Філіппіни, всі ті краї, до яких я тоді мріяв поїхати і яких тепер уже не побачу. В кожній тій марці була дещиця такого, що могло статись і не сталось. Я просидів над ними цілу ніч, оцінюючи своє життя. Я бачив, що то було якесь чуже, штучне, безлике життя, а справжнє моє життя так і не стало дійсністю...

Пан Карас махнув рукою:

— Коли подумаю, що лишень могло б із мене вийти — і як я скривдив того Лойзіка...

Патер Вовес, слухаючи ту розповідь, дуже засмутився й розчулився; мабуть, він згадав щось із свого власного життя.

— Пане Карас, — мовив він схвильовано, — не думайте про це. Що вдієш — тепер уже нічого не можна виправити, не можна почати спочатку...

— Так, не можна... — зітхнув пан Карас і трошечки почервонів. — Але, ви знаєте, я хоч... хоч ту колекцію знову почав збирати.

КАРА ПРОМЕТЕЄВІ

Довге попереднє засідання надзвичайної сесії верховного суду закінчилось, і судді, кахикаючи й крекчучи, зійшлись на нараду в затінку священної оливи.

— Отаке діло, панове, — позіхнув голова суду Гіпометей. — Та й затяглася ж ця справа, хай їй абищо! Гадаю, що навіть нема потреби зачитувати резюме, та вже, щоб не було формальних заперечень... Отже, обвинувачений Прометей, тутешній житель, відданий під суд за те, що винайшов вогонь і цим самим, так би мовити... м-м... м-м... порушив наявний лад, зізнався, що, по-перше, справді винайшов вогонь; по-друге — що може, коли йому заманеться, добути цей вогонь за допомогою дії, званої кресанням; по-третє — що цю таємницю, а власне — небажане явище він не приховав, як годилось би, і не повідомив про нього відповідні органи влади, а свавільно розголосив її, навіть більше — віддав у вжиток не тим, кому слід, як доведено свідченням очевидців, що їх ми щойно допитали. Гадаю, цього вистачить, і можна вже розпочати голосування про вину й розмір кари.

— Пробачте, пане голово, — заперечив засідатель Апометей, — але мені здається, що таку надзвичайно важливу справу слід би докладно, й, так би мовити, всебічно обговорити, перше ніж складати вирок.

— Як хочете, панове, — погодився Гіпометей. — Власне, справа яснісінька, та коли хто з вас бажає щось додати, — прошу.

— Я б дозволив собі нагадати, — озвався член суду Аметей і солідно прокашлявся, — що, на мою думку, в усій справі треба особливо вирізнити один аспект. Я маю на увазі релігійний аспект, панове. Будьте ласкаві визначити: що таке вогонь? Що таке ця викресана іскра? Як визнав сам Прометей, це не що інше як блискавка, а блискавка, як відомо всім, — вияв особливої могутності Зевса Громовержця. Тож поясніть мені, будь ласка, панове: яким чином міг опинитись у руках якогось там Прометея божественний вогонь? По якому праву він ним заволодів? І взагалі, де він його взяв? Прометей хоче запевнити нас, ніби він його просто винайшов; але то все марні викрути: якщо це таке нехитре діло, то чому ж не винайшов вогню, наприклад, хтось із нас? Я переконаний, панове, що Прометей просто вкрав цей вогонь у наших богів. Хай відмагається й викручується як хоче, але нас він не обдурить. Я кваліфікував би його злочин, з одного боку, як звичайну крадіжку, а з другого — як блюзнірство, наругу над святощами. Таким чином, ми зібралися тут для того, щоб якнайсуворіше засудити це безбожне зухвальство й захистити священну власність наших національних богів. Оце все, що я хотів сказати, — докінчив Аметей і гучно висякався в полу своєї хламиди.

— Добре сказано, — погодився Гіпометей. — Чи хоче ще хтось висловитися?

— Прошу вибачення, — сказав Апометей, — але я не можу пристати до висновків шановного колеги. Я сам бачив, як згаданий Прометей розпалював той вогонь, і скажу вам відверто, панове: нічого надзвичайного, між нами кажучи, в тому нема. Відкрити вогонь зумів би кожен ледацюга, лежень і козопас; нам це не спало на думку лиш тому, що в поважної людини, зрозуміло, нема ні часу, ні охоти бавитися, крешучи якісь там камінці. Я запевняю колегу Аметея, що тут ідеться про звичайнісінькі природні сили, марудитися з якими не годиться й розумній людині, а не те що богам. Я вважаю, що вогонь — занадто нікчемне явище, отож воно ніяк не може дотикатися священних для нас речей. Але в цієї справи є ще один аспект, і на нього я повинен звернути вашу увагу, колеги. А саме: як видно, вогонь це стихія вельми небезпечна, часом навіть шкідлива. Ви чули, як ціла низка свідків оповідали, що вони, випробовуючи хлоп'ячий Прометеїв винахід, тяжко пообпікалися, а в деяких випадках зазнало шкоди і їхнє майно. Отож, панове,

коли з Прометеєвої вини вживання вогню пошириться — а цьому, на жаль, уже не можна запобігти, — ніхто з нас не зможе бути спокійний за своє життя й майно; і це, панове, може означати кінець усякої цивілізації. Досить найменшої необережності — і як тоді спинити цю непокірну стихію? Прометей, панове, виявив злочинну легковажність, пустивши у світ таку небезпеку. Я сформулював би його провину як вчинок, що має наслідком тяжкі тілесні ушкодження й загрозу громадській безпеці. А тому я пропоную покарати його довічним ув'язненням із кайданами й суворим режимом. Я скінчив, пане голово.

— Маєте цілковиту рацію, колего, — засопів Гіпометей. — Я б іще зауважив, панове: навіщо нам узагалі якийсь там вогонь? Хіба наші предки користувалися вогнем? Пропонувати таке — це просто неповага до споконвічного устрою, це... м-м... підривна діяльність. Ще нам бракувало гратися з вогнем! Самі поміркуйте, панове, до чого це призведе: біля вогню люди розніжаться, вони волітимуть лежати вигідненько в теплі, замість того щоб... ну, замість того щоб воювати тощо. А це породить розпещеність, занепад моральності і... м-м-м... взагалі безладдя тощо. Одне слово, треба якось боротися з такими нездоровими явищами, панове. Часи тепер серйозні, і взагалі... Ось що я хотів нагадати.

— Щира правда, — озвався Антиметей. — Ми всі, звичайно, згодні з паном головою, що Прометеїв вогонь може викликати наслідки, яких неможливо передбачити. Нема чого критись від себе, панове: це надзвичайна річ. Які нові можливості відкриваються для того, хто має владу над вогнем! Ось вам лиш деякі приклади: можна спалити ворогові врожай, знищити його оливкові гаї тощо. З вогнем, панове, ми дістали нову силу й нову зброю: завдяки вогню ми стаємо майже рівні богам, — прошепотів Антиметей і раптом закричав різким голосом: — Я обвинувачую Прометея в тому, що він довірив цю божественну, непереможну стихію пастухам і рабам, першим стрічним, а не віддав у руки обранців, що стерегли б її, як державний скарб, і володіли б нею! Я обвинувачую Прометея в тому, що він самовільно розпорядився своїм відкриттям, яке мало стати таємницею владарів. Я обвинувачую Прометея в тому, — обурено кричав Антиметей, — що він і чужинців навчив розпалювати вогонь! Що не втаїв його навіть від наших ворогів! Давши вогонь усім,

Прометей тим самим украв його в нас! Я обвинувачую Прометея в державній зраді! Обвинувачую його в підступах проти всього народу! — Антиметей аж розкашлявся від крику. — Я пропоную для нього смертну кару, — вигукнув він наостанці.

— Ну, панове, ще хтось просить слова? — спитав Гіпометей. — Отже, згідно з думкою суду, обвинуваченого Прометея визнано винним, по-перше, в блюзнірстві й нарузі над святощами, по-друге, в завданні тяжких скалічень, а також ушкодженні чужого майна і, по-третє, в державній зраді. Як кару пропоновано або довічне ув'язнення в кайданах із суворим режимом, або смертну кару. Гм...

— Або і одне, й друге! — замислено промовив Аметей. — Щоб задовольнити обидва погляди.

— Цебто як — і одне, й друге? — перепитав голова.

— Та ось про це я й думаю, — пробурмотів Аметей. — Можна, скажімо, так... прикувати Прометея на все життя до скелі... і хай, приміром, шуліки клюють печінку цього безбожника. Ви зрозуміли?

— А що, можна, — задоволено промовив Гіпометей. — Це, панове, справді було б зразковою карою за такі... м-м-м... злочинні вихватки, хіба ні? Ніхто не заперечує? Ну, то вирок ухвалено.

— А за що ви, тату, засудили того Прометея на смерть? — спитав Гіпометея за вечерею його син Епіметей.

— Ти однаково не зрозумієш, — пробурчав Гіпометей, обгризаючи бараняче стегно. — А справді — смажена баранина куди смачніша від сирої; виходить, на щось цей вогонь усе-таки годиться... Але ми виходили з міркувань громадських інтересів, уторопав? До чого б ми докотились, якби кожен посмів безкарно винаходити щось нове й велике, га? Але цьому м'ясові ще чогось бракує... Ага, знаю, — радісно вигукнув він. — Треба було посолити стегно й натерти часником! Ось воно що! Хіба це не відкриття, синку? Якийсь там Прометей до такого б не додумався!

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

Арістотелеві зі Стагіри,
директорові ліцею в Афінах

Мій великий, любий учителю!

Довго, дуже довго не писав я Вам; але ж Ви самі знаєте, як я був заклопотаний воєнними справами: ні в походах на Гірканію, Драгіану та Гедросію, ні коли ми завойовували Бактрію й простували до Інду, я не мав ні часу, ні охоти братися за перо. Тепер я ось уже кілька місяців у Сузах; але й тут у мене було вище голови всяких адміністративних справ, доводилося призначати урядовців, ліквідувати змови та заколоти, і я оце аж сьогодні зміг зібратись та написати Вам про себе. Правда, з офіційних повідомлень Ви загалом знаєте про всі події; але й моя відданість Вам, і віра у Ваш вплив на освічені кола Еллади спонукають мене знов вилити серце перед Вами, своїм глибоко шанованим учителем і духовним проводирем.

Пригадую, як я кілька років тому (а наче так давно це було!) написав Вам над Ахілловою гробницею захопленого й навіженого листа. Це було перед моїм перським походом, і я тоді заприсягся, що моїм взірцем у житті буде відважний син Пелея. Я марив лиш геройством і славою; на той час я вже здобув перемогу над Фракією й гадав, що веду своїх македонців та греків на Дарія лише для того, щоб ми увінчали себе лаврами й стали гідні наших предків, оспіваних божественним Гомером. Можу сказати, що цих своїх ідеалів я не забував і в Херонеї та на Граніку... Але нині я вбачаю в своїх тодішніх діях зовсім інший політичний зміст. Гола правда полягає ось у чому: нашій Македонії, слабко зв'язаній із Грецією, тоді весь час загрожували з півночі варвари-фракійці; вони могли б напасти на нас у несприятливу для нас пору, а греки скористались би з цього, щоб розірвати угоду з нами й відокремитися від Македонії. Отож і необхідно було підкорити Фракію, щоб на випадок зради греків Македонія мала прикритий фланг. Це була чисто політична необхідність, любий Арістотелю; але Ваш учень тоді ще не розумів цього так виразно і віддавався мріям про Ахіллові подвиги.

Після підкорення Фракії наше становище зміцнилося: ми заволоділи всім західним узбережжям Егейського

моря аж до Босфору; але нашому пануванню над Егейським морем загрожувала морська могутність Персії, бо, вийшовши на Геллеспонт і Босфор, ми опинились у небезпечній близькості від перської сфери впливу. Війна між нами й персами за Егейське море й вільне плавання понтійськими протоками стала неминучою. На щастя, я завдав удару, поки Дарій ще не встиг підготуватися. Я уявляв, ніби йду слідами Ахілла, щоб здобути славу Греції, підкоривши новий Іліон, а насправді, як я бачу тепер, мене спонукала потреба відтиснути персів від Егейського моря; і я відтиснув їх, любий учителю, так далеко, що захопив усю Віфінію, Фрігію й Каппадокію, сплюндрував Кілікію й спинився лиш у Тарсі. Мала Азія стала нашою. Не тільки стара Егейська калюжа, а й увесь північний берег Середземного, чи, як ми кажемо, Єгипетського моря був тепер під нашою владою.

Ви сказали б, мій любий Арістотелю, що таким чином була повністю досягнена головна політична й стратегічна мета — цілковите витіснення Персії з еллінських вод. Одначе завоювання Малої Азії створило нову ситуацію: для наших нових берегових кордонів могла з'явитись загроза з півдня — з боку Фінікії або Єгипту. Персія могла б дістати з цих країн підкріплення й бойове спорядження для дальшої війни з нами. Тому виникла доконечна потреба зайняти тірські береги й заволодіти Єгиптом; після цього ми стали володарями всього східного Середземномор'я, але водночас зродилася нова небезпека: Дарій, спираючись на багату Месопотамію, міг би вдертись у Сірію і відрізати наші єгипетські володіння від малоазіатської бази. Отже, я мусив будь-що-будь розгромити Дарія, і це мені пощастило зробити під Гавгамелами: як самі знаєте, в наших руках опинились Вавілон і Суза, Персеполь і Пасаргади. Таким чином ми здобули панування над Перською затокою; та, щоб захистити ці нові володіння від можливих нападів із півночі, довелось виступити в похід проти мідійців та гіркан. Тоді наші землі простяглися від Каспійського моря аж до Перської затоки, але вони лишались незахищені зі сходу, тож я й рушив зі своїми македонцями в країни ареїв і драгіанів, спустошив Гедросію, розгромив Арахосію, а потім завоював Бактрію. А щоб закріпити воєнну перемогу постійним союзом, я взяв за дружину бактрійську царівну Роксану. Це була звичайна політична необхідність; я завоював для македонців і греків

стільки східних земель, що хіть-не-хіть мусив домагатися прихильності своїх східних підданих варварів величчю та пишнотою, без яких ці вбогі пастухи не можуть собі уявити могутнього владаря. Правду кажучи, моїй старій македонській гвардії це не припало до вподоби; їй, мабуть, здавалося, що її проводир забуває бойових товаришів. На жаль, мені довелось тоді стратити свого друга Філоту і Калісфена; позбувся життя й Парменіон. Я дуже шкодував за цим, але іншої ради не було, бо заворушення серед македонців могло загрожувати дальшим моїм задумам. А я тоді саме готувався до походу на Індію. Знайте, що Гедросія і Арахосія оточені високими горами, ніби муром; але, щоб вони стали неприступною твердинею, потрібен був плацдарм, із якого можна робити вилазки або відступати в фортецю. Таким стратегічним плацдармом і є Індія аж до ріки Інд. Отож з воєнного погляду необхідно було захопити цю територію, а також передмостовий плацдарм на другому березі Інду; жоден тямущий воєначальник чи політик не вчинив би інакше. Та, коли ми підійшли до річки Гіфасісу, мої македонці заноровились: мовляв, вони не підуть далі, бо потомлені, хворі й знудились за батьківщиною. Довелось вертатися; то була тяжка дорога для моїх ветеранів, але ще прикріша для мене: адже я задумав був дійти аж до Бенгальської затоки й знайти природний східний кордон для своєї Македонії, а тепер змушений був поки що облишити цей намір.

Я вернувся до Суз. Тепер, завоювавши для своїх македонців та греків таку імперію, я міг би й удовольнитись. Але, щоб не покладатися тільки на своїх знесилених людей, я взяв до війська тридцять тисяч персів. Вони добрі солдати й конче потрібні мені для охорони східних кордонів. І ось це страшенно образило моїх ветеранів. Вони не можуть зрозуміти, що, завоювавши для свого народу східні краї, в сто разів більші за нашу батьківщину, я став великим володарем Сходу, а через те мушу вибирати урядовців та радників із місцевих людей і оточити себе східним двором; усе це самоочевидна політична необхідність, якій я повинен скорятись в інтересах Великої Македонії. Обставини вимагають від мене все нових і нових особистих жертв; я йду на ці жертви, не нарікаючи, бо думаю про велич і могутність своєї улюбленої батьківщини. Мені доводиться терпіти варварську пишноту, як прикмету сили й багатства, я взяв за дружин трьох

царівен зі східних царств, а тепер оце, любий Арістотелю, став навіть богом.

Так, дорогий учителю, я дозволив проголосити себе богом. Мої добрі східні підданці схиляються переді мною й приносять мені жертви. Це політична необхідність, інакше я не матиму належного авторитету в очах цих гірських пастухів та погоничів верблюдів. Як давно минули ті дні, коли Ви навчали мене користуватися розумом і логікою! Проте й сам розум велить пристосовуватися до людської нерозумності. На перший погляд шлях, пройдений мною, може здатися декому фантастичним; та, оглядаючись тепер на нього з нічної тиші свого божественного покою, я бачу, що ніколи не робив нічого не обумовленого моїм попереднім кроком.

І знаєте, мій любий Арістотелю, заради спокою і порядку, заради політичної доцільності добре було б, якби й у моїй західній батьківщині мене визнали богом. Якби я був певен, що мої Македонія і Еллада прийняли як політичний принцип мою необмежену владу, це розв'язало б мені руки тут, на Сході, і я міг би спокійно вирушити здобувати для своєї грецької вітчизни природні кордони аж на узбережжях Китаю. Цим би я навіки утвердив могутність і безпеку своєї Македонії. Як бачите, це тверезий і розумний план; я вже давно не той мрійник, що виголошував присягу над Ахілловою гробницею. І коли я тепер прошу Вас, свого мудрого друга й наставника, щоб Ви по-філософському підготували й переконливо аргументували моїм грекам і македонцям проголошення мене богом, то роблю це як свідомий своєї відповідальності політик і державний діяч. Полишаю на Ваш розсуд, чи візьметеся Ви виконати це завдання, як доцільну, патріотичну й необхідну з політичного погляду справу.

Вітаю Вас, мій дорогий Арістотелю!

Ваш *Александр*

СМЕРТЬ АРХІМЕДА

Власне, та історія з Архімедом була зовсім не така, як пишуть у книжках. Це правда, що його вбито, коли римляни взяли приступом Сіракузи, але неправда, що в дім до нього вдерся, шукаючи, здобичі, римський воїн,

а Архімед, заглиблений у креслення якихось геометричних фігур, сердито буркнув йому: «Не займай моїх кіл!» По-перше, Архімед зовсім не був неуважливим професором, який не бачить, що робиться довкола нього; навпаки, він мав натуру справжнього воїна й винаходив бойові машини для оборони міста; а по-друге, той римський воїн був не п'яний мародер, а освічений і честолюбний штабний центуріон Луцій. Він знав, з ким має честь побачитися, й прийшов не грабувати дім, а з порога відсалютував по-військовому і сказав:

— Вітаю тебе, Архімеде.

Архімед звів очі від навоскованої дощечки, на якій справді креслив щось, і мовив:

— Що таке?

— Архімеде, — почав Луцій, — ми знаємо, що без твоїх бойових машин Сіракузи не протрималися б і місяця. А ми морочилися з ними два роки. Будь певен, ми, військові, вміємо це оцінити. Машини чудові. Дозволь тебе поздоровити.

Архімед махнув рукою.

— Ет, облиш, що в них такого. Звичайні метальні механізми — іграшка, та й усе. Великого наукового значення вони не мають.

— Зате мають воєнне, — заперечив Луцій. — Слухай, Архімеде, я прийшов запропонувати тобі, щоб ти працював на нас.

— На кого це?

— На римлян. Ти ж напевне бачиш, що Карфаген занепадає. Навіщо ж йому допомагати? Ось почекай, тепер ми за нього хіба ж так візьмемося. Вам би всім краще пристати до нас.

— А чому це? — спитав Архімед. — Ми, сіракузяни, між іншим, греки. Чого б це ми мали приставати до вас?

— Того, що ви живете на Сіцілії, а Сіцілія нам потрібна.

— А навіщо вона потрібна вам?

— Бо ми хочемо оволодіти Середземним морем.

— Ага, — мовив Архімед і замислено втупив очі в свою дощечку. — А навіщо це вам?

— Хто володіє Середземним морем, той володіє всім світом, — відповів Луцій. — Хіба не ясно?

— А вам неодмінно треба володіти всім світом?

— Атож. Місія Риму — стати володарем світу. І він буде ним, я тебе запевняю.

— Може, й так, — сказав Архімед і затер щось на своїй дощечці. — Але я б вам такого не радив, Луцію. Бач, колись вам доведеться відстоювати ту владу, і ви матимете з цим великий клопіт.

— Дарма; зате ми будемо великою імперією.

— Велика імперія... — протяг Архімед. — Чи накреслю я велике коло, чи мале, — однаково це тільки коло. Воно має свої межі. Так і ви, Луцію, ніколи не позбудетеся кордонів, будете ними обмежені. Ти гадаєш, що велике коло досконаліше від малого? Гадаєш, що станеш більшим геометром, коли накреслиш більше коло?

— Ви, греки, весь час бавитесь аргументами, — заперечив центуріон. — А ми доводимо свою правду інакше.

— Як же?

— Дією. Наприклад, ми взяли ваші Сіракузи. Отже, Сіракузи належать нам. Хіба це не ясний доказ?

— Так, — сказав Архімед і почухав голову стилосом. — Так, ви взяли Сіракузи; але це вже не ті Сіракузи, що були досі, і ніколи вони не стануть такими. То було велике й славне місто; а відтепер воно вже не буде велике. Чи ж не шкода Сіракуз?

— Зате Рим буде великий. Рим повинен бути найсильнішим на всьому обширі земному.

— Навіщо?

— А щоб вистояти. Чим сильніші ми, тим більше у нас ворогів. Тому ми повинні бути найсильніші.

— Ох, сила... — пробурмотів Архімед. — Я трохи знаюсь на фізиці, Луцію, і щось тобі скажу. Сила сковує себе.

— Цебто як?

— Є такий закон, Луцію. Сила, діючи, сковує саму себе. Чим ви будете сильніші, тим більше сили витрачатимете на це, і врешті настане хвилина...

— Що ти хочеш цим сказати?

— Нічого... Я не пророк, Луцію; я тільки фізик. Сила сковує. Більше я не знаю нічого.

— Слухай, Архімеде, може, все-таки погодишся працювати на нас? Ти й гадки не маєш, які грандіозні можливості відкрились би перед тобою в Римі. Ти споруджував би воєнні машини, найпотужніші в світі...

— Вибач, Луцію, я вже старий чоловік, і мені ще хочеться довести до кінця кілька своїх думок... От бач, я й зараз дещо тут креслю...

— Невже тебе, Архімеде, не приваблює змога разом із нами здобувати владу над світом? Чого ти мовчиш?

— Вибач, — промурмотів Архімед, схилений над своєю дощечкою. — Що ти сказав?

— Що така людина, як ти, могла б здобути владу над світом.

— Гм... влада над світом... — замислено протяг Архімед. — Не сердься, Луцію, але отут у мене щось важливіше... Розумієш, щось тривкіше. Щось таке, що справді житиме вічно.

— Що ж це таке?

— Обережно, не зітри моїх кіл. Це спосіб вирахувати площу сектора.

Згодом було оголошено, що вчений Архімед загинув внаслідок нещасливого випадку.

МАРФА І МАРІЯ

Сталося ж, як ішли вони, увійшов Він в одне село; жінка ж одна, на ім'я Марфа, прийняла Його в господу свою.

А була в неї сестра, звана Марія, котра, сівши в ногах Ісуса, слухала слово Його.

Марфа ж заклопоталася великою послугою; ставши ж, каже: Господи, чи байдуже Тобі, що сестра моя одну мене заставила послугувати? Скажи ж їй, щоб мені помагала.

Озвавшися ж, рече їй Ісус:

Марфо, Марфо, журишся й клопочешся про багато чого, одного ж треба.

Марія ж найкращу частину вибрала, що не відніметься від неї.

Євангелів від Луки, 10,38—42

А ввечері Марфа пішла до сусідки своєї Фамарі, дружини Якова Грюнфельда, що лежала після пологів.

І, побачивши, що жар у вогнищі пригасає, підкинула дров і присіла коло вогнища роздмухувати вогонь. А коли знялось ясне полум'я, Марфа дивилась на вогонь і мовчала.

І сказала тоді пані Фамар:

— Яка-бо ви добра жінка, Марфочко. Ви так про мене піклуєтеся... не знаю, як я й віддячу вам.

Та Марфа не відповіла і очей від вогню не відвернула.

Тоді спитала її пані Фамар:

— Чи правда, Марфочко, що сьогодні у вас був раббі з Назарета?

І відповіла Марфа:

— Був.

І склала пані Фамар руки й промовила:

— От уже радість вам, Марфо; я знаю, до нас би Він не прийшов, але ви цього заслужили: ви така добра господиня...

І тоді схилилась Марфа до вогню, квапливо поправила дрова й сказала:

— По правді признатися, пані Фамар, краще б я Його й зовсім не бачила. Чи ж могло б мені спасти на думку, що саме в такий день, перед святами... Спершу треба було попрати білизну. Ви ж самі знаєте, скільки прання після нашої Марії! Отож я заходилася скидати на купу невипране, коли це чую: «Добридень, дівчата!»; глянула, аж Він стоїть на порозі. Я тоді почала гукати: «Маріє, Маріє, йди сюди!». — щоб помогла мені швидше прибрати ту купу сорочок.

Марійка прибігла розпатлана, побачила Його та як закричить, мов навіжена: «Вчителю, Вчителю, це Ви до нас прийшли?» — а тоді бух перед Ним на коліна, ридає й руки Йому цілує. Мені так соромно за неї стало, пані Фамар: що, певне, подумав Учитель! Якась шалена істеричка, а тут іще брудне шмаття по всій хаті... То я насилу видушила з себе: «Сідайте, Вчителю», — а сама збираю ту білизну. А Марія вхопила Його за руку та хлипає: «Учителю, скажіть нам що-небудь, скажіть що-небудь, раббоні!..» Ви лишень подумайте, пані Фамар: вона Його назвала раббоні! А в хаті такий розгардіяш, самі знаєте, коли прати заходишся, навіть не заметено... І що Він подумав про нас!

— Ет, Марфочко, — потішила її пані Грюнфельд. — Чоловіки такого неладу й не помічають. Я їх знаю.

— Хай і так, — відказала Марфа з суворим блиском у очах. — Але в хаті має бути лад. Чуєте, пані Грюнфельд, коли Вчитель був на обіді в того митаря, то Марія примудрилася сльозами обмити Йому ноги, а витерти їх своїми косами. Я, пані Фамар, на таке б не наважилась, але хотіла, щоб бодай підлога в Нього під ногами була чиста. Що так, то так. І постелити перед Ним гарний килимок, отой, знаєте, з Дамаска. А не брудну білизну. Обмивати Йому ноги сльозами та витирати косами — це, бач, Марійка вміє, а от хоч би зачесатися, коли Він прийде, — то ні, і підлогу витерти задля Нього — теж ні. Аби лиш перед Ним на коліна бухнутись та очі отакі-о зробити: «Скажіть нам що-небудь, раббоні!»

— І сказав Він щось? — жадібно спитала пані Фамар.

— Сказав, — повільно відповіла Марфа. — Усміхався і говорив до Марії. Бо я ж, бачте, насамперед кинулась ту білизну прибирати, а потім треба ж було дати Йому хоч козячого молока та шматок хліба... Він був такий зморений, що мені так і рвалося з язика: «Вчителю, я Вам принесу подушок, відпочиньте хвильку, задрімайте, ми сидітимемо тихенько й не дихатимемо», — та, знаєте, пані Грюнфельд, хто ж це наважиться впасти Йому в річ! Отож я ходила навшпиньки, щоб Марія здогадалася та не робила гамору, так де там! «Говоріть ще, Вчителю, будь ласка, прошу Вас, скажіть іще щось!» А Він, добряга, всміхається й говорить...

— Ох, як би хотіла я почути те, що Він говорив, — зітхнула пані Грюнфельд.

— І я теж, пані Фамар, — сухо відказала Марфа. — Але ж комусь треба було остудити молоко, щоб холодненьке було. І трохи меду десь добути на хліб Йому. А тоді забігти до Єфраїма — я обіцяла Єфраїмисі, що нагляну за її дітьми, коли вона на базар піде... Адже й така стара дівка, як я, на щось та годиться, пані Грюнфельд. Якби хоч наш брат Лазар був удома! Але ж він як побачив уранці, що я збираюся прати, то каже: «Ну, я тікаю, дівчата; але ти, Марфо, гляди не прогав отого ліванського крамаря, що зіллям торгує: як проходитиме, купиш у нього грудного чаю». Адже він, Лазар наш, має слабі груди, пані Фамар, і хиріє просто на очах. Отож я весь час думала: якби Лазар вернувся, поки Вчитель тут! Я вірю, пані Грюнфельд, що Він би зцілив нам Лазаря. То як почую, що хтось іде, так і вибігаю надвір та гукаю до кожного: «Пане Ашере, пане Леві, пане Іссахаре, може, зустрінете нашого Лазаря, то скажіть йому, хай хутчіше йде додому!» Та ще й крамаря з зіллям виглядала, — не знала, за що й хапатися.

— О, це для мене не диво, — зауважила пані Грюнфельд. — З родиною клопоту вистачає.

— Е, що там клопіт, — відмахнулася Марфа. — Але ж кому не хочеться послухати слова Божого, пані Грюнфельд! Хай я дурна жінка, ніби служниця... Та я собі думаю: треба ж, щоб хтось це робив, — і прав, і одежу латав, і в хаті прибирав, — коли вже в Марійки нема охоти до цього... Вона вже не така гарна, пані Грюнфельд, як була, але колись із неї така була красуня, що... що я просто *не могла* не служити їй, розумієте? А люди чогось

думають, ніби я лиха... але ж ви, пані Грюнфельд, знаєте, що лиха й нещасна жінка не зуміє смачно зварити страву, а з мене ж таки непогана куховарка. Коли Марія вродлива, то хай Марфа хоч варить смачно, хіба не правда? Але ви, пані Фамар, також, мабуть, знаєте: часом, бува, на одну-однісіньку хвилинку складеш руки на колінах, і зразу в голову такі чудні думки лізуть — а може, хтось тобі колись щось скаже чи хоч подивиться на тебе якось так, ніби промовить: «Донечко, ти нам свою любов даруєш і всю себе віддаєш, тілом своїм хату метеш і чистотою своєї душі всяку чистоту бережеш; ми входимо в твій дім, ніби це ти сама. І ти, Марфо, на свій лад багато любила...»

— О, це правда, —погодилась пані Грюнфельд. — І якби ви мали дітей, як я, Марфочко, то ще краще б це знали.

А Марфа їй сказала:

— Пані Грюнфельд, коли ото так зненацька прийшов до нас Він, Учитель з Назарета, то я вжахнулась: може... може, це Він прийшов сказати ті гарні слова, що їх я стільки років чекала... а тут у хаті таке безладдя! Мені аж горлянку здушило, слова вимовити не можу — тільки думаю: дарма, це минеться, дурепа я, а поки що намочу білизну, забіжу до Єфраїма, пошлю по нашого Лазаря та прожену з подвір'я курей, щоб Йому не заважали... А тоді, коли вже з усім упоралась, така гарна певність пойняла мене: ось тепер я готова слухати слово Боже. Я тихенько-тихенько ввійшла до кімнати, де Він сидів і говорив. Марія сиділа у Нього біля ніг, очей з Нього не спускала... — Марфа сухо засміялась. — І мені спало на думку: а як би я виглядала, коли б отак витріщилася на Нього! Аж раптом Він, пані Грюнфельд, так ласкаво та щиро глянув на мене, ніби хотів щось сказати. А мені враз упало в очі: боже, який Він худий! Адже Він і не попоїсть ніколи як слід, ба й того нашого хліба з медом ледве торкнувся... Я й подумала: голубів! Треба йому голубів приготувати. Хай Марійка збігає по них на базар, а Він тим часом трохи відпочине. «Марійко, — кажу їй, — а йди-но на хвильку в кухню». Та Марія не чує — ніби осліпла й оглухла.

— То вона, певно, не хотіла кидати гостя самого, — заспокійливо промовила пані Фамар.

— Хай би краще потурбувалася, чим його нагодувати, — суворо відказала Марфа, — На це ж і є ми, жінки, хіба не правда? Ну, а як побачила я, що Марія ні руш,

тільки дивиться, мов заворожена, тоді... сама не знаю, пані Фамар, як воно вирвалось у мене, але я не втрималася: «Господи, — кажу, — чи Тобі байдуже, що сестра саму мене лишила прислуговувати? Скажи їй, хай поможе мені на кухні». Так якось вискочило воно з мене...

— Ну, і сказав Він їй? — спитала пані Грюнфельд.

Із Марфиних очей, що вже горіли вогнем, бризнули сльози.

— «Марфо, Марфо, журишся та й клопочешся про багато чого, а треба лиш одного. Марія ж вибрала найкращу частину, і ніхто її не відніме в неї...» Якось так Він мені сказав, пані Фамар.

Хвилинку обидві мовчали.

— І це все, що Він сказав вам? — спитала пані Фамар.

— Та наче все, — відповіла Марфа і тернула рукою по очах. — А тоді я пішла купити голубів... та й шкуродери ж на тому базарі, пані Грюнфельд! Засмажила їх. а з потруху зварила вам юшку...

— О, я знаю, ви добра куховарка, Марфочко, — сказала пані Грюнфельд.

— Ні, — вперто заперечила Марфа. — Щоб ви знали, це вперше у мене голуби не просмажились як слід. Тверді вийшли... але ж у мене все з рук падало. Адже я так безмежно вірю в Нього, пані Фамар!

— І я теж, — побожно сказала пані Грюнфельд. — А що ж Він іще говорив, Марфочко? Що Він повідав Марії? Чого навчав?

— А хтозна, — відказала Марфа. — Я питала в Марії, так ви ж знаєте, яка вона навіжена. «Я вже й не пам'ятаю, — каже, — їй-богу, жодного слова не пригадаю, але так гарно було, так гарно, і я така страшенно щаслива...»

— Ще б пак, — погодилася пані Фамар.

Тоді Марфа гучно висякалася й сказала:

— Ну, давайте свого опецька, пані Грюнфельд, я його переповию.

ПРО П'ЯТЬ ХЛІБИН

... Що я проти нього маю? Це я вам можу сказати, сусідо: проти його вчення не маю нічого. Анічогісінько. Якось я слухав його проповідь, то, вірите, й сам трохи не пристав до його учнів. Вернувся додому й кажу двоюрідному братові, сідляреві: от би тобі його послухати,

чуєш, це ж на свій лад пророк. Так уже гарно говорить, аж за серце хапає, що правда, то правда. Мені тоді аж сльози на очах виступили, я просто ладен був замкнути свою крамницю й іти за ним, щоб уже ніколи не згубити його з очей. «Роздай, — каже, — все, що маєш, і йди за мною. Люби ближнього свого, допомагай убогим і прощай тим, хто скривдить тебе...» — і таке інше. Я простий собі пекар, та коли слухав його, то така вступила в мене радість і мука, сам не знаю, як і висловити: так щось мене тисло, що впав би навколішки й заплакав, а заразом так було гарно й легко, ніби все злетіло з мене — всі турботи, вся докука. Отож я й кажу братові: «І не сором тобі, бовдуре! Все скнаруєш, тільки й мови в тебе, хто скільки тобі винен та що мусиш платити всі податки й десятини. Краще роздай бідним людям усе, що маєш, покинь жінку й дітей та йди за ним...»

Та й за те, що він зцілює недужих і одержимих, я б йому не докоряв. Правда, це якась дивна й неприродна сила, але ж кому не відомо, що наші лікарі — партачі, та й римські нітрохи не кращі: гроші брати вміють, а як хто вмирає, то лише здвигнуть плечима й скажуть, що треба було покликати їх раніше. Аякже! Моя небіжчиця дружина два роки мучилася кровотечею; що вже я поводив її по лікарях, ви собі й уявити не можете, скільки на те грошей пішло, а чи поміг хоч один? Якби він уже тоді ходив по містах, я б упав перед ним на коліна й сказав: «Господи, зціли цю жінку!» А вона б доторкнулася до його одежі та й видужала б. Що вже натерпілась, бідолаха, — і не розкажеш... Ні, за це хвала йому, що він зцілює недужих. Звісно, лікарі кричать, що це, мовляв, мана й дурисвітство, і раді б заборонити йому таке, але ж тут замішані їхні інтереси... Хто хоче помагати людям і рятувати світ, неодмінно наткнеться на чиїсь інтереси. Всім не догодиш, як же інакше. Отож я й кажу: хай зцілює недужих, хай навіть мертвих воскрешає; але оте, що він з п'ятьма хлібинами зробив, — це вже не годиться. Як пекар кажу вам, що це для пекарів тяжка кривда.

Ви не чули про ту пригоду з п'ятьма хлібинами? Як же так! Усі пекарі мов самі не свої після неї. Кажуть, буцімто зійшлася до нього в пустелю велика юрба, і він там зцілював недужих. А як стало вечоріти, приступили до нього учні й мовлять: «Місце тут пустельне, а час уже пізній. Відпусти людей, хай вернуться в міста свої, куплять собі їсти».

Він же відповів:

«Нема їм потреби йти, нагодуйте ви їх».

Вони йому кажуть:

«Ми не маємо тут нічого, тільки п'ять хлібин та дві риби».

Він тоді їм велить:

«Принесіть же мені сюди».

І, наказавши людям посідати на траві і взявши ті п'ять хлібин та дві рибини, звів очі до неба, поблагословив їх і, ламаючи, став давати хліб учням, а вони — людям. І їли всі й наситились. І зібрали потім крихт дванадцять повних кошиків. А тих, що їли, було близько п'яти тисяч, окрім жінок і дітей.

Погодьтеся, сусідо, що це жодному пекареві не сподобається. Та й ще б пак! Коли піде така мода, що абихто зуміє п'ятьма хлібинами й двома рибками п'ять тисяч душ наситити, — тоді пекарям хоч по жебрах іди, хіба не правда? Риба — то вже дарма, вона сама собі в воді виростає, і її може наловити будь-хто. А пекар же мусить за великі гроші купувати борошно й дрова, помічника наймати, платити йому, крамницю держати, сплачувати то податки, то се-те, так що врешті радий буває, коли зостався якийсь гріш на прожиток і не доводиться йти по жебрах. А цей, бач, тільки зведе очі до неба — і вже має досить хліба для п'ятьох чи скількох там тисяч душ; борошна він не купує, дрова возити бозна-звідки йому не треба, ні тобі видатків ніяких, ні праці — звісно, так можна й задарма хліб роздавати! А про те він, бач, не подумав, що позбавив чесного заробітку всіх довколишніх пекарів! Ні, це нечесна конкуренція, кажу я вам, і слід би таке заборонити. Коли хоче пекарювати, то хай податки платить, як ми. Он уже на нас люди нападаються, мовляв, що ж це ви за мізерний буханець такі нелюдські гроші правите! Треба дурно хліб роздавати, як він, та ще й хлібець у нього, кажуть, хіба ж такий: білий, пухкий, духмяний, їв би і їв би!.. Нам уже довелося спустити ціну на свій товар; слово честі, на збиток собі продаємо, аби торгівлі не закривати. Куди ж ми так докотимося — ось від чого в усіх пекарів голова пухне! А десь-інде, кажуть, він нагодував чотири тисячі душ, окрім жінок і дітей, сімома хлібинами й кількома рибинами, але там назбирали тільки чотири кошики крихт. Видно, й у нього це діло вже не йде так легко, але нас, пекарів, він зубожить дощенту. І я вам кажу: він, певне, якусь злість

мас на нас, пекарів, тому й робить так. І рибники вже кричать — хоч вони, правда, самі ціни не складуть своїй рибі: це споконвіку було не таке чесне ремесло, як пекарство.

Знаєте, сусідо, я вже старий чоловік, лишився на світі сам, ні жінки, ні дітей, то чи багато мені треба? Я вже казав недавнечко помічникові, хай бере мою пекарню на свою шию. Отож я не за прибутки тривожуся: їй же богу, я б радісінько роздав своє мізерне майно й пішов би за ним звістувати любов до ближнього й усе, чого він навчає. Та коли бачу, як він підкопується під нас, пекарів, то кажу собі: «Е, ні! Я, як пекар, бачу, що це не рятунок для світу, а чиста згуба нашому ремеслу. Мені дуже шкода, але я йому такого не подарую. Так не можна».

Ну, звісно, ми подали на нього скаргу Ананові й намісникові — за те, що він порушує цеховий статут і бунтує людей. Але ж вам самим відомо, яка по тих канцеляріях тяганина. Ви мене знаєте, сусідо: я чоловік мирний і не шукаю сварки ні з ким. Та, коли він з'явиться до Єрусалима, я вийду на вулицю й кричатиму: «Розіпніть його! Розіпніть його!»

РОМЕО І ДЖУЛЬЄТТА

Молодий англійський дворянин Олівер Мандевіль, що подорожував по Італії задля освіти, одержав у Флоренції звістку, що батько його, сер Вільям, відійшов у кращий світ. З важким серцем, ллючи рясні сльози, сер Олівер попрощався з синьйориною Маддаленою і, заприсягшися, що повернеться чимскоріше, вирушив зі слугою в напрямку Генуї.

На третій день дороги, саме коли в'їздили до якогось сільця, вони попали під велику зливу. Сер Олівер сховався з конем під старим берестом і сказав слузі:

— Паоло, піди глянь, чи нема тут якогось albergo[1], де б можна переждати дощ.

— Для слуги й коня albergo за рогом, —озвався чийсь голос у нього над головою, — а ви, кавальєре, виявите мені честь, прихистившись під моєю скромною покрівлею.

Сер Олівер скинув капелюха й звів очі до вікна, з якого йому весело всміхався старий огрядний патер.

---

1 Заїзду *(італ.)*.

— Vossignoria reverendissima[1], — ввічливо відповів юнак, — ви аж надто ласкаві до чужинця, що покидає вашу прекрасну країну, обтяжений вдячністю за все те добро, що ним його так щедро обсипали.

— Bene[2], любий мій сину, — сказав священик, — та коли ви ще хвилинку балакатимете, то змокнете до рубця. Будьте ж ласкаві злізти зі своєї кобили, та хутчіш, бо ллє, як із ринви.

Сер Олівер здивувався, коли molto reverendo paroccо[3] вийшов на ганок зустріти його: такого маленького патера він ще не бачив. Уклоняючись, він мусив схилитися так, що йому аж кров ударила в голову.

— Е, годі вам, — сказав священик. — Я простий собі францісканець, кавальєре. Мене звуть падре Іпполіто. Гей, Маріетто, принеси нам ковбаси й вина. Ось сюди, добродію, тут страшенно темно. Ви inglese[4], правда? Знаєте, відколи ви, англійці, відійшли від святої римської церкви, вас тут в Італії стало повно. Я розумію, синьйоре. Вам, мабуть, нудно вдома. Чуєш, Маріетто, цей добродій — inglese. Бідолашечка, такий молодий, а вже англієць! Уріжте собі оцієї ковбаси, синьйоре, це справжня веронська. Я вам кажу, що до вина нема кращої за веронську ковбасу, і хай собі болонці запихаються своєю мортаделлою. Завжди беріть до вина веронську ковбасу й солоний мигдаль, любий сину. Ви не були у Вероні? Шкода. Божественний Веронезе був родом звідти. Я також веронець родом. Гарне місто, синьйоре. Його називають містом Скалігерів. Ну, як винце, добре?

— Gracia[5], падре, — промимрив сер Олівер. — У нас в Англії Верону називають містом Джульєтти.

— Та що ви кажете! — здивувався падре Іпполіто. — А чому? Я щось не пригадую, щоб там була якась княгиня Джульєтта. Правда, я не був там уже більш як сорок років. То що ж це за Джульєтта?

— Джульєтта Капулетті, — пояснив сер Олівер, — Бачте, у нас є про неї п'єса... її склав такий собі Шекспір. Прегарна п'єса. Ви знаєте її, падре?

— Ні. Але стривайте, Джульєтта Капулетті, Джульєтта Капулетті... — замурмотів падре Іпполіто. — Я му-

---

[1] Ваша превелебність *(італ.)*.
[2] Добре *(італ.)*.
[3] Вельмишановний священик *(італ.)*.
[4] Англієць *(італ.)*.
[5] Дякую *(італ.)*.

сив би знати її. Я бував у Капулетті з отцем Лоренцо...

— Ви знали ченця Лоренцо? — в подиві промовив сер Олівер.

— Ще б пак я не знав його! Я ж у нього був міністрантом, синьйоре. Слухайте, а може, це та Джульєтта, що вийшла за графа Паріса? Її я знав. Дуже побожна й славна пані — графиня Джульєтта. Вона з роду Капулетті — з тих Капулетті, що торгували оксамитом.

— Ні, це ніяк не може бути вона, — заперечив сер Олівер. — Та, справжня Джульєтта померла зовсім молодою, і то такою сумною смертю, що сумнішої годі й уявити.

— Ах так, — відказав molto reverendo. — Ну, то це не вона. Та Джульєтта, що я знав, одружилася з графом Парісом і народила йому восьмеро дітей. Взірцева, доброчесна дружина, молодий синьйоре, дай боже й вам таку. Правда, казали, що вона перше була закохалась у якогось молодого cavalone[1]... Та про кого, синьйоре, не плещуть бозна-чого? Звісна річ, молодь нерозважна й шалена. Будьте раді, синьйоре, що ви молодий. Чи inglesi теж бувають молоді?

— Бувають, — зітхнув сер Олівер, — Ох, отче, і нас палить вогонь юного Ромео.

— Ромео? — перепитав падре Іпполіто й хильнув вина. — Цього я, мабуть, знав. Чи це часом не той молодий scioccо[2], не той гультяй і зайдиголова Монтеккі, що поранив графа Паріса? Подейкували, ніби через Джульєтту. Так, так. Її висватали за графа Паріса — чудова партія, синьйоре, той Паріс був дуже багатий і славний молодий пан, — але Ромео, казали, вбив собі в голову, що Джульєтта дістанеться йому. Наче багатії Капулетті віддали б дочку за котрогось із зубожілих Монтеккі! А до того ж Монтеккі тягли руку за Мантуєю, тоді як Капулетті стояли за міланського герцога. Ні, ні. Я гадаю, що цей assalto assassinatico[3] на Паріса був звичайнісіньким політичним замахом. Адже нині кругом політика, любий сину. Звісно, після тієї вихватки Ромео довелося втекти до Мантуї, і вже він звідти не вернувся.

— А от і ні! — вигукнув сер Олівер. — Вибачте, падре, але все було не так. Джульєтта кохала Ромео, але батько й мати силували її вийти за графа Паріса...

---

[1] Гульвісу *(італ.)*.

[2] Навіжонець *(італ.)*.

[3] Напад з метою вбивства *(італ.)*.

— Бо знали, що й до чого, — погодився старий священик. — Ромео був ribaldo[1] й стояв за Мантую.

— Але напередодні шлюбу з Парісом отець Лоренцо дав їй порошок, щоб вона запала в сон, схожий на смерть... — провадив сер Олівер.

— Брехня! — зразу перебив його падре Іпполіто. — Отець Лоренцо ніколи б не зробив такого! Правда тільки, що Ромео напав на Паріса на вулиці й поранив його. Певне, п'яний був.

— Вибачте, отче, але все було зовсім не так, — запротестував сер Олівер. — Насправді було ось як: Джульєтту поховали, а Ромео над її могилою простромив Паріса шпагою...

— Стривайте, — знову перебив його священик. — Поперше, це було не над могилою, а на вулиці біля пам'ятника Скалігерам. А по-друге, Ромео не простромив його, а тільки поранив у плече. Ви думаєте, так легко вбити людину шпагою? Спробуйте-но самі, юначе!

— Scusi[2], — заперечив сер Олівер, — я ж сам бачив усе на сцені, під час прем'єри. Граф Паріс був справді простромлений шпагою в двобої й помер на місці. А Ромео, гадаючи, що Джульєтта померла, отруївся над її домовиною. Ось як усе було, падре.

— Де там, — буркнув отець Іпполіто. — Зовсім він не отруївся, а втік до Мантуї.

— Пробачте, падре, — стояв на своєму Олівер, — я все бачив на власні очі: адже я сидів у першому ряду! В ту хвилину прокинулася Джульєтта, побачила, що її коханий Ромео неживий, теж випила отрути й померла.

— Пусте, — розсердився падре Іпполіто. — Аж диво бере, хто це міг наплести такого. Насправді Ромео втік до Мантуї, а сердешна Джульєтта з журби справді якесь там зілля винила. Але нічого страшного не було, синьйоре, то все так, по-дитячому; та й що ви хочете, адже їй було заледве п'ятнадцять років... Я все знаю від самого Лоренцо, молодий синьйоре; звісно, я тоді був ще отакий-о ragazzo[3], — добряга патер показав рукою десь так на лікоть від землі. — Джульєтту потім відвезли одужувати до тітки в Безенцано, а слідом за нею туди поїхав

---

[1] Негідник *(італ.)*.
[2] Вибачте *(італ.)*.
[3] Хлопчак *(італ.)*.

І граф Паріс іще з перев'язаною рукою... ну, і, самі знаєте, як воно буває в таких випадках: таке палке кохання, що куди там! Через три місяці й звінчалися. Ессо[1], синьйоре, як воно буває в житті. Я сам був на їхньому весіллі міністрантом у білому стихарі...

Сер Олівер сидів якийсь наче засмучений.

— Не гнівайтесь, отче, — нарешті сказав він, — але в тій англійській п'єсі все в тисячу разів прекрасніше.

Падре Іпполіто сердито засопів.

— Прекрасніше! Що ви бачите прекрасного в тому, коли двоє молодят відбирають собі життя? Чи не шкода їх, синьйоре? А як на мене, то прекрасніше те, що Джульєтта вийшла заміж і народила восьмеро дітей, та ще яких дітей: мов намальовані!

Олівер похитав головою.

— Е, це вже не те, любий падре; ви не знаєте, що таке велике кохання.

Низенький патер замислено покліпав очима.

— Велике кохання? По-моєму, це... коли двоє людей зуміли прожити весь вік у злагоді... віддано й вірно... Джульєтта була благородна жінка, любий синьйоре. Виростила восьмеро дітей і дбала про чоловіка до самої смерті... То у вас Верону називають містом Джульєтти? Це ви, англійці, дуже славно придумали, добродію. Синьйора Джульєтта була справді чудова жінка, дай їй боже вічне блаженство.

Молодий Олівер неначе прокинувся з задуми.

— А що сталося з Ромео?

— З Ромео? Я й не знаю до пуття. Щось ніби чув про нього... А, пригадав. Він у Мантуї закохався в дочку якогось маркіза... як пак його... Монфальконе, Монтефалько чи якось так. Ох, синьйоре, ото було те, що ви називаєте велике кохання! Він, здається, навіть викрав її — страх яка романтична історія, тільки я вже забув подробиці... Що ви хочете, адже це сталося в Мантуї. Але то була нібито passione senza esempio — така, знаєте, нечувана пристрасть, синьйоре. Так принаймні казали. Ессо, синьйоре, дощу вже й нема.

Сер Олівер зніяковіло підвівся.

— Ви були дуже ласкаві, падре. Thank you so much[1]. Дозвольте мені дещицю лишити вам... для ваших убогих

---

[1] От *(італ.)*.

[2] Дуже вам вдячний *(англ.)*.

парафіян... — промимрив він, почервонівши, і засунув під край тарілки жменю цехінів.

— Що ви, що ви, — вжахнувшись, замахав руками падре Іпполіто.— Стільки грошей за скибочку веронської ковбаси!

— Тут і за вашу оповідку, — квапливо пояснив молодий англієць. — Вона була... м-м-м... дуже... дуже... не знаю, як сказати. Very much indeed[1].

У вікно сяйнуло сонце.

---

[1] Справді, дуже... *(Англ.)*

КОМЕНТАРІ

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

Роман «Війна з саламандрами» був закінчений Чапеком у серпні 1935 р., як він сповіщав у статті «Нічого нового» для книжки «День світу», виданій в СРСР з ініціативи Горького. Роман друкувався в газеті «Лідове новіни» (з 21 вересня 1935 р. по 12 січня 1936 р.), у 1936 р. був виданий окремою книжкою з підзаголовком «Утопічний роман», згодом виходив без підзаголовка.

С. 20. *«Батя»*— фірма чеського взуттєвого короля Томаша Баті, що експортував взуття в багато країн світу.

С. 27. *Тодді* — пальмова горілка.

С. 29. *Голомбек* Бедржіх (1901—1961), *Валента* Едуард (1901—1973) — чеські журналісти, колеги Чапека по газеті «Лідове новіни», автори нарисів, романів і книжок про Яна Вельцля (див. дальшу примітку).

С. 30. *Як про отого ескімоса Вельцля.— Вельцль* Ян (1868—1937) — чех, що значну частину свого життя пробув у полярних краях, в Сибіру й на Алясці як золотошукач, рибопромисловець, торговець. Один час був ватажком ескімоського племені. Після повернення Вельцля на батьківщину (1928 р.) чеські письменники й журналісти Рудольф Тесноглідек (1882—1928), Голомбек і Валента написали низку книжок про його мандри.

С. 52. *Фріско* — простомовна назва Сан-Франціско.

С. 58. *...твердо постановила собі, що буде найвидатнішою кінозіркою всіх часів і народів...*— Ця фраза кидає іронічне світло на назву яхти «Глорія Пікфорд», у якій претензійно з'єднані ім'я й прізвище кінозірок Голлівуду Глорії Свенсон і Мері Пікфорд.

С. 65. *...як той Шіллерів рицар...*— Мається на увазі герой балади Ф. Шіллера «Рукавичка» (1797).

С. 69. *«Торговець Горн»*— кінофільм, знятий у 1931 році в Африці американським режисером Ван Діком (1887—1943), про пригоди в Африці торговця Горна й білої дівчини, взятої в полон тубільцями.

С. 79. *Йоганнес Якоб Шейхцер* (1672—1733) — природознавець із Цюріха, геолог і палеонтолог. Відбиток стародавньої саламандри, в якому вбачали відбиток скелета «допотопної» людини, був знайдений Шейхцером у 1700 р.

С. 87. *Мей Уест* (нар. 1892) — американська опереткова й драматична актриса, одна з кінозірок Голлівуду, автор п'єси «Sex» («Чут-

тєвість», 1926), виконавиця головних ролей у фільмах «Красуня 90-х років» (1934), «Шлях у вище товариство» (1935).

«Генріха Восьмого»...— Мається на увазі фільм «Приватне життя Генріха VIII», поставлений 1933 р. англійським режисером Александром Корда (1893—1956).

С. 93. *Лемурія* — міфічний материк, що, як припускали деякі вчені, колись існував на місці Індійського океану і з'єднував Африку з Індією й Індонезією.

С. 94. *...журналу Гібла «Гіллос»...— Гібл* Ян (1786—1834) — чеський письменник і редактор розважальних і наукових журналів; журнал «Гіллос» виходив у 1820—1821 рр.

«Ссавці» Яна Сватоплука Пресла...— Пресл Ян Сватоплук (1791—1849) — діяч епохи чеського національного відродження, професор природознавства, ботанік і автор книжки «Ссавці», систематичний посібник для самонавчання» (1834).

«Основи природознавства, або ж фізики» Войтеха Седлачека — перший написаний чеською мовою виклад основ фізики й математики, що належав перу Йозефа Войтеха Седлачека (1785—1836). Видавався в 1825—1828 рр.

«Крок»— чеський природничий журнал енциклопедичного характеру. Видавався Я. С. Преслом у 1821—1840 рр.

«Часопис Чеського музею»— науковий чеський журнал, що видається з 1827 р.

С. 95. *Про людоящерів.*— У оригіналі роману текст газетної вирізки складений готичним шрифтом, що вживався в Чехії в кінці XVIII— на початку XIX ст., і з збереженням особливостей чеської орфографії тих часів. Дальші міркування Угера надруковані латинським шрифтом, але також з елементами архаїчного правопису, чим автор натякав на застарілі погляди деяких чеських учених, своїх сучасників.

С. 105. *Поль Адан* (1862—1920) — французький письменник, автор історичних і утопічних романів, у яких відчутна підкреслена увага до еротики й аморалізму.

Олдос Хакслі (1894—1963) — англійський буржуазний письменник, автор утопічних романів. У романі «Новий прекрасний світ» (1932) люди майбутнього зображені ним як аморалісти.

С. 122. *Е. Е. К.*— Чапек підписав стилізований нарис про облави на саламандр ініціалами журналіста й письменника, «несамовитого репортера» Егона Ервіна Кіша (1885—1948), автора численних нарисів, матеріал для яких він збирав під час подорожей по різних країнах світу.

С. 132. *Мадлен Рош* (1885—1930) — відома французька драматична актриса.

Генрі (Кульсон) *Бонд* — президент англійської асоціації сталепромисловців.

Тоні Вайсмюллер.— Вайсмюллер Джонні (нар. 1904) — американський плавець, з 1932 р. знімався в ролі Тарзана в серії голлівудських фільмів про Тарзана.

С. 134. *Франсуа Коппе* (1842—1908) — французький поет, драматург і прозаїк, автор популярних свого часу віршів і пісень.

С. 135. *Піджін-інгліш* — жаргон, поширений у країнах Тихого океану, суміш англійської й китайської мов.

С. 136. *«Janua linguarum aperta»* — комічна аналогія до славнозвісної лінгвістичної праці великого чеського вченого-педагога Яна Амоса Коменського (1592—1670) «Відчинені двері до мов» («Janua linguarum reserata», 1631).

С. 137. *«Народні ліcти»* — чеська реакційна газета, з 1935 р. орган фашистської партії «Народні с'єдноцені» («Національна єдність»).

«Не вірте нікому у світі, ніде в нас там друзів нема» — рядки з вірша «Не вірим нікому...» чеського поета Сватоплука Чеха (1846—1908).

С. 138. *Яромир Зейдл-Новомеський, Генрієтта Зейдлова-Хрудимська, Богумила Яндова-Стшешовицька.*— Чапек іронізує з поширеної серед третьорядних чеських письменників провінційної моди додавати до своїх прізвищ гучні псевдоніми. В даному разі псевдоніми утворені від назв районів Праги (Нове Место, Стшешовиці) й чеського містечка Хрудима.

С. 139. *«А чи висять іще на Мостовій вежі голови страчених чеських панів?»* — Після поразки чехів у бою на Білій Горі під Прагою (1620) були страчені двадцять сім проводирів чеського антигабсбурзького повстання. Голови страчених дворян були вивішені на Старомеській вежі Карлового мосту.

С. 140. *«Щастен, хто троянду хоч одну для вітчизни викохав своєї»* — рядки з поеми чеського поета Франтішека Ладислава Челаковського (1799—1852) «Стопелюсткова троянда».

Болеслав Яблонський (псевдонім Карела Евгена Тупого, 1813—1881) — чеський поет, автор сентиментальних віршів і дидактично-моралізаторських творів.

Ліпани.— Бій під Ліпанами відбувся 1434 р. між таборитами (ліве крило гуситів) і чашниками (права течія в гуситському русі). Поразка таборитів у цьому бою сприяла зміцненню феодального ладу й католицизму.

С. 141. *...приматора доктора Баксу...— Бакса* Карел (1863—1927) — бургомістр Праги в 1919—1927 рр., член шовіністської національно-соціалістичної партії.

С. 150. Текст не має сенсу.

С. 154. *Поль Маллорі* — вигаданий французький поет, ім'я й прізвище якого Чапек утворив, з'єднавши імена й прізвища Поля Валері (1871—1945) і Стефана Малларме (1842—1898), у творчості яких відбилось захоплення античністю.

...не пінонародженою Афродітою, а Палладою Анадіоменою.— Анадіомена (грецьк.).— пінонароджена. Поль Маллорі хоче сказати, що цього разу (на відміну від давньогрецького міфа) з піни морської виходить не богиня кохання й краси Афродіта, а богиня мудрості Паллада; іронія Чапека полягає в тому, що Афіна Паллада, яка, згідно з міфом, вийшла з голови Зевса у шоломі й панцері, була богинею не тільки мудрості та ремесел, а й війни.

С. 155. *...ідейні суперечки між старосаламандрами та молодосаламандрами.*— Натяк на боротьбу між старочехами й молодочехами, консервативною й ліберальною партіями чеської буржуазії другої половини XIX — початку XX ст. В сфері культури старочехи обстоювали консервативні національні традиції, виступаючи проти «вільнодумних» західних впливів, а молодочехи закликали в усьому наслідувати розвиненіші капіталістичні країни.

С. 156. *«Народні політіка»* — масова щоденна чеська газета, розрахована на дрібнобуржуазні верстви читачів; не відзначалася принциповістю. Виходила з 1882 до 1945 р.

С. 159. *Жюль Зауерштоф.*— Мається на увазі Жюль Зауервайн, редактор відділу іноземної політики в низці празьких буржуазних газет.

Ієрогліфічний текст не має змісту.

С. 162. *Тлаченка* — ковбаса з хляків.

С. 180. *«Untergang der Menschheit».*— Чапек пародіює книжку «Untergang des Abendlandes» («Запепад Європи») німецького філософа Освальда Шпенглера (1880—1936), одного з попередників нацизму; книжка виходила в 1918—1922 рр., була перевидана в Німеччині незадовго до написання «Війни з саламандрами».

С. 188. *«Мене, текел, фарес»* — вогненні слова, що, згідно з біблійною легендою, з'явились на стіні під час бенкету вавілонського царя Валтасара й провістили загибель вавілонського царства.

С. 200. *«Ми повинні мати сто тисяч літаків...»* — Натяк на програму будівництва потужного військово-повітряного флоту, проголошену прем'єр-міністром Великобританії Стенлі Болдуїном 1934 р. у відповідь на гарячкове озброєння Німеччини.

С. 218. *Його звуть Андреас Шульцв, і він за світової війни служив десь у чині фельдфебеля...*— Натяк на Адольфа Гітлера, що під час першої світової війни був єфрейтором.

С. Нікольський

МАТИ

Задум п'єси, в якій мертві мали виступати на сцені як живі, виник у Чапека, за свідоцтвом його приятеля, письменника Франтішека Лангера, незабаром після написання п'єси «Адам-творець». Та він не був здійснений.

Наприкінці червня 1937 р., під час перебування у Франції, дружина Чапека Ольга Шайнпфлюгова в автобусі поділилася з чоловіком ідеєю нової п'єси: «Це мала бути вистава про матір у країні, на яку напав ворог. Мати хоче врятувати сина від війни. Коли вона бачить, що батьківщина справді під загрозою, то сама посилає сина на війну, хоч виховувала його в огиді до неї» [1]. Чапек попросив дружину віддати цей сюжет йому. 13 листопада 1937 р. в газеті «Лідове новіни» була опублікована фотографія з підписом «Жінка з Леріди», що зображувала іспанку, яка плаче над трупом сина. Фотографія стала останнім поштовхом для кристалізації задуму. Чапек так коментував його: «При конфронтації жінки з війною виявляється, що основне покликання жінки не має нічого спільного з війною.

І так виникає конфлікт між чоловіком, який повинен за щось жити й умирати, і жінкою, яка захищає життя і яку — в її дітях — частинами вбивають.

Конфлікт між життєвим покликанням жінок і чоловіків» [2].

Пояснюючи дружині, чому він залишає загиблих персонажів на сцені, письменник казав: «Я гадаю, що той, хто загинув за щось путяще, не вмирає й не зникає, що він лишається й далі тут, серед нас, своєю моральною цінністю чи справою, яку здійснив [...], я ще ніколи не писав про мертвих [...], вони весь час мене оточують і наполягають, уперті, тихо й скромно на своєму. І вони живі, страшенно живі, сповнені інтересу до своєї країни й небезпеки, навислої над нею, сповнені цікавості й занепокоєння з приводу того, хто і як продовжує їх незавершену справу» [3].

10 лютого 1938 р. в журналі «Чин» було опубліковано інтерв'ю з Чапеком:

«...війна в Іспанії має пряме відношення до вашої нової п'єси?»

«Це було сказано не зовсім правильно. Іспанія — одна з кривавих ран сучасного світу; драма «Мати» узагальнює стан, який тепер незримо панує в усій Європі; вона показує, як дорого розплачуються звичайні громадяни і їх родини за те, що тепер діється в світі...»

---

[1] «České slovo», 13.2.1938.

[2] Там же.

[3] O. Scheinpflugová. Český román, s. 429.

«На чиєму ви боці в п'єсі?

Чи розв'язаний [...] фатальний конфлікт у «Матері»?»

«Накидати розв'язки чи вказувати шлях не входить до завдання драматурга. Я сприймаю всіх персонажів п'єси як людей благородних, що керуються своїми переконаннями. Обидва елементи, чоловічий і жіночий, не знаходять і не можуть знайти ні примирення, ні згоди: Мати просто не розуміє, хоч і скоряється; вона не розуміє й не погоджується з тим, що люди, яких вона любить, мають право йти на смерть за свою справу.

Вираз жіночої точки зору я бачу в словах Матері: «Самому вмерти — це кожен зуміє; але втратити чоловіка або сина...»

В цьому Чапек бачив «трагічну неминучість» і «метафізичну несправедливість» [1].

Цікава праця Чапека над фіналом п'єси. В первісному варіанті Мати ще до приходу Тоні дізнавалася, що на дитячий садок упала бомба. Заключна сцена мала такий вигляд:

«Голос Тоні. Мамо! Матусю, ти тут?

Мати. Тут. Іди сюди, Тоні.

Тоні *(входить до теплої кімнати)*. Мамо, ти повинна зійти в підвал! Прошу тебе, ходімо...

Мати. Зачекай. Відчини віконниці.

Тоні відчиняє віконниці. Сірувате світло. Кімната порожня, в ній тільки Мати й Тоні.

(Простягає Тоні рушницю). Іди, Тоні, ти повинен іти».

В остаточному варіанті боротьба в душі Матері триває до останньої хвилини дії п'єси, а її рішення визначене закликом жіночого голосу по радіо, який повідомляє про загибель школярів під час бомбардування села Горга, і виражене одним словом: «Іди!»

Прем'єра «Матері» відбулася 12 лютого 1938 р. в празькому Становому театрі. Окремою книгою п'єса була видана того ж року видавництвом Борового.

ОПОВІДАННЯ

ВОРОЖКА

Імовірним прототипом героїні оповідання була празька ворожка мадам де Феб, що жила на Золотій вуличці в Празі. Карел Чапек розповідав про неї своєму видавцеві Отакарові Шторху-Марієну.

---

[1] «Karel Čapek o své hře «Matka».— «Pestrý týden», 12.2.1938, № 7, s. 8.

С. 326. *Кенсінгтон* — західне аристократичне передмістя Лондона.

Бромптон — лондонський квартал; *Бейсуотер* — лондонський проспект.

С. 329. *Сент-Джонс-Вуд* — фешенебельний лондонський квартал.

ЯСНОВИДЕЦЬ

Найімовірніший реальний прототип героя оповідання — Ерік Ян Гануссен (Герман Штайнпшайдер, 1889—1933), єврей, що видавав себе за німця і згодом став астрологом Гітлера (Ліон Фейхтвангер вивів його у романі «Брати Лаутензак», 1943). В 1927—1928 рр. Гануссен виступав у різних містах Чехословаччини з сеансами ясновидіння. В 1928—1930 рр. в м. Літомержіце відбувся публічний процес над Еріком Гануссеном, обвинуваченим у шарлатанстві. В ході процесу обвинувачений для доведення своїх здібностей ясновидця визначав характер і факти біографії низки осіб по їхньому почерку. 26 травня 1930 р., всупереч висновкам судово-медичних експертів, суд виправдав Гануссена.

С. 332. *Доксанський ставок* — великий ставок поблизу м. Докси в північній Чехії, що дістав назву «Махове озеро» (на честь чеського поета-романтика К.-Г. Махи, 1810—1836).

ЕКСПЕРИМЕНТ ПРОФЕСОРА РОУССА

З 1920 р., коли була опублікована книжка К. Чапека «Критика слів», і до самої своєї смерті письменник невтомно боровся з журналістським фразерством і словесними газетними шаблонами. В передмові до іронічного «Журналістського словника» (1933) свого приятеля письменника Карела Полачека він писав: «Фраза — це не усталений зворот мови, а усталена брехня». Численні публіцистичні мініатюри К. Чапека були присвячені критиці таких усталених зразків «механізованої нещирості». Цій-таки темі присвячене й оповідання «Експеримент професора Роусса».

С. 342. *Колісниця Джагернаута.— Джагернаут* (Джанатха) — одне з втілень індійського бога Вішну.

ПОЕТ

За свідченням чеського журналіста Франтішека Гела (Фейгела, 1901—1972), випадок, подібний до сюжету новели Чапека, стався з письменником Карелом Полачеком, на очах у якого був убитий чеський міністр фінансів, у минулому редактор газети «Народні лісти» Алойс Рашін (1867—1923). Проте ім'я героя оповідан-

ня Ярослав Нерад натякає на двох провідних представників чеського поетизму, літературного напряму, багато в чому близького до французького сюрреалізму,— поетів Вітезслава Незвала (1900—1958) і Ярослава Сейферта (нар. 1901).

РЕКОРД

С. 351. *Кук* Джозеф — американський спортсмен, олімпійський чемпіон 1928 р. в штовханні ядра.

Гіршфельд Еміль — німецький спортсмен, чемпіон світу 1928 р. в штовханні ядра.

...*у Владивостоці*...— З контексту оповідання видно, що Гейда був у Росії в складі чехословацького добровольського корпусу (так зв. «Легіону»), сформованого з колишніх австрійських військовополонених, і пройшов разом з ним шлях через Сибір і Владивосток на батьківщину.

С. 352. *Непомуцький Ян* (Ян Непомук, пом, 1393 р.) — генеральний вікарій празького єпископату, з наказу короля Вацлава IV (1361—1416) кинутий у Влтаву за опір антицерковній політиці короля; 1729 р. був приєднаний католицькою церквою до лику святих. Скульптурні зображення Яна Непомуцького, що вважався святим патроном Чехії, часто стояли не тільки в храмах, а й просто неба.

КУПОН

В основу оповідання лягло сенсаційне вбивство у Гостіваржі під Прагою в кінці 1920-х рр.

С. 361. *Стрілецький острів* — острів на річці Влтаві в центрі Праги; на острові є парк з рестораном на вільному повітрі.

С. 367. *«Еден»* («Рай») — народний сад у Празі з розважальними закладами.

ЗНИКНЕННЯ АКТОРА БЕНДИ

3 вересня 1928 р. Чапек писав Ользі Шайнпфлюговій: «Д-рові Штейнбаху скажи, що я написав про нього оповіданнячко, але воно вийде, мабуть, тільки в наступну неділю...» [1]. Оповідання «Зникнення актора Бенди» було справді опубліковане в газеті «Лідове новіни» 9 вересня 1928 р.

С. 376. *Освальд* — персонаж драми Г. Ібсена (1828—1906) «Привиди» (1881).

ВІДПУЩЕНИЙ НА ВОЛЮ

26 квітня 1926 р. в газеті «Народні політіка» була опублікована замітка «Трагічна пригода з демонстрантом», у якій розповіда-

[1] K. Čapek. Listy Olze, s. 245.

лась історія Йозефа Барти, засудженого на довічне ув'язнення, амністованого і... знов засудженого довічно за випадкову участь у комуністичній демонстрації. В архіві канцелярії президента Чехословацької республіки збереглося письмове клопотання Чапека про нову амністію для Барти, адресоване Т.-Г. Масарикові.

КОЛЕКЦІЯ МАРОК

С. 403. *Сьєрра-Леоне* — колишня британська колонія в Західній Африці, нині республіка, що входить до складу британської співдружності націй.

«КАРА ПРОМЕТЕЄВІ» і всі дальші оповідання взяті зі збірки «Книга апокрифів».

В звичайному розумінні слова апокриф (з грецьк.— «таємний») — це неканонічна релігійна легенда, заборонена церквою. Чапек звернувся до цього «єретичного» виду літератури і, розвиваючи досвід Вольтера, Г. Келлера, А. Франса, Ж. Леметра, Б. Шоу, створив жанр іронічного оповідання на біблійний, античний, легендарний або літературний сюжет, яке так чи інакше спростовує звичні, традиційні уявлення про викладені факти. Апокрифічні мотиви з'являються вже в ранніх гумористичних мініатюрах братів Чапеків («Гамлет, принц Датський», «Публій Децій Мус. Геракл. Ахілл. Квінт Муцій Сцевола. Александр» 1910). У грудні 1917 р. австро-угорська цензура конфіскувала апокрифічний образок К. Чапека про царя Ірода та його воїнів. Перше апокрифічне оповідання було написане Чапеком у 1920 р. («Агафон, або Про мудрість»). У 1932 р. Чапек видав п'ять апокрифів на біблійні та євангельські теми («Про десятьох праведників», «Свята ніч», «Марфа і Марія», «Лазар», «Вечір Пілата») окремою книжкою під назвою «Апокрифи», а в останній рік життя готував повніше видання своїх апокрифів, одначе смерть перешкодила здійсненню цього задуму. Видавець посмертної збірки творів братів Чапеків доктор Мирослав Галик (1901—1975) за текстами, що збереглись у архіві письменника, видав у 1945 р. «Книгу апокрифів». У пізніших виданнях «Книги апокрифів» витримано принцип розміщення творів згідно зі списком самого Чапека, знайденим 1950 р. в його архіві.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ

С. 410. *Гіркапія, Дрангіана, Гедросія, Бактрія* — грецькі назви областей стародавнього Ірану.

Херонея — селище в Греції, біля якого 338 р. до н. е. Александр Македонський під проводом свого батька македонського царя Фі-

ліппа II взяв участь у бою з військами кількох грецьких полісів; вигравши цей бій, долю якого вирішив Александр Македонський із довіреною йому частиною війська, Філіпп II захопив владу над Грецією. *Гранік* — річка в Малій Азії, біля якої Александр Македонський здобув видатну перемогу в 334 р. до н. е., під час свого перського походу.

С. 411. *Тарс* — місто в південно-східній частині Малої Азії (на території нинішньої Туреччини).

...тірські береги... — *Тір* — фінікійське портове місто, захоплене Александром Македонським у 332 р. до н. е. *Гавгамели* — ассірійське селище, біля якого в 331 р. до н. е. Александр здобув перемогу над Дарієм.

Ареї — жителі стародавнього краю Арею (район нинішнього Герата).

Арахосія — гірська область на території нинішнього Афганістану.

С. 412. *Філота* — друг і сподвижник Александра, без достатніх доказів обвинувачений у змові проти нього й страчений. *Калісфен* (бл. 370 — бл. 327 рр. до н. е.) — придворний історик Александра Македонського; помер у в'язниці, куди попав у 327 р. до н. е. за висловлювання проти принизливого церемоніалу, що його Александр, за прикладом східних деспотій, хотів запровадити при своєму дворі. *Парменіон* — полководець Філіппа II і Александра, після бою під Гавгамелами — правитель Мідії; батько Філоти. Боячись, що Парменіон мститиметься за сина, Александр звелів убити його.

МАРФА І МАРІЯ

С. 416. *Назарет* — місто на півночі стародавньої Палестини, де, за легендою, народився Ісус Христос.

ПРО П'ЯТЬ ХЛІБИН

С. 423. *Анан* — тесть первосвященика Кайяфи.

О. Малевич

ЗМІСТ

Карел Чапек
Передмова Юрія Янковського 5
ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ . . . 17
МАТИ 223
ОПОВІДАННЯ 285
В замку 286
Гроші 304
Сорочки 319
Ворожка 326
Ясновидець 330
Експеримент професора Роусса . . 336
Поет 343
Рекорд 349
Сліди 354
Купон 361
Сільський злочин 368
Зникнення актора Бенди 372
Замах на життя 382
Відпущений на волю 387
Пригоди з грабіжником і палісм . 391
Голка 397
Колекція марок 401
Кара Прометеєві 406
Александр Македонський 410
Смерть Архімеда 413
Марфа і Марія 416
Про п'ять хлібин 420
Ромео і Джульєтта 423
Коментарі 429

КАРЕЛ ЧАПЕК

Война с саламандрами
Мать
Рассказы

Перевод с чешского Ю. Я. Лисняка
Серия
«Вершины мировой литературы»
Том 28
Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор О. В. Хатунцева. Художник В. В. Василенко. Художній редактор В. А. Кононенко. Технічний редактор Б. С. Грінберг. Коректори А. В. Кудрявцева, Н. І. Прохоренко.

Інформ. бланк № 370. Здано на виробництво 15.06.78. Підписано до друку 23.11.78. Формат 84×108 1/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 23,10. Обліково-видавн. арк. 26,010. Тираж 115 000. Замовлення 8-264. Ціна 2 крб. 20 коп.

Видавництво «Дніпро», 252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 310057, Харків. Донець-Захаржевська. 6/8.

Чапек К.

Ч-19 Війна з саламандрами. Роман. Мати. П'єса. Оповідання.— Перекл. з чеськ. Ю. Я. Лісняка.— Передмова Ю. З. Янковського.— К.: Дніпро, 1978.— 439 с.— («Вершини світового письменства»).

ІСБН

До книжки вибраних творів видатного чеського письменника Карела Чапека (1890—1938) увійшли роман «Війна з саламандрами» — блискуча сатирична утопія, попередження про страшну небезпеку фашизму, патріотична п'єса «Мати» та вибрані новели із збірок «Болісні оповідання», «Оповідання з однієї кишені», «Оповідання з другої кишені» і «Книга апокрифів».

Ч $\frac{70304-138}{М205(04)-78}$ 124—78 И(Чехосл)

2 крб. 20 к.

Вершини

світового

письменства